

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXIII

Бр. 3-4/2000.

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ

(1927-1933. године)

Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ

ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА

(1935-1941. године)

Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ

ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић од 1998. године.

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXIII

3 - 4

ПОДГОРИЦА
2000.

Р е д а к ц и ј а:

Jean-Paul Bled (Француска), Андреј Николаевич Сахаров (Русија),
Gabriella Schubert (Њемачка), Arduino Agnelli (Италија), John D. Treadway
(САД), Милорад Екмечић, Сима Ћирковић, Миомир Дашић,
Бранислав Ковачевић, Радоман Јовановић, Чедомир Лучић,
Бранислав Маровић, Радослав Распоповић

Одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар Редакције
Звездан Фолић

"Историјски записи" излазе четири пута годишње. Власник и издавач:
Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати
Редакцији "Историјских записа", Историјски институт Црне Горе, 81000
Подгорица, Булевар револуције 3, пошт. фах 96. Рукописи се не враћају.
Годишња претплата износи за СРЈ 30 ДМ, а за иностранство 60 ДМ.
Цијена по једном броју у продаји за СРЈ је 8 ДМ, а двоброја 15 ДМ.
Претплате се шаље у корист Историјског института Црне Горе -
Подгорица на рачун 55105-603-0-1034 код Службе платног промета
Подгорица.

За истакнути допринос изучавању историје, "Историјски записи" су,
поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани
Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

*Рјешењем Министарства културе бр. 03-963/2 од 27. јуна 1997. године
часопис "Историјски записи" ослобођен је оштријећ пореза на промет
производа.*

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXIII

3-4

PODGORICA
2000.

R e d a c t i o n:

Jean-Paul Bled (France), Andrej Nikolaevic Saharov (Russie),
Gabriella Schubert (Allemagne), Arduino Agnelli (Italie), John D. Treadway
(Etats-Unis), Milorad Ekmečić, Sima Ćirković, Miomir Dašić, Branislav
Kovačević, Radoman Jovanović, Čedomir Lučić, Branislav Marović,
Radoslav Raspopović

Rédacteur en chef
Radoslav Raspopović

Sekrétaire de la rédaction
Zvezdan Folić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur: Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être adressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica YU, Bulevar revolucije 3, boîte postale 96, téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est de 30 DM. pour la RF de Yougoslavie et de 60 DM. pour l'étranger. Le prix de numéro vendu en RFY est de 8 DM et le prix de double numéro est de 15 DM. Le règlement de l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Historique; Podgorica, N° 55105-603-0-1034 auprès de la banque SPP à Podgorica.

ЧЛАНЦИ

Проф. др Василије КРЕСТИЋ*

БИСКУП ШТРОСМАЈЕР У СВЕТЛУ НОВИХ ИЗВОРА**

У серији Monumenta Vaticana Croatica, као посебно издање, књ. 1, Хрватски државни архив, Кршћанска садашњост и Дом и свијет, објавили су у Загребу током 1999. године књигу Korespondencija Josip Juraj Strossmayer – Serafin Vannutelli 1881–1887. У то време Ванутели је био папски нунције у Бечу. Преписка садржи укупно 110 писама, од којих само 20 Ванутелијевих. Уз 90 Штросмајерових писама налази се 17 по садржају разноврсних прилога. Оригиниали ове преписке налазе се у Тајном ватиканском архиву, у фонду "Архив Бечке нунцијатуре". Реч је о дипломатској тајној кореспонденцији која досад науци није била доступна. Читава преписка између двојице римокатоличких прелата вођена је на латинском. Сва документа штампана су упоредо, на латинском и у хрватском преводу.

По свом садржају кореспонденција између Штросмајера и Ванутелија је разноврсна, али у већини односи се на религиозна питања. Ван сваке сумње она је од изузетног значаја за осветљавање личности ђаковачког бискупа Јосипа Јурја Штросмајера као и за разјашњавање и разумевање његове верске и световне политике.

У овом осврту на преписку Штросмајер - Ванутели највише пажње биће посвећено питању Штросмајеровог односа према Србији и Црној Гори, Србима и православљу, бискуповом односу према Босни, Аустро-Угарској и династији Хабзбурга, Угарској и Мађарима, унији и унијаћењу, протестантизму и протестантизму, Јеврејима и масонима. Све су то питања која су заокупљала његову пажњу и о којима је Ванутелију искрено, прикривено од јавности, отварао своје срце, износио своје погледе, образлагао своје тежње и циљеве.

* Аутор је редовни члан Српске академије наука и уметности, Београд.

** Ово је део обимније расправе која се односи на бискупа Јосипа Јураја Штросмајера.

О конкордату са Србијом и Црном Гором

Кључно питање које је занимало ђаковачког бискупа када је реч о Србији било је питање склапања конкордата, "којим би се живот католика у Србији побољшао и сигурнијим учинио". О том проблему Штросмајер је маја 1881. године водио разговоре са српским министром спољних послова Чедомиљом Мијатовићем. Министар га је обавестио да кнез Милан и влада Србије намеравају да се договоре са Светом Столицом. Две недеље после тог сусрета бискуп је послао Мијатовићу једну промеморију у којој је образложио шта би се, по његовом мишљењу, "морало утврдити и преточити у јасну облику, како би се утрла стаза за постизање таквога договора".¹ До 5. јуна 1881. Штросмајер није добио из Србије одговор на промеморију, али се надао да ће га ускоро добити. С тим у вези је написао: "Имам озбиљних разлога надати се да ће ствар заиста, прије или касније, из жеље пријећи у стварност. По себи је јасно да ћу што је могуће прије, чим о томе будем било што сигурна имао, то смјеста и Светој Апостолској Столици и Преузвишености Вашој дојавити".²

Штросмајерова нада да ће скоро добити одговор из Србије није се обистинила, па је 2. септембра 1881. написао Ванутелију: "Са жалашћу сам ових дана дознао да је црногорски изасланик из Рима необављена посла отишао. То је тим жалосније што је кнез Србије несумњиво очекивао сретан исход тог посла да и сам крене истим путем. Не могу, наиме, иначе протумачити ону шутњу према мени са стране српског министра вањских послова, кога сам у међувремену уљудно молио да ми на моје писмо одговори. Чим о свему томе нешто сигурно дознам, смјеста ћу Вашој Узоритости јавити. Молим пак да ми се Ваша Преузвишеност удостоји дојавити ако што важније о томе дозна јер, како знам из искуства, ако желимо да исход буде у складу с нашим жељама, нужно је да у стварима такве нарави обје стране буду точно обавјештене".³

У ово време када се својски залагао за склапање конкордата са Србијом и Црном Гором, водећи при томе истинску бригу за римокатолике у тим државама, Штросмајер се изражавао веома ружно како о Јеврејима тако и о Србима православне вере у Хрватској и Славонији, а није лепо мислио ни о протестантима. О Јеврејима и православнима је 14. октобра 1881. писао као о "најгорој плеви". Жудије, тј. Јевреји и православни за њега су били "крмељивци и бријачи".⁴ Бискупу је сметало и то што је тада у Хрватској предстојник унутрашњих послова био Србин Јован барон Живковић, којем је признавао да је паметан, али му је била мана што је "истакнути православлац, тако да га у нас зову Фоције", на-

¹ Промеморија упућена Ч. Мијатовићу, засад, није позната. Међутим, позната је Штросмајерова промеморија од 7/19. маја 1881. послата Стојану Новаковићу, тадашњем министру просвете и црквених дела. Како је она по времену постанка подударна с промеморијом достављеном Ч. Мијатовићу, тешко је поверовати да међу њима има битних садржајних разлика. (С. Новаковић, *Кајћоличка црква у Србији*, Архив за правне и друштвене науке 3, 1907, 275–280.)

² *Korespondencija*, 113.

³ Исто, 119.

⁴ Исто, 123.

глашавао је Штросмајер. Додатна мана Јована Живковића била је, по виђењу бискупа, та што је био рођени брат православног епископа Теофана, највећег непријатеља "католичке цркве и хрватскога народа". Православни, које бискуп назива шизматичима и расколницима,⁵ противници су Римокатоличке цркве и наваљују на њу и на римокатолички одгој. Сматрао је да права католичке цркве треба "без икаква људска обзира бранити и штитити".⁶ Очигледно је да је Штросмајер један аршин имао за католике а други за православне, протестанте и Јевреје.

У очекивању одговора из Србије на промеморију, која се тицала конкордата, Штросмајер је постајао нестрпљив. Због тога је, после вишемесечног чекања одговора, поново писао Мијатовићу, али, како вели, "залуду". Упоран, с јасним циљевима и тежњама, иако увређен, он није одустајао од својих намера. Поткрај децембра 1881. јавио је Ванутелију да ће поново писати Мијатовићу, иако је он у међувремену престао да буде министар спољних послова а постао "само" министар финансија. С тим у вези бискуп је написао нунцију: "Док о томе размишљам, проналазим барем један разлог те шутње и увреде, а он је следећи: у новије вријеме Србија се настоји повезати посебним савезом пријатељства с Аустро-Угарском.⁷ Нема сумње да тежи за насловом и чашћу краљевине и за властитим краљем. И свјесна је да то понајвећма овиси о пристанку Аустро-Угарске. Зато Србија у оваквим околностима брижно избјегава све што би било како могло бити непоћудно Аустро-Угарској. Слутим пак, а оно што дознајем то ми готово посвема потврђује, да Аустро-Угарска од уговора Србије са Светом Столицом јако зазира. То је највјероватније разлог што Србија у садашњем тренутку шути и гледе својих католика од себе не даје гласа".⁸

⁵ Уочи "коризме на стадо своје" Штросмајер је 18. јануара 1891. између осталог написао: "Ја никада до сада нисам, нити ћу икада и једне риечи изустити, која би браћу нашу по крви или у вјерском или у племенском чувству њиховом увриједити могла; паче противно..." (*Josip Juraj Strossmayer biskup bosansko-djakaovački i sriemski god. 1850.-1900*, Zagreb 1900–1904, 753.) Ова бискупова изјава није у складу с оним што је написао о Србима нунцију Ванутелију да су они "крмељивци и бријачи", да су бизантинци, шизматици и расколници. Такве изјаве би и у племенском и у верском смислу, да су изречене јавно, и те како повредиле "чувство" православних Срба. Као римокатолички првосвештеник Штросмајер је у верском погледу био веома искључив. За њега је једина права вера била његова римокатоличка вера. Све остале вере су, по његовом суду, биле нижег реда и нису се могле мерити с вером чији је он био проповедник. Да је то заиста тако види се по речима које је упутио Ф. Рачком поводом неких расправа у Сабору Хрватске. На једном месту написао је: "Још ми је једно у очи пало у изјави саборској. Вели сабор, да је над разликом свих *једнако часних* конфесија. То сигурно неће рећи: све су конфесије под заштитом једнога тер истога закона, него ће рећи: све су конфесије *једнако часне*, то јест, једне цијене и једне истинитости. То је мрски и богогрдни *индиферентизам* [...]" (*Šišić, Korespondencija Rački - Strossmayer*, III, 44, 45).

⁶ *Korespondencija*, 125, 127, 131, 133.

⁷ Реч је о Тајној конвенцији између Аустро-Угарске и Србије. У преговорима око склапања конвенције, као повереник кнеза Милана, учествовао је Ч. Мијатовић. Он је и потписао Конвенцију 28. јуна 1881. године.

⁸ Писмо од 24. II 1881, исто, 143. Да се Штросмајер љутио на Београд и на тамошње политичаре због тога што му на његову промеморију и на његова писма нису одговарали види се и по садржају његовог писма упућеног Ф. Рачком 14/26. новембра

Штросмајерова објашњења због којих Београд није одговарао на његова писма и на његову промеморију само привидно нису убедљива. Звучи готово невероватно да би једна таква католичка држава, каква је била Аустро-Угарска, с једним таквим католичким владаром, какав је био Фрањо Јосиф, могла имати нешто против тога да православна Србија склопи конкордат са Светом Столицом. Међутим, бискупово тумачење могуће је прихватити и разумети ако се пође од тврдње, коју је у вези са преговорима о конкордату са Црном Гором у својим мемоарима изнео војвода Симо Поповић, да је Аустрија желела да "задржи протекцију и уплив свој над римокатолицима и њиховим поповима" у Црној Гори и Србији.⁹ Овом Поповићевом објашњењу може се додати још један разлог који иде у прилог Штросмајерове оцене о томе да Аустро-Угарска зазира од конкордата Србије са Светом Столицом. Заправо, Аустро-Угарска није одобравала бискупову верску политику. Она је зазирала од његовог "католичког панславизма" и зато је желела да га искључи из послова који су се тицали конкордата са Србијом.

Занимљиво је да се из преписке ђаковачког бискупа и папског нунција Ванутелија ништа не може сазнати о томе да је нунције, у размаку од јула 1881. до јула 1882, био у преписци са српском владом у вези са конкордатом и да се у међувремену, током јуна 1881, састао са српским послаником у Бечу Филипом Христићем и кнезом Миланом. Иако је Штросмајер тражио од Ванутелија да га обавести "ако што важније о томе дозна", он га није обавестио. У сваком случају Штросмајер је, као преговарач, у том тренутку испао из игре, и то стога што је тада у Београду јачала опозиција против свих оних који су са њим сарађивали, јер су се уверили да бискуп настоји у Србији да учврсти римокатолицизам а Српску православну цркву, уз помоћ уније, подреди папи.¹⁰ Уз то, из разговора које је водио са Ч. Мијатовићем априла 1881, нунције Ванутели сазнао је да је независна Србија желела да има и независну католичку црквену организацију, да њене католике ослободи јурисдикције ђаковачког бискупа. О тим настојањима Ванутели је обавестио и Свету Столицу.¹¹

Оцена да је Штросмајер у ово време изгубио поверење Београда сасвим је могућа. Током 1881. и 1882. године он се огласио окружницама о светима Ђирилу и Методију и њима је изазвао оштре реакције у редовима Српске православне цркве. У полемику с њим упустили су се задарски владика Стефан Кнежевић, которски Герасим Петрановић и горњокарловачки Теофан Живковић. О тим расправама ондашње новине много су писале. Јавност је о свему била добро обавештена и знала је зашто се залагао Штросмајер и шта су му замерале православне владике.

1881. (F. Šišić, *Korespondencija Rački - Strossmayer*, Zagreb 1929, II, 424.) Како је на бискупове предлоге реаговао кнез Милан, шта се дешавало у вези са конкордатом у Бечу и шта је са своје стране чинио нунције Ванутели види: Љ. Дурковић-Јакшић, *Србија и Вајшкан 1804-1918*, Краљево-Крагујевац 1990, 233.

⁹ Војвода Симо Поповић, *Мемоари*, Цетиње-Подгорица 1995, 595.

¹⁰ Љ. Дурковић-Јакшић, п. д., 233-235.

¹¹ Tolomeo Rita, *Korespondencija Strossmayer - Tondini*, Zagreb 1984, 12.

Сам Штросмајер послао је Ванутелију своју окружницу из 1882. и укратко му је објаснио шта она садржи и шта је њоме хтео да постигне. Циљ му је био, како наглашава, да одговори на приговоре православних епископа, да им докаже да су, "пишући своје писмо против мене одступили од сваке истине, љубави и осјећаја за вјеру". У другом делу окружнице бискуп је покушао да објасни "који је узрок бјеснила против мене?", па о томе каже: "У овом дијелу понављам оно што сам прошле године написао и доказујем да ништа од тога није могло бити разлог оправдану гневу. У овом дијелу понавља се наук о јединству цркве и поново поткрепљује бјелоданим чињеницама те догађајима узетим из живота наших Светих Апостола Ђирила и Методија." Шта је суштина окружнице, како ју је објаснио Штросмајер, види се из његових речи упућених Ванутелију, које ћемо, ради бољег разумевања бискупове верске политике, дословно цитирати. Дакле, у његовој окружници из 1882. "Истражује се како православни епископи описују своју Цркву и зашто разликују Цркву од цркве те која је права и збиљска разлика између Цркве и цркве. У првој точки доказује се како православна Црква својим одвајањем од католичке Цркве није ушла у рај земаљски, да није, како се тврди, посебном добротом Божјом ослобођена лажна јединства, ушла у пунину истине. Паче, да је све од тога супротно. То се најприје показује повјесним доказима који недвојбено потврђују да је религиозно-ћудоредна као и национална судбина Славена постала изузетно лоша и заиста неподносива кад су Грци својим расколом, у приватни и јавни живот Славена на Балканском полуотоку, свакојаке игре свог лукавства, злобе, симоније и грабежљивости унијели. Друго, доказује се да су посве неважне и испразне оне разлике које православни епископи истичу између Цркве и цркве, уз највеће погрде на католичку Цркву. Доказује се како сви они разлози, које су писци у прошлости све до најновијих времена изнијели, заправо испразно замагљивање како би се покрила злоћа онога највећег и разорног расцјепа те заварале очи недужних."

Према речима Штросмајера у окружници из 1882. он доказује "[...] да је највећа и једина разлика између Цркава у томе што је православна Црква својим одвајањем повриједила божански устрој Цркве па је губитком божанског јединства напустила сваку слободу и сваку животну бодрост. С те стране, опширније се расправља о нарави божанског јединства у Цркви, а исто тако о двама уистину битним својствима божанског јединства, то јест о видљивости и узајамности, од којих се ни једно ни друго не може ни замислити без видљиве главе Цркве и без средишта јединства. Да у том дијелу будем опширнији, присилите су ме неке стварне околности у нашим крајевима те тврдње противника који су се готово на апсурдан начин усудили, себи у корист, самог светог Кипријана и његову златну књигу О јединству Цркве као и некоје своје православне списе којима се бахато тврди да се примат, какав се у Католичкој цркви проводи, из светог Писма и из предаје једва може и доказивати [...]"¹²

У исто ово време, током 1881. и 1882. године, дошло је до засто-

¹² Писмо од 1. II 1882, *Korespondencija*, 161–163.

ја у преговорима о конкордату и са Црном Гором.¹³ И тај застој Штросмајер је објашњавао истим разлозима као и онај у Србији. Са тим у вези написао је 24. децембра 1881. године нунцију Ванутелију: "Послови с Црногорском кнежевином боље су ми познати и тешко да ћу погријешити ако кажем да ће жељени успјех, у бити управо с истог разлога (као што је онај у Србији – В. К.), изостати. Ствар је у задње вријеме готово пошла низбрдо јер владика црногорски није хтио прихватити бискупа за којега је држао да га истичу на његову штету и о коме није двојио да ће радије бити пријатељ Аустро-Угарске неголи пријатељ њему и народу. Ја сам вазда држао а и сада држим да се тим врло озбиљним питањима ваља позабавити без икаква обзирања на особе, те с више одважности и слободе, ако желимо доћи до жељена успјеха. Више ћу о томе ипак службом живе ријечи кад буднем имао срећу с Вашом Преузвишености особно се сусрести."¹⁴

Кад се има у виду чињеница да су на Штросмајерову окружницу најпре реаговала три већ поменута православна епископа и да им се потом придружио и Никодим Милаш,¹⁵ онда је занимљиво поменути да се сасвим супротно од њих понео архимандрит манастира Гргетега Иларион Руварац. Штросмајер се 19. марта 1882. похвалио кардиналу Доминику Бартолинију да његову окружницу траже многи, а "понајвише шизматици" и да ће због тога, вероватно, "ићи на ново издање". Са тим у вези додао је да га је највише "обрадovalo што је неки архимандрит именом Руварац моје писмо посебно похвалио управивши усрдне молитве Богу да куцне час кад ће источна Црква бити једно са западном Црквом. Буди име Госпара благословљено! Тај архимандрит зацијело спада међу најученије свећенике источне Цркве који је својим повјесним проучавањем у нашој књижи име стекао".¹⁶

После извесног застоја у односима београдских власти са Штросмајером, бискуп је 19. марта 1882. написао Ванутелију да је поводом проглашавања Краљевине Србије послао честитку новоизабраном краљу Милану и тим поводом препоручио "му да гледе католика у Србији са светом Апостолском Столицом склопи уговор који би одговарао објема странама".¹⁷ Истим поводом бискуп је 2/14. марта писао и министру просвете и црквених дела Стојану Новаковићу.¹⁸ Нунцију је нагласио да ће га обавестити чим добије неки одговор из Србије.

¹³ Ристо Ј. Драгићевић, *Уговор Свеће Столице с Књажевином Црном Гором 1886. године*, Записи, година XIII, књ. XXIV, јули 1940, Цетиње, 18.

¹⁴ *Korespondencija*, 145.

¹⁵ Никодим Милаш, *Славенски ајосџоли Кирил и Методије и истина православља. Поводом римскога покрета у 1880-81. год. прошиву Православне цркве*, Задар 1881. Кад је Штросмајер сазнао за Милашеву расправу о Ђирилу и Методију, 18. априла 1882. написао је Ванутелију: "Ових посљедњих дана добио сам вијести да је неки професор источног обреда у Задру приредио животопис светих наших Ђирила и Методија, дакако у прилог шизме. Тај спис, на којем је име писца, бит ће свакако прилика да се одговори и незнамом писцу 'протуенциклике'." (*Korespondencija*, 197.)

¹⁶ *Korespondencija*, 191.

¹⁷ Исто, 185.

¹⁸ Исто; писмо Новаковићу види: С. Новаковић, *Католичка црква у Србији*, 353, 354.

Што се тиче Црне Горе, Штросмајер је 19. марта 1882. јавио Ванутелију да би волео са њим да се састане и неке ствари усмено расправити, "[...] то би тим важније могло бити" – нагласио је бискуп – "што сам чуо да црногорски владика тијеком ове године кани доћи у Беч. Ако се то доиста догоди, покушат ћу да се с њим у Бечу састанем и о питању католика расправим".¹⁹

После непуних месец дана, Штросмајер је 18. априла 1882. јавио Ванутелију да је добио одговор од краља Милана, који је прихватио његове услуге "гледе успоставе слоге са Светом Апостолском Столицом како би се католицима у новој краљевини Србији пуна слобода вјероисповијести и богоштовља осигурала". Бискуп је наговестио нунцију да ће током маја отпутовати у Београд "да новом краљу и његовој преузвишеној обитељи" честита на дичном наслову који су он, са својим предшасницима, и племенит народ његов готово бескрајним жртвама заслужили, али да ће порадити и на бољем и снажнијем "закључењу уговора са Светом Апостолском Столицом".²⁰

Штросмајер није успео да отпутује у Београд и "поклони се његовом величанству" јер му то, како је обавестио Стојана Новаковића, околности нису дозволиле.²¹ Уз то, искрсле су и одређене потешкоће које су се тичале јурисдикције бискупа Штросмајера над римокатолицима у унутрашњости Србије. То питање поставила је аустроугарска дипломатија, па се умешала и Конгрегација за пропаганду вере. Она се залагала за то да се прошири јурисдикција бискупа Штросмајера над римокатолицима са Београда и на Ниш.²² У складу са ставом Конгрегације и нунције Ванутели је 5. априла 1883. написао Штросмајеру: "Што се тиче тешке задаће духовне бриге о католицима у Краљевини Србији, без обзира које су они народности или језика, никад нитко Преузвишености Вашој не може ускратити право, дапаче дужност скрбити и провиђати њиховим духовним потребама, како то сами најбоље оцијените у Господину. Наиме, све што се тиче духовних послова и спасења душе мора бити брига бискупа те остављено његовој савјести и настојању".²³

Преговори око конкордата са Србијом и Црном Гором током осамдесетих година текли су упоредо. Пролазили су кроз успоне, падове и застоје, али су, ипак, ишли брже и лакше са Црном Гором него са Србијом. Посебно су кренули набоље после боравка књаза Николе у Бечу и његовог сусрета са тамошњим нунцијем Ванутелијем. До сусрета је дошло маја 1883. на иницијативу црногорског књаза. О том састанку Ванутели је обавестио кардинала и државног секретара у Ватикану Лудовика Јакобинија. После аудијенције код књаза, одушевљен њиме и његовим понашањем, нунције је 25. маја 1883. написао Јакобинију: "Никад не бих очекивао од стране једног расколничког кнеза толике исказе дубока штовања и вјерску сусретљивост каквима ме је том приликом обда-

¹⁹ *Korespondencija*, 187.

²⁰ Исто, 195.

²¹ С. Новаковић, *Католичка црква*, 354.

²² Дурковић-Јакшић, *Србија и Ватикан*, 252.

²³ *Korespondencija*, 239.

рио кнез Никола. Својим рјечником и својим понашањем он је видно показао да у мени дубоко чести својство бискупа и представника, ма колико недостојна представника, Светог Оца. Која штета да се човјек прожет толиком вјером налази изван крила једне праве Цркве.

Предмет о којему је он хтио разговарати заправо је уговор који би живо желио склопити са Светом Столицом како би уредио положај три или четири тисуће католика који живе у његовој кнежевини. 'Врло сам жалостан, рече, да мисија код Свете Столице за коју сам, има већ двије године или мање, задужио митрополита наше цркве није жељену улогу приспјела. Од тог времена надаље, мој министар унутрашњих послова морао је, због политичких разлога, учинити нека ограничења гледе јурисдикције скадарског надбискупа над нашим оземљем. Много у себи трпим поради тих ограничења јер (хоћу) искрено да моји подложници католици буду у свему једнаки другима и да уживају у религијском погледу исту слободу и исте повластице које држава јамчи слѣдбеницима већинске религије. Нека духовно водство католика Света Столица повјери неком прелату са сједиштем у кнежевини, и ја ћу бити великодушан спрема католичких установа, пруживши сву заштиту коју Света Столица може пожељети. У оквиру могућности, мислит ћу и на новчано помагање прелата као и католичког клера којему ћу заиста исказивати части и изузећа која су удијељена и клеру службене цркве. Што се тиче мјешовитих женидаба (говорим, рече, о тој ствари јер ми је познато да су оном приликом гледе тога потешкоће настале) каним младенцима оставити пуну слободу па да се договоре о вјери у којој желе своју дјецу одгајати: више од тога не могу учинити. Није ми ни на крај памети да бих хтио право именовања прелата који ће на челу католика бити. Не могу ипак не жељети да, прије самог именовања неког прелата, Свети Отац мене обавијести и чује моје мишљење барем онако како се то чини прије акредитације неког дипломатског службеника. То су, закључио је, моје мисли; молим Вас да их пренесете Светој Столици". Када је саслушао кнежево излагање, Ванутели је констатовао да "се ради о врло осетљивим стварима које заслужују помније испитивање". Због тога је замолио књаза да све што је изнео усмено достави нунцијатури у писаном облику. С тим у вези нунције је написао: "Кнез се сложио радо с мојим мишљењем и обећао је да ће, по свом повратку на Цетиње, цијели нацрт послати".²⁴

Превелико ангажовање бискупа Штросмајера око склапања конкордата Србије и Црне Горе са Светом Столицом није проистицало само из његове бриге за душе неколико хиљада католика у тим земљама. Конкордатима је требало припремити терен за несметано ширење римокатоличке вере, за придобијање шизматика за праву Христову веру. У том погледу, по дубоком уверењу Штросмајера, посебно, изузетно значајно место међу Јужним Словенима православне вере имали су да одиграју Хрвати. Они су, како је написао бискуп, "досад ријеке крви пролили за Католичку цркву и за узвишену Хабсбуршко-лотарингијску владарску кућу,

²⁴ Исто, 259, 261.

готово су једини међу јужним Славенима, у најразличитијим мијенама, остали вјерни Католичкој цркви". Због тога, сматрао је бискуп, Света Столица је дужна "да у садашњим приликама избјегне све што би хрватски народ доживео као неправду". Са тим у вези Штросмајер је 10. јуна 1883. године написао Ванутелију "да је Божја провидност" Хрвате "особито предодредила да буду квасац у руци Бога и Свете Апостолске Столице који ће, тијekom времена прожети тијесто јужних Славена те их привести јединству Свете католичке Цркве". Због те мисије, коју је наменио Хрватима, Штросмајер је нагласио нунцију да њих "ваља подупирати и из дана у дан чвршће их везивати уз Свету Апостолску Столицу". Ако се тако буде радило, закључио је бискуп, биће то најисправнији и неоспоран одговор, "у највећем сугласју с добробити Католичке цркве".²⁵

Штросмајеру је понајвише стало до тога да се што пре и под што повољнијим условима склопи конкордат са Црном Гором. Очекивао је да ће после тога, по примеру Црне Горе и њеног књаза, ићи и остали суверени Јужних Словена. О томе је 10. јуна 1883. написао кардиналу и секретару Јакобинију да је од највећег интереса за римокатоличку ствар да се у Црној Гори "живот Католичке цркве чим прије почне уређивати, што би осталим кнезовима и народима јужних Славена послужило као примјер за наслједовање". Бискуп је проценио да се конкордат најлакше може остварити са Црном Гором. Због тога је јавио Јакобинију: "[...] у тој преважној ствари, појединачно помирење с Кнезом Црне Горе далеко је лакше зато што се он, у сваком случају далековидно, досад успио очувати доста неовисним од свакога страног утицаја и, к томе, што исти тај црногорски Кнез мора свим својим силама настојати чим прије добити католичког бискупа који ће извршити своје миротворно послање међу сусједним Миридитама и Клементима, албанским католицима, на спокојство и напредак саме Црне Горе".²⁶

О књазу Николи Штросмајер је писао Јакобинију с похвалама и уважавањем: "Црногорски књаз човјек је праведан, правичан и Цркви католичкој особито наклоњен. Између осталог, томе у прилог свједочи и најновија изјава коју је тај кнез недавно пред Апостолским Нунцијем дао. Тај човјек таква је чврста и тако јуначка значаја да уопће не оставља двојбе да ће испунити све оно што је у одређеним стварима, опћенито, те као старјешина и владар, изјавио."²⁷ Зато бих свјетовао да Света Апостолска Столица гледе горе похвално споменуте изјаве изрази своје задовољство, чим је дотични Кнез у писму изрекне и Његовој Светости упути. Таково очинско повјерење Светог Оца зацијело би великодушну и јуначку душу тог кнеза новом споном уз Католичку цркву привезало. Памтим, уосталом, да је онај допис који је Узоритост Ваша некоћ као Папински Нунциј споменутом Кнезу управила, и с којим сте се удостојили мене упознати, био састављен тако да кад би Кнез у смислу горе споменуте изјаве био тада одговорио, вјероватно би му се већ давно испуни-

²⁵ Исто, 263.

²⁶ Исто, 267.

²⁷ Односи се на књажеву изјаву дату нунцију Ванутелију, о којој је овај обавестио Јакобинија 25. маја 1883. године. (Исто, 259, 261.)

ла жеља да у својој земљи има властита католичког бискупа. Мислим да је мање упутно захтијевати нека нарочита поглавља јер Кнез у том случају, док одговара, не износи толико из своје душе и срца него више по надахнућу других. О томе смо се живо увјерили кад је оно у Риму митрополит реченог Кнеза пред Свету Столицу, разним поглављима изашао, од којих већина бијаше сувишна и нејасна, а нека сасма неприхватљива".²⁸ Имајући овако у свему повољно мишљење о суверену Црне Горе, Штросмајер је због тога, и како се испоставило с пуно разлога, веровао да ће Света Столица са том кнежевином најлакше и најбрже успети да склопи конкордат. За Штросмајера било је једно од најзначајнијих питања то која и каква личност ће бити изабрана за барског надбискупа. По његовом виђењу, "тај би човјек морао бити једноставан као голуб и уједно мудар попут змије. У души би свакако морао бити врло одан Католичкој цркви и Светој Апостолској Столици, али исто тако славенском народу Црне Горе и њезину књазу. Све то могуће је наћи у мужу који је и сам јужни Славен, који добро познаје повијест свог народа и који је свјестан онога светог циља за који је јужне Славене у овим странама Божја провидност одредила. Све особите потешкоће, које ће се с временом можда појавити, такав човјек рјешават ће у пријатељској повезаности са својим Књазом те ће Цркви бити на највећу корист и утјеху. Силно ми је жао што у садашњим околностима морам додати још и ово: чувати се ваља човјека, који би на површину испливао у складу с мишљењем и жељом аустроугарске владе, а она у том погледу присваја нека права и повластице. Само такво претходно извртање реда шкодило би католичкој ствари и бискупском позиву. Утјецај Аустро-Угарске једино би тада био законит и спасоносан ако најискреније и најдјелотворније безопасно буде промицању циљева Католичке цркве тежио[...]"²⁹

Иако је књаз Никола маја 1883. обећао нунцију Ванутелију да ће му све своје жеље и намере, које се тичу конкордата, у писаном облику послати одмах по повратку из Русије, јер је у Бечу био у пропутовању, то се није десило све до 21. августа. Нестрпљив и не знајући о чему се ради, нунције се тога дана обратио Штросмајеру и обавестио га да му књаз, упркос обећања, ништа није послао. Слутио је да дато обећање књаз није могао да испуни, можда, "због славља која су приликом вјенчања његове кћери одржана".³⁰ Претпостављао је, такође, "да је књаз то, због многих послова с ума сметнуо". У сваком случају замолио је Штросмајера да "ако му се каква згодна прилика пружи" [...] "пресвјетлог кнеза на то подсети како би заједничке тежње једноћ учинак постигле".³¹

Како је Штросмајеру било веома стало до конкордата с Црном Гором, он је брижно неговао пријатељске везе с књазом у намери да га придобије за споразум са Светом Столицом. Из бискупове преписке с књазом види се да је до застоја у преговорима око конкордата дошло

²⁸ Исто, 267.

²⁹ Исто, 267, 269.

³⁰ Те године удала се и најстарија књажева ћерка Зорка за кнеза Петра Карађорђевића.

³¹ *Korespondencija*, 275.

због неслагања око питања ко ће бити бискуп у Бару.³² Међутим, када се Штросмајер, на подстицај Ванутелија, 10. септембра 1883. јавио књазу, овај му је 20. истог месеца одговорио и уз писмо, као прилог, послао му је нацрт конкордата.³³ Штросмајер је о томе одмах обавестио Ванутелија и овим речима прокоментарисао је црногорски нацрт конкордата:

"[...] Мени се заиста чини много прикладнијим и примјеренијим нарави ствари да се тај посао доврши без свечана облика уговора, једноставном Књажевом изјавом да усваја начела о којима је пред Преузвишеношћу Вашом расправило. Уосталом, кад Књазу буде свечанији облик уговора одговарао, држим да ће то, поради озбиљности ствари, требати прихватити.

Што се пак тиче самога уговора, којег примјерак је мени достављен, држим да се, изузев два чланка, у цијелости може прихватити. Први од тих чланака је чл. осми који би требало преиначити тако да се дoметне: 'који свећеник мора, дакако, бити потврђен и потребитом јурисдикцијом опскрбљен од Свете Столице. Опћенито, бискупска столица Барска никад не смије бити празна дуље од три мјесеца'. Разлог је по себи јасан.

Други од тих двају чланака, чланак XXXIII. треба посве брисати и поништити будући да је, гледе права Свете Апостолске Столице, пун предрасуда, сувишан и посвуда већ застарио. Чудно је како предобри Књаз, чини се, жели да би оно, што по себи и по самој нарави иначе вриједи за двије стотине милијуна католика, у његовој кнежевини вриједило тек након његова одобрења.

Кад би Света Апостолска Столица моје мишљење сматрала исправним, био бих увјерен да ми се препушта свијетла црногорског Књаза привољети на преинаку и на споменуто испуштање. А мислим да ћу се при том морати послужити разлозима узетим не само из нарави ствари, него исто тако из особних Књажевих способности и његова начина размишљања, што ми је ближе и познатије.

Можда ће Риму и Вашој Преузвишености бити чудно што ништа не говорим о мјешовитим браковима и о католичком одгоју дјеце која се у њима роде. Али ја сам најдубље увјерен да се то претешко питање, а на пробитак Католичке цркве, може ријешити једино тако да се осигура пуна и савршена слобода. Од некатоличке власти једва да се може тражити да она, снагом позитивна закона, ради против властите савјести и да трајно и у сваком случају у мјешовитим браковима осигура католички одгој. Дакако да је та савјест у блудњи, али у том и таквом случају вриједи она ријеч Апостола: Што није по савјести, гријех је.

Католичкој цркви у обављању њезине пресвете задаће достаје пуна слобода коју никако не ремети наметање са стране државне власти и никакове игре.

³² Р. Драгићевић, *Уговор Свете Столице* ..., 87.

³³ Р. Драгићевић је претпоставио да је ово писмо књаза Николе од 20. IX 1883, које је пронашао у копији, без означеног датума, у Цетињском архиву, настало октобра месеца. Ваља упоредити изворни италијански текст овог писма и превод у књизи *Korespondencija*, 286–289, с оним које је објавио Р. Драгићевић, п. д., 18, 19.

Овдје ћу додати још нешто. Ако Света Апостолска Столица то што пишем буде држала ваљаним те ако црногорски Књаз пристане на преиначење и споменуто испуштање, мислим да би сам уговор ваљало укријепити свечаним потписивањем у Бечу тако да Ваша Преузвишеност, са стране Свете Апостолске Столице, и бискуп Захумски Висаријон, са стране црногорског Књаза, у том погледу добијете претходну пуномоћ и овлаштење. А разлог у прилог томе јест овај: док је прије отприлике двије године нетом споменути епископ Захумски, управо у том послу, кад и ја боравио у Риму, њему као некатоличком бискупу био је запријечен приступ Светоме Оцу. То је, свакако, у складу с вишим прописима и некаквим дубљим разлозима, али није баш схватљиво онима који се боље присјећају како се Господин није никад устегнуо од опћења с грешницима које је звао болеснима и којима је лијечник најпотребнији, па није одгурнуо од себе ни Самаријанку ни жену Кананејку. Зацијело то ни у нас ни у црногорској кнежевини није било примљено са задовољством и одобравањем. Да се то не понови, држим да споменути посао ваља доготовити и завршити у Бечу.

А онда, ако се нада испуни те посао буде сретно завршен, да Висаријон пође у Рим и буде примљен код Светог Оца. У том случају, требат ће се побринути да се на споменути уговор стави свечани печат, јер нема двојбе да ће Господин који је некоћ, кад га је болесна жена додирнула, осјетио како из њега излази моћ дати своме намјеснику на земљи, садашњем Првосвећенику, посебну милост, доброхотност и моћ која ће, излазећ из њега, на особит начин потрести и душе оних који су још далеко од наших светиња. Стога би у таквим околностима било врло пожељно да захумски епископ Висаријон пред нашим Светим Оцем осјети ту снагу и дјеловање те да к љубави спрам јединства Цркве буде све јаче привучен на самоме његову божанском извору. Ако сам ја о томе обилније и посебније говорио, то је стога што сам најдубље увјерен да би предбивањем црногорског Књаза, у том погледу, посве поравнао пут к осталим, паче свим јужним Славенима, да се с обзиром на то смекшају и Светој Апостолској Столици приближе."³⁴

Уз писмо и нацрт црногорског конкордата Штросмајер је послао Ванутелију и писмо књаза Николе написано 20. септембра 1883. Сва та акта нунције је 26. октобра доставио кардиналу Јакобинију, секретару Свете Столице. У пропратном писму нунције се критички осврнуо на црногорску понуду споразума. О њему је написао:

"Већ само летимичним погледом у тај нацрт нисам могао не уочити колика је јасна разлика између оних великих увјеравања која ми је усмено дао књаз Никола и духа неповјерења спрам Католичке цркве који се открива од почетка до краја овог нацрта. Можда је књаз, говорећи са мнош, сматрао да је питање доброг одгоја суспрегнути и прикрити оно неповјерење које је тако укоријењено код источних расколника и које је тим израженије што су тјешње повезани с расколничком силом, хоћу рећи с Русијом. Познато је да су књаз и народ Црне Горе на Балкан-

³⁴ Штросмајер Ванутелију, Ђенова, 13. X 1883, *Korespondencija*, 281, 283.

скоме полуотоку најфанатичнији присташе Русије и најоданији штоватељи, да тако рекнем, готово обожаватељи Цара.

Било би најбоље кад би се у тој старој тврђави источног раскола могла успоставити латинска, живота пуна, Црква са својом хијерархијом и својим установама. Опречност између животности Католичке цркве и оронулости фоцијевског раскола свакако људима отворена духа била би све јаснија, пале би многе предрасуде па би се мало помало, на овај или онај начин, стаза повратка католичком јединству, поравнала.

У своме писму монси[њору] Штросмајеру кнез каже да не би могао Католичкој цркви у Црној Гори учинити већих уступака него што је то у његову нацрту конкордата назначено. Сигурно је да у његову нацрту оно што је посве неприхватљиво није толико *оскудношћ доушћења* колико је то *мноштво забрана и ограничења*. Можда се догоди да књаз, ако му се посебно на то сврати позорност и кад се на неки начин разбије његово неповјерење, од својих неприхватљивих ограничења одступи те Цркви остави слободу да, без запрека, испуни своје божанско послање.

Што се тиче форме уговора, кад год да до њега дође, не вјерујем да ће кнез Никола хтјети баш облик конкордата. Довољно је да се уговорне тачке точно изразе у облику службеног документа.

Завршавајући овај свој смјерни извјештај, не бих хтио пропустити казати Вашој пречасној Преузвишености како ја двојим да би аустријска влада с одобравањем гледала на то споразумијевање с књазом Црне Горе, поготово ако би дознала да у томе сурађује монси[њор] Штросмајер.³⁵

Пуних месец дана касније, 28. новембра, Ванутели је обавестио ђаковачког бискупа да је "врло брижно и позорно" прочитао све што му је послао, а да је један примерак нацрта уговора са Светом Столицом, "који је црногорски књаз овјерио", доставио у Рим Јакобинију.³⁶ Ванутели се поново јавио Штросмајеру 11. јануара 1884. године. Обавестио га је да из Рима још нема никаквих вести "гледе нацрта уговора с црногорском кнежевином". С тим у вези додао је: "Бојим се да дани приједлози, не због непоменутих уступака него због претјерана неповјерења спрам Цркве, нису баш добро дочекани. (Наиме, те забране и неко неповјерење према Католичкој цркви очито избија из чланака предложеног нацрта, само ако их се чита пажљивије.)"³⁷

Према подацима Р. Драгићевића, у Државном архиву на Цетињу било је шест различитих рукописних пројеката конкордата. Због тога он није био у стању да закључи који од пројеката је био достављен Штросмајеру а који су сачињени само као радне верзије.³⁸ Како сада имамо примерак који је "црногорски књаз овјерио" и који је посредством Штросмајера и Ванутелија доспео у Рим, објавићемо га у целини да би се анализом његовог садржаја и коначног текста конкордата могло утврдити шта је из нацрта прихваћено а шта изостављено. Нацрт у целини гласи:

"Његова Светост Врховни свећеник Лав XIII. и Његова Висост

³⁵ *Korespondencija*, 277, 279.

³⁶ Исто, 319.

³⁷ Исто, 325.

³⁸ Р. Драгићевић, п. д., 19.

Никола I. Књаз Црне Горе именовали су за своје опуномоћенике
Његова Светост...

и Његова Висост његову милост Монсињора Висаријона, бискупа захумског и рашког, који размијенивши своја опуномоћења, за која су утврдили да су добра и правоваљана, уговорили су како слиједи.

Чланак I.

Католичка апостолска и Римска вјера имат ће слободу изражавања у Црној Гори. Њезино богоштовље бит ће јавно што се уређује прописима редарства које ће кнежевска влада наћи потребним ради јавнога реда.

Чланак II.

Његова Светост именоваће једног бискупа у Бару, но прије него што га именује, Његова Светост приопћит ће црногорској влади име, својства и народност одабране особе. Именовање бискупа и запосједнуће бискупске столице моћи ће се признати једино након што црногорска влада с обзиром на ту особу изрази свој пристапак. Књажевска влада задржава си право замолити Његову Светост да промјени одабрану особу у случају да јој не одговара.

Чланак III.

Бискуп барски овисит ће у црквеним пословима искључиво и изравно о Светој Столици.

Чланак IV.

Црногорска влада признаје барском бискупу наслов Његова Милост и Монсињор.

Чланак V.

Прије неголи преузме службу бискуп ће особно положити заклетву вјерности пред Његовом Висости Књазом, следећим ријечима:

"Над светим еванђељима ја се заклињем и обећавам Богу послушност и вјерност Његовој Висости Књазу Црне Горе и његовој влади. Обећавам да се нећу било како сложити, да нећу присуствовати никаквом савјетовању нити потакнути или допустити судјеловање мени подложнога клера у било којем потхвату који иде за ремећењем јавног мира Државе".

Чланак VI.

Католички бискуп барски имат ће пуну слободу у извршавању својих црквених дужности али ће бити одговоран пред црногорским законима за сваки прекршај, злочин или пријеступ политичког или друштвеног реда. Ако се прекршај, злочин или пријеступ докажу, Света Столица ће опозвати или смијенити бискупа коме је утврђена кривња и умјесто њега именовати другога, у складу с одредбама претходног чланка другог.

Чланак VII.

Црногорска влада даје барском бискупу сталну плаћу од пет тисућа франака годишње. Та је плаћа једнака оној коју сада примају православни епископи Кнежевине. У случају да црногорска влада повећа плаћу православним епископима, исто ће повећање учинити такођер за барског бискупа.

Чланак VIII.

Кад се испразни бискупска столица барска, црногорска ће влада одредити једног католичког свећеника да управља дијецезом. Он ће примати бискупску плаћу до именовања новог бискупа.

Чланак IX.

Бискуп је слободан у именовању и опозивању жупника као и свих других црквених службеника који раде у душобрижништву или у некој другој црквеној служби; исто тако у оснивању нових жупа уз оне које сада постоје. Но било за споменута именовања или опозиве, као и за оснивање нових жупа, увијек ће бити неопходан претходан пристанак црногорске владе.

Чланак X.

Уздржавање жупника и свакога другог католичког црквеног службеника у Црној Гори бит ће и остат ће на терет католичких вјерника.

Чланак XI.

Припадници католичког клера који имају бригу душобрижништва или другу црквену функцију, прије него што уђу у службу, положиће на руке грађанске власти заклетву вјерности и послушности сљедећим ријечима:

"Ја ... се над овим светим еванђељима заклињем и обећавам Богу вјерност и послушност Његовој Висости Књазу Црне Горе и његовој влади; обећавам да се нећу било како сложити, да нећу присуствовати никаквом савјетовању нити потакнути или допустити судјеловање мени подложнога клера у било којем потхвату који иде за ремећењем јавног мира Државе".

Чланак XII.

Сви чланови католичког клера бит ће одговорни пред црногорским грађанским судовима за сваки прекршај, злочин или политички пријеступ, као и за оне против опћих закона.

Чланак XIII.

Сви чланови католичког клера овисит ће о барскоме бискупу у свему што се тиче обављања њихових служби.

Чланак XIV.

У случају да неки католички црквени службеник буде позван или по своме слободном избору прихвати обављање неког задужења или управне службе у Кнежевини, морат ће се прилагодити законима Државе.

Чланак XV.

У свим католичким црквама Црне Горе код службе Божје молит ће се сљедећи образац: "Господине спаси Књаза".

Чланак XVI.

Нитко, било жупник или неки други члан католичког клера, не може предводити или изговарати изванредне јавне молитве без посебна допуштења бискупа.

Чланак XVII.

Неће се уводити ниједна нова светковина без допуштења књажевске владе.

У случају да у православном богоштовљу његове црквене власти у Црној Гори смање број садашњих светковина, слично смањење учинит ће барски бискуп након што је затражио сугласност Свете Столице.

Чланак XVIII.

Неће се моћи подићи, установити или овласти приватне капеле, ораторији без допуштења црногорске владе.

Допуштење ће бити дано, након замолбе, преко барског бискупа.

Чланак XIX.

У катедрали и у католичким жупним црквама бит ће предвиђено посебно мјесто за представнике црногорске власти.

Чланак XX.

Кад Књажева влада заповиједи јавне молитве, бискуп барски са-слушат ће мјесне власти гледе начина извршења те наредбе,

Чланак XXI.

Звона не смију звонити без допуштења мјесног редарства, осим за позивање вјерника на слављење службе Божје или на молитву према обичају.

Чланак XXII.

У жупама гдје нема зграде за католичко богослужје, бискуп ће се споразумјети с мјесним властима да му се за то нека одговарајућа зграда дозначи.

Чланак XXIII.

У Црној Гори нема конфесионалних православних школа, неће бити отворене нити католичке.

Чланак XXIV.

Поучавање младежи земље обавља се у државним опћим школама за све обреде. Католички свећеник бит ће, пак, позван предавати вјеронаук католичкој дјечи и имат ће исту плаћу као и други црногорски учитељи.

Чланак XXV.

Књажевска влада не противи се да у селима гдје је становништво искључиво католичко школама управљају католички црквени службеници. Уноточ томе, те школе ће се сматрати јавним државним школама и, стога, бит ће подвргнуте службеним прописима и програми-ма те надзору црногорских власти.

Чланак XXVI.

Именовање учитеља католичког вјеронаука у црногорским школама, као и сваког другог учитеља у школама споменутим у претходноме чланку XXIV., учинит ће бискуп барски уз сугласност црногорске владе.

Чланак XXVII.

Гледе приправе будућих кандидата за католичке свећенике, Књажева влада у сугласности с барским бискупом у ту сврху изабрат ће неке који ће бити послани у школу Св. Фрање у Риму.

У првих пет година од дана потписивања овог уговора, слат ће се два младића сваке године, а потом само један сваке године.

Ти младићи бит ће дужни у Риму студирати и славенски језик.

Црногорска влада одређује износ од двије стотине франака годишње и то за сваког појединог питомца, све до доби коју закони Католичке цркве утврђују dostatном за примање виших редова.

Чланак XXVIII.

Премда црногорска влада бдије да у јавним школама буде поштовано вјерско ћудоређе, бискуп барски ипак ће моћи, као што то већ могу православни епископи, упућивати јој у том погледу своје примједбе, а оне ће бити озбиљно промотрене.

Чланак XXIX.

Књажевска влада признавајући свим својим подложницима, без обзира на вјеру, пуну слободу савјести, досљедно се одриче сваког уплетанја у питање мјешовитих бракова између својих подложника католика и православца.

Чланак XXX.

Сваки мјешовити брак законито склопљен пред православним или пред католичким свећеником законит је у очима црногорске владе, осим ако тај брак није посљедица подвала физичких или моралних насиља или других незаконитих радњи које потпадају под судство Црне Горе.

Чланак XXXI.

Књажева влада не мијеша се у питање којој вјери припадају дјеца рођена у мјешовитим браковима. Одлука је препуштена слободној вољи и слободну договору мужа и жене. Супружници ће морати само изјавити грађанским властима којој вјери ће припадати синови.

Чланак XXXII.

Диспензе за мјешовите бракове који се склапају пред католичким свећеницима неће бити на терет Књажеве владе.

Чланак XXXIII.

Ниједна була, бреве, пропис, одлука, спис или било каква публикација коју је издала Света Столица или барски бискуп неће моћи бити објављена, разглашена, читана или прибијена на огласно мјесто без претходна одобрења Књажевске владе.

Чланак XXXIV.

Овај уговор ступит ће на снагу одмах након потврде са стране Његове Светости Врховног Свећеника Лава XIII. и Његове Висости Николе I., књаза Црне Горе.

Учињено у два примјерка у Риму.³⁹

М. П.

М. П. "

Пошто је Ванутели крајем новембра 1883. јавио Штросмајеру да је нацрт овог уговора послао Светој Столици, у преписци међу њима конкордат и Црна Гора нису помињани пуних годину и по дана. За то време Штросмајер је о питањима која су се тицала конкордата био у преписци са Јованом Сундечићем, повереником књаза Николе.⁴⁰

³⁹ *Korespondencija*, 289, 291, 293, 295, 297, 299.

⁴⁰ Р. Драгићевић, п. д., 19-21.

У истом периоду у којем у преписци између Штросмајера и Ванутелија нема вести о Црној Гори, има неколико занимљивих података о Србији и о конкордату који је са њом требало склопити. У том погледу пажњу заслужују Штросмајерова писма, која ћемо подробно приказати да бисмо добили што уверљивију слику о тежњама и циљевима тог високог прелата Католичке цркве.

У писму од 13. октобра 1883. Штросмајер је следећим речима упућеним Ванутелију осликао Србију и тамошње односе, а све у вези са конкордатом:

"Што се пак тиче Краљевине Србије примјећујем да тим несретним краљевством непрестанце витлају олује и да је лишено оног мира и спокоја који су му најпотребнији да доскочи својим великим и многобројним потребама. Као што је Преузвишености Вашој познато, канио сам поћи у сам Биоград и новоме краљу изразити своје штовање, уз молбу да католичко питање у својој краљевини коначно размотри и ријеши. Но, у садашњим приликама које у Србији владају, у неку руку, то је немогуће извести јер се оправдано треба бојати да би моја назочност у Биограду дала повод новим сумњицењима са стране оних који воле изокренути и најбезазленије моје потезе. Држим да у садашњем тренутку ваља особито прегнути како би српска влада засад једнога свећеника на стално у Биограду намјестила и платила, а он би служио католичким радницима који граде жељезницу те онима у Крагујевцу и Шапцу. Ових дана о томе ћу писати самоме краљу јер никога од нових министара боље не познајем. Вашу пак Преузвишеност усрдно просим да ту ствар препоручите српском дјелатном министру у Бечу. Велечасни отац Тондини јако ће се око тог послања у Краљевини Србији заложити будући да има потребито искуство као и повјерење српских власти. Ја ћу у писму хвалебриједном краљу, како се пристoji, то споменути. Што се пак тиче коначна уговора који треба склопити с Краљевином Србијом, држим да тај посао треба одгодити све дотле док се ствар не среди с црногорским Књазом. Предложак уговора с црногорским Књазом могао би послужити као образац Краљевини Србији, а и као дјелотворно средство за превладавање нових потешкоћа ако се којим случајем појаве."⁴¹

После овог писма преписка с Ванутелијем је настављена, али више месеци Србија није била предмет пажње ђаковачког бискупа. Тек 29. септембра 1884. јавио се нунцију с обавештењем да је тих дана послао више писама министру унутрашњих послова Србије Стојану Новаковићу.⁴² Писма су се тичала конкордата, а Штросмајер њима није био задовољан. Сматрао је да су "слабашна и непотпуна" зато што је имао пуно послова који нису трпели одлагање па их је писао на брзину, "готово на врат на нос".⁴³

Поново се јавио нунцију 27. октобра 1884. године. Обавестио га

⁴¹ *Korespondencija*, 283, 285.

⁴² Реч је, свакако, о Штросмајеровом писму писаном Новаковићу 23. IX 1884. Других бискупових писама из тих дана упућених Новаковићу нема. (С. Новаковић, *Католичка црква у Србији*, 359-362.)

⁴³ *Korespondencija*, 357.

је да је, присиљен "неизбјежним захтјевом своје свете службе", у Србију послао велечасног оца Тондинија.⁴⁴ Од њега је примио два писма.⁴⁵ Прво је пуно наде да ће "његово свето послање на које се зајетовао успјети", а друго је прожето сумњом и узнемирености да "успјех божанске ствари, због људских сплетака и подвала", може изостати. Тондини се уздаје у божју помоћ, у "заштиту Свете Апостолске Столице и Ваше Преузвишености", написао је Штросмајер и алудирајући на сметње и тешкоће које је аустроугарска дипломатија, кад је реч о Србији, правила Тондинију, њему, Светој Столици и њиховим плановима, који су се тицали конкордата и уније, нагласио је: "Што се мене сама тиче, ја сам сигуран и постојан у једноме: ја нећу устукнути ни пред каквим људским предсудама и предумишљајима, а још мање пред лукавствима и opakим сплеткама. У садашњим околностима притужбе и примједбе, што се против оца Тондинија безбожно покрећу, вазда испитујем на тезули у светишту и ако се не покажу посве сигурнима и недвојбенима, одакле год да долазиле, ја их не прихваћам. Писао сам ових дана министру унутрашњих послова Новаковићу,⁴⁶ а исто тако оцу Тондинију, те сам његово свето послање поновно његовој заштити препоручио, додајући да ће у садашњим околностима у Риму бити врло добро примљено ако Његово Величанство краљ Србије већ сада посве јасно у Београду одреди мјесто гдје ће Католичка црква, тјеком времена, и одговарајуће зграде подићи. Мени ће стога овдје и данас бити преугодно ако се овако, на неки начин унапријед, помуте сплетке оних који иду за тим да што прије сваки договор између Католичке цркве и Краљевине Србије осујете."⁴⁷

Од краја октобра 1884. до средине јуна 1885. године у преписци Штросмајер - Ванутели није било речи о Србији. Међутим, у опширном писму од 13. јуна 1885. Србија и конкордат поново су у средишту пажње ђаковачког бискупа. Он се најпре пожалио нунцију на аустроугарску штампу. Оптужио ју је да о њему измишља и шири бесмислене вести. Потом је изразио незадовољство аустроугарском верском политиком на тлу Краљевине Србије и неслагање с неповољним оценама грофа Кевенхилера о оцу Тондинију. О краљу Милану, аустро-српским односима и конкордату са Србијом Штросмајер је написао: "[...] веома треба пожалити што у новије доба, како се чини, сам краљ Србије и његова влада сустају у начину гледања и поступку; јер иначе, једва могу разумјети: како, унаточ толиким обећањима и унаточ правом увјеравању које је краљ сам преда мном свечано изрекао еда сам углед и добар глас новог краљевства захтијевају да се католичка ствар у Србији што прије како треба уреди; како се може догодити да католичка ствар првенствено у Београду, на поглед готово цијелог свијета, остаје у скрајној својој запуштено-

⁴⁴ Ч. Тондини је први пут стигао у Београд 21. априла 1883. Своју мисију у Србији морао је у више наврата да прекине. Долазак у Србију, који помиње Штросмајер, уследио је после једног од прекида.

⁴⁵ Преписку између Штросмајера и Тондинија објавила је Rita Tolomeo, *Korespondencija Josip Juraj Strossmayer - Cesare Tondini de' Quarenghi*, Zagreb 1984.

⁴⁶ Реч је о Штросмајеровом писму од 23. IX 1884. (С. Новаковић, п. д., 359-362.)

⁴⁷ *Korespondencija*, 365, 367.

ности и срамотној сиромаштини. У најновије доба ја сам више пута позивао да се као јавно очитовање добре воље барем у Биограду одреди прикладно мјесто за подизање католичке цркве и припадајућих јој зграда. Моје пожурјујуће молбе заиста нису нашли нити одговора достојнима, што је тим чудније што је ствар по себи врло лака и природна. Докле су сада те ствари дошле, боље ће и спремније просудити Ваша Преузвишеност, јер је према јавним гласилима имала прилику, цијелу једну уру и више, разговарати с краљем Србије. Ја, поучен дугим искуством, бојим се да сва обећања и такођер све добре наклоне не остану само бесплодне наклоне којима је, по светом Бернарду, сав пакао поплочан. Нека ми се, међутим, с обзиром на све то, допусти да у братском повјерењу изнесем своје мишљење, за које бих желио да трајно остане тајна међу нама, коју се може приопћити само Светој Столици. Док ја проматрам посвемашњу овисност краља Србије и његове владе о Аустро-Угарској, што је грофу Калнокију⁴⁸ повода дало да преда мном изјави како би краљ Србије сигурно био друкчије преда мном говорио, него што је стварно говорио, да се претходно могао с њиме, Калнокијем, састати, што на посвемашњу овисност указује; тад, занимљива мисао обузима ми душу. Мени је, наиме, посве бјелодано да ту нипошто није ријеч о ономе аукторитету и утјецају што га велико сусједно царство с правом има на, јучер рођену, Србију и које сам краљ Србије и његова влада у некој мјери и количини морају трпјети; него да ми се заправо говорило о ономе аукторитету и утјецају који, прелазећи сваку мјеру и сваку озбиљност, може ствар у себи праведну и промишљену и корисну у неправедну, непромишљену и погибелну обрнути. Чини се да се, од неког времена, краљ Србије том својом посвемашњом овисношћу о аустро-угарској влади, у свим па и у најмањим стварима, некако јавно хвали. Ја држим да је то хваљење пренемагање које не одговара ни његовој души ни духу његова народа. Игра је то која у датим околностима за обје стране може бити погибелна и судбоносна. Тако се понашају људи кад, изгубивши разум и више тежње, раде једино у складу са својим страстима и својим предрасудама. А због свега тога већ одавно иде глас да је краљу Србије дојадно његов брак и да размишља о раскинућу брачног веза који му је из дана у дан све тежи. Својој врло честитој и неокаљаној жени ништа друго не може предбацити него да је болећива и да више не може родити, што се сматра то озбиљнијим јер је дијете које има болесно, крхко и за живот неспособно. Зато се говори да размишља о женидби и то таквој која ће његово пријестолое учврстити заувјек против свих погибли, нарочито од оне која му, како се чини, пријети од свијетлога црногорског кнеза Петра Карађорђевића.⁴⁹ Баш зато у склопу новог таковог брака је нека аустријска кнегиња, можда чак кћерка Најузвишенијег Цара и краља. Аустро-угарска влада, засигурно свјесна шкрипца у који такав брак води, с тим човјеком се поиграва настојећи да га увијек новим спонама уза се привеже. А сам нови краљ, готово претјераном ревношћу, непрестан-

⁴⁸ Густав Калноки (1832-1898) министар спољних послова Аустро-Угарске.

⁴⁹ П. Карађорђевић није био црногорски кнез већ зет црногорског књаза Николе.

це показује своју спремност да и у најситнијим стварима служи те тако заслужи највишу милост за којом толико хлепи. Та веома погибелна игра нанијела је штету и пријестољу и претходном животу новог краља Србије; Бог једини, јамачно, зна што ће се из тога излећи, али у сваком случају сигурно је и недвојбено да ће за једну и другу страну бити лоше јер би према задњим гласима свака варка и свака обмана била распршена. Ако је тај мој закључак исправан, онда се од краља Србије и од владе Србије, у погледу правилног сређења односа с Католичком црквом, без обзира на најсјајнија обећања, неће ништа постићи осим онога што буде, а и то у своје вријеме, одговарало жељи и просудби аустро-угарске владе. Аустро-угарска влада вјеројатно, наиме, од краља Србије тек као посљедњи од дарова и услуга очекује, да се сасма по њезину нахођењу среде католичке ствари прије него што му отвори очи и распрши све његове илузије. Искрено признајем да је положај Католичке цркве у тим околностима најгори јер довољно је само јавно мнијење, по којем Католичка црква овиси о вољи Аустро-Угарске и служи једино промицању њезиних политичких циљева, да њезина дјелатност постане не само сумњива и бесплодна него више или мање невидљива. Ја, међутим, унаточ томе држим како свим силама ваља настојати да се право, позив и дјелотворност Католичке цркве у краљевству Србије како треба и што прије уреди. Ја ћу око тога најупорније настојати све док будем обављао службу апостолског намјесника у краљевству Србије.⁵⁰ Вашу пак Преузвишеност молим да се удостојите, у име Свете Апостолске Столице, непрестанце и трајно томе такођер ићи на руку. Људским умовима је властитост несретно модерно застрањивање; а неуморно извршавање апостолског звања божанска је служба коју, врло често, у хипу онемогући мудрост људских разлога, као што се недавно у њезину тријумфу показало у Аустро-Угарској; без чијег мишљења данас једва да што може бити, у сурадњи с њоме с извјесношћу на ломачу може Јона кога сматрају јединим узроком настале олује, а то је моја незнатност. Стога, посве јасно под чијим именом и ауторитетом би света ствар славилa славље док би престала радити на корист Свете Матере Цркве. Из тога како се ствар у најновије вријеме развила просуђујем да у садашњим околностима аустро-угарској влади моја особа доста одговара да готово свему свијету јасно укаже на бесплодност мог звања и настојања, за коју се сама на сваки начин побринула. Па да се, нашавши оправдање у мојој служби, цијела ствар по њихову нахођењу а можда и на свето нигдарјево могне одгодити."

На завршетку овог излагања о Србији Штросмајер је следећим речима дотакао и питање конкордата са Црном Гором: "[...] моју душу непрестано обузима мисао колико би било нужно и прикладно да Света Апостолска Столица што прије одговори на праведне тежње и жеље црногорског кнеза. То је оно чега се и у Бечу и у Пешти и у Биограду највише плаше. То је најбоље и најделотворније средство у рукама Свете Апостолске Столице за убрзање и промицање сређења католичког пи-

⁵⁰ Штросмајер је именован за апостолског намесника у Србији 23. септембра 1851. г.

тања у краљевини Србији. Ја ћу вјероватно тек на јесен у Биоград, и то у вријеме кад ћу самог краља тамо затећи".⁵¹

Суочен с великим препрекама које је његовој католичкој политици у Србији постављала аустроугарска дипломатија, Штросмајер је показао задивљујућу упорност и постојаност у ставовима. Попуштао је и повлачио се тек онда када другог избора није имао. То се десило и у случају оца Тондинија. Када је сазнао да Тондинију нема опстанка у Србији, јер га нису хтеле ни аустроугарска ни српска влада, повукао га је из Краљевине иако је о њему и његовом раду имао веома повољно мишљење. По оцени бискупа он је био побожан и учен свештеник. Његов свештенички посао био је пун успеха и наде. По природи и васпитању није био кадар да нарушава цивилне законе и да вређа "државне обзире". Критику на рачун Тондинија, која се чула из кругова аустроугарске и српске владе, Штросмајер је оценио као измишљотине. Сматрао је да аустроугарској и српској влади Тондини није сметао због слабости и пропуста већ због снаге и успеха које је постигао у јачању католичке цркве.⁵² Веровао је да се нападима на Тондинија и његовим уклањањем "иде за тим да Католичка црква у краљевини Србији, лишена свога властитог и најјачег права и снаге, послужи варавим, особито пак мађарским тежњама".⁵³ У писму од 5. јула 1885. упућеном нунцију Ванутелију Штросмајер се критички осврнуо и на краља Милана и на српску владу. О њима је написао: "Што краљ Србије и српска влада тим тежњама и настојањима спремно и без икаква оклијевања или сјенке попуштају, лако је објаснити из цјелокупна усмјерења њихова јавног дјеловања. Ја сам, међутим, чврсто увјерен да ће такве игре и настојања на крају за обје стране лоше завршити. Што се краљ Србије мени у прилог изразио, то јако храмље и међу даре Данајаца ваља то ставити. Ја нигдар нисам искао свечане пријаме, осим што сам свакако чешће изразио жељу да обављам службу боравећи у Земуну те ноћима размишљао о своме послу у Београду и у краљевини Србији. Потпуно је протурјечје, с једне стране, бискупу исказати пријатељску и смјерну оданост, а, с друге, изријеком настојати запријечити да тај исти бискуп изврши задаће своје пресвете службе. Отворено се ради зацијело о томе да се аустро-угарска влада ријешити не само величасног оца Тондинија, него у првом реду мене сама". У овом писму Ванутелију бискуп је следећим речима означио циљеве које је у Србији

⁵¹ *Korespondencija*, 477, 479, 481.

⁵² С пуно похвала о Тондинију Штросмајер је писао и С. Новаковићу у писму од 28. III 1885 (С. Новаковић, п. д., 364-366). Штросмајер је изрекао и сасвим неповољне оцене о Тондинију. У писму Ј. Сундечићу од 16. јула 1886. бискуп је написао: "То је учен човјек, али оштроумија и зрјелог расуђивања неима. А Бог сам зна, да га може бит таштина и даље куд год не завађа... Они му у Риму определили улогу, која и по моме суду није за њега..." (Р. Драгићевић, п. д., 20)... Види и Штросмајерово писмо Ванутелију од 27. октобра 1885. у којем је суд о Тондинију сличан оном који је изречен у писму Ј. Сундечићу (*Korespondencija*, 511, 513). Очигледно је да је бискуп у оценама о Тондинију био недоследан и да је о људима изрицао судове према тренутним потребама.

⁵³ О разлозима протеривања оца Тондинија из Србије види: Љ. Дурковић-Јакшић, п. д., 279-294.

желео да постигне: "Прво, таково уређење Католичке цркве у Србији које искључује сваку неизвјесност и које ослоњено на додуше мален број јасних и чврстих одредби, према своме властитом праву и својом нутарњом снагом живи и дјелује, без било чије туђе помоћи. Друго, успостава апостолског викара у Београду који би био свећеник и бискуп обдарен не само умношћу, наобразбом, дубљом спознајом ствари с којима се сусреће, побожношћу, разборитошћу и ревношћу, него исто тако крепошћу и снагом духа да нигдар не подлегне туђем јарму а своје звање да никад не окрене на службу туђе моћи. Ја држим да се првенствено ради на томе, да је то бјелодано и да моји противници у првом реду иду за тим да се умјесто мене постави апостолски викар који би био савитљивији и спремнији на промицање свјетовних жеља, које су врло често у отворену сукобу с правим циљевима цркве. У нашим стварним околностима та ствар је од велике важности јер се очито ради о томе да, као што су се некоћ заправо без икаква разлога, осим што је то било против сваког разума, клирици босански одводили на образовање и одгој у Угарску, тако би сада требало у краљевини Србији духовну власт Католичке цркве усмјерити тако да се све божанско и људско подчини и жртвује највишем циљу мађаризације. Никако се не може занијекати да су очи Хрвата католика некаквом тјескобном забринутосту у овим околностима окренуте према Београду. Што год се у међувремену догодило, ја ћу с највећом харношћу и са синовском подложношћу испунити одлуку Свете Апостолске Столице која ће ме барем дјеломице ослободити понеке бриге и терета одговорности, иначе претешких за слабашна моја рамена."⁵⁴

Поводом новинских текстова објављених у службеном листу *Pester Lloyd*, за који је бискуп тврдио да су "жидске новине најгоре пљеве", он се 27. јула обратио новим, занимљивим писмом нунцију Ванутелију. Оповргао је писање *Pester Lloyd*-а, који је био непријатељски расположен према српској влади, а "без ограђивања" написао је како ће бискуп ускоро отпутовати у Београд да би "од самог краља Србије искамчио заштиту католичке вјере те златом и сребром купио православне душе и придобио их католичкој вјери". Штросмајер је био сигуран да су те измишљене и клеветничке вести пештанских новина потекле од аустроугарске полиције с намером да тобожњим непобитним доказима покажу како је нужно њега што пре од Београда и Србије удаљити. С тим у вези бискуп је написао: "Те измишљотине и клевете желе рећи: ево које и какове сумње побуђује само име и безазлена назочност босанског бискупа у Биограду, сумње у мислима и душама, те каковим омразама у српског краља и у народу рађа. Стога се оправдано тражи како од аустро-угарске тако од српске владе да се бискуп босански што прије с положаја апостолског викара у краљевини Србији uklони. Покварена таква лукавства могу на одјек наићи у оних који дубље људске намјере не познају; мени су пак, како сам горе назначио, тајне тог зла посве јасне".

Пошто су аустроугарска и српска влада "страховито настојале", како је тврдио бискуп, да га избаце из Србије, о томе је написао Вануте-

⁵⁴ *Korespondencija*, 485, 487.

лију: "[...] зато Света Столица треба *ујорно и усїрајно* настојати да то буде *само уз одговарајућу цијену*. А споменути циљ, по мојему мнијењу, као што сам више пута писао, јест у овоме: Прво, посве слободно обављање католичке вјере и обреда, како је то већ међународним берлинским уговором било утврђено. Друго, мјешовите женидбе ваља правно према католичкоме науку и законима уредити тако да се са стране државе ништа супротно не подузима, било преко законодавства било путем државне администрације. Та се точка мора добро утврдити тим више што су садашњи закони Србије, барем колико се сјећам, томе дијаметрално опречни. Треће, слободно подизање католичких мисија посвуда гдје то разлози душобрижништва захтијевају. У садашњим приликама то су мјеста: а) Ниш, б) Крагујевац, с) Мајданпек, d) Шабац. У свакоме од тих мјеста станује стотине и стотине католика који усред православца, без водства и помоћи сталних католичких свећеника, једва могу опстати. Четврто, плаћа будућег апостолског викара и његова тајника, а исто тако католичког учитеља у Биограду. Ту спада и додјела те посвећење погодног мјеста у Биограду на којем би се имала католичка црква, а исто тако стан за апостолског викара и школа подићи; затим понуда неког годишњег приноса из државне ризнице за те сврхе. Осим свега тога, нарочито треба припазити да будући апостолски викар буде човјек који ће светим циљевима Цркве, сукладно околностима мјеста и времена, одговорити. Бит ће добро и паметно да се мој насљедник не потражи у Угарској; што се пако тиче наше Далмације, једва да ми тренутачно нетко други на ум долази који би задаћи боље одговорио неголи је ставити свећеник *Радоничић*,⁵⁵ сада жупник и декан у Херцег-Новом у Далмацији, кога бискуп которски Форлани⁵⁶ особито истиче и цијени. А тај је свећеник познат и прихваћен у Риму јер је тамо своје студије завршио; пристат ће на њ вјеројатно и аустро-угарска влада јер је одликован редом Фрање Јосипа. Разлог зашто ја о томе, већ више пута поновљеном, изнова пишем је пријека и на неки начин тјескобна забринутост мојих пријатеља који су махом веома одани Светој Столици. Они изврсно предвиђају да коначна одлука у тој ствари много може придонијети да се углед Апостолске Столице међу јужним Славенима или повећа или умањи. Сви ти моји пријатељи једногласно признају да је од највеће важности или да се промјена католичке ствари у краљевини Србији тако проведе како то тражи нарав ствари и у складу с очекивањем Славена или да се ништа не мијења, јер би се лако могло догодити да ново буде горе од старог."⁵⁷

После дужег застоја у послу око склапања конкордата са Црном Гором, када су о томе размењивали писма Јован Сундечић и Штросмајер, бискуп је крајем септембра 1885. године поново преузео иницијативу с намером да тај посао, по њему изузетно значајан, успешно приведе крају. После једне поруке примљене од књаза Николе и његових главни-

⁵⁵ Трипун Радоничић (1839-1894) именован је за которског бискупа 1888. године.

⁵⁶ Казимир Форлани.

⁵⁷ *Korespondencija*, 489, 491, 493.

јих саветника, који су изразили "жарку жељу" да што пре добију католичког бискупа у Бару и замолили га да у ту сврху, колико може, поради, Штросмајер се 27. септембра обратио Ванутелију с конкретним предлозима. Нунцију је написао:

"Ваша Преузвишеност знаде, мени је тај посао, свакако, већ дуго веома при срцу. Држим пак да се убрзати може овако: сјећам се да је црногорски кнез прије отприлике двије године ради сређивања тих ствари опширније разговарао с Вашом Преузвишеношћу, изложивши начине којима би се његова жеља могла остварити. Сјећам се, уједно, како је Ваша Преузвишеност била задовољна оним што је црногорски кнез тако снажно отворено изнио, па је само требало тој ствари на неки начин само задњи печат ударити да црногорски кнез још у писану облику потврди оно што је живом ријечи пред Вашом Преузвишеношћу изложио. Држим да оно што није учињено досад, може бити управо сада. У ту сврху могла би Преузвишеност можда, у краткоме писму, упућеном било кнезу самом или мени, изнијети оно што је било садржано у кнежеву говору прије двије године, затраживши да то кнез у писану облику, који ће имати значај дипломатске ноте, потврди. Ако ја могу своје мишљење понизно изрећи, то би се писмо свело на следеће: прво, треба Католичкој цркви и њезиним службеницима дати слободу вјере и обављање богостовља, а католичком бискупу једнак ступањ достојанства с православним епископима, те одредити исту плаћу. Друго, гледе мјешовитих бракова једноставно ће бити да државна грађанска власт ни на који начин не задире у слободу и праксу Католичке цркве, било путем законодавства било администрације, или да напokon на било који начин не ограничава. На тај начин савјести и срца брачних другова, измакнути управо било каквом насиљу, бит ће отворена једино снази и утјецају Цркве. Истом то се може и треба с правом искати. Ићи преко тога значило би искати да се највиша државна власт, која није католичка, својим поступком постави против гласа своје савјести, против слѣдбеника своје вјере који то по својој вјери и савјести, докле год остају у блудњи, одбијају. Барем по мојем мнијењу, то се не може тражити; а ако се тражи и некакво обећање у одређеним посебним околностима изнуди, тад према искуству такве обвезе опћенито се не проводе и постају извориште многих нејасноћа и распри. Ту точку ја бих свео на опћените горе назначене изразе. Што се тиче школа, утаначити ваља да се у њима неће ништа предавати што би католичкој вјери, што би угледу и достојанству Католичке цркве било како могло шкодити; а требало би изријеком додати да католички бискуп има право, у случајевима који су с тиме у супротности, код цивилних власти дјелотворна лијека потражити и наћи. А по себи је јасно да Католичкој цркви и њезиним службеницима мора бити зајамчена слобода да католичку младеж подижу у католичкој вјери и одгајају у своме богослужју. Можда треба додати: Неповредиво право Католичке цркве мора остати да, *ако то нађе неопходним*, подигне властиту школу, обавирући се дакако на законе кнежевине. Тиме је, држим, исцрпљена бит цијеле ствари; у првоме пак реду сматрам да ваља тежити да католички бискуп буде човјек право учен, право побожан и нада све право разбо-

рит. Закони па били и најбољи остају мртво слово; разборити учени и побожни мужеви су они који законима дају сваку вриједност. Ту пако на крају примјећујем: Мени је добро познато гдје се, с обзиром на то, крије највећа потешкоћа. Може се казати да је та потешкоћа заправо стална и трајна. Стога ако Света Столица држи да ту потешкоћу у садашњим приликама никако не може надвладати, мислим да се од сваког даљег корак треба суздржати радије неголи новим и новима варавам надама и очекивањима људе поновно жалостити и озлојеђивати."⁵⁸

Из Штросмајеровог писма нунцију Ванутелију од 27. фебруара 1886. сазнајемо да је посао око конкордата са Црном Гором кренуо добро. Такву вест од кардинала Јакобинија бискупу је из Рима донео отац Тондони. Тим поводом Штросмајер је обавестио Ванутелија да је, "да би ишао сигурнијим и извјеснијим путем", један примерак уговора који је требало склопити с Црном Гором послао књазу а други секретару Папске државе. Тај уговор, по оцени бискупа, био је врло једноставан и сводио се на битне одредбе. Штросмајер је веровао "да је ствар посве изгледна", под условом да се с једне или друге стране "не створе сувишне тешкоће".⁵⁹ Тих тешкоћа, по свему судећи, није било. Завршне послове око склапања конкордата са Црном Гором кардинал Јакобини, у својству државног секретара, поверио је бискупу Штросмајеру.⁶⁰ Овај их је успешно привео крају и конкордат је склопљен 18. августа 1886. године. Био је то неоспорни успех Свете Столице којем је, без сумње, много допринео Штросмајер. У Црној Гори и у конкордату који је с њом потписан бискуп је видео значајну упоришну тачку Католичке цркве одакле ће она даље да се шири међу јужнословенске расколнике и шизматике. Једно од средстава којим је желео да шири католицизам међу православнима био је старословенски језик. Када се повела реч о богослужењу на том језику у Краљевини Србији, бискуп је 3. фебруара 1887. године написао Ванутелију: "Држим и свјетујем да им то ваља прихватити као једно практично средство којим ће се јужни Славени јединству Цркве придобити. Но, ако се то има краљевини Србији удијелити, одмах иза тога никако се не би могло ускратити ни црногорском кнезу. Штовише, врло озбиљни разлози захтијевају да се, претходно и прије него што ће се та повластица удијелити Србији, удијели црногорском кнезу. Јер ако се не варам, *црногорски кнез и његова ђленија обителъ ђозвани су на велике и необичне задаће на Балканском ђолуоџоку. Важно је за Светџу Сџолицу да црногорскоџ кнеза и његову славу обителъ за се шџџо више ђридобџје. Свакако је ђак ђознаџџо да је црногорски кнез склон Каџџоличкоџ цркви и да наџџџе божанском јединсџџџу [...]*"⁶¹ Штросмајер је сматрао да Црној Гори свакако треба дозволити богослужење на старословенском језику. Својски се за то заложио и на следећи начин образложио: "[...] желим да се између црногорског кнеза и Свете Апостолске Столице успостави однос готово узајамне потребе. *Црногорски кнез већ*

⁵⁸ Исто, 499, 501.

⁵⁹ Исто, 565.

⁶⁰ Исто, 567.

⁶¹ Подвукао В. Крестић, исто, 651.

је доиста највећи шћоватѣл Његове Свѣтосѣи нашега Првосвѣшћеника. Корисно је за нас да он у шћоме свом шћововању и ойравдану дивљењу устѣраје и да из дана у дан буде чвршћи [...]"⁶²

Вести о Штросмајеровим верским намерама, које су се тицале Црне Горе, улоге црногорског књаза на Балканском полуострву и старословенског језика процуриле су и у ондашње бечке и пештанске новине. О томе је 19. марта 1887. следећим речима бискуп обавестио Ванутелија: "Ових дана у жидским новинама 'Neue freie Presse', 'Pester Lloyd' итд. појавила се брзојавка из Рима у којој се погрешно и злобно извргава галами и руглу садржај мојега писма које сам у Рим послао. У тој брзојавци говори се и о Првосвѣшћенику који да би црногорскоме кнезу старославенски језик радо допустио кад се не би био бојао противљења Аустрије. О црногорскоме кнезу се каже да је на Балканскоме полуотоку позван за велике ствари и да може постати добрим ослонцем у промицању католичких циљева. Говори се и о некоме угарскоме прелату да има изванредан утицај међу јужним Славенима у смислу древне традиције итд. Мени се чини сиђурним да су шћајне мојега шћсма некакомом случајношћу доишле до ушију Жидова, или неког изасланшћива, а ти Жиди или то изасланство, у злој намјери, те тајне покварено изокренуте шири у јавност да се жељени учинак мојих ријечи спријечи. Уопће, ваља с болом пожалити што су ствари тако важне и осјетљиве, у врло злој намјери проширене у јавност."⁶³

Колико су бечке и пештанске новине "погрешно и злобно" протумачиле тајне Штросмајеровог писма, без познавања његовог садржаја, тешко је објективно судити. Међутим, сумње нема да је у бискуповом писму било елемената за оно што су објавиле бечке и пештанске новине. Да је то тако потврђују речи из Штросмајеровог писма упућеног нунцију Ванутелију 3. фебруара 1887, које смо у изводима цитирали.

Када је папа дозволио употребу старословенског језика у богослужењу за Књажевину Црну Гору, Штросмајер је био више него задовољан. Сматрао је да то "посвема одговара, како непролазном и бесмртном позиву Цркве и Свете Апостолске Столице, тако и највишем позиву откупитеља нашег о једноме овчињаку и једноме пастиру свију". Чим је то право дато Црној Гори, бискуп је предлагао да се оно, као праведно и оправдано, да и Краљевини Србији.⁶⁴ Из једног само делимично објављеног Штросмајеровог писма написаног 26. децембра 1889. књазу Николи⁶⁵ види се да је поред већ добро познатих проблема са барским надбискупом било проблема и са практичном применом богослужења на старословенском језику. Пошто су ту искрсавале одређене тешкоће,

⁶² Подвукао В. Крестић, исто 653.

⁶³ Подвукао В. Крестић, исто, 681.

⁶⁴ Штросмајер Ванутелију, Баково, 28. априла 1887, исто, 691.

⁶⁵ Писмо је делимично објавио и препричао га Р. Драгићевић, али није био у могућности поуздано да га датира. Мислио је "да је оно из 1887, а можда и 1889". (Р. Драгићевић, п. д. Записи, год. XIII, књ. XXIV, август 1940, 86, 87.) У рукописној заоставштини В. Новака, која се чува у Архиву САНУ у Београду, сигн. бр. 14.474, налази се препис овог писма. Оно је датирано са 26. децембра 1889. године.

Штросмајер се својски залагао да их реши на што безболнији начин. Са том намером сугерисао је књазу како да му одговори на његово писмо да би тај одговор проследио даље Светој Столици и од ње изнудио поштовање одредаба склопљеног конкордата. Књаз Никола је, по сугестији бискупа, имао да напише *"да се за цело надаће, да ће се оно, што је јавном и свечаном конвенцијом уговорено, чим прије испуни; јер ако се од Вас јуним правом чека, да Ви све ипачке јавног уговора по могућности испуниће, и Ви испуњивом очекујете, да и дружа страна све ипачке уговора испуни и изврши"*. У вези са овом сугестијом Штросмајер је додао: *"Ја, како рекох, за цело се надам да ће ово и бити, то јест: да ћемо Мисал старословенски за Црнугору чим прије добити, а тиме мислим, да ће све потешкоће у битности бити свладане и да ће се пут протрти, да се и све остало што молимо, мало по мало испуни"*.⁶⁶

Склапање конкордата са Црном Гором и добијање дозволе да се у тој земљи богослужење обавља на старословенском језику подстакли су Штросмајера да с више енергије крене у акцију за склапање конкордата са Србијом. Црногорски конкордат, по мишљењу бискупа, могао је да послужи као основа за српски. Да би успео у својим верским намерама ђаковачки бискуп и београдско-смедеревски викарни епископ није пропуштао ни једну прилику која му се указала у Београду и Србији а тичала се полагаја римокатолика и конкордата. Неке његове активности из те области могу се сагледати из писама која је слао Ванутелију 1885–1887. године. Та писма садрже податке који нису увек верског карактера већ се односе и на политичке погледе бискупа Штросмајера, који су се тicali Србије и Срба, Хрвата, уређења Балкана, Аустро-Угарске и њене југоисточне политике. Због тога сматрамо да бискупова писма заслужују особиту пажњу и да их треба приказати у ширим изводи-ма.

После повлачења оца Тондонија из Србије Штросмајер је у Београд послао свештеника који је био *"добар али припрост те озбиљним стварима, за исправно расуђивање, слабашан"*. Бискуп се жалио Ванутелију да је врло тешко пронаћи свештеника који би у Београду и Краљевини Србији могао сасвим да одговори својим задацима. Због тога се у значајнијим пословима није могао ослонити на тог слабашног свештеника. Један од таквих послова била је куповина плаца у Београду на којем је требало подићи католичку цркву, школу и резиденцију аустроугарског представника. Када је искрсла згодна прилика за ту куповину, Штросмајер је замолио Ванутелија да у тај посао укључи аустроугарског министра спољних послова грофа Калнокија, између осталог и зато што се он, како је у иронији написао бискуп, *"стално истицао "као особит заштитник католичке ствари" на Балканском полуострву. Ако је то стварно тако, написао је Штросмајер, онда ето Калнокију "жуђене прилике да ту заштиту посвједочи, не само ријечима, него и дјелом"*. Бискуп је предложио да Аустро-Угарска купи плац па Католичкој цркви или поклони један део или јој уступи под одређеним олакшавајућим условима, који се

⁶⁶ Исто.

током времена могу лако испунити.⁶⁷ Није познато да се Калноки, који са Штросмајером није био у добрим односима, ангажовао око куповине овог плаца. Питање места где би у Београду могла бити подигнута католичка црква остаће отворено и о њему ће још бити речи.

Сва збивања која су се тицала Србије и њене политике Штросмајер је пратио с особитим занимањем. О приликама у Краљевини био је добро обавештен а у писмима Ванутелију отворено је износио своја виђења тамошњих дешавања. Пре но што је дошло до рата са Бугарском, бискуп је 27. октобра 1885. написао да је тадашње понашање "краља Милана и српског народа плод туђег утјецаја".⁶⁸ Када је Србија претрпела пораз у рату с Бугарском, Штросмајер је тим поводом 2. децембра следећим речима Ванутелију представио политичку ситуацију која се тицала српско-бугарског рата и његових импликација: "[...] Рат што су га повели Срби против браће Бугара, најнеправеднији је рат, који заслужује да се назове правим правцим злочиним, срамотом и саблазни овог времена. А колику је тај исти рат у свјетовном праву збрку произвео, бјелодано је већ из тога што Бугарска стоји под врховништвом високе Порте, па је зато завојштити на Бугарску, по свим правилима међународног права, значило започети рат с Портом. Но, ипак, ту срамоту и збрку сва је Еуропа, скупа са самом високом Портом, мирно подносила све до тренутка кад су напоскон јадни Бугари Србе побиједили и од својих их граница одбацили. Еле, сад је тек са свих страна планула ревност спрам мира и смирења те за успоставу права. Ако се о мудрости, пристojности и напретку еуропске уљудбе просуђује према дјеловању дипломатије, онда ће тај суд засигурно људској таштини бити врло неугодан. Са жалости, међутим, морам рећи да су ти ратни порази Срба уједно и наши порази, поглавито пак мађарски. Мађари већ два и више десетљећа посебно настоје да српски народ у Хрватској и изван Хрватске за своје циљеве придобију и учине их својим наканама посве оданим. Искориштавају у ту сврху таштину Срба који сматрају да су испред свих других позвани да, ускривши царство свога цара Душана, једини на Балканском полуотоку завладају. То је анахронизам и опсјена болесног ума из четрнаестог столећа кад је Душан, краљ свакако врло способан но исто тако врло подмукао и окрутан, живио, кад је опћенито очевидно постало да бизантински живаљ, то истрошено потомство старих Грка, разним погрешкама ослабљено а најиспразнијим теолошким расправама подијељено, нипошто није кадро спасити Цариград и ослободити кршћанску Еуропу од окрутна турског барбарства. Што је стога чудно ако су способни и снажни мужеви тог времена почели озбиљно размишљати да они сами и њихов народ замијене остарјели и к својој пропасти усмјерени бизантски народ. То је свакако била велика мисао достојна највећих умова; но она није могла уродити плодом јер је Душан усред свога животног вијека преминуо. У његову животу има једна особитост да се приказивао католиком и да је настојао стећи наклоност римских папа; дабоме било је

⁶⁷ Штросмајер Ванутелију, 27. X 1885, *Korespondencija*, 513.

⁶⁸ Исто.

очито и свима јасно да се без окриља и помоћи римских бискупа тако голема накана не може привести успјеху. О да би се они, на које то спада, истом вјером и увјерењем и данас надахњивали! Понављам: ту мисао поновно оживјети исто је што и трабуњати препуштајући се пуким опсјенама али, нажалост, народи захваћени надутошћу и себичношћу равнају се радије сновима и опсјенама неголи истином и правдом које траже жртве и пожртвовност. Мађарским пробитцима и наканама одговара да надраже славенски народ против славенског народа те да Србе наговоре да, с једне стране, *Хрвајиска буде оиљачкана и бачена у ројсѣво; да се, с дружѣ сѣране, Буџари саѣру и учине нейомичнима, ђа да они уџлавном једини владају и неџдашње Душаново царсѣво обнове*. Гледе првог, Мађарима је то како-тако успјело јер им је Аустрија готово све своје силе заложила, *на своју*, у то сам најчвршће увјерен, *ѣройасѣ*. А нас Хрвате, у сурадњи са Србима, већ су готово [лишили] сваке слободе и моћи. Гледе другог, Божјом вољом и помоћу, Бугари су јуначком храброшћу и неустрашивошћу помели охолост, неправду и себичност пред очима цијелога свијета. Јако, пак, двојим да ли пробитцима аустријског царства одговара устрајати на староме путу и своје силе и надаље *ѣосуџивати за мађарске мајсѣорије и хѣиѣјења*. Ја сам дабоме најчвршће увјерен да је на Балканском полуотоку једино могуће, а по Богу и моралном закону ваљано, *имаѣи брајѣску федерацију разних народа*, међу којим ће народима дакако Славени играти главну улогу, докле се за то својом вјером, крепостима и жртвама, једнако тако љубављу и међусобном слогом, буду знали свога божанског одређења достојнима показати. Око тога ће на све стране требати сурађивати а једино питање које постављају проучаватељи и заговорници Аустријског царства, особитост је коју морају у томе преважном послу промотрити, а гласи: која је то сила што ју је Господин и сама нарав ствари предодредила да у тој братској федерацији балканских народа има највиши утјецај и некако држи морално врховништво? Једна од таквих сила свакако је Русија којој су ради њезина циља при руци многа средства; но од некојег времена руска дипломатија, барем по мојем суду, посве је бедаста као да је тако вођена да уништи свој властити углед и утјецај. С друге пак стране, Русија већ дуље вријеме и у Азији и у Еуропи има супарницу Енглеску која неће ништа пропустити да моћ и утјецај Русије у објема, колико само може, умањи. Друга је, пак, сила Аустрија коју је Бог на најочитији начин предодредио да споменутој федерацији благонаклоно стане на чело и да је усмјери к вишим циљевима. А Аустрија, у том погледу, једно мора особито избјећи. А то једно јест да, попустивши тлапњи Мађара и њиховој жудњи за доминацијом, славенске народе, својим понашањем готово против воље у загрљај и крило Русије не натјера. У том погледу, већ сада ваљало би избјећи саму сумњу да се у Босни и Херцеговини све догађа искључиво у складу с премоћи и интересом Мађара. У садашњим увјетима сама ће Аустрија, након сукладно опћим изборима и по жељи свега бугарског народа проведена сједињења Румелије с Бугарском, учинити да је сматра достојним окриљем па да тако позорност и склоност бугарског народа заслужи и стекне за будућност. Што се, пак, тиче Срба и њихова краља,

они су праведно кажњени због своје охолости, себичности и неправедности захтјева и ваљало би свакако пожељети да они који се налазе у нашој домовини добро припазе како се више не би никад уротили на пропаст Хрватске која их је на посве братски начин у своје крило примила те их учинила дионицима свих својих права и добротина; а они који су извана, да не навиде браћи својој Бугарима и да никад у њиховој пропасти и затирању не траже јамства свог добра и свога напретка. А врло је вјеројатно да је српски краљ код Сливнице свој Седан нашао.⁶⁹ Да се залијече те ране Срба, у оквиру могућности разборитости и умјерености, Аустрија на сваки начин мора помоћи, тим већма што је сама понавше била главни узрок и почетак свих тих несрећа, но добро ваља запазити да она и гледе тога у садашњим околностима мора имати на памети ону древну изреку: Ништа превећ! Поглавито, међутим, средство које је испред осталих сила управо божански запало Аустрију да своју моћ и утјецај на овом нашем, к истоку окренутом југу, устали и учврсти јесу напредни јужни Славени, у првом реду наша Хрватска, католичка Хрватска, Хрватска која обиљем својих заслуга и жртава у Аустријском царству сигурно није неважна; Хрватска која тијеком многих стољећа своју вјерност никад није окаљала никаковом љагом и која је потоке своје крви пролила да преостало царство заклоњено ужива дарове пресветог крижа и кршћанске уљудбе; Хрватска која је и сада, кад је турском питању дошао крај и кад се већ сада мора разријешити не само на негативан, него дапаче на позитиван начин у корист цијелога царства и на славу узвишене династије, посве спремна и приправна према том циљу свим својим снагама сурађивати. Понављам из свега свог срца: Хрватска, каква је вазда била и каква ће вазда остати, прави је Божји дар узвишеној владарској кући и свему царству да на Балканском полутоку обдржи прво мјесто, побједивши и себи прије свега подложивши срца и савјести народа пошто заузме и подвргне сама њихова подручја и земаљске границе. Но, заиста је истина, да би томе узвишеном циљу Хрватска могла одговорити, треба прије свега да се на слободу извуче испод страног одлучивања, тираније и власти, те да се себи самој, то јест својој цјеловитости, слободи и снази врати. У садашњем положају она је у свему подчињена народу за који се, премда је изобила славом многим именима, не може занијекати да је често вјероломан био и да се с непријатељима царства ротио. Од оног трена кад је Угарска покидала свезе старог савеза, који је поглавиту своју обрану имао у упораби латинског језика у јавним пословима, своју републику на фанатичан и нетрпељив начин, претворила је у националну то јест мађарску државу. Од оног, кажемо, тренутка кад је Угарска претворена у Мађарску морала је и веза између Хрватске и Мађарске бити шира, отворенија и више моралне неголи политичке и господарске нарави, ако не желимо да та веза постане трајно извориште распри и неспоразума, док напokon не доведе до моралног уништења и до господарске пропасти Хрватске. То је данашњи положај Хрватске. Она биједна данас, очију упртих у Маслинско брдо, своје тло на-

⁶⁹ Ово је алузија на капитулацију Француске у рату са Пруском 1870. године.

тапа крвавим знојем еда би се, ријешена својих страшних окова, могла слободније и примјереније посветити своме одређењу; а стари њезини непријатељи, како сам раније споменуо, у овоме истом часу кад се на Балканском полуотоку свиња и божица политички спајају, на гроб њезин голем камен полажу, на њ свој печат ударају и постављају стражаре да би свиме тиме пропаст и смрт њезине биле заувјек. У такову свом положају, као што не може ништа чинити за себе, тако сигурно ни за узвишену династију у предобивању балканских народа; заиста, у овакову свом положају, он је сам себи досадан и запуштен, а свима другима на терет, nelaгоду и на неки начин одбојан. Ја сам најчвршће увјерен да том стању и положају што прије, управо ради највиших циљева династије и царства, треба учинити крај [...]"⁷⁰

Погледи које је Штросмајер у овом писму изложио, а у чијој жижи су положај Хрватске у оквирима Аустрије и Угарске и односи Хрвата и Мађара, занимљиви су зато што сведоче о бискуповој политичкој доследности. Готово исте погледе он је изнео 1860/61. године у промеморијама које је упутио тадашњем министру–председнику Јохану грофу Рехбергу поводом актуелних расправа о државноправном преуређењу Монархије.⁷¹ Онда, као и у писму Ванутелију, он је наступао са становишта хрватских националних и државних интереса. Све остале интересе, посебно Мађара и Срба, нарочито оних из Хрватске, Славоније и Далмације, бискуп је подређивао бољем државноправном положају Хрватске и Хрвата у оквирима Монархије. У сваком случају он је наступао као изванредан хрватски патриота, а не као југословенски одређени политичар.

Бискупово писмо Ванутелију значајно је и због тога што се из њега сазнаје да се и он, попут многих других српских и хрватских политичара онога времена, залагао за "братску федерацију разних народа" на Балканском полуострву.⁷² У тој федерацији би, по Штросмајеровом виђењу, Словени морали играти главну улогу. "Морално врховништво" над том федерацијом имала би Аустрија, која би свој положај "к истоку окренутом југу" могла да устали и учврсти уз помоћ католичке Хрватске. Све оно што је Штросмајер надугачко и нашироко образложио грофу Рехбергу почетком шездесетих година, после двадесет и пет година поновио је прилагођавајући фразеологију новим и актуелним политичким збивањима која су се тицала пораза Србије у рату са Бугарском. Заправо, тај рат и његов исход били су само повод да бискуп изнесе нунцију Ванутелију оно што му је лежало на срцу пуних двадесет и пет година и што ће обузмати његове мисли до краја живота.

Само четири дана после одашиљања овог писма програмско-политичког садржаја, Штросмајер се поново јавио Ванутелију, али овог пу-

⁷⁰ *Korespondencija*, 519-527.

⁷¹ Види: Vasilije Krestić, *Koncepcije Josipa Jurja Štrossmajera o istočnom pitanju*, Istraživanja, knj. V, Novi Sad 1976, 347-426.

⁷² Ко се све залагао за балканску конфедерацију или федерацију види: В. Крестић, *О Михаилу Полић-Десанчићу и источној питању* у брошури Михаило Полит-Десанчић, *Источно питање и његово органошко решење*, Матица српска 1986, 179.

та Србију је поменуо због "католичке ствари". Она је, по њему, била најважнија и зато што му је до ње "највише стало", заложio се за то да се "што прије, и првом приликом која се пружи" поради на томе "да се у краљевини Србији католичко питање, преко неке врсте државног уговора, својих државних запрека ослободи и у жељено стање доведе". Признао је нунцију да му се раније чинило да ће уговор са Србијом наићи на добар пријем али да сада види да се преварио. Оценио је да су се "најновији облици јавног живота у краљевини Србији толико извитоперили" да је изгубио сваку наду да ће "икад посјетити Биоград и краљевину Србију".

Ако су се гасиле наде да ће лако и брзо бити склопљен конкордат са Србијом, будиле су се нове које су се тицале Бугарске. Штросмајер се понудио Светој Столици да буде њен извештач и саветник за Бугаре, са жељом да "се они вазда нађу достојним њезине особите пажње, благонаклоности и милости". Тврдио је да су Бугари Светој Столици увек "били на срцу" и веровао је да кад се они придобију "и врате у крило свете матере цркве" да ће "цијели Балкански полуоток" бити придобијен и "враћен на католичку стазу". Бискуп је сматрао да је за успех читаве акције потребно ангажовати поверљиве људе из редова бугарског народа, какав је био фрањевац Фермецин, који се успешно бавио историјом.⁷³

Чак и када је за краља Милана, српску владу и Краљевину Србију постао непожељан,⁷⁴ Штросмајер није дигао руке од својих верских намера које су се тицале конкордата. Тврдио је да се у Србији "због охолости и крутости из дана у дан" ствари заплићу и западају у све веће тешкоће. Био је склон све тешкоће да припише "безумним вањским потицајима". Без обзира на збивања у Србији, предлагао је нунцију Ванутелију и Светој Столици да се одмах по успостављању било каквог мира са Бугарском "свим силама узнастоји да се католичко питање у краљевини Србији, сукладно јасном обећању Берлинског уговора, уреди". Веровао је да српска влада, "која се с таквим жаром и с толико залагања исказала, у одбрани тог уговора, неће моћи црквеној власти одбити кад затражи да врло озбиљној точки тог уговора удовољи".⁷⁵

Иако је крајем фебруара 1886. написао да је изгубио сваку наду да ће икад посјетити Београд и Србију, другом половином јуна те године Штросмајер се нашао у Београду. О том боравку у Београду, о разговорима које је тамо водио и о утисцима које је оданде понео подробно је обавестио нунција Ванутелија. У писму од 21. јуна бискуп је, између осталог, написао: "[...] Барем двије особитости треба приопћити Вашој Преузвишености. Прва се тиче Биограда гдје ме пријатељски и с поштовањем примио аустро-угарски министар, а након службе Божје доспио сам, скупа с истим министром грофом Кевенхилером и својим путним

⁷³ *Korespondencija*, 533, 535.

⁷⁴ Штросмајер Ванутелију, 27. II 1886, исто, 565.

⁷⁵ Реч је о XXXV чланку Берлинског уговора који се односи на верско питање у Србији. (Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независности 1875-1878*, књ. II, Београд 1898, 256, 257.

пратиоцем, ђаковачким жупником Енгелбертом Воршаком, до краља. Њему сам пак најжарче препоручио питање католичке вјере и Цркве, упозоривши да је крајње вријеме да се тај посао каквим кратким уговором са Светом Апостолском Столицом како треба среди и заувјек учврсти. С обзиром на то краљ се са мношћу додуше сложио, али обраћајући ми се непрестанце на начин који ми је заударо на бизантинизам и чинило ми се да се исказује некако претјерано. Вријеме и час утаначења тог уговора да је *морао сјасити на њега и његову одлуку*. Тако важна за даћа тридесет и више година остаје неодлучно те се подржава само празним ријечима и обећањима, и данданас се још, након свечане изјаве Берлинског конгреса, препушта произвољној просудби краља и његове владе. Напомињем: то је готово истим ријечима врло озбиљно поновио предстојник министарства којег сам касније походио, тако да о томе нема двојбе. Ја сам по наговору самог аустро-угарског министра, грофа Кевенхилера, упорно тражио да претходно барем одреди прикладно и долично мјесто за изградњу католичке цркве и припадајућих јој зграда; но, ни у том погледу нисам ништа извјесније и одређеније успио постићи. У склопу тог последњег разговора догодило се да сам ја рекао: Чујем да је ту напуштена мошеја која се у рушевине претвара, а која је на врло повољном мјесту па је Ваше краљевско Величанство може једноставно дати католицима да је преиначе за потребе католичког богослужја; а претпоставивши да би могао супротставити мисао како се оно што је било када служило *мухамеданском божишћовљу* не може претворити у кршћанску цркву, даметнуо сам како су мухамеданци премноге цркве претворили у мошеје а, нажалост, и једну од најсјајнијих кршћанских грађевина, посвећену вјечној мудрости, држе у својим рукама; стога се не могу тужити ако се једна биоградска мошеја претвори у цркву. Његово Величанство је на овај говор и овакво размишљање као на *уђриз змије* скочило: На такве ријечи никад не могу пристати и биоградску мошеју никоме не дам него ћу је заувјек сачувати мухамеданцима за њихово богоштовље. А на моју примједбу: Али у краљевини Србији нема уопће мухамеданаца, па чему им онда мошеја, краљ је одговорио: Мени би драго било да неког турског *хоџу* пошаљу овамо па да мухамеданско богоштовље обавља за оне који ће једноћ овамо долазити ради трговања. Ја то од отоманске власти тражим и таквome *хоџи* одредит ћу плаћу из државне ризнице. Желим да то буде знак моје *добре воље* према султану. Што се пак тиче *базилике Св. Софије*, желим да *вјечно остане у рукама Турака*, рјечито је наставио нејасним и бесмисленим изразима у том смислу да је, чини се, дао наслутити како сам ја заправо тражио и пожелио да Аја Софија пријеђе под власт и у руке Руса које, чини се, тај човјек мрзи више неголи житеље пакла. Дакако да сам одговорио: уопће се не ради о Русима, него само о томе да ли ишта може пријечити да се мошеја, која у Биограду уопће ничему не служи *и која се на очиглед љрећивара у рушевину и љройада*, претвори у кршћанску цркву, док су мухамеданци у подручјима под својим господством најсјајније споменике кршћанске вјере преокренули на штовање Мухамеда. Претпоставка по којој цркву што је посвећена Вјечној Мудрости у Константинопољу ваља

вратити кршћанском богоштовљу нипошто не мора значити да ће њоме управљати Руси јер се може замислити да је турски султан, као захвалу кршћанским владама, под чијом се заштитом одржава, драговољно кршћанском богослужју преда тако да је на темељу древна права добију Грци, или напокон, пошто се Цариград доказао као средиште свих балканских народа, да има своје властито врховно право и властиту управу. Будући да је краљ наставио својим *кршћански гледано, њосве исцјразним* изјавама, ја сам држао да ми моје звање и служба, ријечима дакако смјерним али озбиљним и одлучним, такову обрану кршћанских начела, *начела живојца и сјасења* не само појединих људи, него такођер цијелих племена и народа, налажу, да Његово Величанство није било кадро уопће одговорити, осим: ја од свог мишљења не могу одступити. На крају сам посве благим преклињањем и ријечима Његову Величанству јако препоручио ствар католичке цркве у Биограду и оставих краља не баш задовољна мојим кршћанским начелима, али, надам се, задовољна, како се барем на извана задовољним показао, начином на који сам кршћански приступ изложио и бранио. А занимљиво је споменути да је господин аустро-угарски министар, кад смо се враћали кући, сам и без икаква изазова с моје стране, изјавио како је свакако жалосно што је краљ у Паризу добио *лош* одгој који је, код његове куће у Биограду, постао *још гори* и да једва постоји нешто што би *џа могло учинићи њогодним*, да *заслужи* љубав и приврженост свога народа те да *одговори* његовим тежњама које би по намисли Божје провидности и улози своје службе требао *исцјунити*. Ја сам шутио и ни рјечце нисам прозборио, но моје је мишљење о том краљу, искрено говорећи исто, ако не и горе, што ћу Вашој Преузвишености поближе изложити кад будем имао прилику с Вашом Преузвишеношћу усмено разговарати. Сад само опћенито примјећујем да је тај краљ човјек сасвим лишен кршћанских начела и осјећаја, стога сличан лози која се, одсјечена од трса, неизбјежно суши и служи једино да у огњу изгори. За говора који је краљ држао мени је синуло да краљ ускоро намјерава господина Франасовића,⁷⁶ садашњег министра вањских послова, који је католик, упутити у Рим да изравно са Светом Столицом и Државним Тајником поради на реченом уговору, смјерајући прикривеним ријечима на Црну Гору, из чега је јасно колико ће у том погледу вриједити уговор са Црном Гором кад се једноћ склопи. На крају додајем како ми се чинило да је аустро-угарски министар, гроф Кевенхилер, на најбољи начин *склон* Католичкој цркви и да ће на мој потицај посјетити Вашу Преузвишеност кад стигне у Беч.⁷⁷

Обузет жељом да што пре приволи краља Милана и српску владу на склапање конкордата са Светом Столицом, не само због тамошњег невеликог броја католика већ и због намере да, како преко Црне Горе и Бугарске тако и Србије, омогући што лакше ширење римокатолицизма на Балканском полуострву, Штросмајер се с том намером и конкретним предлозима 10. септембра 1886. обратио префекту кардиналу Конгрега-

⁷⁶ Драгутин Франасовић.

⁷⁷ *Korespondencija*, 569-573.

ције за пропаганду вере. Ево тих бискупових предлога:

"[...] *Прво*, послање у Краљевини Србији може се повјерити браћи фрањевцима Босне Сребрене, но само под увјетом да се за ту узвишену сврху, увијек и свагда, одаберу свећеници поштени, свети, учени, ревни и тако чврсти и непоколебљиви да о њиховој снази и чврстини не може бити ни трунка сумње. Иначе се може догодити да мисионари препуштени сами себи буду прије на пропаст, неголи на ускрснуће народа. То особито вриједи у крајевима гдје католици живе помијешано с православнима и гдје слашан, несталан и разудан свећеник лако може само своје свећеничко звање окренути у камен спотицања и извор саблазни.

Друго, уопће нема извора средстава за потребе такве мисије. У садашњем стању, које је пролазно и привремено, те се мисије одржавају углавном мојом помоћи и на мој терет.

Треће, оно што сам често изјавио, сад понављам: садашње стање католичке ствари у краљевини Србији је пролазно и привремено. Никако пак не бих свјетовао да се то садашње стање замијени другим, такођер пролазним и привременим. Напротив, највиши разлози захтијевају да се, на темељу података извучених из садашње неизвјесности и колебљивости, боримо како би се католичка ствар у Србији коначно и трајно некаквим уговором уредила и утврдила. Уговор у најновије вријеме склопљен с књазом Црне Горе може у томе послужити као предлог. Била би само на свој начин додана нека поглавља: а) о доличној припомоћи апостолском викару или радије београдском и смедеревском бискупу. Кажем бискупу, јер ако је црногорски кнез могао ускрисити древну дукљанску или барску надбискупију, не видим зашто краљ Србије не би могао ускрисити древну биоградску, са смедеревском канонски сједињену бискупију. То би положају нове краљевине, то би достојанству новог краља посве одговарало. А у том би се поглављу могла утврдити долична дотација за три мисионара од којих би један радио и дјеловао у Биограду, други у Нишу, трећи у Крагујевцу. А не би се у том поглављу испустило католичког учитеља, или радије католичке учитеље у Биограду и другдје гдје је то потребно. Данашњи краљ Србије, некако особито наклонен мухамеданцима, не само да им је у Биограду предвидио мошеју него је такођер њиховоме хоџи намијенио доличну дотацију из државне ризнице и уклопио је у такозвани државни 'буџет'. Па док се речени краљ тако великодушно понаша према мухамеданцима, којих у краљевини Србији уопће нема, не знам зашто се једнако великодушно не би понио спрам католика којих има 4 или 5 тисућа у Биограду, а у осталој краљевини их је још више, десет или 15 тисућа.⁷⁸

Шесто, црногорском уговору, примијењеном на краљевину Србију, још би требало додати: прикладно мјесто у Биограду за подигнуће католичке цркве, бискупског пребивалишта, такођер школе итд. Град Биоград је изложен погледу многих који се ту скупљају са свих страна

⁷⁸ Према попису становника обављеном 1889. у Србији је било укупно 8.092 римокатолика. Од тог броја у Биограду је било 4.263 (*Државопис Србије*, Београд 1889, 272).

свијета, па би било веома важно да дошљаци у Биограду нађу доличну католичку цркву, школу итд. што би било на част краљевини и краљу, док је садашње врло запуштено стање католичке ствари у Биограду и краљевини и самоме краљу само на ругло и срамоту. Све то треба посебним уговором утаначити и потврдити, а онима који би се под некаквом правном изликом такву уговору противили или би држали како њиховим посебним правима одговара да католичка ствар у краљевини Србији и надаље остане неизвјесна, неодређена и запуштена, овисећи једино о њиховој вољи, требат ће одговорити: Тражите најприје Краљевство Божје и његову праведност и све остало ће вам се додати. Аукторитет и утјецај увијек и вазда уздржаје се правим доброчинствима и даровима а никаковим извртањима не дају се разбити. И католички бискуп и католички народ придобивени таквим доброчинствима и даровима, вјечно ће бити захвални. Хтјети тражити залог аукторитета и не знам којег утјецаја у слабости цркве и у властитој самовољи, значило би изврнути унапријед постављени божански поредак те краљевству Божјем и праведности његовој претпоставити испразне изуме људског мудровања и злих намјера што је увијек било и бит ће узрок и исходиште губитака и свакојаких жртава.

Као што, дакле, Ваша Узоритост види, сва та ствар у садашњем своме ступњу развоја спада прије свега на Свету Апостолску Столицу, исто тако на Државно Тајништво, с којима по мојем мнијењу Ваша Узоритост и Свети Збор за раширење вјере сложено морају дјеловати. Зато молим Вашу Узоритост да се удостоји ово моје писмо приопћити Његовој Светости, предрагоме и велецијењеноме нашем Оцу. Моје је доиста мишљење да се о уговору који је склопљен с црногорским кнезом, дoметнувши дакако још оно што би требало додати, ваља смјеста посавјетовати с бечким Апостолским Нунцијем да би га он до краја прорадио те га с представником српске владе који дјелује у Бечу, Богићевићем⁷⁹ приредио, како би се што прије у облику државног закона и обвезе могао такође увести и имати у краљевини Србији. Кад ти узајамни разговори у Бечу буду сретно приведени крају, могао би краљ Србије, како ми је недавно док сам био у Биограду обећао, послати у Рим свог министра вањских послова, Франасовића, католика, који ће, доброхотно прихваћен од Свете Апостолске Столице, такав свечани уговор по законом предвиђеном поступку овлаштено потписати. Никако се пак не би смјело прихватити оправдавање српског краља и владе да још тобоже није вријеме за склапање таквог уговора, јер се већ тридесет и више година уз исто оправдање ствар тако важна одгађа те се никако не може узети да се поступа у доброј вјери. То исто ја сам недавно краљу отворено изјавио. Мислим да сам овим писмом задовољио писму Ваше Узоритости, у њем искрено изразивши своје увјерење, ал опет вазда посвема спреман сада и убудуће своје мишљење напустити и са свом се понизношћу и приправношћу подврћи наредбама и одлукама Свете Апостолске Столице [...]"⁸⁰

⁷⁹ Милан Богићевић.

⁸⁰ *Korespondencija*, 579-585.

Пуна два месеца после овог писма упућеног префекту кардиналу Конгрегације за пропаганду вере, Штросмајер је 11. новембра подсетио Ванутелија да је конкордат са Црном Гором склопљен и да би било "важно да се такав конкордат уговори и с краљевином Србијом". Тврдио је да Света Столица за то има хиљаду разлога "да ствар пожуре и убрза". Јадао се да је стар, слаб и подоста исцрпљен, а да "из својих посебних разлога", вероватно, никад више неће ићи у Београд. Наглашавао је да треба порадити на томе да се положај Католичке цркве у Србији "коначно уреди" и да се, као у Црној Гори, ту "обнови древна црквена хијерархија" и стара "биоградска и смедеревска бискупија". Обећавао је да ће, колико буде могао, радо бити "промицатељ" и "поборник таква дјела". На крају је нагласио: "Код краља Србије ваља употребити свакако тај разлог да ће се мене, који сам му недраг, једино на тај начин што је могуће прије ријешити".⁸¹

Своје одустајање од положаја викарног епископа београдско-смедеревског Штросмајер је условљавао што бржим склапањем конкордата са Србијом и то под што повољнијим условима за Католичку цркву. У том смислу куцао је на многа врата, обраћао се бројним личностима и неуморно је тражио начине да оствари своје намере. Када се с тим циљем једним писмом обратио и министру спољних послова Србије, копију тог писма послао је 6. децембра 1886. нунцију Ванутелију. Тим поводом написао је да би Света Столица "требала снажно и непрестано пожуривати да се напоскон нешто учини у прилог Католичке цркве у краљевини Србији". Нагласио је да с великом искреношћу наступа код министра спољних послова Србије, и то не само зато што је то у складу с његовим значајем и положајем, већ и стога што је оценио "да се тако најбоље тај посао може убрзати". Будући да ме се у Србији желе ослободити, додао је бискуп, "нека знају и виде како је једини начин да своју сврху брзо постигну да уговор са Светом Апостолском Столицом склопе". Штросмајер је сматрао да ће у свему томе највећа "тешкоћа бити сиромаштво државне благајне у краљевини Србији". Међутим, за то сиромаштво, по његовој оцени, била је крива сама Србија и то нипошто није могао да буде разлог да Католичка црква и римокатолици који живе у Србији, "трпе и да се готово у бесконачност" лишавају "скоро свих увјета плоднијег вјерског живота". Ако је било средстава за издржавање Православне цркве, онда је, по Штросмајеровом мишљењу, морало бити и за подмиривање потреба Католичке цркве. Никаква штедња није смела да погађа само Католичку цркву, утолико пре што је њена запуштеност у Србији свакодневно била све несношљивија "те саме краљу и новоме краљевству на све већу срамоту" служило. Критичан према српском краљу и српској влади, бискуп је овим речима завршио писмо: "[...] У бесконачност су нам потицали наду и дали силна обећања. Крајње је вријеме да ријечи и обећања напоскон некако престану бити мјед што јечи и прапорци који звече. То кашњење поглавити је узрок што је рјешавање овог питања пало у најгоре вријеме, то јест у вријеме највеће оску-

⁸¹ Исто, 609.

дице и посве испражњене државне ризнице. Будући да Католичка црква није за ту невољу никако крива, било би скрајње неправедно и ружно не-сташицу и ту оскудицу у државној благајни преокренути у кажњавање и рушење Цркве. Понављам: крајњи је и неизбјежан час да се за Католичку цркву у краљевини Србији барем нешто напокон учини, па зато ваља Свету Апостолску Столицу постојано и непрестанце пожуривати".⁸²

Када је добио одговор од министра спољних послова Србије Штросмајер је 9. јануара 1887. његову копију послао Ванутелију. Бискуп је, без сумње, био задовољан садржајем писма које је примио из Београда, јер је, шаљући његову копију бечком нунцију, написао: "Краљевина Србија, барем ја тако мислим, у своме крилу носи залог живота свога и своје животне снаге, а тако и због свог будућег предодређења. Главно је питање да ли ће Краљевина Србија бити кадра схватити да све што се вишег живота и снаге тиче треба, да тако кажем, сједињењем посветити те цијену и награду свога будућег предодређења у Исусу Христу краљу и свевладару у времену и вјечности потражити. То је поглавито питање, а нипошто што људи или било које људско вријеме о нама суди".

Пошто је из министровог писма сазнао да Ванутели води преговоре о конкордату с представником Србије у Бечу Миланом Богићевићем, Штросмајер му је написао да се "од свег срца" моли да се тај посао "сретну завршетку приведи". Уз то, скренуо је пажњу нунцију да ће "оDMAH опазити да краљ Србије, који је недвојбено писмо што ми је послано, премда га сам можда није писао, ипак сигурно надахнуо, као главни увјет тог уговора дозначује како се од закључења тог уговора надаље католичко богослужје увјек мора обављати на старословенском језику". Бискуп је оценио "да је таква жеља, одакле год долазила, праведна и да врло одговара пресветим циљевима Бога и Цркве. *То је једини начин да се најбожанскији посао католичког сједињења мало помало прошегне на све јужне Славене.* (Подвукао – В. К.) Зато, ако мој савјет ишта вриједи, најжарче и од свег срца савјетовао бих Светој Апостолској Столици и Вашој Преузвишености да се тај увјет смјеста и без икаква устручавања прихвати". Што се тиче свештеника који би били способни да богослужење обављају на старословенском језику, Штросмајер је рачунао на фрањевце из Далмације. Он се залагао за то да се нађе начин којим би се "физички и морални положај" Католичке цркве у Краљевини Србији што више поправио."⁸³

Штросмајерово залагање да се при склапању конкордата са Србијом унесе одредба о праву коришћења старословенског језика у католичком богослужењу Света Столица није хтела да прихвати. Ванутели је о томе обавестио бискупа 10. фебруара 1887. Јавио му је да је из Рима добио упутства по којима је дужан да стави на знање србијанској влади да се "нипошто не може допустити да се при склапању уговора с Апостолском Столицом расправља о језику који се има рабити у богослужју". То питање, по тумачењу Рима, "толико је нутарње свакој вјерои-

⁸² Исто, 621.

⁸³ Исто, 645.

сповијести да се по својој нарави не може налазити у оним уговорима који се ради сређивања вањских односа међу двијема властима обично склапају између Апостолске Столице и врховника разних држава". Обавестивши о овоме Штросмајера, нунције је додао: "Надам се да након те изјаве србијанска влада више неће упорно стајати на упорабном језику у светим обредима као увјету".⁸⁴

Упркос овако јасног става Свете Столице о коришћењу старословенског језика у католичком богослужењу, Штросмајер није одустао од свог уверења да богослужење на том језику "спада у она практична и од саме Божје провидности провиђена средства којима ће се кобни раскол међу јужним Славенима надјачати а крило Свете Матере Цркве тако раскрылити да ћемо напоскон постати једно, као што је један Господин, један крст и једна вјера". Своје виђење проблема који се тицао старословенског језика бискуп је образложио Ванутелију у писму од 16. фебруара 1887. Написао је нунцију да не зна шта ће после одлуке Рима учинити краљ и српска влада, али да ће он ћутати зато што "по своме увјерењу и по својој савјести" не може да ради.⁸⁵

У истом писму од 16. фебруара Штросмајер је упозорио нунцију да би велику штету нанело католичкој ствари у Србији ако би у Београду био постављен за бискупа, или за апостолског викара, Роберт Турмајер, жупник у Сотину, који је потпадао под ђаковачку бискупију.⁸⁶ По оцени Штросмајера, Турмајер није био "свећеник честита и непорочна живота". Он је под врло "тешком сумњом која прераста готово у извјесност да је он човјек живота нечиста и саблажњива па би, премјештен у Биоград, у расколничку средину, лако постао камен спотицања и стијена саблазни свима, на ругло и збуњеност Цркве те свећеничког звања". Турмајер није уживао бискупово поверење и зато што је био близак с његовим политичким противницима, с грофом Ладиславом Пејачевићем и грофом Куеном Хедерваријем, али и зато што је припадао "роду изабраном, краљевском народу мађарскоме". Уместо Турмајера, Штросмајер је за београдског бискупа предложио фрањевца из Далмације, Николу Булића, "свећеника учена, побожна и рјечита".⁸⁷

И у последњем Штросмајеровом писму Ванутелију, написаном 28. априла 1887. године, као неки припев, који се у преписци двојице прелата често понављао, бискуп се залагао за то да се Католичкој цркви у Србији допусти богослужење на старословенском језику. Исто тако, као у припеву, бискуп је подстицао нунцију да Света Столица пожури са склапањем конкордата са Србијом. Плашио се да свака промена власти у тој краљевини питање уговора са Светом Столицом може отежати. Оцењујући положај Београда не само са географског и политичког већ пре свега верског становишта, главни град Србије, по виђењу Штросма-

⁸⁴ Исто, 657.

⁸⁵ Исто, 669.

⁸⁶ О Турмајеру види: V. Krestić, *O nestaloj prepisci izmedju kneza Mihaila i biskupa Štrosmajera*, у књизи *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja u drugoj polovini XIX veka*, Београд 1988, 333-339.

⁸⁷ *Korespondencija*, 671, 691.

јера, био је "Цариград у маломе, град врло важан, средиште готово не-
двојбено и од Бога самога предодређено да на Балканском полуотоку
изврши велики утицај".⁸⁸ Никакве сумње нема да је и то један од разло-
га због којих се Штросмајер тако упорно, доследно и не без умећа зала-
гао за склапање конкордата између Рима и Београда.

Academician Vasilije KRESTIĆ

*BISHOP STROSSMAYER IN THE LIGHT
OF NEW HISTORICAL SOURCES*

The Summary

In the corpus of documents called Monumenta Vaticana Croatica, as a special edi-
tion, vol. 1, The State Archive of Croatia, Christian Present (*Kršćanska sadašnjost*) and Ho-
me and World (*Dom i Svijet*) had published, during 1999 in Zagreb, a book under the title
Correspondence Josip Juraj Strossmayer – Serafin Vannutelli 1881-1887. At the time, Vanu-
telli was the Pope's Nuncio in Vienna. The correspondence consists of 110 letters, out of
which only 20 written by Vanutelli. Beside 90 letters written by Strossmayer, there are also
17 various contributions. The originals of this correspondence are kept in The Secret Vatican
Archive, in the series called the "Archive of the Nunciature of Vienna". This corresponden-
ce is of secret diplomatic nature, and it has been unknown in historiography so far. The who-
le correspondence between two Roman-Catholic prelates was in Latin language. All docu-
ments have been printed in parallel way, in Latin and in Croatian translation.

The content of the correspondence between Strossmayer and Vanutelli is various,
but it is mostly related to the issues of religion. Beyond any doubt it is very important for un-
derstanding the personality of the Bishop of Djakovo Josip Juraj Strossmayer, as well as for
explanation of his religious and secular policies.

In this article dedicated to the correspondence between Strossmayer and Vanutel-
li, the most stressed issue was Strossmayer's position regarding Serbia and Montenegro,
Serbs and Orthodoxy, Bishop's attitude towards Bosnia, Austro-Hungary, dynasty of Hap-
sburghs, Hungary and Hungarians, union and process of union of two churches, Jews and ma-
sons, Protestants and Protestantism. He had paid attention to all those questions, and he had
wrote about them to Vanutelli sincerely, but secretly from the public, and by opening his he-
arth, he had pointed out his views and explained his intentions and aims.

The correspondence with nuncio Vanutelli is full of information regarding the Con-
cordat between the Saint Seat at one, and Montenegro and Serbia at the other side. Formally,
by that Concordat the question of small numbers of Roman-Catholics in Montenegro and
Serbia should have been solved. However, on the basis of the Strossmayer letters, it could be
understood that by the rights that should have been obtained by the Roman-Catholic Church
in two Serbian lands, the very fast conversion of the Orthodox population would have been
possible. That was the main reason, and not as it was proclaimed the very small number of

⁸⁸ Исто, 683.

local Roman-Catholics, that the Bishop of Bosna and Djakovo and Srem and Vicar Bishop of Belgrade and Smederevo J.J. Strossmayer had tried hardly to accomplish the Concordat. As much as he cared for the Concordat with Serbia, he cared even more for the Concordat with Montenegro. He had assumed that Montenegro was weaker considering the matters of religion, so that, for the Roman-Catholic Church it would have been much easier and faster to take the roots there than in Serbia.

By the correspondence between two high Roman-Catholic prelates the issue of liturgy in the ancient Slavic language had been finally demystified. It is quite clear now that Strossmayer was not in favor of introducing of Slav language in liturgy for some pan-Slav or pro-Yugoslav feeling, for emotional and sentimental reasons, but because of the fact that he had thought that the liturgy in Latin was very hard to be understood and acceptable for the South Slavs, and that it had represented almost invincible obstacle for the Orthodox population to accept the Catholicism. It means that the practical reasons, subordinated to the interests of the Roman-Catholic Church had led the Bishop to raise his voice in favor of the ancient Slav language.

In the letters concerning the Concordat, there are a lot of interesting and very valuable information regarding Serbia and Montenegro, political conditions in those countries and Strossmayer evaluations regarding the capability or incapability of Prince Nikola and King Milan or some other outstanding personalities. The special attention should be paid to the Bishop's views regarding the rearrangement of the Balkans as one "brotherly federation of different nations", in which Austrian influence would be dominating, which would also contribute to the important influence of "catholic Croatia" serving to the interests of the whole Empire and Hapsburg dynasty.

In this correspondence there are not even some traces of Strossmayer inclination towards the Yugoslav idea, real brotherhood and unity, harmony and equality. Quite opposite, everything is strongly influenced by the Roman-Catholic faith, Croatia and Croats.

Проф. др Дарко ТАНАСКОВИЋ*

ОСМАНИЗАМ ЈУЧЕ И ДАНАС

У свету, а и код нас, паралелно постоје два дијаметрално опречна погледа на савремену Турску. Уз нужно поједностављивање, што неизбежно значи и огрешење о пуноћу и сложеност феномена о коме је реч, први поглед би, у бити, одражавао став да је Турска од Ататурка и његових реформи световна, лаичка република, у којој је ислам искључен из политичког живота. Она је, дакле, једина стварно секуларизована држава у исламском свету, иако јој је 99% становништва муслиманско. На њу се, следствено, не би смело гледати с предрасудама, својственим менталитету бивших поданика ("рајински менталитет"), непријатеља и супарника Османлија. Присталице супротног мишљења истичу, међутим, да у Турској долази, заправо, до обнове ислама, да су анадолски фундаменталисти у незадрживом залету, без обзира на то што је кемализам/ататуркизам и даље "државна религија". Од Ататуркове револуције остаће само кулисе, упозоравају они који верују да је секуларизам у Турској на издисају, па се ваља озбиљно спремати за сучељавање с исламизмом и фундаментализмом, ново-старом претњом с источних балканских страна. Изражава се, истовремено, чуђење што Европа, како изгледа, ту опасност не види или пренебрегава, док је Американце, који су далеко, а и чији се регионални интереси у свему не поклапају с европским, наводно лакше разумети.

Као што је то обично случај с овако непомирљиво поларизованим дијагнозама комплексних цивилизацијских синдрома, ниједно од двају гледишта није ни потпуно погрешно, али ни довољно тачно да би се његовим безрезервним прихватањем објаснили суштина и карактер друштвених и политичких процеса савременог историјског тренутка Турске. Тема је, међутим, вишеструко и далекосежно значајна, па би било од ширег, а не само научног, интереса покушати понудити елементе за реалнији и у реалности утемељени поглед на савремену Турску.

* Аутор је редовни професор на Филолошком факултету у Београду.

Ради постављања читаве проблематике у одговарајући концептуални оквир, потребно је, пре свега, одговорити на питање: да ли су и, ако јесу, у каквом су односу империјално наслеђе османизма, тј. идеологије и политичке филозофије Османског царства, и данашња политика турске државе. Сматрам да има основе за претпоставку да та веза постоји, као дубински "континуитет у дисконтинуитету", и да се испољава у *неоосманизму*, пошто је саморазумљиво да се османизам у наше време може актуализовати једино као *неоосманизам*. Чујмо шта је о томе још почетком шездесетих година, додуше узгред и тек у наговештају, имао да каже један несумњиво компетентан научни глас: "Било би брзоплето тврдити да је турски народ извршио коначни избор међу путевима који се пред њим отварају" (B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1968, 327).

За отпочињање разматрања коме је циљ утврдити има ли основа да се говори о неоосманској димензији у актуалној државној политици Турске према Балкану, а и уопште, тешко да је могуће пронаћи прикладнији *schlagwort* од наведеног, успутног, али никако случајног упозорења Бернарда Луиса. Овај свестрани оријенталист је, као што је познато, написао књигу *Рађање модерне Турске* (1961), која се сматра стандардним, незаобилазним приказом стварања Кемалове републиканске, секуларне наследнице Османског царства, модерне националне државе којој је спасоносни пут у живот водио управо кроз одлучно одрицање од тога оптерећујућег и окивајућег наслеђа. Нико није уверљивије од Луиса предочио величину промене на Босфору и убеђеније поставио тезу о њеној суштинској иреверзибилности. Ипак, декартовски дух мудрог и искусног научника није мировао ни пред таквом и толиком извесношћу, па се огласио упозорењем да у историји ништа не мора бити, и најчешће није, ни коначно, ни вечно, ни непроменљиво. И Турци се, дакле, могу предомислити. Да ли су се предомислили? То, вероватно, у овом тренутку ни они сами са сигурношћу и једнозначно не би могли, а можда не би ни желели, да кажу. Предомишљају се...

Моје намере не иду овом приликом даље од тога да, у виду назнака, понудим само неке елементе који ми се чине релевантни за осветљавање природе садашњег односа турске државне политике према збивањима у Југоисточној Европи. Иако је реч о тек прелиминарним увидима, одлучио сам да их и као такве саопштим, јер сматрам да се овом активном чиниоцу не посвећује пажња саображена његовом несумњивом значају, поготово у регионалном контексту.

*

Пођимо од онога у чему се сви аналитичари, и у Турској и ван Турске, листом слажу и што више не подлеже сумњи, а то је битно измењена релативна геополитичка позиција Турске након распада СССР, престанка "хладног рата" и укидања биполарне макро-равнотеже у међународним односима. Према Збигњеву Бжежинском, Турска, Иран и Пакистан "изненада су се нашли заштићени низом нових тампон држава које ојачавају баријеру између Русије и толико жељених лука на обала-

ма топлих мора"¹, док се у извештају једне корпорације усмерене на стратегијска истраживања иста констелација сажима у дијагнозу да је "регион константне етничке мржње остао круг полупречника хиљаду миља око Анкаре"². Без обзира на то како се нови положај Турске вреднује, односно претежу ли у оценама његове позитивне или негативне импликације, било с аспекта турских, регионалних или ширих интереса, свим судовима је заједничко закључивање да је маневарски простор Турској проширен, да је нова ситуација изазовна, али и ризична, да је ближе и даље окружење нестабилно и у превирањима, као и да Турској може припасти важна улога у успостављању равнотеже "на новим основама".

Неспорно је, такође, да Запад, а на првом месту САД, у Турској виде поузданог партнера, Вашингтон, штавише, и "повереника", снажан ослонац на спојници географских и историјских хемисфера осетљивог простора Евроазије, за који су везани планетарни пројекти и визије тзв. "новог светског поретка". Старо у том "новом" поретку јесте објективно враћање на тактике из времена "Велике игре", на дипломатију 19. века, како се изразио британски политиколог хрватског порекла Кристофер Цвијић.³ Сасвим у складу с политиком Лондона према Блиском истоку током прошлог столећа и Черчиловим поставкама у критици "антиосманског реваншизма" Лојда Џорџа (1919-1920), и данас се с Турском рачуна као с фактором равнотеже и стабилизовања региона Балкана, Блиског истока и Кавказа. "Уместо што се Царство настоји поделити на одвојене територијалне сфере утицаја", требало би "сачувати целокупност Турског царства, какво је постојало пре рата, али га и подвргнути стриктној форми међународне контроле", писао је Винстон Черчил 1919. године.⁴ Данас нема царстава, ни Османског ни Руског, али ту су Турска и Русија... Може ли Турска преузети улогу која је, у складу с Черчиловим (и не само његовим) виђењем требало да припадне "стриктно контролисаном" Османском царству? Многи, и на Западу, али и у Турској, верују да може. Поменути Крис Цвијић је у својој књизи *Преуређење Балкана* још 1991. године, додуше уз услов да се Анкара одрекне хегемонистичких претензија, Турској предвидео потенцијално благотворно деловање у корист стабилизовања балканске (хоризонталне) групе: Албанија-Бугарска-Македонија,⁵ док је амерички експерт за "осетљиве зоне" Грахам Фулер 1996. године прорекао чак и могућност да Турска, под одређеним условима, постане центар гравитације и под свој кров привуче "независне заједнице" из суседства, настале распадом СССР и СФРЈ. А услови су демократија, поштовање права мањина, економски развој... То не би било ново Османско царство, наглашава Фулер, "али би, на пример, земље које су се некада налазиле под османском влашћу могле пожелети да постану део такве федерације".⁶

¹ Z. Brzezinski, *Out of Control. Global Turmoil on the Eve of the 21st Century*, New York, 1989, 156.

² Вид.: *Vijesti* (Подгорица), 27. 11. 1999, 11.

³ Ch. Cviic, "Diplomaside 19. Yüzyıla Dönülüyor", *Aksiyon*, 27. 5. 1995.

⁴ Вид.: David Fromkin, *A Peace to End All Peace*, New York, 1990, 494.

⁵ Према италијанском издању *Rifare i Balcani*, Bologna, 1993, 172-173.

⁶ G. Fuller, "Türkiye'ye Osmanlı Modeli", *Türkiye*, 5. 10. 1996.

Учешће турских трупа у мировној мисији УН у БиХ, после потписивања Дејтонског споразума, и то упркос примедбама Русије и свих балканских држава, с изузетком Хрватске и босанских Муслимана, у Грчкој, која турско понашање прати с изоштреном пажњом и великом осетљивошћу, протумачено је као сигуран знак да је Турска већ успела да на Западу буде доживљена као главни фактор стабилизације у региону.⁷ Само неколико година касније, турска јединица у саставу КФОР, после дипломатских маневара у Бриселу, овога пута без противљења балканских држава, укључујући Грчку, заузима позиције у зони немачке одговорности на Косову, и то у Призрену и околини, где је до напада НАТО на СРЈ живела главнина турске националне мањине у Покрајини. Догодило се то баш у години (1999) током које се у Турској одржавају многобројне манифестације у склопу обележавања 700 година од оснивања Османског царства. Коинциденција није прошла незапажено.

Западне државе, на челу са САД, додуше уз неке европске нијансе у приступу, Турску, дакле, данас доживљавају као конструктивног и поузданог, а и неизбежног, партнера у успостављању новог система међународних односа, као јаку државу с легитимним амбицијама, али не и експанзионистичким и авантуристичким склоностима које би могле угрозити суседе, регионалну и глобалну равнотежу. Овакво виђење *званично* су прихватиле и земље Југоисточне Европе, изузимајући Грчку. Нимало једноставне односе Турске с небалканским, блискоисточним и кавкаским окружењем оставићемо овом приликом по страни. Не треба, ипак, заборавити да су, у хоризонту османофилске носталгичне перцепције Турске као европске државе "без остатка", њене источне и јужне границе, заправо, европске.⁸

*

Најзанимљивији, али и најпротивречнији аспект теме коју разматрамо свакако је одзив Турске на изазов измењених времена и новоуспостављене међународне конјунктуре.

Анализирајући турску спољну политику после окончања периода "хладног рата", политиколог с инстанбулског универзитета "Мармара", Шуле Кут, овако сажима њена главна одређења: *"реалистична спољна политика, први њен истински пољиваленица, политика која прихвата да делује и интервенише заједно с међународном заједницом и у вези с оним светским проблемима који је се, као укључене стране, непосредно не додичу, политика која се, као никада пре, користи предностима међународних владавина, дипломатски активна, али темељно*

⁷ E. Athanassopoulou, "Turkey and the Balkans: The View from Athens", *The International Spectator*, 29. 4. 1994, 59.

⁸ Тако, на пример, бивши шведски амбасадор у Турској Е. Корнел констатује да "источна граница Европе јужно од Урала, која никада није утврђена, не води дуж граница Бугарске, Грузије и Јерменије ка Турској, већ дуж турске границе према Сирији, Ираку и Ирану" (Erik Cornell, "The Holy Roman Empire of the Islamic Nation", *Turkish Daily News*, 26. 3. 1995. Цитирано према преводу на српски језик "Свето римско царство исламског народа", *Књижевне новине*, 46, 910, 15. 6. 1995, 9).

joш увек умерена и ойрезна".⁹ Пре долажења до ове свестрано промишљене и одвагане формулације, Шуле Кут се у свом аналитичком поступку најчешће обраћа појмовима "активна спољна политика" и "регионална сила", као кључним за сагледавање координата у којима се од почетка деведесетих година артикулисала спољна политика Турске у новонасталим "постхладноратовским" околностима. Отискивање "регионалне силе" у "активну спољну политику", односно "одговарање својим регионалним и глобалним обавезама" (омиљена фигура званичног политичког дискурса), Ш. Кут, што је сасвим неспорно, везује за свестрани активизам покојног председника Тургута Озала (1927-1993). Она је, при томе, довољно опрезна, па прави разлику између "активне реторике" и "активне дипломатије", с једне, и "активне спољне политике, с друге стране, која је, по њеном мишљењу, виши квалитет, у Озалово време још недосегнут. Јасно је да се одређеним релативизовањем Озаловог "истрчавања" у више праваца истовремено настоји ублажити утисак који су неки аспекти његовог рецепта за валоризовање "компаративних предности Турске" (једновременно секуларне, исламске и турске/туркофонске државе) неминовно производили, уз пратећу нелагодност код оних који би се амбициозној Турској могли наћи на путу. Поступак Шуле Кут парадигматичан је за начин на који се (полу)званично рационализује нови курс турске спољне политике, објективно на Озаловом трагу, али, како је она сама написала, *joш увек умерене и опрезне*, у складу с реалистичном проценом могућег.

Занимљиво је за нашу тему да турска научница не пропушта да укаже на извесну неумесност мегаломанског и демагошког слогана о "турском свету од Јадрана до Кинеског зида", драгог Т. Озалу, али не мање и његовом наследнику Сулејману Демирелу, обавештавајући, ипак, да је његов изворни аутор, заправо, Хенри Кисинџер.¹⁰ Још је индикативније да Шуле Кут налази за потребно да изричито отклони било какву основу да се, "како неки тврде, а други носталгично прижељкују", у постхладноратовском занимању турске државе за "разне области од Балкана до Средње Азије" препозна "неоосмански, експанзионистички и империјалистички карактер".¹¹ Ако се зна да је порицање неоосманских амбиција "још увек умерене и опрезне" спољне политике "регионалне силе" Турске опште место националног апологетског дискурса о њој, неизбежно се намеће питање чему толика одбрана од неоснованих тврдњи неких, рецимо, злонамерних представника народâ који су својевремено били султанови поданици, али и заблуделих појединаца међу самим Турцима.¹²

⁹ Sule Kut, "Türkiye'nin Soğuk Savaş Sonrası Dış Politikasının Anahtarları", *En Uzun Onyıl*, İstanbul, 1998, 58.

¹⁰ Вид. и Gün Kut, "Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Uluslararası Ortam", *Bağımsızlığın İlk Yılları: Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan*, Ankara, 1994, 13.

¹¹ S. Kut, *op.cit.*, 55.

¹² Турски политиколог Танил Бора Озалову визију изричито назива неоосманском (*neo-Osmanlı*) - T. Bora, *Türk Sağının Üç Hâli*, İstanbul, 1998, 137.

*

Да би се објективно и основано одговорило на питање: може ли се у савременом спољнополитичком наступању Турске утврдити димензија која типолошки и суштински представља реafirмисање османских тежњи (сâм атрибут "неоосмански" технички је термин и није по себи битан, како неки полемичари, заменом теза, настоје сугерисати), недовољно је, наравно, ослонити се искључиво на анализу политичке реторике турских званичника, укључујући и оне највише.¹³ Било би то методолошки неприхватљиво и подједнако неозбиљно, бар у научном погледу, као и заступање става да неоосманизам на речима не може имати баш никакве везе с неоосманизмом на делу, јер је овај, једноставно, у савременим условима немогућ и неостварљив.¹⁴ Потребно је непристрасно приступити свеобухватном истраживању сплета идејних, политичких и културних кретања у Турској, укупне друштвене динамике и духовне климе, идентификовати носиоце појединих појава, као и распоред и оријентацију политичких групација центара реалне моћи, као стварних генератора одређених усмерења, не само спољне већ укупне државне политике. Таква темељна истраживања тек треба спровести, па сам, стога, увиде које овде износим и најавио као прелиминарне и, свакако, парцијалне. Ипак, мислим да има основа за (хипо)тезу да је *неоосманизам* једна од важних компоненти садашње државне политике Турске. Ту политику бих радно дефинисао као *елиџинистичко-корпоративни великодржавни неоосмански национализам, с мање или више израженом констатацијом (џан)џуркизма*.

Свака од саставница ове дефиниције заслужује засебно, развијено образложење, а овом приликом ће поближе, мада никако и исцрпно, бити размотрена једино компонента неоосманизма, уз потребно уважавање системске интеракције која само крајње условно допушта да се методолошки, ради парцијалне анализе, из овог идеолошког амалгама један елеменат издвоји и издвојено посматра.

Прво питање које предложена радна дефиниција мора подстаћи јесте: А где је ту кемализам? Одговорити на њега значило би, заправо, одговорити на сва остала, што при садашњем нивоу расположивих са-

¹³ Та реторика, иначе, повремено ескалира до егзалтираног предвиђања нове империјалне улоге Турске, да би се потом, у некој другој прилици (и конјунктури), усрдно прихватила негирања било каквих неоосманистичких примисли. Тако је, на пример, Т. Озал у сусрету с ветеранима своје партије (ANAP), децембра 1992, изјавио да "Турска треба да размисли о османлијским границама као интересним сферама", како би у 21. веку постала империја. Изричито је позвао своју земљу да буде "спремна за неоосманизам", јер јој "догађаји иду на руку" (*Политика*, 15. 12. 1992). Већ фебруара 1993. године, приликом посете Македонији, Озал је одбацио оптужбе за неоосманизам, рекавши да их лансирају Атина, Никозија и "Танјуг". Да нема опасности од неоосманизма, "јер је Турска секуларна држава која жели да постане чланица ЕЗ", констатовао је, уосталом, и његов тадашњи домаћин, председник Македоније Киро Глигоров, у једном ранијем интервјуу турском листу *Cumhuriyet* (15. 11. 1992).

¹⁴ Вид. нпр.: С. Кут, "Ankara's Engaged Foreign Policy", *War Report*, 25, 1994, 9-10; Idem, "Turkey in the Post-Communist Balkans: Between Activism and Self-Restraint", *Turkish Review of Balkan Studies, Annual 1996-97*, 3, 39-45.

знања није препоручљиво ни покушати. Рецимо само да је изворни кемализам, као историјска категорија, данас природно мртав, док је, као "неокемализам", и даље сакросантна званична државна идеологија Турске Републике, матично садржан у свим елементима горњег склопа, сем у неоосманизму, предмету наше актуалне пажње.¹⁵

*

Уобличавање неоосманске тенденције у турској унутрашњој и спољној политици никако није ствар политичке тактике и/или реторике властодржаца, већ су та тактика и/или реторика знаци уважавања једног стања духа и расположења у формирању, а чије су исходиште националне потребе и интереси. Штавише, сâм термин "неоосманизам" (*Yeni Osmanlılık*) помно се избегава, сем у контексту оспоравања постојања појаве коју други (неоправдано) тако називају. Несклоност да се одређена појава именује на начин који њеној суштини понајвише одговара не значи, дакако, да она у Турској није присутна, већ да се зазира од негативних, узнемирујућих конотација које термин "неоосманизам" носи за не баш малобројне средине ван Турске, али и унутар њених граница.

Сагледан на унутрашњем плану, неоосманизам се рађа из потребе васпостављања целовитости и дубинске структуре идентитета нације, саображеног новим временима. Радикално раскидајући с османском прошлошћу и наслеђем, укључујући и оно симболичко, револуционарни кемализам је омогућио избављање Турске са самог руба провалије и њено увођење у породицу модерних, иако донекле закаснелих нација. Стабилизована држава, замишљена као "Nation-State", с једним политичким народом, турским, и више непризнатих мањина, није се, у вредносном смислу, могла дуго задовољавати ригидном, октроисаном платформом изворног кемализма, као самоидентификацијском матрицом у условима објективне датости идејног/идеолошког, културног и (пригушеног) етничког плурализма. Кулисе монолитног кемализма скривале су ужурбану потрагу за идентитетом нације. У тој потрази није се могло оставити по страни питање неприродног, осиромашујућег дисконтинуитета, на личја Ататурковог одлучног "ампутирања" османског културног наслеђа, као "клерикалног и ретроградног". Велика, али и самоспознајно "плитка" нација, у условима кад су револуционарни разлози Кемаловог драматичног доба одавно припадали историји, осетила је потребу да обнови сећање на сопствену, не тако далеку империјалну прошлост. Ништа логичније ни легитимније од таквог "мирења с историјом" (*tarihle barışma*), што је често коришћен еуфемизам за реafirмисање вредности османског културног, али и политичког наслеђа. Ово тим пре што је и измењена међународна позиција Турске, као што смо видели, изискивала, поред осталог, и дијахронијски продубљено, а политички проширено

¹⁵ Стручњак за социјалну психологију Џенгиз Гулеџ, у студији посвећеној кризи културног идентитета у Турској, на примеру теза изложених у књизи познатог писца Атиле Илхана *Рави за националну културу*, доказује да је на плану односа према националној култури могућа чак и *османско-кемалистичка синџеза* (С. Güleç, *Türkiye'de Kültürel Kimlik Krizi*, Ankara, 1992, 43).

легитимацијско покриће за пробуђене амбиције "регионалне силе" и њене "активне спољне политике". Која би се нација трајно одрекла тако раскошног упоришта у "славној прошлости" и зашто би се, уосталом, одрицала? Не аплаудира ли се и на Јелисејским пољима, сред Париза, приликом војних парада поводом 14. јула, најгромогласније кад наиђе јединица Легије странаца, исто онако као што грађанство Турске Републике одушевљено дочекује Мехтер, у црвено одевену банду јаничарске маршевске музике? Симболика има чудесну моћ, јер непогрешиво општи с најдубљим слојевима индивидуалне и колективне свести, остајући, при том, дискретно посредна.

Процес грађења мостова уназад, између објективно неокемалистичке или, можда, посткемалистичке савремене фазе у развоју турског друштва, и османске прошлости, није, и поред евидентне и аутентичне мотивисаности и својеврсног прећутног консензуса, могао тећи лако и једноставно, кроз отворене видове деловања с недвосмислено декларисаним циљем. Препреке су биле, и још увек до знатне мере јесу, догматска устоличеност и готово ритуално неговање изворног кемализма, као недодирљивог "идеолошког устава" Турске Републике. Вршиоци власти у држави аутоматски се прихватају чувања аманета Оца Нације, неспоживог с било каквим отвореним залагањем за рехабилитовање османске прошлости и мирења с њом. Уместо прокламовања реформе превазиђених поставки кемализма, покренута је, стога, његова дифузна тиха ревизија, уз истовремено порицање тога процеса. Да је реч о општенационалној мисији сведочи и то што су се у њу укључили представници готово свих идеолошких и политичких групација турског друштва, с изузетком сразмерно малобројних и већином времешних "правоверних кемалиста", парадоксално блиских маргинализованим круговима интернационалистичке левице, као и убеђених (пан)исламиста фундаменталистичких назора. А управо за те две идеолошке оријентације, класичну левицу и праве (пан)исламисте, нема данас места на позицијама које омогућавају стварни утицај на одлучивање о судбини земље. Ако се демократским путем, као недавно партија "Рефах" и њен лидер Неџметин Ербакан, ипак домогну власти (1996-1997), убрзо бивају одстрањени,¹⁶ док лавовај за комунистичку, интернационалистичку левицу практично никад не наступа.

Сви остали, конзервативна десница, тзв. умерени грађански исламисти, (пан)туркистички националисти, либерални центристи, номинално леве, социјалдемократске, а заправо опортунистичке или националистичке партије, затим представници интелектуалне елите, махом бивши левичари, а данас мондијалисти с националистичким склоности-

¹⁶ Коалиција исламистичке Партије просперитета (RP) Н. Ербакана и Партије правог пута (DYP) Тансу Чилер оборена је "интервенцијом војске и Председника Републике против реакционарног исламизма, у оквиру уставних овлашћења" (вид.: E. Kongar, 21. *Yüzyılda Türkiye*, İstanbul, 1998, 280). За означавање непривхатљивог политичког исламизма званично се користи термин *irtica*, чије је нетерминолошко значење "реакционарност", "ретроградност". Истовремено се, међутим, ради на "помирењу с (османском) прошлошћу".

ма, представници крупног капитала и војске, сви они у одређеној мери партиципирају у платформи коју смо радно дефинисали као *елиџистичко-корџоративни великодржавни неоосмански национализам, с мање или више израженом комјонентом (џан)џуркизма*. Самим тим, имају интереса да се укључе и у неоосманистички пројекат доказивања непостојања суштинске противречности између верности Мустафи Кемалу и реафирмисања османског наслеђа у различитим областима.

Основна теза с којом се наступа у теоријској рационализацији национално корисног мирења с османском прошлошћу јесте теза да између Османског царства и Кемалове лаичке Републике, упркос свим привидима и стереотипној, хипостазираној идеолошкој пројекцији тоталног раскида, има много више суштинског континуитета него дисконтинуитета. Поред политичара, новинара, публициста и разних медијских "експерата", свој обол овој кампањи даје и све већи број научника, првенствено историчара и османиста. Тако, рецимо, свестрани историчар и културолог Илбер Ортајли заступа став да у турској историји нема ни прекида, ни најмање цезуре, да државе само мењају име, али да континуитет политичких елита и механизма власти траје, што важи и за смену Османског царства Ататурковом Републиком.¹⁷ Слично говори још један познати историчар и политиколог, Кемал Карпат, дугогодишњи професор на америчким универзитетима. Овај научник оцењује да су Турци током прве три до четири деценије Републике живели с представом о непостојању било какве повезаности с Османским царством, замишљајући да су створили потпуно нову земљу и државу. А, заправо, Турска Република је само "наставак социополитичких институција које су настале у последњој фази постојања Османског царства". Између Османског царства и Републике очуван је друштвени, културни и верски континуитет, а до прекида је дошло једино на нивоу политичког режима, закључује Карпат.¹⁸ Поједини аутори с разлогом истичу континуитет и очуваност концепта централизоване државе, од Османског царства до унитарне Републике, у којој ни парламентарно демократско вишестраначје није уздрмало надпартијску, па чак и надполитичку позицију и акцепцију Државе,¹⁹ којој већина грађана изражава беспоговорну лојалност.

Обележавање 700-годишњице оснивања Османског царства, низом манифестација (почевши од 4. марта), током 1999. године, показало је државну решеност да се "мирењу с историјом" и рехабилитовању османског империјалног периода турске историје да печат званичности. На завршну свечаност позвани су готово сви шефови страних држава. И сâм председник Демирел у неколико наврата је подсетио на светски значај Османског царства, док је министар културе Истемихан Талај, ресорно задужен за целокупну организацију прославе, изјавио, поред осталог,

¹⁷ Н. Kaynar, "İlber Ortaylı: Gezin ve Bilgin", *Ekopol*, 1, 1999, 43-44. На другом месту, Ортајли изричито тврди: "Османско је наш идентитет" (*Türkiye*, 26. 5. 1999).

¹⁸ К. Karpat, "Türkiye, Osmanlı'nın devamıdır", *Yeni Asya*, 31. 7. 1995.

¹⁹ Вид. нпр.: Oktay Gökdemir, "Barışmak ya da hesaplaşmak yerine Osmanlı'yı anlamak", *Radikal*, 14. 3. 1999, 3.

да "Републику не доживљава као антитезу Османском царству"²⁰ и да "ове две државне творевине треба измирити".²¹ Министар иностраних послова, иначе и угледни човек од пера, Исмаил Џем, изразито склон овој теми, објаснио је у једном огледу да циљ Мустафе Кемала и његових сабораца није био уништење османског бића, већ управо супротно - његова одбрана пред покушајем европских сила и Грчке да га униште. Република није, по Џему, с историјске позорнице "уклонила једно историјско биће (тј. Османско царство), већ само застарелу структуру, облик и схватање државе".²²

Сада су, све је очигледније, сазрели услови да се тај модел државе, који је укинуо царство, усвајањем измењеног система вредности и једног новог погледа на свет, већ оснаженог у друштву, замени прикладнијим, опет у циљу што потпунијег реализовања потенцијала националног бића. Овога пута се, међутим, не рачуна с револуцијом, већ еволуцијом. Како су многи, и у Турској и ван ње, склони да то еволутивно трансформисање, које траје већ две-три деценије, с обзиром на оживљавање неких вредности које је кемализам "сахранио", доживе као инволутивну регресију, на читавом процесу се јавно не инсистира. На делу је својеврсни *кейман*, вероватно до тренутка кад се процени да су промене на којима се ради постале неповратне. Ако је судити по начину на који се званично приступило обележавању 700-годишњице Османског царства (1999), пошто је претходно обележено 75 година Републике, рекло би се да тај тренутак није далеко. Републици све мање смета да се свечарски осмехне на фотографији с ретушираном, османском позадином, али и даље под свеприсутним Ататурковим портретом.

*

Вишеструко значајна карактеристика процеса делимичне неоосманистичке рестаурације у Турској јесте, као што је већ речено, учешће у њему, на овај или онај начин, готово свих релевантних политичких група и друштвених снага, без обзира на природу њихових међуодноса, неретко супарничких, на другим пољима и у вези с другим питањима садашњости и будућности.

Никога не треба да чуди то што се неоосманизму приклања *йуурска десница*, условно, грађанског типа, јер, како се изразио социолог и политиколог Танил Бора, "три њена (агрегатна) стања јесу национализам, конзервативизам и исламизам".²³ Неоосманизам обезбеђује довољно комотног идеолошког и практично-политичког простора за дозирану синтезу национализма великодржавног типа (Nation-State на неоосмански начин, чиме се апсолвира неугодно питање вишеетничности, односно мањина), конзервативизма у одређеним сферама (патријархална, затворена породица, положај жене, ограничавање броја и врсте канала социјалне покретљивости и сл.), и тзв. умереног исламизма, без ризика

²⁰ "Kültür Bakanı Talay: Cumhuriyet Osmanlı'nın Antitezi değil", *Hürriyet*, 28. 1. 1999.

²¹ "Osmanlı ile barışmak istiyoruz", *Zaman*, 9. 1. 1998.

²² "İ. Cem, 'Osmanlı'yı tasfiye meraklılar neden ortalara döküldü?', *Sabah*, 21. 6. 1998, 26.

²³ Вид.: Т. Бора, *Türk Sağının Üç Hâli- Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslâmcılık*, İstanbul, 1998.

да се склизне у неприхватљиви фундаментализам. Проналажење формуле за укључивање ислама (исповеда га 99% Турака) у политички живот земље највећи је проблем турске деснице, јер је одавно, а последњих година и драматично, постало јасно да се он више не може једноставно искључивати и жигосати као реакционаран (*irtica*). Чињеница да је, први пут после Ататурковог секуларистичког реза, лидер једне исламистичке партије, и то у коалицији с партијом десног центра "американизоване" Тансу Чилер, успео да постане премијер Турске, доживљена је у круговима чувара Кемаловог аманета као знак за узбуну, као догађај после кога ништа више у односу између идејних концепата и политичких снага у земљи неће бити исто, уз растућу неизвесност у погледу дугорочнијих перспектива. Неоосманистичко дисциплиновање политичког ислама постаје утолико неодољивије, јер се кемалистички механизам државне контроле над вером, у чијем средишту је институт Директората за верска питања (*Diyanet İşleri Başkanlığı*), показује као све неделотворнији.

Националистички, укључујући и оне пантуркистичке оријентације, не осећају се, такође, нимало стешњени афирмисањем неоосманистичких тенденција у друштвеном и политичком животу Турске. Свој идеолошки двосмислени, концептуално противречни, али недвосмислено изражени однос према муслиманској димензији националног идентитета, све утицајнији националисти²⁴ понајбоље могу разрешити у равни прагматичног неоосманизма. Иако се у подробнију анализу настанка и природе турског постосманског национализма овде не можемо упуштати, корисно је, с обзиром на општи тематски оквир овога скупа, подсетити и на то да се "турски национални идентитет развио заједно са жељом за осветом због поразâ, покоља над муслиманима и губљења територија", који су пратили османску голготу у другој половини деветнаестог и током прве две деценије двадесетог века, првенствено у Румелији (тј. на Балкану).²⁵ На седници османског Парламента (*Meclis-i Mebusan*) 1914. године, његов председник Халил Беј драматичним тоном је заветовао посланике да никад не забораве "љубљени Солун, зелени Битољ, Косово, Скадар, Јањину, целу прелепу Румелију", и да тај свети завет преносе будућим генерацијама, не би ли изгубљене крајеве једнога дана повратили. Реваншистичка носталгија, као снажна компонента турског национализма, укореењена је, дакле, у деценије коначне агоније Царства на издисају, иако је Кемал Ататурк, стварајући модерну турску националну државу, ту његову димензију програмски био потиснуо и отписао. Неоосманизам му враћа изворну пуноћу доживљаја и додатно историј-

²⁴ На општим изборима, априла 1999, (пан)туркистичка Партија националистичког покрета (МНР) Џевдета Бахчелија освојила је 18% гласова, што се може сматрати великим и, за неке, неочекиваним успехом. МНР је, потом, образовала коалициону владу с Демократском партијом левнице (DSP) Булента Едевита и Отаџбинском партијом (ANAP) Месуда Јилмаза. У већем броју турских странака, особито у онима које припадају десном центру (ова класична таксономија може се само крајње условно применити), делују јака националистичка крила и утицајни појединци с контроверзним младалачким националистичким "заслугама".

²⁵ Вид.: Т. Akçam, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İstanbul, 1995, 76.

ски оверава легитимацију за "задатке и одговорности" које измењена времена стављају пред "регионалну силу" и њену "активну спољну политику", ако баш не од Јадрана до Кинеског зида, а оно на Балкану свакако.

Разлажући својства турског национализма у идеологији и пракси Партије националистичког покрета, социо-политиколог Догу Ергил запажа да њени кадрови, притешњени између модерности и традиционализма, не само да су се посветили савладавању осећања мање вредности, раширеног у делу турске нације, већ су постали и "неговатељи" утопије Турског царства које би настало "уједињавањем свих Турака од Босне до ујгурске области Кине". Ергил ову визију назива "империјалном", не употребљава термин неоосманизам, али, како у Босни нема Турака, јасно је да нису важни термини, већ суштина.²⁶

Исламистима неоосманизам, иако их његови главни протагонисти нерадо примају у своје редове, по природи ствари одговара, јер Османско царство је, иако неки то данас покушавају да оспоре или, бар, релативизују,²⁷ суштински било теократска наднационална држава. Слоган "Поново велика Турска!" ("*Yeniden Büyük Türkiye!*"), с којим је Ербаканова Партија просперитета (RP) наступала на општим изборима 1995. и касније, у коалицији с DYP Тансу Чилер, на неоосмански начин је изазивао и подстицао реминисценције на велику империјалну прошлост, иако је било покушаја да се сугеришу и политичка читања у другачијем интерпретативном кључу.

Неоосманизам не може бити мрзак ни *војном врху*, још увек одлучујућем чиниоцу у кормиларењу политичким кретањима и на унутрашњем и на спољном плану. Иако делују као најбуднији чувар и гарант очувања уставно лаичког, републиканског, унитарног и демократског карактера турске државе, оружане снаге се не одричу наслеђа престижне војничке традиције и славе османског оружја, што је више него логично и разумљиво. С обзиром на реформисани лик Царства у 19. веку и знатан степен његове тадашње (релативне) осавремењености, на чему се селективно инсистира, за припаднике "војне касте", која је, практично, држава у држави, теократска природа Османског царства не представља непремостиву препреку у успостављању континуитета на патриотском и професионалном плану. У искључивим категоријама и терминима чисто турског национализма тешко је, уосталом, претендовати чак и на славну војничку прошлост, којом се тај национализам силно дичи, јер знатан део османске војне класе пореклом уопште није припадао "турској крви", већ је исламизован и османизован путем "данка у крви" (*devşirme*).²⁸

За разумевање природе неоосманизма у савременој Турској, као и његовог актуализовања у спољној политици, а посебно у уобличавању

²⁶ Doğu Ergil, *Kırık Aynada Kendini Arayan Türkiye*, Ankara, 1997, 142.

²⁷ Један од свежих примера овакве индиректне подршке неоосманизму из научних османистичких кругова представљају тврдње немачког турколога Кристофера Нојмана (вид.: "Osmanlı teokratik bir devlet değildi", *Yeni Safak*, 27. 12. 1998, 9).

²⁸ Вид.: M. Belge, *Türkiye Dünyanın Neresinde?*, İstanbul, 1993, 173-174.

укупног наступа према и на Балкану, односно Југоисточној Европи, најзначајнија и најиндикативнија је чињеница да су међу његовим изразито агилним и друштвено утицајним носиоцима *припадници интелектуалне, културне и политичке елите, која се, и у Турској и ван ње, представља и прихвата као секуларна и прозајадна*. Управо то је један од разлога који, уз примењивање својеврсног *кејмана*, на шта је указано, отежава препознавање неоосманске компоненте платформе с које већ дуже време наступа државна политика Турске. То нарочито вреди за Запад, коме, зарад сопствених интереса и планова, и одговара да верује како о неоосманизму у савременим условима није могуће озбиљно говорити, у шта га турска владајућа елита упорно убеђује.

Да би се проникло у савршену логичност привидно неприродне и парадоксалне спреге између прозападне, секуларизоване, неокемалистичке турске елите и неоосманизма, потребно је знати и то да њу највећим делом сачињавају потомци исељеника из Румелије. Овај аспект се, иначе, углавном превиђа (ван Турске) или прикрива (у Турској), али је он неоспорно присутан и делотворан. Отклањању погледа и аналитичке пажње с фактора претежне румелијске завичајне провенијенције турске владајуће елите допринело је и широко распрострањено уверење да је она, после Кемаловог премештања националног и државотворног тежишта ка Анадолији, сишла с пиједестала на коме се налазила у османско доба. У том смислу је Бернард Луис, чије је једно узгредно упозорење цитирано на почетку овога огледа, својом тврдњом о дефинитивној смени владајућих елита након револуције, нехотице допринео онеспособљавању посматрачке пажње да уочи битно другачији поредак ствари у савременом турском друштву и држави. Тиме је, с друге стране, потврдио оправданост властитог упозорења да није препоручљиво доносити коначне судове о, по дефиницији, променљивим појавама. Ево шта је написао Луис: "Губитак већине румелијских провинција, премештање престонице у Анкару, успешно војевање турске Анадолије, све је то учинило да промена од Османског царства на Турску Републику не буде тек пука промена назива. Анадолија, срце турске земље, одувек је била у другом плану у односу на Румелију, завичај већине припадника космополитске владајуће класе у Царству - чак је и Младотурска револуција, у својим сукцесивним фазама, имала упориште у Македонији и Тракији, а и сâм Кемал је био рођен у Солуну. Али, премештање тежишта и култ анадолства учинили су Анадолију стварним и сентименталним средиштем нације, а Анадолцима пружили прилику какву раније нису имали. Велике чиновничке, духовничке и војничке породице из Румелије чиле и губе значај..."²⁹

Праћење доцније динамике на овом осетљивом социјалном плану ван намера је и домаћаја нашег садашњег разматрања. То је, уосталом, проблематика која у појединостима још увек није довољно истражена. Задовољићу се, стога, констатацијом да су потомци румелијских породица исељених у Турску испојили завидну виталност, тако да и данас зау-

²⁹ B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1968, 486.

зимају многа кључна места у управљању турском државом, укључујући усмеравање њене спољне политике и командовање армијом.

Анадолија је и даље симбол националне постојаности, чврстине и отпора завојевачима, али се Анадолци, од стране румелијске елите, данас можда и више него раније, доживљавају као нека друга, примитивнија, њима прилично страна Турска. Овакву перцепцију, све до осећања угрожености, појачава чињеница да је Анадолија, уз предграђа великих градова, главно упориште политичког исламизма у успону, док експанзивни "исламски капитал" уздиже анадолске градове до степена локалних привредних метропола које исказују конкурентске амбиције у односу на традиционално привилеговане Истанбул, Измир, Бурсу...

У таквој ситуацији, валоризујући и спољна (пре свега западна, тј. америчка) очекивања од регионалне (безбедносне) мисије Турске у контексту новог светског поретка, турска неокемалистичка секуларна врхушка обраћа се својим румелијским коренима који је, што никако није небитно, чвршће везују за Европу. На типично неоосмански начин, професор економске историје с Анкарског универзитета, Мехмет Али Киличбај, поручује, и Западу, али и својим земљацима који свим силама настоје да "уђу у Европу": "Ми смо, заправо, Европљани. То је реалност Турске још од оснивања Османског царства". Образлажући европство своје нације, он, поред осталог, каже да у Турској данас свакако има много људи чији су дедови дошли из Средње Азије, али да је неупоредиво више потомака досељеника с Балкана. У етничко, културно и друштвено биће Турске дубоко је утиснут балкански печат. Због тога је (за Турке) важна Босна! - приземљује професор свој понесени неоосманистички пледоаје на реалполитичку писту његове регионалне операционализације.³⁰ У координатама своје референтне неоосманистичке географије Румелије, Киличбај у истом смислу помиње Албанију, БиХ, Бугарску, Тракију и Македонију... Његов прилог илустративно је овде одабран, као репрезентативан за праву поплаву написа у сличном тону, са заједничким именитељем неоосманизма. Ако овај термин изазива nelaгодност или недоумицу, рецимо да под њим, пре свега, ваља разумети *обновљене претензије за јачање турског присуства и утицаја у земљама и областима које су својевремено биле у саставу Османског царства*, а конкретно у некадашњој Румелији (тј. на Балкану и у Југоисточној Европи). Пошто, без обзира на евазивну и релативизујућу реторику, дипломатско маневрисање и одређену (тактичку) уздржаност, те претензије очигледно постоје, што је недвосмислено потврдило и понашање Турске у вези с југословенском кризом, онда је, сведело се то некоме или не, и политички и научно оправдано утврдити и постојање компоненте неоосманизма у државној политици Турске.

Ни турски званичници то, заправо, не крију, само што неоосманске амбиције задевају у рухо категоријалног апарата и дипломатске реторике, прилагођене хоризонту очекивања својих саговорника и партнера, првенствено на Западу и у Југоисточној Европи. Тако је, на пример,

³⁰ М. А. Kılıçbay, *Biz zaten Avrupalıyız*, Ankara, 1997, 11-18.

високи функционер Министарства иностраних послова Унал Чевикоз, објашњавајући разлоге због којих Анкара доживљава Балкан као изузетно важан регион, издвојио, свакако не само на основу властите слободне процене, три: прво, Турска је вековима била укључена у збивања на Балкану, који је део турског идентитета, па у Турској постоји веома снажно осећање припадности овом региону; Балкан чини континуитет између Европе и Турске и у том смислу је природна спојница Турске са Западном Европом, којој Турска чврсто верује да припада. Друго, милиони Турака имају корене на Балкану, а много је и оних с турским коренима који данас живе на простору Југоисточне Европе; та популација, на једној и другој страни, представља поуздану основу за интеракцију и сарадњу земаља региона и Турске. И, као треће, најкраће и најбрже везе према Европи воде преко Балкана, што се испољава у доменима саобраћаја, транспорта, осталих комуникација, туризма, трговине и кретања идеја.³¹

*

Наука, и у Турској и ван Турске, још увек зазира од јасног констатовања стања ствари на које сам овим разматрањем желео да скренем пажњу. На унутрашње разлоге и инхибиције већ је указано, док су аналитички поглед са стране и дискурс који га прати и артикулише оптерећени, с једне стране, инерцијом представе о кемалистичкој, секуларној, модерној, проевропској Турској, а с друге, не мање, и самоцензуром која се рађа из свести да употребити, у вези с Турском, одређење неоосманизам није "политички коректно". Да се и у овом погледу остварују озбиљни и охрабрујући помаци сведочи, рецимо, начин на који о месту Балкана у саоодређивању турског националног идентитета пише угледна бугарска османисткиња Марија Тодорова у својој сјајној књизи *Имагинарни Балкан*. Тодорова разложно тврди да је "турски став према Балкану много сложенији и одражава идеолошке тенденције, групне интересе и индивидуалне склоности", да би, нешто даље, констатовала како "код левичара и западњачких либерала паралелно расте интересовање за Балкан, *честіо из нео-оџоманске ђерсџекџиве* (курзив - Д. Т.)". У целини, ипак, по процени М. Тодорове, "став према Балкану, колико год био разнолик, у овом (тј. саоодређујућем - Д. Т.) дискурсу остаје споредан", као и да "живо интересовање за Босну и судбину турских мањина у балканским земљама, активирање турске дипломатије, чак и носталгија неких кругова за *Bizim Rumeli* ('Нашом Румелијом') не би требало да нас наведе да преценимо место које Балкан има у оквиру турских политичких и културних приоритета". У поглављу о балканским реалијама Тодорова поново варира исту тему: "(Балканске земље) турском национализму често приписују империјалне, отоманске амбиције. У исти мах, иако негирају империјалну прошлост, сами Турци себе још увек сматрају аутентичним наследницима Царства. Тренутна активна политика Тур-

³¹ Ü. Ceviköz, "The Balkan Connection", *Turkey at the Treshold of the 21st Century. Global Encounters and/vs Regional Alternatives*, Ankara, 1998, 121-122.

ске према Балкану, која своје геополитичке интересе артикулише преко жеље да заштити муслимане, свакако није од велике помоћи у превазилажењу оваквих представа".³² За разлику од Тодорове, с чијим се проницљивим и надасве тачним запажањима и закључцима потпуно слажем, не видим зашто би требало тежити превазилажењу представа које одражавају стварност, ма каква она да је.

Prof. Darko TANASKOVIĆ, Ph.D.

OTTOMANISM YESTERDAY AND TODAY

The Summary

In the world today, there exist two dominant perceptions regarding modern Turkey. According to one opinion, Turkey is the only secular republic and only real democracy in the whole Islamic world, and as such it should serve as an example for the other Muslim states. The other opinion, that has been created for the last ten years is that awakened Islamism step by step denies values and institutions of the Ataturk's republic, out of which only the scene set would remain. Although there is some truth in both perceptions, there are respectively one-sided and too much simplified, so it is not possible, by using either of them, to explain the nature of complex social and political movements and processes in the State which plays very important role in the international relations.

The duration of heritage of revolution perpetuated by Ataturk, as severe discontinuation with the centuries of the Ottoman past is indisputable, and probably irreversible in a certain level. On the deeper level of the social structure, the new stage of the trans-historian Turkish expansionistic and imperialistic continuation has been present, this time in a form of neo-Ottomanism. The internal and external political forms of neo-Ottomanism are adapted for the conditions of new, changed times and international configuration on the regional and global level, after the end of the "Cold War". The state policy of Turkey could be, very unbiased, determined as greatstatehood neo-Ottoman nationalism, with the elements of pan-Turkism, more or less exposed. In creation of the convenient social conditions for accomplishing long-term project of neo-Ottomanism, majority of political groups, as well as decisive centers of power of the Turkish society are included. Its main protagonist is pro-European and pro-Western orientated leading elite, mainly of Balkan origin, i.e. from the Ottoman province of Rumelia. Moderate Islamism is only one part of actual neo-Ottomanism, and surely not its main characteristic.

³² M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 1999, 93-95, 305-306.

Проф. др Богумил ХРАБАК*

ПРОМЕТ СОЛИ У СКАДРУ И БОЈАНИ У XIII, XIV И XV ВЕКУ

Трговина сољу представља прву нелокалну, регионалну привредну делатност варошких насеља на обалама Средоземног мора. Поред промета житарица, то је била прва размена добара на већа одстојања, која је обављена без обзира на то што је со представљала робу мале вредности (али и важан састојак хране који се мора обезбедити). Много више од људи со је користила стока, чије је месо конзервисано за неколико месеци.

Сточарске области Балканског полуострва увек су биле у погледу обезбеђивања соли упућене на приморске градове. На арбанашкој обали не само урбана насеља него и ушћа река (Ишми, Арзен, Семени, Дрим) имала су организоване пијаце соли. Око њих су се борили не само владари суседних земаља и феудални магнати, него се и између самих градова произвођача водила борба за стварање монопола продаје, а тиме и услова за вишу цену соли. У томе је посебно био карактеристичан Драч. Кад су иза таквих локалних тежњи стајале тадашње велике силе као Млетачка Република и Османлијско царство, стварала се реална политика, којој је актуелност и живост давао наглашени економски интерес. Тако су производња, довоз и продаја соли у Албанији и суседним областима већ од краја XII века изазвали државне интервенције.

I. - Свети Срђ на Бојани

Бенедиктинска опатија посвећена сиријским мученицима Сергију (Срђу) и Вакху, на левој обали Бојане, шест миља од Скадра и 18 од ушћа реке, улазила је у склоп скадарске области.¹ Тржиште Свети Срђ

* Аутор је редовни професор Новосадског универзитета и хонорарни професор у Бањалуци и Приштини.

¹ К. Жиречек, *Скадар и његово земљиште у средњем веку*, "Гласник Српског географског друштва III-IV, Београд 1914, 160; исти, *Трговачка друштва и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку*, Сарајево 1915, 103; В. Кораћ, *Свети Серђије и Вакх на Бојани*,

јавило се у уговору између Дубровника и бугарског цара о ограниченој продаји соли на простору од Бојане до Неретве и позива се на раније повластице дате граду Св. Влаха од српских владара.² Крајем XII и првих деценија XIII века у Св. Срђ је слата со за потребе неких српских манастира. Царина на со, "кумерк солски", установљена је за време Стевана Немање.³ Манастирску цркву обновила је краљица Јелена са синовима, а затим изнова краљ Милутин (1308).⁴ Како је Бојана у XIV веку била пловна, Св. Срђ је служио као пристаниште, одакле су коњи у караванима преносили робу у унутрашњост.⁵ О празнику св. Сергија и Вакха одржан је познати сајам (панађур).⁶ Око манастира била су складишта (магацини) соли и трговачке куће. Одатле се снабдевала сољу северна Албанија и већи део Зете.⁷ Свети Срђ био је у XIII столећу најважнија лука за Дубровчане на зетском приморју. Дубровчани су ту искрцавали и продавали со.⁸

Једна одлука млетачког сената из 1290. године можда би говорила о конкуренцији драчкој соли на пијацама српске државе (дакле и у Св. Срђу) од соли грчког порекла.⁹ Деведесетих година чешће се помињу Гучетићи у вези са транспортовањем соли до ушћа Дрима, тј. до Св. Срђа.¹⁰ На трговима соли, дакле и у Св. Срђу, налазио се владаочев закупник царине; један такав цариник краљице Јелене помиње се крајем XIII века на пристаништу Св. Срђа.¹¹

Дубровачки документи прате довоз и продају соли у Св. Срђу од краја XIII века. Лампридије П. Заверник уновчавао је производе више обраде, вероватно као и његов отац.¹² Новац за куповину и довоз соли обезбеђивао је Ђуњов партнер Марин Ј. Крусић, који је и сам допремао со из Дубровника у Бојану; за месец дана уговорио је возарину у износу од 30 перпера.¹³ За Дубровчане трговина сољу у арбанашком простору била је једна од најстаријих грана дубровачке трговине пре појаве сталније експлоатације рудника у Србији и Босни.¹⁴ У другој половини 90-их

² "Старинар" н. с., XII, Београд 1961.

³ F. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae* 1858, 38.

⁴ Ст. Новаковић, *Законски сјоменици српских држава у средњем веку*, Београд 1912, 385, 385 (Стеван Немања је 1198-99. поклонио со из Зете Хиландару; та је со свакако била из Св. Срђа).

⁵ И. Јастребов, *О православним српским сјаринама и новим црквама у сјарој Зетин, садашњем скадарском окрућу*, "Гласник СУД" 48, Београд, 40, 41.

⁶ L. Thalöczy - C. Jireček - E. Šufflay, *Acta et diplomata res mediae aetatis illustrantia*, t. I, Vindobonae 1913, 103.

⁷ Исто, II, № 511, 579.

⁸ С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 385, 629.

⁹ J. Lučić, *Pomorsko-trgovački dometi Dubrovnika u XIII stoljeću*, "Spomenica Josipa Mataševića (1892-1962)", Zagreb 1972, 154.

¹⁰ F. Thiriet, *Délibérations des assemblés vénitiennes concernant la Roumanie*, t. I, Paris-La Haye 1966, № 146.

¹¹ И. Манкен, *Дубровачки иаирицијайи у XIV веку*, Београд 1960, 235.

¹² *Историја Црне Горе*, т. II/1, Титоград 1970, 32, 64.

¹³ И. Манкен, *Дубровачки иаирицијайи*, 457; G. Čremošnik, *Spisi Dubrovačke kancelarije*, knj. I, Zagreb, , 220.

¹⁴ J. Lučić, *Spisi Dubrovačke kancelarije*, knj. III, Zagreb 1988, 328-29, № 1046 (28. I 1297).

година трговином сољу посебно се бавила породица Гучетића, особито Ђуњо Гучетић.¹⁵ Товар вредан 49 перпера допремио је из Дубровника "in Uldrina" а два дана након тога допловио је опет са товаром соли.¹⁶ Живо трговање у Св. Срђу доводило је до монополизације и плачке. Siruga de Siruga жалио се да га је у "Uldrinu" опљачкао поменути Pikurario (Гучетић).¹⁷ Пасква се прве недеље 1297. задужио код свог ортака Крусића на 46 перпера, уз обавезу да своту намири по повратку из Дрима, где је превезао један терет соли.¹⁸ Ђуњо Гучетић био је вредан привредник, који је за превоз соли из Дубровника у Св. Срђ унајмио и бродаре изван Дубровника, примерице неке из Трогира, али на његов ризик.¹⁹ У четири пловидбе 1296-97. године Ђуњо је довезао у Св. Срђ око 1000 модија (4,2-4,3 тоне, ако се узме да је модиј соли износио 42-43 килограма).²⁰ Цена за центенар соли је тада износила у Св. Срђу 13 перпера.²¹

На размеђу XIII и XIV века богати трговци сољу у Дубровнику могу се означити као средњи и доњи слој патриција; они су се одмах затим укључили у набавке житарица и мяса из Албаније. Имућни пучани (и то најпре антунини) ушли су у промет сољу тек од XIV века. Неки чланови патрицијских родова Гучетића и Бућа држали су продају соли средином XIV века у Св. Срђу и Котору.²² Већ 1312. године Ђуро Крусић имао је своје "факторе" у Св. Срђу.²³

У првим деценијама XIV века незгоде су озбиљно ометале половање у Св. Срђу. Један рат вођен је између Венеције и Дубровника с једне и краља Милутина и Византије с друге стране. Дубровчани су тада лађама затворили ушће Бојане. Уосталом, со се све мање довозила из Дубровника а више са других страна. Павао Ник. Мартинушић је (1313) био активан у Дриму, тј. у Св. Срђу, где је довозио со из Драча и Валоне.²⁴ Од конца треће деценије столећа повећао се број дубровачких породица које су се бавиле прометом арбанашке соли, пре свега у Св. Срђу. Ђовани из Сорента удружио је средства да би Пасквал Бундић купио једну лађицу (кондуру), која је неколико пута 1328. године пловила између Дубровника и Св. Срђа; Пасквал је припадао оним дубровачким патрицијима који су со са јадранског севера превозили у Св. Срђ.²⁵ Со из Задра

¹⁴ I. Manken, *Beziehungen zwischen Ragusanern und Albanien während des Mittelalters*, "Beiträge zur Südosteuropa Forschungen", München 1966, 346-52.

¹⁵ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 235.

¹⁶ J. Lučić, *Spisi III*, 320, № 997 (23. XII 1296), 320-21, № 1002 (25. XII 1296).

¹⁷ J. Lučić, *Spisi III*, 321, № 1008 (31. XII 1296).

¹⁸ Исто, 324, № 1022 (7. I 1297).

¹⁹ Хисторијски архив Дубровника (у даљем тексту: НАД), Div. сапс. III, 72 (возарина на 250 модија износила је 31 перпер и 5 динара). - Дубровачки документи наводе да се крфска со довозила и у Неретву па и у Ријеку, где су они били повезани с Анкоњанима (J. Lučić, *Spisi IV* (1993), 37, № 78, 79 (1299)).

²⁰ J. Lučić, *Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika sa gradovima zetskog i arbanaskog primorja u XIII stoljeću*, "Pomorski zbornik" VII, Zadar 1969, 842.

²¹ G. Čremošnik, *Spisi I*, 420.

²² I. Manken, *Beziehungen*, 346-50, 352; иста, *Дубровачки патрицијат*, 244.

²³ I. Manken, *Beziehungen*, 361.

²⁴ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 316.

²⁵ Исто, 407, 159 (1328).

и са отока Пага али и из Драча довозио је у Бојану (1329) Ђуњо де Волкаси. Из истих сланица превозио је со у Дрим и Савин Бундић.²⁶

Почетком 30-их година XIV века настао је сукоб у српској владајућој породици између краља Стевана Дечанског и сина му Душана. Тиме је прекинуто успешно довожење соли из северне Далмације па и из Драча у режији Волкашевића. Тек 1332. Савин Бундић са компаноном улазио је у пристаниште Св. Срђа са теретом соли.²⁷ Наредне године Ђуњо из поменуте породице унајмио је Теодора Л. Бодачу да допреми товар соли у Св. Срђ; пошиљке које је слао биле су знатније, али, изгледа, да је остао дужан српском краљу извесну количину соли, по обавези као цариник; ту со, довезену по налогу цара Душана, требало је да Ђуњо Волкашић са својим другом у царинском послу Ђуњом Лукаревићем преда новим цариницима. Њихову обавезу су намирили Савин Бундић и Павао Мартинушић, који су на две лађе ("кока" и кондура) снели терет за њихов рачун у пристаниште Св. Срђ.²⁸ У току лета (1333) превозник и трговац Сергул Бунџ продавао је у Св. Срђу далматинску со. Он је за два путовања из Шибеника и Задра усмерио Савина Бундића.²⁹ Средином јуна (1333) он је иницирао довоз соли из Валоне за пристаништа у Бојани; куповину и утовар на властиту лађу по његовом рачуну обавио је Павао Мартинушић; уговорена цена при истовару била је 8 перпера за центенар по мери Дрима; Павао се није журио а Савину је испорука била хитна, јер је ту недовезену со већ био продао по знатно вишој цени (18 перпера).³⁰ Фебруара 1334. године архивски подаци наводе довоз соли из лука на северу Јадрана за пристаништа на Бојани односно у Љешу; со је потицала из Задра и Шибеника. Знатно успорен, тај довоз у Св. Срђ и Љеш трајао је до 1336. године.³¹

За улазак у Бојану са теретом постојала је једна отежавајућа околност. Драчани су се трудили да очувају свој монопол у снабдевању сољу на средњем и јужном делу леве јадранске обале; уношење соли у Св. Срђ или Љеш третирали су као кријумчарење, користећи за пресретање апулијске и друге пиратске бродове. Такву одлуку донела је драчка општина (почетком јануара 1334) пре свега против задарског бродовља и посебно бродара Холане из Стробеча, који је со утоварену у Валони искрцао у Св. Срђу; код полуострва Пали (код Драча) био је заустављен и спроведен у Драч, где су му изнудили заклетву да ће убудуће у Св. Срђ уносити само драчку со. Стога је оправдано да је поморац Лампре Менчетић за со на ушћу Бојане (августа 1333) тражио гаранتيју против Драчана.³² Кад су он и његова лађа били унајмљени од Петра Грубеше да доведу со у Св. Срђ, Грубешин пуномоћник Савин Бундић тужио се у Ду-

²⁶ Исто, 159.

²⁷ Исто.

²⁸ АА I, 229, № 770, 772; И. Манкен, *Дубровачки њајџицијајџ*, 442.

²⁹ И. Манкен, *Дубровачки њајџицијајџ*, 159, 147.

³⁰ Исто, 326.

³¹ Исто, 442, 143, 283, 381 и 326 и 159, 109, 159 и 306 и 126, 147; HAD, Div. canc. X, 152'.

³² В. Hrabak, *Trgovina arbanaškom i krfskom solju u XIII, XIV i XV stoleću*, "Balkanica" III, Beograd 1972, 242; И. Манкен, *Дубровачки њајџицијајџ*, 326.

бровнику да је Холана допремио само један брод са сољу, и то само до Дубровника, јер због страха није хтео да иде даље.³³

Зазирање од Апулијаца и Драчана, морских пустахија, није спречило поморце да послове наставе и да со довозе у Св. Срђ. Поменути превозник Лампре Менчетић (марта 1334) преузео је од Мате де Виси 1200 модија (нешто преко пет тона) соли по мери Св. Срђа; утовар је требало да буде у Задру или Шибенику односно Љешу.³⁴ Со из Шибеника продавана је на пијаци у Бојани по 17 перпера за центенар по мери Св. Срђа.³⁵

Марта 1335. године постигнут је споразум између једног Дубровчанина, као правног заступника закупника царине и магистра на ушћима река и трговима који су припадали српској држави (и Драчана у трговању са поданицима српскога краља). Круг преговараца је био широк. Дубровчанин Никола Градић, Симон Скења и Баранин Илија Дзагури, с једне, и Томазо Капутграса из Салерна, Драчанин Марин Партенпаникус, Напуљац Марино Јакхаус, Димитар де Берго и Емасена де Кренко, са друге стране, договорили су се да се драчка со продаје искључиво у рекама и речинама Бојане, реке Љеша и Филиолати (= Арзен); да ниједан странац не може довозити со у ушћа; у рекама могу продавати само вино (изузев у Св. Срђу), уље, гвожђе, тканине такође, а да могу куповати коже, стоку, сир, млеко, вино, хлеб, месо, рибе (изузев сараке), мед, дрвене облице и свилу; словенски (= српски) трговци су се обавезали да ће робу коју буду допремили Власи, Арбанаси, Срби као и други довозници, продавати Драчанима без добити.³⁶

Дубровчани су гледали да избегну и млетачки монопол у Јадрану, па разумљиво да нису желели да признају драчки солни монопол. Дубровачки трговци су 1335. године довели у Бојану со из Анконе по цени од 18 перпера за дримску меру од сто модија. Но већ следеће године (1336) со коју су Дубровчани допремили продавана је по 20 перпера за исту количину.³⁷ Фебруара 1345. један поморац са Шипана у три наврата довукао је соли из Валоне на ушће Бојане за рачун неких Лукаревића и Соркочевића.³⁸ У годинама 1345-1350. само у једном случају помиње се неодређено со из Валоне која је продата цариницима у Дриму.³⁹ Одредба из 1335. године више се није могла у пракси одржати.

Почетком 50-их година запажа се пуно опадање извоза соли из Драча у Св. Срђ, док је со и даље допремана из Валоне. Једном се десило да је неки бродар из Драча искрцао у Св. Срђу со која је, по рачуну из-

³³ И. Манкен, *Дубровачки пайрицијай*, 159.

³⁴ HAD, Div. sanc. X, 152-2', 151'.

³⁵ HAD, Div. sanc. X, 152; М. Гецић, *Дубровачка шрговина сољу у XIV веку*, "Зборник Филозофског факултета" III, Београд 1055, 151.

³⁶ HAD, Div. sanc. XII, 60'; Monumenta ragusina (у даљем тексту: MR) V, 385-86; AA I, 234, N° 787, *Историја Црне Горе* II/1, 45.

³⁷ М. Гецић, н. н., 151, 150.

³⁸ HAD, Div. sanc. XII, 138'; AA II (1918), 2, N° 11 (10. II 1345); И. Гецић, н. н. 15; И. Манкен, *Дубровачки пайрицијай*, 151 (возарина је износила 6 перпера за центенар модија валонске мере (Исто).

³⁹ HAD, Div. sanc. XVI, 5' (30. X 1348).

весног Ђованија из Барлете, имала да се преда у Котору.⁴⁰ Априла 1352. Јаке Ђ. Ђорђић, цариник габеле у Св. Срђу, учествовао је у довозу соли; он је дао налог нанклеру умрлог драчког кнеза Анђела да му својом кондуrom пребаци со из Валоне.⁴¹ Вито Ђорђић држао је кумерк соли цара Душана у Св. Срђу. Њему и другим Дубровчанима Улцињанин Лука де Кисо одузео је (1354) со свакако предвиђену да се истовари на главном тргу Бојане у вредности 490 дуката; новац је позајмљен од драчког Јеврејина Томаза Верга, а дуг је изглађен тек четврт столећа касније.⁴²

Средином 60-их година увећао се број архивских уписа о довозу арбанашке соли, свакако зато што се ојачало пословање. Као главно извозно тржиште показала се Валона. Ту су долазили дубровачки трговци (пored осталих и Матко Вит. Ђорђић и Трипо Голиебов, који су одатле упућивали со у области српске државе). Свим тим трговцима у Валони и у местима зависним од ње забрањен је довоз у поменуте крајеве.⁴³ Јануара 1366. Дубровачка општина послала је у Валону Трипа Голиеба да утврди да ли тамо има соли за извоз; ако би је нашао, имао је да купи 12 миљара и да за превоз ангажује какав драчки брод.⁴⁴ У првој декади фебруара 1366. со се из Валоне транспортовала у Св. Срђ по цени од 10 перпера и један динар за центенар валонске мере.⁴⁵ Изгледа да је забрана извоза соли у подручја српске државе у првој половини 1366. године повучена, јер Климе Вит. Гучетић је довезао со у Бојану.⁴⁶ Једном, марта 1425. године са Крфа довезао је со у Скадар Расташи Богојевић, становник Дубровника, за возарину од сто дуката, 90 дуката од те цене примио је (почетком фебруара 1426) у Венецији.⁴⁷ Трговином сољу у Св. Срђу у другој половини 60-их година бавили су се В. Гучетић и Грималдо М. Рањина.⁴⁸ У лето и почетком јесени 1366. цариници Св. Срђа плаћали су со увезену из Валоне по 18 перпера центенар дримске мере, односно по 16 перпера дубровачке мере.⁴⁹ Августа 1367. за центенар дубровачке мере плаћало се 15 перпера, а за центенар валонске мере, наводно, по високој цени од 10 дуката.⁵⁰

Шездесетих година Дубровчани су стекли доминантан положај кад је реч о довозу арбанашке соли у Св. Срђ. Млечана у поменутим крајевима у куповини соли готово нема. Житељи јужне Далмације на пија-

⁴⁰ HAD, Distr. test. VI, AA II, 23 (1. VIII 1359).

⁴¹ HAD, Div. canc. XVII, 35; AA II, 27, N° 94; И. Манкен, *Дубровачки њаџирицијај*, 205; утовар у Валони трајао је осам радних дана (В. Нрабак, *Трговина*, 243).

⁴² MR II, 263, 288; III, 20; AA II, 34, N° 136 (31. I 1359); И. Манкен, *Дубровачки њаџирицијај*, 217; В. Нрабак, *Jevreji u Albaniji od kraja XIII do kraja XVII veka i njihove veze sa Dubrovnikom*, "Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja" I, Beograd 1971, 59.

⁴³ MR III, 167; AA II, 40; Ј. Тадић, *Писма и ујуџиства Дубровачке Рејублике*; И. Манкен, *Дубровачки њаџирицијај*, 257; В. Нрабак, *Трговина*, 243.

⁴⁴ Ј. Тадић, *Писма*, Београд 1936, 50; И. Манкен, *Дубровачки њаџирицијај*, 257.

⁴⁵ HAD, Div. canc. XX, 99 (10. II 1366); М. Геџић, н. н., 150.

⁴⁶ HAD, Div. canc. XX, 121 (23. IV 1366); И. Манкен, *Дубровачки њаџирицијај*, 249.

⁴⁷ HAD, Div. not. XIV, 172 (2. III 1425); XVI, 196 (21. II 1439).

⁴⁸ И. Манкен, *Дубровачки њаџирицијај*, 249, 383.

⁴⁹ HAD, Div. canc. XXI, 83' (13. X 1366); М. Геџић, н. н., 150, 151 (18. VI 1366).

⁵⁰ HAD, Div. canc. XXI, 1243; М. Геџић, н. н., 151, 150.

ци у Св. Срђу били су везани за Дубровчане, који су им бивали и пуномоћници или превозници.⁵¹ Други трговци морали су тражити гаранције од Дубровчана за путовање у Бојану. Месеца јула 1367. Ђулио Ортоњанин тражио је јемство од Павла Ђорђића и Симка Сјесова, "Словена" из Зете,⁵² док су два друга трговца из Ортоне (винарског средишта) добили пропусницу од Влаха Радохниног.⁵³ Чак и Драчани су морали имати јемца у граду Св. Влаха кад су пловили у Св. Срђ.⁵⁴ На промењено стање реаговали су Драчани, бранећи своје позиције према договору из 1335. године. Октобра 1371. лађа коју је унајмио Никола Мар. Менчетић превозила је со према Св. Срђу, али код рта Пали задржали су је Драчани.⁵⁵ Исто се десило и са Павлом Хлаповићем (1372), приликом његове пловидбе у Дрим.⁵⁶

Почетком 80-их година у допремању и продаји соли у Бојани био је активан Иван Лукари Бунић.⁵⁷

У последњој деценији XIV века дошло је до битних промена. Својом експанзијом у јужном делу Јадрана Сињорија је 1386. године преузела управу на Крфу, 1393. у Драчу и 1396. у Скадру и Св. Срђу, после привремене турске власти у Скадру 1392-95. Тиме су и драчка и крфска солана прошириле радијус своје производње и испорука. Један од последњих утовара у Валони за Св. Срђ у то време (1390) обавио је Доминик Сасон.⁵⁸ На тржишту соли у Св. Срђу и Скадру продавана је само драчка со, и та пракса потврђена је решењем Сињорије октобра 1398. године. Пијаца Св. Срђа таквом одлуком била је снабдевена довољном количином соли. Позивајући се на обичај из давнине, Драчу је додељена (1398) повластица да се туђа со не сме продавати у Скадру, Љешу и суседним ушћима река (дакле, и у Св. Срђу) ако у Драчу има соли; у време оскудице у Драчу, довоз са стране сматрао се као помоћ драчким соланама.⁵⁹ Довозом драчке соли окористио се и Ђурађ Страцимировић Балшић, који је ту со продавао у Скадру и Дривасту. На његовој територији напрама опатији Св. Срђа налазиле су се кућице у којима је држана со млетачке општине. Страхујући од упада Турака а предвиђајући и могућност отвореног сукоба са Балшићем, одлуком венецијанског сената (од 1. септембра 1399) на једном оточићу код Св. Срђа изграђено је ново складиште соли.⁶⁰

⁵¹ HAD, Div. canc. XX, 44'.

⁵² HAD, Div. canc. XXI, 111' (10. VII 1367).

⁵³ Исто, 194 (мај 1368).

⁵⁴ HAD, Div. canc. XX, 27'.

⁵⁵ HAD, Div. canc. XXIII, 70 (26. и 28. X 1371).

⁵⁶ AA II, 68, № 212.

⁵⁷ И. Манкен, *Дубровачки њајрицијат*, 147.

⁵⁸ HAD, Div. canc. XXIX, 80 (8. IV 1390).

⁵⁹ Acta Albaniae veneta, labore J. Valentini, III, 91-3, 124-5, № 763 (7. IX 1399); AA II, 170, № 610; В. Нrabак, *Tgovina*, 246-47; Б. Милутиновић, *Дривасиј у војно-политичкој ситуацији XIV-XV века (до 1478)*, "Зборник Филозофског факултета" XXV, Приштина 1995, 392.

⁶⁰ AA II, 177, № 627; AAV III, 124-25; М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396-1479)*, "Зборник Филозофског факултета" VII, Београд 1963, 303.

Преласком под млетачку власт, Св. Срђ је изгубио право продаје соли у широј области Бојане. Године 1397. одобрено је да се со продаје и у Дању, по истој цени као у Св. Срђу, али само трговцима који су из српске државе и који су довели жито да га уновче у Дању, продајом Млечанима, и то у количини од 16 скадарских модија.⁶¹ Само нешто доцније Сињорија је допремила со и допустила његову продају у Скадру и у другим местима. Стога су се Дубровчани повукли из Св. Срђа, где су били привилеговани, чиме је Млечанима пошло за руком да истисну дубровачке трговце из целокупног промета на Бојани.⁶² Изгубивши монополистичко право продаје соли, Св. Срђ није сишао са пословне позорнице, али у новим условима више је као складиштар суделовао у промету регије Бојане. Ипак, царина у Св. Срђу доносила је трипут већи доходак него царина у Љешу, те је зато штићена и од цариника у Љешу.⁶³

Због мањка у производњи драчке соли, у пролеће 1408. године кријумчарена је валонска со у Бојани.⁶⁴ С пролећа 1407. године у Скадарском језеру кружио је неки наоружан брод све до станице (вероватно трга Св. Срђа), свакако да би сузбио шверцере.⁶⁵

У трећој деценији столећа на пијацу Св. Срђа и у Скадар довожена је со са Крфа.⁶⁶ Сињорији је било у интересу да се одржи продаја соли у Св. Срђу и Скадру. Скадарски кнез био је обавезан да се брине око страже Св. Срђа, шаљући коместабила са 12 људи.⁶⁷ Саветници млетачке владе тражили су од управљачке гарнитуре у Скадру (септембра 1433) да Скадар буде стално опскрбљен сољу, "јер се у соли која се продаје у Скадру и Св. Срђу налази сва наша корист". Сенат у Венецији био је свестан да драчке сланице могу алиментирати поменуте две пијаце само за трећину године, па је на сваки захтев кнеза-капетана Скадра ваљало послати со са других страна; скадарска општина морала је регистровати сваки пријем и одашиљање соли, као и да на време наплати цену произвођачима и превозницима.⁶⁸

Со из Св. Срђа била је (1433) јевтинија него у Котору,⁶⁹ цена се одржала као у време Балше III. Она је недовољно стизала из истрошених сланица Драча, под повременим опсадама непријатеља. Као и деценију раније, со се морала допремати са Крфа.⁷⁰

⁶¹ Listine o odnošaji između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, ed. S. Ljubić (у даљем тексту: Listine) IV, 411; AA II, 107-8, № 596 (30. X 1397); М. Спремић, *Свети Срђ*, 302.

⁶² AA II, 148, № 556; AAV II, 339, № 630 (20. IV 1396); М. Спремић, *Свети Срђ*, 302; В. Hrabak, *Trgovina*, 250.

⁶³ AAV III, 123, № 761 (6. VIII 1399); И. Божић, *Млечани на реци Бојани*, "Немирно поморје XV века", Београд 1979, 233.

⁶⁴ AAV V, 133-34.

⁶⁵ Исто, к5-16.

⁶⁶ AAV XII (1971), 38 и 62, 242, № 3016.

⁶⁷ AAV XI, 335-36, № 2814 (7. IX 1423).

⁶⁸ AAV XI, 34-42, № 2820 (21. IX 1423).

⁶⁹ AAV XV (1972), 15, № 3564 (25. IV 1433).

⁷⁰ *Историја Црне Горе*, II/2 (1970), 158, 166.

II. - Скадар

Први помен продаје соли у Скадру везује се за 1334. годину. Наиме, те године Илија Дзагури, Баранин који је прешао да послује у Котору, тужен је због неплаћања 200 модија соли коју је примио у Скадру.¹

Млечана је у Скадру било мало док се град налазио у српским рукама.² Са успостављањем млечачке управе у Драчу и Скадру Млечани су знатно проширили производњу и пословне могућности драчких и крфских солана и поспешили дотурање солних терета у област Бојане. Драчу је 1398. године подарена повластица да се туђа со не сме продавати у Скадру, Љешу и ушћима суседних река ако у Драчу има соли.³ Драчку со продавао је у Скадру и Дривасту Ђурађ Страцимировић Балшић.⁴ Већ је речено да су Млечани дозволили продају соли у областима изван Св. Срђа, у Скадру и Дању.⁵ У упутству провидурима Скадра (20. августа 1396) Сињорија је одобрила 400 дуката за набавку соли.⁶ Прихватајући млечачку власт, Скадар је примио и право продаје соли.⁷

Измештање спремишта соли на острвце наспрам Св. Срђа није могло бити обављено, јер се (септембра 1399) одметнуло цело подручје Бојане, те је становништво 51 села млечачког и балшићког подручја развукло 5000 цакова соли, што је представљало штету од 1500 дуката.⁸

Октобра 1401. изасланици Драча у Венецији захтевали су поновну потврду својих монополистичких права у Скадру, Љешу и другим местима, настојећи да само драчка со не плаћа царину.⁹ Чак ни у Скадру нису били расположени према новоотвореним продајним местима.¹⁰ У самом Скадру трошена је кријумчарска со, коју су у Скадар и у област Бојане уносили поданици Ђурђа Страцимировића. Контрабанд се, изгледа, обављао преко Скадарског језера, јер је Сињорија решила да у језеро пошаље један бригантин који би онемогућио противправни довоз и продају соли у језерском крају. Барани су исто тако (1403) кријумчарили со на штету прихода у Скадру. Пошто су потребе Бара и Улциња биле разумљиве, млечачки сенат је допустио Ђурђу Балшићу да из Скадра узме две барке по сто модија соли.¹¹ Исте 1403. године Барани су опљачкали со намењену Скадру.¹² Како кријумчарење соли није престајало, Сињо-

¹ АА I (1913), 233-34, N° 781; И. Манкен, *Дубровачки њаџириџијат*, 324; В. Храбак, *Trgovina*, 202.

² Б. Храбак, *Италијански привредници у Албанији (1280-1500)*, "Универзитетска мисао", Друштвене науке I, 1-2, Приштина 1993, 6.

³ ААV III, 91-93; АА II, 170, N° 610; В. Храбак, *Trgovina*, 247.

⁴ АА II, 148, N° 556 (20. IV 1396); ААV III, 339; В. Храбак, *Trgovina*, 249.

⁵ АА II, 167-68, N° 596 (30. X 1397); М. Спремић, *Свети Срђ*, 302.

⁶ АА II, 148, N° 556; ААV II, 339, N° 630; М. Спремић, *Свети Срђ*, 302; В. Храбак, *Trgovina*, 250.

⁷ АА II, 147, N° 533; ААV II, 323-4, N° 621.

⁸ АА II, 205, N° 205, N° 687, 688; ААV III, 297-99, N° 937, 938 (3. III 1402); М. Спремић, *Свети Срђ*, 303.

⁹ АА II, 199-200, N° 676; ААV III, 271-72, N° 915 (31. X 1401).

¹⁰ АА II, 215-16, N° 715.

¹¹ ААV III, 374-75, N° 1021 (26. IV 1463), 375-76, N° 1023 (29. IV 1409).

¹² Исто, 418-19, N° 1004 (18. XI 1403).

рија је одлучила да у област Бојаниног ушћа упути један брод (са 20 веслачких клупа и 40 људи), који би имао да спречавају уношење валонске соли.¹³

Спорови Млечана из Скадра са Ђурђем II Страцимировићем око соли били су посебно заоштрени првих година XV века. Ђурађ је амбулантно продавао со, вукући је из места у место, противно споразуму који је с њим закључен; он је, примерице, транспортовао у Улцињ млетачку со, и ту ју је крчмио. Ипак му је (новембра 1401) било удовољено да на две барке купи у Драчу соли и пшенице и да ту храну пренесе преко млетачког земљишта.¹⁴ Први млетачки предлог за нагодбу после плачке склашита пред Св. Срђем саопштен је Ђурђевим изасланицима 17. новембра 1401: Ђурађ је требало да "купи" опљачкану со, тј. да је наплати; нешто умањени захтеви (3. марта 1402) нагостили су исплату 3000 џакова (400 је враћено), по цени од 18 гроша за џак. Ђурађ II и његови поданици и током следеће две године бавили су се контрабандом, тј. уношењем стране соли (произведене вероватно у Грбљу или Херцег-Новом) у Скадарско језеро.¹⁵

Јуна 1408. Драчани су Венецији предложили да у току три године унесу соли за 300 дуката, што је урађено али не и плаћено.¹⁶ Кнез Скадра био је дужан, према наређењу Сињорије, да послатом функционеру преда новац од соли као и непродату со.¹⁷ Фебруара 1409. у Скадру се налазио венецијански племић који је држао рачун соли која се продавала и која би се продала.¹⁸ Августа 1409. требало је изабрати на две године коморника Скадра који би водио редован рачун свих прихода и расхода, дакле и конто соли.¹⁹ Исплата најамника и осталих под платом у Скадру вршена је новцем од соли.²⁰ Са продајом соли, међутим, није ишло олако, како је прогнозирано. Фебруара 1409. скадарски кнез је установио да каравани све ређе стижу у Скадар. Да повећа продају, млетачки провидур је у Љешу продавао со по нижој цени, после чега је цена морала бити снижена и у Скадру.²¹ Власи који су преносили товари жита, метала и друге робе у Скадар и Св. Срђ још од прве половине XIV века плаћани су у натури, тј. сољу.²² Маја 1409. наложено је кнезу Скадра да упућеном инспектору из Венеције преда сву со и рачуне од соли.²³

Живо пословање на скадарској пијаци понукало је Сињорију да у Скадру постави једног књиговођу-деловођу који би водио све трансакције око новца, имајући књигу уласка и изласка робе, прихода и расхода,

¹³ AAVV, 133-34, N° 1346 (18. V 1408); *Историја Црне Горе* II/2, 94.

¹⁴ AA II, 192, N° 644; AAV III, 233-34 и AA II, 194-95, N° 699; 202, N° 677; Listine IV, 439.

¹⁵ AAV III, 374, 375, 375-6, 431.

¹⁶ Исто, 147, N° 345; B. Hrabak, *Trgovina*, 252.

¹⁷ AAVV, 244.

¹⁸ Исто, 208.

¹⁹ Исто, 266-67.

²⁰ Исто, 174-5 (1408), 210 (1409). - Приход соли за плаћање најамника 1412. и 1413.: AAV VI, 27-28 и 248-49; XI, 35; *Историја Црне Горе* II/2, 136.

²¹ AAVV, 209, N° 1408 (13. II 1409); *Историја Црне Горе* II/2, 100.

²² *Историја Црне Горе* II/2, 110.

²³ AAVV, 244-46, N° 1433 (27. VI 1409).

као и касу са два кључа; имао је једног писара и слугу, а као плату 200 дуката годишње.²⁴ Со је купована и на кредит са роком исплате од месец дана, са пеналима од свега 10%, ако исплата не би стигла на време. Новац од продаје соли служио је и за исплату војника-најамника.²⁵ Тај контролни орган централне управе свакако је контролисао и провоз сребра из Србије за Бар и даље. У једном случају то сребро је за потребе града задржао капетан Скадра.²⁶ Књиговођа-деловођа морао је надzirати и довознике и превознике, који су на лађама давали со на вересију и тиме штетили градске приходе.²⁷ Кнез-капетан Скадра морао је гарантовати да ће се најпре продавати драчка со; драчка со морала је бити исплаћена новцем који би се добио од прве продаје, под претњом казне од 500 дуката.²⁸ Стога зачуђује одлука млетачког сената (од 5. септембра 1409) да Драчани могу пловити са својим лађама и сољу у Дубровник и Котор.²⁹ Средином наредне деценије настао је довоз и крфске соли.³⁰ Наиме, запуштене солане у Драчу нису биле у могућности да алиментирају и тржиште у Св. Срђу, те се роба морала довозити из великих крфских солана.³¹ Није искључено да су Драчани радо одлазили у Котор, Дубровник и даље због повољније цене.

Скадарска пијаца соли добијала је све више на значају, те су за њу били заинтересовани Которани, Улцињани и деспотови људи из Зете.³² Стога су били потребни додатни контингенти са северног Јадрана. Сама Сињорија слала је со на продају у Скадар, а од добијеног новца скадарски руководиоци могли су од испоруке задржати свега сто дуката.³³

Велики промет соли у Скадру омогућавао је и малверзације, пре свега у погледу мерења. Цариник скадарске општине Минио по повратку у Венецију био је окривљен да је кривотворио меру за со. Адвокати венецијанске комуне утврдили су (1415) да је било кршења правних узанца у његовом раду, али ипак не таквих да би био осуђен; он се бранио да у своје време није ни имао соли на располагању, те није могао правити прекршаје.³⁴ Провером Минијевих навода потврђено је да је крајем маја (1415) у Скадар ваљало испоручити со било из Драча или са Крфа.³⁵ Злоупотребе су могле бити и у одуговлачењу слања новца од утрошка, и таква пракса била је најчешћа. Априла 1416. покренуто је питање довозни-

²⁴ Исто, 27-28, № 1531 (29. IV 1414). - Имао је једног писара и слугу као и плату од 200 дуката годишње.

²⁵ AAVV, 27-28, № 1531 (29. II 1410).

²⁶ Б. Храбак, *Привреда Бара у XIV и XV веку*, "Средњовековна историја Црне Горе", Подгорица 1999, 177.

²⁷ AAVVII, 150-52, № 1906 (11. X 1414).

²⁸ Исто, 162, № 1915, (5. XI 1410), 151, № 1906.

²⁹ AAVX (1971), 64-66; № 2273.

³⁰ Б. Храбак, *Пословање помораца и трговаца из Боке Которске у Албанији до 1600. године*, "Споменик САНУ" CXXVII, Београд 1986, 31.

³¹ *Историја Црне Горе* II/2 (1970), 166. - Со са Крфа: AAVXII (1971), 204, 247 (1425, 1424) (1426).

³² В. Храбак, *Trgovina*, 261.

³³ AAVXVI (1973), 47, № 2568 bis (1. IV 1422).

³⁴ AAVVII, 223-24, № 1985 (28. VIII 1415).

³⁵ Исто, 204, № 1965 (31. V 1415).

ка и закупника соли и установљивање рока за слање новца у Венецију. То је важило за целу млетачку државу, али су се посебно тражили пописи дужника из Драча, Скадра и Љеша.³⁶ У исто време решено је да провидур и закупци који обављају послове са Драчем а живели су у Скадру или Љешу, уколико допреме со из Драча у поменута места морају бити награђени за 15 дана; Драчани су сматрали да је такав термин тесан.³⁷

Средином пете деценије со се продавала и у кући коместабила Салва Марчела.³⁸ Скадарски продавац соли писао је у Венецију да је со о којој брине скадарски кнез слабо осигурана. Он је у исто време писмено обавестио скадарског кнеза, тражећи да се со смести у зграду са кровом (надстрешницом), јер у супротном ће настати штете, тј. мањак које солар мора надокнадити својим новцем. У тим случајевима опасност је претила од воде.

О продаји соли у Скадру тих година постоје подаци о месту продаје, о забрани продаје на зајам, о ненаплаћивању додатне камате од пола процента на житарице, со и мрс, тј. на артикле који су се трошили у граду али и извозили, и о томе да се од новца добијеног од продаје соли морала исплаћивати и провизија од 1000 дуката годишње Балши Страцимировићу.³⁹ Планирана свота од продаје соли требало је да пређе 3000 дуката. Таква рачуница могла је бити реална кад би довоз био редован и кад би довозили и Дубровчани. Стање је, међутим, било друкчије. Једина сланица која је остваривала раст производње у другој деценији XV века била је крфска.⁴⁰ Млетачки поклисари на султанов сарај стално су тражили да се караванима омогући безбедан прилаз Скадру, Љешу и Драчу.⁴¹ Средином 1419. године млетачка влада је решила да умножи испоруке соли за Скадар и Љеш са Крфа, и то за 40 модија млетачке мере по сваком бродском товару.⁴²

У трећој деценији XV столећа пијаца Скадра је, за разлику од Драча, била отворена и за турске трговце. Једном, у време опсаде Драча, Сињорија је захтевала да се блокира и трг Скадра, Љеша, Улциња и Крфа, али је то млетачки сенат одбацио, борећи се за пуну слободу трговања.⁴³ Генерални капетан мора био је обавештен да приликом обиласка јадранских пристаништа (1424) сврати и у Св. Срђ и Скадар који нису били на морској обали и том приликом донео је новац који је био намењен скадарској општини; кнез Скадра је имао да са заостацима прими 700 дуката, 1200 которских гроша и 7820 скадарских гроша. Тим новцем исплатио би се део дуговања крфским произвођачима соли.⁴⁴ Основни

³⁶ AAVIII, 27-28, N° 2017 (10. IV 1416).

³⁷ Исто; В. Hrabak, *Trgovina*, 255.

³⁸ AAV XVII, 60, N° 2945 ter (септембар 1420), 61, N° 2975, 2945 quat. (23. II 1424).

³⁹ AAV XVIII, 61, 393, 391-92; В. Hrabak, *Trgovina*, 257.

⁴⁰ AAV VIII, 60-61, N° 2043 (29. X 1416).

⁴¹ AAV X, 55, N° 2268 (23. VII 1418).

⁴² AAV X, k4k, N° 2346 (22. VI 1419).

⁴³ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècles I*, Paris 1899, 485; F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie II*, Paris-La Haye 1960, 256.

⁴⁴ AAV XII, 37-38, N° 2871 (11. III 1424).

транспорти крајем треће деценије полазили су са Крфа, на непосредан захтев скадарских руководиоца. Понекад је баил Крфа одбио да шаље нов континент, и то због неплаћања раније примљене соли као ни превознине бродарима.⁴⁵ Било је случајева да је Сињорија наредила слање терета соли без плаћања, нарочито сиромашнијим градовима, Бару и Улцињу.

Со која се у Скадру продавала по рачуну Сињорије у то време потицала је искључиво са Крфа. Цена те државне соли износила је 70 перпера за 100 цакова, укључујући у цену возарину и друге трошкове; ако би се утовар обављао из сланице на лађе места где би се со слала, тада би цена износила 20 перпера за товар од 100 модија крфских, а ако би ту со куповали сами Крфљани, тада би цена износила 50 перпера за 100 цакова. За извоз са Крфа било је потребно одобрење из Венеције, а у супротном би транспорт сматран за контрабанд.⁴⁶ Поред бродова вароши у које је крфска со слата, за потребе Скадра морале су се унајмљивати и дубровачке лађе. Тако су пијаце у Св. Срђу и Скадру биле добро опскрбљене крфском сољу. На тај начин сами Млечани су свесно ограничавали монопол недовољно производног Драча.⁴⁷ За учестали довоз крфске соли скадарска општина није имала готовог резервног новца да исплати бар приватне довознике. Крајем 1431. године капетан Скадра допремио је велику количину соли, али без плаћања трговаца, мада су постојале и заостале ненамирене исплате. Кад је крфски баил одбио да пошаље нов континент, скадарски кнез-капетан задужио се на 920 перпера и за тај новац купио је 620 цакова соли.⁴⁸ Отвореност скадарског тржишта ишла је на руку Турцима кад су (децембра 1428) опколили Драч.⁴⁹

Априла 1435. године скадарски кнез се жалио Сињорији да нема соли а каравани који се спуштају у варош да трампе сировине за со, одлазе без соли; новца није имао ни за поправку градских бедема; једини излаз видео је у помоћи са Крфа. У исто време сенат у Венецији допустио је да се кнезу Скадра дотури један бродски товар крфске соли, али уз плаћање.⁵⁰ Провидур Крфа био је обавезан да пошаље Скадру соли да би се продајом стекао новац за поправку оштећених зидина на појасу од 21 корак, као и да се каравани не би враћали без товара.⁵¹ Млетачка држава је била заинтересована да се из размене за со осигура зрнаста храна. Стицање хлебног зрна односило се и на подручје које је обухватала скадарска управа. После извршеног пописа (1437), свако домаћинство, поред дуката у готовом новцу, имало је да испоручи један модиф пшенице, соће и (о)брок.⁵² У то време у Скадру је радила ковница, у којој је кован сребрни дукат од некадашњих 40 сребрних гроша; нових гро-

⁴⁵ Исто, 66-67, № 3150 (7. VI 1428).

⁴⁶ AAV XIII, 188-89, № 3246 (23. IX 1429). - Види: XIII, 66-67, № 3150.

⁴⁷ B. Hrabak, *Tigovina*, 257.

⁴⁸ AAV XV, 120-22, № 3425, 3426, 149-50, № 3463, 3464 bis, 158-60, № 3475, 3478.

⁴⁹ Исто, 115, № 3193 (29. XII 1428).

⁵⁰ AAV XV, 128-29, № 3666 (30. IV 1435).

⁵¹ Исто, № 3666 (30. IV 1435).

⁵² Исто, 259-60, № 3785 (10. IX 1437).

ша ишло је у тај дукат 84-90.⁵³ Преразвијени робно-новчани односи изазивали су у немирном живљу и крвне деликте. Неки су Турци убијени у Скадру, а млетачки капетан Скадра је, без знања и одобрења млетачког сената, упао у Дањ, који је тада држао неки Али-бег.⁵⁴

Одржавање доходовног тржишта у Скадру морало се обезбеђивати свим средствима. Стога је у одредбе уговора са српским деспотом (Смедерево, 14. августа 1435) ушла и ставка о скадарском тргу. Млетачки преговарач Никола Мемо изричито је тражио да деспот потпише уговор, којим би прихватио обавезу о заштити каравана (тачка IV); деспот би дозволио (за провизију од 400 дуката) да каравани стижу у Скадар и Котор, где би уновчили своју робу а одвозили со.⁵⁵ Пред одлазак у Смедерево анкетирани су људи који су суделовали у продаји соли у Скадру. Приватни менаџер Никола Венијер навео је да је обезбедио продају соли уз одобрење кнеза Скадра, и да је на исти начин деловао у Љешу и Улцињу. Кад није било прилике за продају у Скадру, пословао је у Бојани, продајући на броду или на скелама; у раду су му помагали улцињски солар Ђовани Шабаци и његов "фактор" Микијел Кавоторта, који су служили за одређену надокнаду.⁵⁶

Драчани су и даље могли довозити со у Скадар, Љеш и Улцињ, и то по 70 перпера за сто цакова; у Скадру су се морали представити кнезу и показати му писмо које је налагало да се најпре мора продати драчка па тек онда крфска и со са других страна.⁵⁷ Скадрани су се и надаље жалили како испоруке из Драча нередовно стижу, али су у исто време тражили 200 дуката да подигну одговарајућа спремишта; у Венецији су досетљиво одвратили: шта ће им нова складишта за со кад им она мањка.⁵⁸ Главни извор дохотка представљала је крфска со. Уосталом, од ње је остваривана провизија од хиљаду дуката коју је ваљало давати Скендербегу; за ту супсидију херој Албаније је био дужан да онемогући пролаз Турцима ка млетачким поседима, као и да поспеши неометан пролаз каравана који су из унутрашњости Полуострва долазили на приморје по со.⁵⁹

Скадарски кнезови нису сви били чистих руку. Због питања продате соли 1436. године отворен је судски процес против бившег скадарског кнеза-капетана Лоренца Витурија. Он је по рачуну венецијанске општине добио задатак да прода 4455 цакова соли, и то на вратима магацина. Витури је продају обављао преко свог "фактора". Продаја је трајала десет месеци, а приход је делом требало да буде изручен Котору. Примани су и балшићки гроши по курсу од 56 гроша за дукат, као и дубровачки динари. Међутим, штета је настала јер су се у промету појављивали кри-

⁵³ Исто, 176-77, № 3705 (14. VI 1436).

⁵⁴ Исто, 212-13, № 3736 (27. X 1436), 43-44, № 3577 (30. IX 1433).

⁵⁵ Исто, 152, № 3681; И. Божић, *Немирно Поморје XV века*, 119-20; *Историја Црне Горе* II/2, 169; М. Спремић, *Десетомеђурије Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 648.

⁵⁶ AAV XV, 196-202, № 3719-23 (22-23. VIII 1436).

⁵⁷ Исто, 238-39.

⁵⁸ AAV XVI, 6, № 3816 (31. I 1438), 119-20, № 3938 bis (28. X 1440).

⁵⁹ AAV XX, 45, № 5383 (29. VII 1448), 140-41, № 5500 (20. X 1449); Ј. Радонић, *Ђурађ Касиринијев Скендербег и Арбанија у XV веку*, "Споменик СКА" XCV, Београд 1942, 173.

вотворени балшићки гроши, па је Сињорија за њих одредила курс од 90 таквих гроша за дукат.⁶⁰ Штета је настајала и зато што се со складиштила по кућама лоше покривеним, нарочито по домовима попова; магацин је био само један, те је наређено да се преостала со смести у неко друго спремиште. Због тих штета скадарска општина била је задужена да млечачкој држави плати одштету од 800 дуката у року од осам година.⁶¹

Рат са Турцима уништио је куће у селима око Скадра, а у околини града царевала је отимачина и убијање трговаца.⁶²

Од 40-их година XV века извоз соли из Албаније изгубио је своје дотадашње друго место на извозној листи производа земље, а Крф је за Скадране остао резерва, поставши у градовима Зетског приморја главни снабдевач соли. Крајем 30-их година Сињорија је још увек настојала да Драч буде главни снабдевач соли Скадра и Св. Срђа. Испоруке су биле тако неуредне, да је кнез Скадра готово сваког или сваког другог месеца тражио активирање дотура кроз крфске резерве. Млечачка влада је потражњу одобравала, али уз опомену да се од првог новца од продаје соли пошаље крфској благајни новац, како би се омогућило слање новог континента.⁶³ Скадарска комора била је (1446) овлашћена да прима државне приходе из Љеша, Дања, Улциња, Бара и Дриваста, и она је сакупљала дажбине преко понуђача на дражби; обавеза соћа и оброка могла се наплатити пшеницом, уљем и вином.⁶⁴

Средином пете деценије столећа почела је додатна изградња фортификација у самом Скадру. Априла 1445. послови су кренули и у изградњи барбакана испред градских зидина, којом приликом су поседнуте две куће.⁶⁵ Године 1448. Скадар је страдао у великом пожару. Сињорија се трудила да помогне поновну изградњу вароши;⁶⁶ поред грађевинског материјала, жита и тканина послато је 500 дуката готовог новца. Сињорија је том приликом напоменула скадарској општини да смањи цену соли које је било доста на Крфу; Крфу, пак, заповеђено је да пострададом Скадру на сваки захтев шаље со без наплате. Таквим довозом требало је у другој половини 1446. године финансирати обимне радове грађевинске. Помоћ Крфа састојала се у слању довољне количине соли.⁶⁷

После инцидента кад је скадарски кнез без дозволе упао у Дањ (1433) тај градић пао је на терет Скадра. Марта 1427. из скадарске благајне издата је субвенција Дању.⁶⁸ Октобра 1449. Дањ је од Скадра тражио 1000 перпера за ојачање тврђавских зидина.⁶⁹ Ти издаци покрива-

⁶⁰ AAV XVI, 126-27, N° 3942 (28. XI 1446).

⁶¹ Исто, 5-6 N° 3846 (31. I 1438), 7, N° 3817 (10. II 1438).

⁶² Исто, 3833, N° 3844 (13. VI 1438), 4-5, N° 3814 (27. I 1438).

⁶³ Исто, 6, N° 3816 (31. I 1458), 119-20, N° 3938 bis (28. X 1440).

⁶⁴ AAV XIX, 168, N° 5813; Archivio di stato, Venezia, Senato I Mar, R. II, 162-2' (19. V 1446).

⁶⁵ AAV XIX, 378, N° 5079 (18. IV 1445).

⁶⁶ AAV XX, 61-63, N° 5399 (17. X 1448), 64-5, N° 5402 (16. XI 1446), 99-100, N° 5456 (18. III 1449), 101-2, N° 5459; ASV, Senato I Mar, R III 21. III 1449.

⁶⁷ Listine IX, 286.

⁶⁸ AAV XX, 179-80, N° 5539; ASV, Senato I Mar III, 179' (27. III 1450).

⁶⁹ ASV, Senato I Mar, R III, 150-52 (27. X 1449); AAV XX, 141-42, N° 5501.

ни су пре свега од дажбина на име соћа и оброка. Те дажбине су (септембра 1451) износиле 9060 дуката, од чега у готовом новцу свега око 400 дуката.⁷⁰

Средином 1451. године Скадар је примао крфску со. Октобра те године смењен је мерач соли.⁷¹ У пролеће наредне године скадарска комора била је три месеца без соли.⁷² Још априла 1451. Дубровчани су за Зету и Албанију, па и за Скадар, довозили апулијску со.⁷³ Поред Дубровчана, и напуљски краљ Алфонс I(V) слао је со на ушћа река арбанашкој власти, којој су Млечани одузели сланице.⁷⁴ Скадар се (1451) није могао пожалити да каравани из српске унутрашњости нису пристизали; они су довозили пшеницу и вуну као масовни артикал, која је могла изазвати кугу.⁷⁵

Од 1452. године Скадар је морао бити укључен у снабдевање сољу Дања, који је био важан за саобраћај с Албанијом и српским областима. Од крфске соли одређене за Венецију одвојена су два бродска терета (децембра 1452) за помоћ Дању, што општина тога места није морала платити; још два товара соли која би се продавала по љешкој мери добио би Дањ, да из новца утрошка исплати свога кнеза и најамнике.⁷⁶ Скадар са превеликим обавезама није могао примити на себе издржавање Дања. Стога је Сињорија задужила Шибеник, који је добио обавезу да 200 цекина испоручи дањском кнезу приликом устоличења а затим повремено, на захтев дањске општине. У Дањ је послат провидур (Пјетро дела Фонтана), који је у свом извештају установио да је Дањ окружен непријатељима, а без помоћи Скадра трпи глад, уз опасност да се побуне војници без плата, на што би Арбанаси посели место. Од продате соли добијано је жито, које је дељено најамницима, а месни кнез примао је новчану помоћ од 200 дуката. Општина је у свему примила 100 дуката са Пага, поменутих 200 дуката дао је Шибеник а 255 дуката и 6 гроша стигло је из Скадра, од прве продаје пристигле соли.⁷⁷

Одлуке 1455. године треба подробније изложити. Тада је у Скадар и Дањ као Сињоријин инспектор стигао Бернардо Валијеро, који је имао задатак да не дозволи да се људи опусте а послови забатале. Кнезу Шибеника дато је 200 дуката да се набави со за Дањ, а будућим дањским кнезовима требало је давати по 400 дуката за набавку соли, почевши са избором следећег кнеза. Кнез-капетан Скадра био је дужан да сваког месеца из продаје соли шаље руководиоцима Дања по 400 перпера за издржавање кнеза и најамника.⁷⁸ Скадарска комора, пак, гушила се од старих

⁷⁰ ASV, Senato I Mar, R III, 89; AAV XXI, 99-100, N° 5748 (25. IX 1451).

⁷¹ ASV, Senato I Mar, R IV, 60 (22. VI 1451); AAV XX, 106, N° 5758 (29. X 1451); XXI, 43; N° 5801.

⁷² AAV XX, 193, N° 5854 (10. VI 1452).

⁷³ HAD, Cons. min. XII, 235 (3. IV 1461).

⁷⁴ Ј. Радовић, *Ђурађ Касџирић Скендербеџ*, 28; В. Нрбак, *Трговина*, 262.

⁷⁵ AAV XXI, 258, N° 5915 (16. XII 1452).

⁷⁶ Исто, 125' (30. XII 1455).

⁷⁷ ASV, Senato I Mar, R V, 92; AAV XXIII, 92, N° 6379, 276, 277, N° 6583 (20. X 1457), XXIV, 284, N° 7037 (28. V 1465).

⁷⁸ ASV, Senato I Mar, R V, 89; AAV XXIII (1976), 33-4, N° 6318 (31. V 1455).

рачуна. Новоизабрани скадарски солар Катарино Дармарен преузео је обавезу да размрси те рачуне, и да закупи нову количину соли.⁷⁹

Значајна ставка тих нерашчишћених рачуна била је провизија у новцу и соли коју су скадарска и љешка комора биле дужне да предају Скендербегу Кастриоту. Средином августа 1456. скадарски кнез и провидур јавили су млетачкој влади да због општег сиромаштва комора Љеша није у стању да учествује у плаћању поменуте провизије, која се попела на 1100 дуката; стога је предложено да опет сенат наложи властима на Крфу да упуте два бродска терета соли по млетачкој мери Љешу; казна за неизвршавање налога повишена је на 500 дуката.⁸⁰ Следеће године Скендербег је у Скадру поставио питање остатка провизије од 600 дуката, тражећи за тај износ соли. Захтеве за исплату заостале провизије поставили су и Скендербегови изасланици у Венецији; њима је одговорено да је и у погледу других захтева млетачки провидур соли преузео обавезу да у року од осам до десет месеци трговцима који би довели са Крфа исплати 600 дуката.⁸¹

Тврдице у владајућим саветима и службама Венеције најзад су (априла 1457) дошле до сазнања да се не могу држати поседи у арбанашком приморју средствима тих регија, него да више треба раздрешити кесу. Сенат је одлучио да издвоји 4-5000 дуката за набавку крфске соли за млетачке градове Албаније и Зете; зато је ваљало поћи на Крф, набавити и превести со, која би била смештена у Скадру и Љешу. У вези с тим били су задужени скадарски кнез и провидур Албаније.⁸² Крајем лета, међутим, једна каравела и још једна лађа са сољу су ухваћене од пирата. Ново сенатско решење било је: да се пошаљу нови пловни објекти да натоваре со и упуте је у Скадар и Љеш, при чему би један бродски товар био испоручен и Улцињу а два Трогиру као владина субвенција; исплата на Крфу обавила би се по цени која је важила у целој млетачкој држави.⁸³ Поменута напомена о цени можда би упућивала да је цена на Крфу била виша, што би одговарало средњовековним начелима о установљавању цена. Једном одредбом млетачког сената (11. септембра 1459), Улцињ је у погледу соли имао да се снабдева у Скадру. С тим у вези августа 1457. године Скадру су послата два бродска терета соли, из кога контингента се кастелан Улциња могао појавити са захтевом у Скадру.⁸⁴

Скадарска комора била је у сталном дефициту и због помагања локалних капиталистичких елемената. Шћефен Јонима, скадарски патриције, добио је вредности на зајам за 1300 перпера, који дуг није враћао. Кнез-капетан био је приморан да распрода заложена добра, а кад та имовина није могла да намири потраживања, под удар секвестра пао је и мизир Јонимине супруге. Јонима се жалио Већу десеторице због тога заиста

⁷⁹ AAV XXIII, 65-66, N° 6355 (28. IX 1455).

⁸⁰ ASV, Senato I Mar, R V, 168' at; XXIII, 162-63, N° 6450 (16. VIII 1455).

⁸¹ ASV, Senato I Mar, R VI, 26'-27; AAV XXIII, 235-36, N° 6540 (8. VII 1457); J. Радонић, *Ђурађ Кастриоти Скендербег*, 173-75; Б. Храбак, *Привреда Албаније*, 69.

⁸² ASV, Senato I Mar, R VI, 17; AAV XXIII, 220-21, N° 6525 (21. IV 1457).

⁸³ ASV, Senato I Mar, R VI, 147; AAV XXIV, 62-3, N° 6827 (10. IX 1459).

⁸⁴ ASV, Senato I Mar, R VI, 142; AAV XXIV, 66-67, N° 6829.

неуобичајеног поступка, али Веће је одбило жалбу скадарског патриција.⁸⁵

Преко лета 1459. године било је појава кријумчарења соли са Крфа. Наиме, супракарлик неке галије Лука Навалерио пресрео је у водама Валоне две лађице и једну каравелу крцате сољу која је возена за Сплит, Скадар и Љеш. Млетачки сенат је наложио крфској управи да поменути градовима треба послати по трећину заплењене соли, с тим да пловилима крфска управа плати возарину.⁸⁶

Стање настало у Албанији млетачко-турским ратом 1463-79. изазвало је потребу да се изграде сигурнији магацини за со, као и да се смањи опасност од турских и других пирата у Јадрану. Настојало се да се превезе већа количина соли, па је тако кренуо превоз четирију товара соли. У исто време млетачка влада је наредила да се затворе пијаце за со у Скадру и Љешу и да се онемогући слободна продаја тога артикла. Забрана је била на снази и првих месеци 1472. године.⁸⁷

За време прве (1474) и друге (1478) опсаде Скадра со је добро чувана и водило се рачуна коме се она продаје. Пред другу турску опсаду, од марта 1477. до јуна 1478. године, у Скадар је довучена велика количина крфске соли, при чему је сваки бродски товар вредео 600 дуката; при сваком довозу испоручивана су два таква терета.⁸⁸ Чак и кад се Скадар налазио под опсадом војске султана Мехмеда II, са Крфа је послат један товар у Скадар за потребе локалног живља.⁸⁹

По преласку Скадра у руке Турака град је изгубио карактер великог сталног трга соли.

Крајем јуна 1496. Дубровчани су при куповини соли у Апулију обавестили капетана Манфредоније да су апулијском сољу у току претходне две године, коју су довозиле дубровачке лађе, снабдевене цела Зета, део Албаније и друге земље, и да су Дубровчани у обавези да со предају амалдару у Новом.⁹⁰ Со којом су Дубровчани снабдевали турске околне пијаце 1497. године произвођена је у Манфредонији и на Сицилији.

У погледу цене, разне мере и квалитет утицали су на различите нивое. Ипак, цене у Скадру, Љешу и Зетском приморју су усклађиване. Примерице, цена соли у Скадру фебруара 1409. изједначена је према оној у Љешу. Ова, пак, снижена је 1444. године, што је довело до снижења и у Скадру, а према скадарској цени управљала се цена у Бару. Крајем XIV века драчка со продавана је у Љешу по 16,5 перпера центенар. У Св. Срђу дубровачка со купована је (1336) по 20, 1366. по 20, а 1367. године по 15 перпера. Со набављена у Анкони (1335) по мери Бојане обрачуната је по 18 перпера.⁹¹

⁸⁵ ASV, Cons. X, Mix. R XV, 185; AAV IV, 53?5, N° 6811 (16. VIII 1459).

⁸⁶ ASV, Senato I Mar, R VI, 141; AAV XXIV, 62-3, N° 6827.

⁸⁷ ASV, Senato I Mar, R IX, 21 (23. X 1463), 133 (14. II 1472).

⁸⁸ ASV, Senato I Mar, R X, 114 (17. III 1477), 211-17 (21. VI 1478).

⁸⁹ ASV, Senato I Mar, R XI, 30 (5. VII 1479).

⁹⁰ HAD, Lett. Lev. XVII, 68'; Cons. mib. XXVII, 19', 55; B. Hrabak, *Proizvodnja i prodaja soli u Herceg-Novom i odnos s Dubrovnikom u vezi s tim (1482-1538)*, "Boka" VIII, Herceg-Novi 1976, 85-6, 87.

⁹¹ B. Hrabak, *Trgovina*, 271-72.

Prof. Bogumil HRABAK, Ph.D.

*THE TRADE OF SALT IN SKADAR AND BOJANA
DURING THE XIII, XIV AND XV CENTURY*

The Summary

On the basis of the published documents from Venice (Listine, J. Valentini, F. Thiriet) and unpublished documents of Dubrovnik origine, the author has described supply and trade of salt. Salt had been first imported trade object and together with mercury it had been, mostly, a part of boat cargo, regardless the fact that the transportation costs were very high, and that the salt itself did not have high value. The salt was needed for cattle, as well as for preparing of canned meat, which could have been eaten for months. The author has described two neighboring market places - St. Srdj in Bojana and Skadar. St. Srdj had been mentioned as a market place for the first time in the XII century, and, as a part of the Serbian state, it has flourished, with its customs officials and main ruler's renters from Dubrovnik. Under the government of Balšići, the market place had not developed, and the same happened with Skadar itself. For the short period of time (1392-1395) it was under the Turkish rule. Skadar, as a permanent salt market place, had been mentioned for the first time in 1334. During the time, it had supplied Dagnum, Drivastum, and it had coordinated its activity with Lesh, especially regarding the issue of leveling the price. At the first time, salt had been coming from Durres, with the monopolistic right, but during the time it had been shown that the production of those salt factories had not the possibility to fulfill the needs of wider markets. That is the reason that the salt originated from Vlora had appeared in the region of Bojana, but that had been considered as smuggling for a long period of time. During the XV century the most reliable supplier was Corfu. That trade had decreased during the war between the Ottoman Empire and Venice (1463-1479), and afterwards the salt trade had just slightly improved.

The trade of salt had not only been very important, but it also brought a considerable income, as for the local region, as well as for Venice itself. In exchange for salt, wheat, wool and some other articles were obtained, on very low prices. The commissions to Skender-beg and Serbian despots had been paid from the money obtained from the salt trade. The author has determined the prices of salt, prices of very expensive boat transportation, storage, monopoly, smuggling and robbery of salt by the local inhabitants. The money earned for salt had been used for salaries of the local Venetian administrators, for reconstruction of the city walls and for construction of houses after the fire.

Проф. др Драги МАЛИКОВИЋ*

ИТАЛИЈАНСКИ КРЕДИТОРИ У КОТОРУ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XIV ВЕКА

У првој половини XIV века Котор у привредном погледу није много заостајао за Дубровником, а развијенији је био од градова као што су били Скадар, Улцињ или Бар. У нешто каснијем времену он је економски био ближи Скадру а развијенији од Улциња, Бара и Будве, али већ у кашњењу за градом под Срђем.¹ Није зато чудо што су за тако значајну привредну целину још у рано време интересовање показивали пословни људи из његовог окружења, посебно они из Италије. Италијански трговци и финансијери срећу се у Котору још и пре XIV века, али им је број у том граду био нарочито велики у првој половини тога столећа, када су у њега стизале србијанске и босанске руде, или балканске сировине.

Већи део своје робе у Котору трговци из Италије продавали су на кредит, а није редак случај био да су италијански пословни људи у првој половини XIV века у том граду пословну активност финансирани и готовим новцем. У том времену у Котору је далеко највише било кредитора из Венеције, а много мање оних из Фиренце, Барлете, Милана, Анконске Марке, или из других италијанских привредних центара.

Од венецијанских кредитора у Котору се током прве половине XIV века најраније помиње Марко Квинтавало. Његова кредитна активност у том граду трајала је око десет година (1326-1336) и одликовала се великим обимом. У том периоду овај млетачки трговац и финансијер је у Котору на кредит дао следеће новчане износе:

Година	Број кредита	Висина кредита перпера дуката	Време враћања
1326.	16	3.799 315	за 3-4 месеца
1327.	6	549	
1330.	7	4.548	за 2-3 месеца

* Аутор је ванредни професор на Филозофском факултету у Приштини.

¹ Б. Храбак, *Привредне везе Которана и Пераштијана с Албанијом у XIV и XV веку*, Годишњак ПМК XXVII (1990), 37.

1331.	14	699	за 3-4 месеца
1332.	16	739	за 3-4 месеца
1333.	1	100	за 3 месеца
1336.	1	1.584	за 4 месеца ²

Своју кредитну активност у Котору Квинтавало је започео 11. јула 1326. године, када је трговцу Пашку де Кроси на кредит дао 273 перпера и 7 гроша.³ Истога дана он је од Пашка примио 288 перпера у млетачким грошима, колико су му по нотарској исправи дуговали Никола син мајстора Томазија и шурак Мате Абрамов.⁴ Током месеца јула Квинтавало је на которском тржишту два пута кредитирао и Миха Басе Пелегрину и Градислава, сина Марина Гонија и Франа, зета Томе Крезина-нија из Котора.⁵

Током октобра исте године Квинтавало је у Котору кредитирао домаће трговце: Тодора, сина Андрије Бето и Радогоста Дудића, укупном сумом од 693 перпера,⁶ док је највише кредита током те године дао у наредном новембру месецу. Током тог месеца он је кредитирао привредну активност шесторице которских трговаца: Луке Јакова Бенова, Ратека, шурака Красова, Луке Богданова Добренова, Ђорђа Ђернелија и Мата Петровог Ђуфекти. Крајем тог месеца Квинтавало је од которског трговца Николе Миховог Буције наплатио сва ранија дуговања.⁷ Почетком друге декаде децембра месеца Квинтавало је дао у Котору кредит и домаћем трговцу Јунију Милковом, у висини од 205 и по перпера.⁸

Током наредне 1327. године Квинтавало је которском финансијском тржишту дао још шест кредитних позајмица. Најпре је 13. октобра кредитни уговор на 70 перпера (млетачких гроша) склопио са Матијом Смалоте, сином Мире пок. Бузокте.⁹ Месец дана касније исти кредитор је писаном признаницом признао да су му раније дугове вратили Которани: Лука Николин Дабронова, Марин Мекса и чланови његовог удружења, Петрачи Маринов, Франо Драгов и Градислав, син Марина Гонија и Јурај Трипунов Јаковљев исто из Котора.¹⁰ Много теже је ишла наплата кредитног дуга Миха Басе Пелегрину на износ од 69 перпера. Наплата тог дуга била је проблематична, па је морао да интервенише и которски суд. Суд је потврдио да је свештеник Вита, опат тамошње цркве св. Марија, платио Млечанину Марку Квинтавалу горњих 69 перпера за Миха Пелегрину, и тиме откупио обвезницу на 473 перпера овога према Амброзину Барнис из Милана.¹¹

² *Kotorski spomenici, prva knjiga kotorskih notara od 1326-1335*, JAZU, Zagreb 1951, 25 (priređio A. Mauer).

³ *Kotorski spomenici*, I, br. 8, стр. 25.

⁴ *Kotorski spomenici*, I, br. 9, стр. 25.

⁵ *Kotorski spomenici*, I, br. 20, 22, 26, стр. 29-31.

⁶ *Kotorski spomenici*, I, br. 111 и 133, стр. 55 и 60.

⁷ *Kotorski spomenici*, I, br. 73, 181, 183, стр. 44-75.

⁸ *Kotorski spomenici*, I, br. 226, стр. 89.

⁹ *Kotorski spomenici*, I, br. 406, стр. 148.

¹⁰ *Kotorski spomenici*, I, br. 62. 463. Последње три признанице сачињене су дан касније, дакле, 17. новембра 1327. године (*Kotorski spomenici*, I, br. 461 и 464, стр. 164 и 165).

¹¹ *Kotorski spomenici*, I, br. 465, стр. 166.

Кредитна активност Млечанина Марка Квинтавала у Котору ни 1330. године није отпочела бесконфликтно. Зато је 19. марта те године он у савезу са земљаком Рамболдом Боно од Которанина Јунија, сина пок. Марина Басилијевог, тражио да му исплати уговорени дуг. А кад се овај оглушио о његов захтев, кредитори су запленили његов виноград у месту Кавчу, вредан двоструко више неголи је био уговорени дуг. На ово је которски суд само констатовао да овакав епилог одговара Статуту ("secundum formam statuti"), у вези с одредбама о оглушењу на позив суда.¹² Интересантан је и кредитни уговор склопљен у которској канцеларији 27. априла исте 1330. године између Амареља, сина Которанина Јакова Трипунава, и кредитора Марка Квинтавала из Венеције. Њиме се дужник обавезао овом Млечанину да му на име узетог дуга исплати 10.000 фунти бакра. У случају да му уговорени дуг не исплати у предвиђеном року, био је дужан да му за сваку хиљаду фунти бакра плати по 60 перпера.¹³ Током те године Квинтавало је у Котору кредитирао још и Марона Филипова са 462 перпера, Николу Буће са 2.000 перпера, Домању Белошова са 416 перпера и удружене Бодоја Станковог и Хлапа Шинуновог са 170 перпера,¹⁴ док је дуг такође Которанина Жива Главатовог 15. октобра доспео на суд. Которски суд је одредио рок од 15 дана да дужник Живо врати дуг од 1.500 перпера.¹⁵

И током наредне 1331. године Млечанин Марко Квинтавало је неке кредитне позајмице дао у савезу са земљаком Рамболдом Боно. Крајем јуна те године Рамболдо је потврдио да је Трипо Ситијев подмирио дуг његовом ортаку из Венеције.¹⁶ Остале кредите у Котору током те године, Лампру Лампрецијевом Пагароци и Марину Гостовом (два пута), у износу од 599 перпера и 11 гроша, дао је сам Квинтавало.¹⁷ У исто време (октобра месеца), Утеха, удовица Домање Белоша, обавезала се Марку Квинтавалу да ће му за рачун дуга исплатити 100 перпера млетачких до празника св. Николе, а остатак два месеца после повратка из Србије. Уколико задужена Утеха не буде у стању да у назначено време плати овај дуг, веровник из Венеције је имао право да у року од осам месеци уђе у посед њене куће у Котору.¹⁸ Месец дана касније Квинтавало је потврдио да су ранији дужници у Котору: Михо Спица, Марин Јунијев Болица и Мато Матијин Абрамов (два кредита) на време платили своја задужења.¹⁹

¹² *Kotorski spomenici*, I, br. 502, стр. 178.

¹³ *Kotorski spomenici*, I, br. 567, стр. 204.

¹⁴ *Kotorski spomenici*, I, br. 588, 594, 604, 615, стр. 210-17.

¹⁵ *Kotorski spomenici*, I, br. 554 и 555, стр. 200.

¹⁶ *Kotorski spomenici*, I, br. 679, стр. 239.

¹⁷ *Kotorski spomenici*, I, br. 721, 729, 730, стр. 254-56.

¹⁸ Само дан касније (18. октобра 1331), Квинтавало је изјавио да су му Которани Патар и Франо Сабини подмирили сав свој дуг (*Kotorski spomenici*, I, br. 765 и 766, стр. 267 и 268).

¹⁹ Которски споменици, I, бр. 789, 790, 791. Крајем октобра Квинтавало је изјавио да су му Которани Владо Пашков, браћа му и остало друштво, подмирили своја дуговања у пословању с њиме и Матом Абрамовим (*Kotorski spomenici*, I, br. 833, стр. 287).

У 1332. години Квинтавало је у Котору званично дао на кредит 739 перпера. Разумљиво, тај износ је вероватно био већи, али доступни изворни подаци нам не омогућавају да откријемо прави износ. Квинтавало је током те године прикупљао и раније дата кредитна задужења. Само током јануара он је у Котору наплатио десет кредита у износу од само 118 и по перпера. Радило се о кредитним задужењима трговаца: Јунија Грнчарова, Николе и Миха Буће, Тодора Николе Балаџија из Бара, Павла, Луке и Ивана Николиног Дабронова (два кредита), Томе и Петра Бугонова из Котора, Градислава Гони, Франа Ваклезија и његовог земљака из Котора Николе Петровог Шимунова.²⁰ Оволики дуг у Котору Квинтавало очигледно није могао да наплати сам, па је 26. јануара исте године за свог заступника узео исто Венецијанца Мелиорина Георгија.²¹ Именовани заступник није имао проблема око наплате већине Квинтавалових кредита у Котору. Известан неспоразум је наступио средином априла, кад је Мелиорино, као заступник својих земљака Марина Квинтавала и Рамболда Бона, морао да наплати дуг од Јунија Басилијевог из Котора. У ствари, суд је од дужника одузео један виноград у месту Кавчу, и доделио га кредиторима, у замену за неплаћени дуг.²² Кроз неколико месеци (23. јула) тај виноград су кредитори продали Палми, удовици Луке Басилијева, за износ од 208 перпера.²³ И током месеца августа 1332. године Квинтавало је имао проблема око наплате кредита од наследника Петра Павла Квале. Наиме, 10. августа те године он је у име свог земљака и ортака Рамболда Бона тражио да му кћерке пок. Петра плате очев дуг, као поседнице његове имовине. Оне су га упутиле на свог брата, па пошто је кредитор Марко пронашао да је дужник поседовао виноград код цркве св. Ловре и две зграде у Котору, пријавио их је суду као могућност присилне наплате дуга.²⁴

Никаких проблема Квинтавало није имао приликом наплате кредитних дуговања од Которана Груба Богићева и Павла Трипуновог Буће, током августа 1332. године.²⁵

Интересантно је да је 1333. године Квинтавало у Котору дао само један кредит, у износу од 100 перпера, домаћем човеку Петру Катенину,²⁶ као и три године касније кад је позајмица Которанину Марину Мекса износила 1584 перпера.²⁷

Кредитна активност компањона, заступника и земљака Марка Квинтавала, Рамболда Бона у Котору била је нешто краћа и мање обимна. Осим у граду св. Трипуна, овај Млечанин је током XIV века врло активан био и у Дубровнику.²⁸ Рамболдо Боно је которску привреду креди-

²⁰ *Kotorski spomenici*, I, br. 886, 891, 893, 894, 896, 897, 898, 941, стр. 301-15.

²¹ *Kotorski spomenici*, I, br. 899, стр. 304.

²² *Kotorski spomenici*, I, br. 984, стр. 329.

²³ *Kotorski spomenici*, I, br. 1015, стр. 341.

²⁴ *Kotorski spomenici*, I, br. 1044, стр. 351.

²⁵ *Kotorski spomenici*, I, br. 89, 1024, стр. 48, 344.

²⁶ *Kotorski spomenici, druga knjiga kotorskih notara od 1335-1337*, Zagreb 1981, br. 430, стр. 102.

²⁷ *Kotorski spomenici*, II, br. 1380, стр. 351.

²⁸ *Historijski arhiv u Dubrovniku* (у даљем тексту: HAD), Deb. Not., III, 15' од 3. V 1335, 28

тирао у времену од 1330. па до 1337. године, и за то време је дао следеће износе кредита:

Година	Број кредита	Висина кредита перпера дуката	Време враћања
1330.	2	93	за 3 месеца
1331.	2	1.116	за 3 месеца
1332.	4	778	за 3 месеца
1336.	24	11.506	за 1-4 месеца
1337.	10	2.917	за 3-4 месеца

Током 1330. године Рамболдо је у Котору, како се види, дао само два кредита. Најпре је са 68 перпера кредитирао пословање у том граду Сита Десине из Анконе (11. априла), а затим је 16. јула Которанину Домањи Белешовом на кредит дао 25 перпера.²⁹

Исту активност, иако у нешто другачијим условима, Рамболдо је испољио и наредне 1331. године. Најпре је 11. маја Марину Јунијевом Гостову на кредит дао суму од 87 перпера и 9 гроша,³⁰ а 30. јуна је заједно са земљаком Франом Скарпањом и Дубровчанину Јунију Волкашевом дао зајам од 929 перпера. Овај дуг Јуније је требало да врати за месец дана у Дубровнику у роби, или за два месеца у новцу у Венецији.³¹

Највећи део 1332. године у Котору Рамболдо је провео у прикупљању раније датих кредита. Током јануара те године од которске браће Павла, Луке и Ивана Дабронова наплатио је сва њихова ранија дуговања,³² као и од свог земљака Мелиорина Георгиа.³³ Неколико месеци након тога (17. јуна) Рамболдо је Которанину Марку Шимуновом дао на зајам 778 перпера,³⁴ а од кћерке неког "пок. Павла" тражио је да му плати дуг његовог покојног брата. Она је то одбила, јер није поседовала ништа од братовљеве имовине. Случај је доспео на суд, а он је Рамболду омогућио да уђе у посед дужниковог дела имовине, с могућношћу да се за три наредна месеца обрати истом суду, ако буде хтео да отуђи ту имовину.³⁵

У пословању Млечанина Рамболда Бона у Котору наступа један период паузе. Њега у том граду не срећемо равних четири године, све до почетка 1336. У граду св. Трипуна Рамболдо се поново појавио фебруара те године. Он је 21. фебруара од Которанина Марка Мариновог Ратислава изнајмио велику кућу на две наредне године, за износ од 160 перпера, и тиме стекао услове за нормалан живот и обимно пословање у том граду. Стални боравак овог Млечанина у Котору резултирао је и

од 13. VI 1335, 37' 15. II 1336, 129' од 20. XI 1336; I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976, 204; Д. Маликовић, *Кредитна политика Италијана у Дубровнику од XIII-XVII века* (у рукопису).

²⁹ *Kotorski spomenici*, I, br. 592, 605, стр. 211, 214.

³⁰ *Kotorski spomenici*, I, br. 638, стр. 225.

³¹ Поменута роба је преко веровника требало да буде пребачена у Венецију (*Kotorski spomenici*, I, br. 678, стр. 239).

³² *Kotorski spomenici*, I, br. 899, стр. 303.

³³ *Kotorski spomenici*, I, br. 902, стр. 303.

³⁴ *Kotorski spomenici*, II, br. 25, стр. 7.

³⁵ *Kotorski spomenici*, II, br. 1037, стр. 49.

његовом још обимнијом кредитном активношћу у том граду у наредном периоду. Рамболдо је и после тог времена најчешће финансирао пословање домаћих пословних људи, али и свих осталих, па и својих суграђана и осталих Италијана. Током фебруара и марта он је у Котору кредитирао пословање Павла Молтиђинија, Трипуна Буће, Павла Пашковог Бугонова (два пута) из Котора, као и пословање Дубровчанина Петра Мариновог Менчетића.³⁶ Током наредних месец дана (априла и маја) исте године Рамболдо је у Котору од домаћих трговаца кредитно помагао пословање Петра Поленеријевог, Томе Бугонова (два пута) и Јунија Грнчарова,³⁷ као и пословање свог земљака Андриола Бонзиа у том граду за суму од 227 перпера.³⁸

Од октобра до краја децембра 1336. године Рамболдо је у Котору дао још 12 кредита. Углавном се радило о кредитирању домаћих пословних људи, а у два случаја кредите су примили и Милко Проватов и Петар Богојев из Будве.³⁹ Исто такву активност Рамболдо је испољио и последње године своје кредитне активности у Котору. Он је најпре, као заступник својег суграђанина Франа Скарпација, 15. априла 1337. године на суд позвао Которанина Франа Ваклезија, који је тада боравио у Србији.⁴⁰ А што се тиче кредита, он их је и те године највише дао домаћим трговцима. Изузетак су чинили Сергије Суња из Бара, Франо лекар и раније поменути Мелиоримо Ђурђевић из Дубровника, чију је пословну активност у Котору кредитирао укупним износом од 372 млетачка перпера.⁴¹

У Котору су тридесетих година XIV века кредитно били активни и Венецијанци Перенчоло и Јакобело Болани. Претпостављамо да се ради о двојици браће, али нам доступне информације то не потврђују.

Старији, Перенчоло Болани се у которским дужничким књигама помиње само два пута (1326. и 1327). У првој години он је у Котору дао 14 кредитних позајмица у износу од 2986 перпера и 20 гроша, док је наредне 1327. године у истом граду кредитирао само три которска трговца сумом од 468 перпера и 3 гроша млетачка.⁴² Од которских трговаца Перенчоло је током те две године кредитирао: Луку Дабронова, Стефа-

³⁶ *Kotorski spomenici*, II, br. 1193, 1202, 1207, 1218, 1219, стр. 216, 393, 396, 397 и 398.

³⁷ *Kotorski spomenici*, II, br. 1289, 1319, 1320, 1321, стр. 408, 412, 412-13, 413.

³⁸ *Kotorski spomenici*, II, br. 1338, стр. 416.

³⁹ У том периоду Рамболдо је од которских трговаца финансирао пословање Миха Буће и Марина Мекса, Брана (пасторка) и Клапа (сина) покојног Шимуна из Котора, Родогоста Дудића, Грубе Болиратос, удружене Марима Триповог Валпуса, Радослава Палијевог и Жива Гамбу, Прибоја Милославовог, Марина Јунијевог Гостова и Добру, удовицу Степана Мартинуша и Мата, сина Шимуновог и нећака Добриног (*Kotorski spomenici*, II, br. 1452, 1454, 1471, 1507, 1508, 1509, 1519, 1581, стр. 274, 333, 337, 339, 343-57).

⁴⁰ *Kotorski spomenici*, II, br. 1749, стр. 290.

⁴¹ Од которских трговаца Рамболдо је кредите дао: Налу Сергијевом Кантавалу, Градиславу, сину Марина Гони, Габру, сину Миха Крагујевог из Котора (два пута), Јунију Грнчару, Петру Катенину и Петру Гумбертовом (*Kotorski spomenici*, II, br. 1599, 1608, 1632, 1670, 1680, 1732, 1733, стр. 361, 364, 368, 376, 383).

⁴² *Kotorski spomenici*, I, br. 105, 108, 184, 187, 208, 235, 305, 472, 502, стр. 53, 54, 76, 84, 92, 115-16, 164-68, 178).

на Мартиновог, Нала Сергијевог Кантавали, Медоја и Тому Суић, Јураја Ђернелија и Трипуна Считова.⁴³ Осим њих, Перенчоло је у исто време кредитирао и пословање Которана Миха Крагујевог (два пута), Мата Петровог Ђуфектија, док је њиховим суграђанима Николи Буће, Петру и Томи Бугонову и Јунију Качићу и сину му Николи новембра 1326. године издао признаницу да су му подмирили сва своја ранија дуговања.⁴⁴

Много активнији у кредитирању которске привреде био је Јакобело Болани. Он је у Котору пословао неколико година дуже од свог претходника, дакле, од 1326. до 1336. године. За то време овај Млечанин је у граду св. Трипуна дао следеће кредитне износе:

Година	Број кредита	Кредитни износи перпера дуката	Време враћања
1327.	6	867	за 3 месеца
1330.	3	2.360	за 15 дана или 3 месеца
1331.	9	1.750	за 3-4 месеца
1332.	6	220	за 3 месеца
1336.	5	1.927	за 4 месеца

Целу 1327. годину Јакобело је, у ствари, провео у наплаћивању раније датих кредита. Најпре је почетком августа од Нала Сергијевог Кантавали из Котора примио 137 перпера и 7 динара,⁴⁵ а затим су му Првослава, удовица неког Сарана из Котора, и њезини синови Иван и Мато вратили 180 перпера, на име прве рате од укупног дуга од 550 перпера.⁴⁶ Много је теже било решити дужнички спор са Шимом Мартинушијем из Котора око 180 перпера и 5 гроша. Зато је Јакобело 3. новембра Шима морао да тужи которском суду. На тужбу је Шимов заступник Никола Белоглав изјавио да он нема одакле платити тражени износ. Зато је Јакобело ушао у дужников виноград иза Пуча, чија је вредност износила 92 перпера и 8 и по гроша. Суд је овакав веровников поступак одобрио, и наложио му да се после три месеца јави которским властима ако буде желео да прода тај виноград.⁴⁷ Средином новембра Јакобело је још једном доспео на суд у Котору, али овога пута као тужена страна. Тужио га је Которанин Иван Василијев тврдећи да му није вратио обвезницу од 15. јула 1321. године, којом се Иван био обавезао да јемчи за Дубровчанина Домању Драгоманова, кад је овај позајмио код Јакобеловог рођака Павла Болана из Венеције 520 солда (млетачких гроша), на период од 5 месеци.⁴⁸ Крајем исте године Јакобело је дугове наплатио још и од Которана Марина Мекса и Николе Дабронова.⁴⁹

Током 1330. године Јакобело је још два пута ишао на которски суд, ради наплате раније датих кредита у том граду. Најпре је 15. октобра

⁴³ *Kotorski spomenici*, I, br. 17, 46, 77, 98, стр. 35, 45, 51-2.

⁴⁴ *Kotorski spomenici*, I, br. 105, 108, 184, 187, 208, 209, стр. 53, 54, 76, 77, 84.

⁴⁵ *Kotorski spomenici*, I, br. 370, стр. 136.

⁴⁶ *Kotorski spomenici*, I, br. 384, стр. 141.

⁴⁷ *Kotorski spomenici*, I, br. 446, стр. 159-60.

⁴⁸ Суд је одлучио да странке у спору не смеју једна другој даље сметати у пословању (*Kotorski spomenici*, I, br. 499, стр. 176).

⁴⁹ *Kotorski spomenici*, I, br. 456 и 460, стр. 163, 164.

те године Которанин Живо Главатов на суду изјавио да је спреман платити дуг Млечанину Јакобелу Болани у висини од 1100 перпера. На ово је суд одредио Живу рок од 15 дана да тражени износ плати.⁵⁰ После нешто више од месец дана и Грубе Орсијев из Котора се на суду сагласио да веровнику Јакобелу плати исти износ у одређеном року од 15 дана.⁵¹

И током наредне 1331. године Јакобело је у Котору кредитирао најчешће домаће трговце: Марина Јунијевог Болицу, Миха Спицу (два пута), Радогоста Дудића, Франа Саба, Луку Марковог Гостова, Марина Јунијевог и Нала Сергијевог Кантавали,⁵² као и Дубровчанина Мартола Теодосијевог.⁵³

Годину дана касније Јакобело је у Котору дао шест кредита. У ствари, дао је само два нова кредитна износа, док је преостала четири, пренесена из раније године, успео да наплати. Нове кредитне износе дао је Которанину Живу Главатову и Которској општини у висини од 200 крстастих перпера,⁵⁴ док је старе дугове успео да наплати од удружених Тодора Гиге, Тома Бугонова, Николе Ђуфекти, Пашка Бугонова, Луке Дабронова, а свог земљака Николета Балделу именовао је за свог заступника у том граду.⁵⁵

Своје кредитно пословање у Котору Јакобело Болани је 1336. године окончао са нових пет позајмица. Од јула до октобра те године његове кредитне позајмице у том граду примили су Которани Марин Мекса, Радогост Дудић, Андрија и Петар Орсайкови Бугонова, Никола брат покојног мајстора Томазија из Котора, као и њихов суграђанин Матија Смалоте износ од 72 перпера.⁵⁶

Нешто је мањег обима било кредитно пословање Јакобела Белогела из Венеције у Котору тридесетих година XIV века. Он је у то време у том нашем средњовековном центру дао следеће кредитне износе:

Година	Број кредита	Висина кредита перпера	Време враћања дуката
1326.	2	391	за три месеца
1327.	1		
1330.	3	1.288	за три месеца
1331.	5	106	од 15 дана до 3 месеца

За прве две године (1326. и 1327) Јакобело је у Котору дао три кредита. Радило се о кредитирању которских трговаца Брацана Богдановог, Марина Јарти и Николе Томазијевог Грашова.⁵⁷ И током 1330. и 1331. године Јакобело је у Котору најчешће кредитирао пословање до-

⁵⁰ *Kotorski spomenici*, I, br. 554, стр. 200.

⁵¹ *Kotorski spomenici*, I, br. 557, стр. 201.

⁵² *Kotorski spomenici*, I, br. 636, 701, 722, 725, 741, 799, 803, 863, стр. 225, 247, 254, 255, 260, 277, 279, 295.

⁵³ Овог пута Дубровчанин се јавља као Јакобелов заступник код наплате дуга у висини од 601 перпер Которанина Фрања Сабо (*Kotorski spomenici*, I, br. 686, стр. 242).

⁵⁴ Први кредит Јакобело је дао у савезу са својим земљаком Марком Квинтавалом (*Kotorski spomenici*, I, br. 867 и 871, стр. 296, 297).

⁵⁵ *Kotorski spomenici*, I, br. 884, 885, 892, 902, стр. 300, 301, 302-3, 305.

⁵⁶ *Kotorski spomenici*, II, br. 1380, 1767, 1455, 1461, 1469, стр. 351, 436, 334, 335, 336.

⁵⁷ *Kotorski spomenici*, I, br. 80, 89, 336, стр. 46, 48, 125-26.

мањих трговаца: Мирослава, зета неког Градина, Петра Бугонова и Марина Мекса, док је 15. јула 1331. године исти кредитор сва своја потраживања у том граду (од 750 перпера) од проте Франа Саба пренео на Дубровчанина Матрола Теодосијевог.⁵⁸ Почетком октобра исте године Јакобело је износом од 309 перпера кредитирао и пословање горе поменутог Мирослава, зета Градиновог из Рудника,⁵⁹ а за наредних двадесет дана и Которанина Нала Сергијевог Кантавали.⁶⁰ Целу 1332. годину овај Млечанин је у Котору провео у наплаћивању раније датих кредита. Тако је 31. јануара успео да од Которана Марка Фили и Брате, удовице Пашка Бугонове наплати цео износ дуга,⁶¹ док је са осталим дужницима у том граду морао да иде на суд. Најпре је 10. августа Јакобело тражио од Марка Мариновог Кулова да му уступи његову кућу, коју је добио на име невраћеног кредита. Которски суд је пресудио да је Јакобелово потраживање основано.⁶² Истога дана Јакобело је од Франа Ваклезија судским путем тражио да му, као јемац за дуг неког Сисина из Котора, исплати 26 перпера. И овај захтев которске судије су прогласиле основаним, а јемца су упутили да тражени дуг наплати од стварног дужника.⁶³

Интересантно је да се 25. августа 1332. године Млечанин Јакобело Белогело на которском суду појавио и у улози дужника. Од њега је тога дана златар Раден из Форамјулија тражио да му исплати 80 перпера, за које му је тужени јемчио у корист Марина Сиракви. Будући да је Јакобело признао ово задужење, суд у Котору му је наредио да га плати у року од 15 дана.⁶⁴

Последњу годину свог боравка у Котору (1335) Јакобело је провео у свођењу својих дотадашњих рачуна у том граду. Крајем октобра Томи Бугонова издао је признаницу да му је подмирио сва своја ранија дуговања. Признаницу такве садржине он је истога дана (20. октобра) издао и Которанима Мати Сарањину и Налу Сергијевог Кантавали.⁶⁵

Јакобело Томадо из Венеције је у Котору боравио с прекидима и повремено. Током 1326. године он је у том граду двојици домањих трговаца на кредит дао 319 и по перпера, а 1327. Томадо је седморици пословних људи у Котору на кредит дао 453 перпера.⁶⁶ Он је најпре средином априла те године свог суграђанина и земљака Јакобела Белогела (негде и Белоћела) ангажовао за свог заступника у Котору,⁶⁷ а затим наставио своју кредитну активност у свом граду, као и наплату раније датих позајмица. Пашко, Марин и Лука, синови Марка Гостова, 22. априла су угово-

⁵⁸ *Kotorski spomenici*, I, br. 565, 603, 650, 653, 656, 688, стр. 204, 214, 229, 230-31, 242-43.

⁵⁹ *Kotorski spomenici*, I, br. 565, стр. 204.

⁶⁰ *Kotorski spomenici*, I, br. 778, стр. 271.

⁶¹ *Kotorski spomenici*, I, br. 909, 910, стр. 307.

⁶² *Kotorski spomenici*, I, br. 1042, стр. 387-88.

⁶³ *Kotorski spomenici*, I, br. 1043, стр. 388-89.

⁶⁴ *Kotorski spomenici*, I, br. 1020, стр. 343.

⁶⁵ *Kotorski spomenici*, II, br. 1074 и 1075, стр. 278.

⁶⁶ Највеће износе добили су Которани Градислав, син Марина Гони и Франо, зет Томе Крезинанија (193 перпера) и његов земљак Никола Јунијев Качић (126 перпера) (*Kotorski spomenici*, I, br. 29, 218, стр. 31 и 86).

⁶⁷ *Kotorski spomenici*, I, br. 263, стр. 103.

рили да дугове њиховог оца према Которанима Трипуну Буће, Петру Катенину и Млечанину Јакобелу Томадо исплате заједнички, ако последњи не буде тражио више од 60 перпера као очев део дуга.⁶⁸ Истога дана, Марин, средњи син горњег Марка Гостовог, изјавио је да је примио на основу обвезнице, коју је сачинио са братом Луком према Ђану Копо и Млечанину Колуџију Гумберти, 79 перпера млетачких. Ако се по овој обвезници морало више платити, вишак је требало да дају сва три брата заједнички. Ко не буде платио требало је да сноси целу штету, као и сам Марин, ако не плати поменутих 79 перпера.⁶⁹

И око наплате дуга Маргарите, удовице Димитрија Саке, у Котору је 13. новембра 1327. године дошло до спора. Томадо је ствар предао которском суду, тражећи да му тужена исплати 44 перпера на име главнице од укупног дуга на 120 перпера. На ово је Маргарита преко свог заступника Пашка Бартолова тражила одлагање наплате, али како ни после тог времена није платила тражени износ дуга, суд је кредитору Јакобелу дозволио да уђе у посед Димитријевог винограда, уз савет да после три месеца изјави да ли жели да прода виноград или не.⁷⁰ Никаких проблема Томадо није имао око наплате својих потраживања у Котору од Франа Драгиног и Которанина Градислава, сина Марина Гонијева 17. новембра исте године,⁷¹ као ни од Жива Вилани из Дубровника, а зета пок. Палме Бенова из Котора, на 174 перпера истога дана.⁷²

Током 1332. године овај Венецијанац је у Котору пословао у савезу са својим земљаком Франом Скарпацијем. У времену од 6. до 12. марта те године, ортаци су у Котору кредитирали пословање Радогоста Дудића, Марка Филовог из Костре, Влада Маловог Баске, као и Которанина Нала Сергијевог Кантавали.⁷³ Августа те године ортаци су изјавили да им је и Доброхвал Ненадов из Доброте подмирио сва своја ранија дуговања.⁷⁴

И кредитно пословање Франа Скарпација у Котору је било нешто обимније него његових претходника. У граду св. Трипуна Скарпацио је боравио повремено од 1330-1337. године, док је његово пуно ангажовање било видно у суседном Дубровнику.⁷⁵

Скарпацио је у Котору дао следеће кредитне износе: 1330. једном дужнику 80 перпера, 1331. тринаестици 2172 перпера, 1332. шесторици 226 перпера, док је 1337. године кредитирао само Которску општину.⁷⁶ И он је у том граду најчешће финансирао пословање домаћих трговаца,

⁶⁸ Вишак је требало да плати најмлађи од браће Лука (*Kotorski spomenici*, I, br. 273, стр. 106).

⁶⁹ *Kotorski spomenici*, I, br. 272, стр. 106.

⁷⁰ *Kotorski spomenici*, I, br. 449, стр. 161.

⁷¹ *Kotorski spomenici*, I, br. 462, стр. 164.

⁷² *Kotorski spomenici*, I, br. 466, стр. 166.

⁷³ *Kotorski spomenici*, I, br. 963, 964, 968, 970, стр. 322, 323-24.

⁷⁴ *Kotorski spomenici*, II, br. 87, стр. 23.

⁷⁵ HAD, Deb. Not., III, 15' од 3. V 1335, 37' од 15. II 1336, 129' од 20. XI 1336; Д. Маликовић, *Кредитна политика Италијана у Дубровнику*, 13.

⁷⁶ *Kotorski spomenici*, I, br. 646, 671, 716, 735, 787, 800, 804, 811, 818, 872, 905, 1036, 1282, стр. 110 и 432; II, бр. 111, стр. 28.

али и странаца, па и својих земљака. Тако је јануара 1332. године Гвину, нећаку Петра Хранимира из Скадра, на кредит дао 53 перпера,⁷⁷ а крајем тог месеца и Илији Чагури из Бара много већи износ од 1000 перпера (млетачких гроша).⁷⁸

Од которских пословних људи Скарпацио је у времену од 1330. до 1337. године кредитирао Грубоја Влаховог, зета Ловра Ладова, Марина Јунијевог Болицу, Марина Јунијевог Гостова, Марина Враћена, Мата Аврамовог и Миха Спицу (два пута), Франа Ваклезија, Медоја Суића, Марина Мексу, Гвина Хранимирова, Илију Чагури из Бара, Петра Ђуфектија, Тому Бугонова и друге.⁷⁹

Најчешће је то Скарпацио радио сам, а неретко и заједно са пословним партнером и суграђанином Јакобелом Томадо. У назначеном периоду он је са Томадом у Котору дао четири кредитна износа.⁸⁰

Сви остали млетачки кредитори у Котору су боравили краће и његовој привреди дали много мање кредитне износе. Неки од њих су у граду св. Трипуна кредитно били активни само једну годину.

Николето Леони је тако у Котору кредитно био активан само током 1326. године, или још конкретније: од јула до децембра. Он је те године у Котору дао пет кредита у износу од 985 перпера и 19 гроша.⁸¹ Николето је у том граду најчешће кредитно помагао домаћим пословним људима: Јунију Василијевом (три пута) и Стефану Мариновом и његовом сину Шимуру.⁸² Почетком треће декаде децембра исте године Николето је сва потраживања од својих нећака Еустадија и Павла Лоро у Венецији, у вредности од 20 фунти, пренео на својег заступника Домању Микачевог из Дубровника.⁸³

Сличну активност у Котору испољио је и Николето Босенатеко, с том разликом што је његова кредитна активност трајала нешто дуже, од јула 1326. до септембра 1327. године. За то време овај кредитор из Венеције је у том граду шесторици његових трговаца на почек дао суму од 629 перпера.⁸⁴ Најпре је 1326. године Миху Пелегрину и Луки Јакова Бено на кредит дао укупно 207 венецијанских перпера, и око тога, очито, није било никаквих проблема.⁸⁵ Проблеми су наступили током новембра наредне 1327. године. Почетком тог месеца Николето је судским путем од Ивана, сина покојног свештеника Охрата Валија, тражио наплату 35 крстастих перпера. Будући да Иван није имао одакле платити овај дуг, веровник је за двоструки износ ушао у посед његовог винограда у месту Фашу.⁸⁶

⁷⁷ *Kotorski spomenici*, I, br. 872, стр. 297.

⁷⁸ *Kotorski spomenici*, I, br. 905, стр. 306.

⁷⁹ *Kotorski spomenici*, I, br. 591, 641, 671, 735, 787, 800, 804, 811, 851, 872, 905, стр. 226-27, 231, 295, 273-74, 277, 279, 281, 291, 297, 306; II, br. 11, стр. 28.

⁸⁰ *Kotorski spomenici*, I, br. 671, 735, 851, 1021, стр. 237, 259, 291, 343.

⁸¹ *Kotorski spomenici*, I, br. 240, 250, 254, стр. 93, 96-7, 98.

⁸² *Kotorski spomenici*, I, br. 240, 250, 254, стр. 93, 96-7, 98.

⁸³ За услуге заступника Домањо је требало да добије 10 гроша млетачких (*Kotorski spomenici*, I, br. 248, стр. 96).

⁸⁴ *Kotorski spomenici*, I, br. 24, 448, 450, 451, стр. 30, 68, 160, 161.

⁸⁵ *Kotorski spomenici*, I, br. 24, 158, стр. 30, 68.

⁸⁶ *Kotorski spomenici*, I, br. 448, стр. 160.

Истога дана Николето је которском суду тужио Ружу, удовицу Марина Гацулане, за износ од 80 перпера. Како је тужена преко свог сина Николе изјавила да не може тражени дуг вратити, кредитор је запосео њен виноград у месту Мулу. Которски суд је овај поступак Николин прогласио легалним, уз обавезу да се истом суду кроз месец дана јави ако буде желео да га прода.⁸⁷ После десет дана Николето је поново дошао у которски суд, овога пута у спору са дужником Маргаретом, удовицом Димитрија Саке, око преосталог дуга у висини од укупно 310 перпера.⁸⁸

Сличну кредитну активност је показивао у Котору и Венецијанац Леонардо Бабо. Он је у том граду 1326. и 1327. године дао четири кредита у висини од 100 перпера, да би се овде појавио и 1336. године са три нове кредитне позајмице которским трговцима.⁸⁹ У прве две године своје кредитне активности у Котору Леонардо је кредитирао пословање Луке Николиног Дабронова, Николе Бизантија и Трипуна Болице. Како очигледно није био у стању да сам организује своје пословање у том граду, он је за свог заступника узео суграђанина Николета Босенатека.⁹⁰ Крај 1336. и почетак 1337. године Леонардо је искористио за прикупљање већ датих кредита у Котору. У то време он је прикупио дугове од тамошњих трговаца Ника Побратова, Мата Трипоканова и Петра Катенина.⁹¹

Стефан Циуриани из Венеције кредитирао је трговину у Котору само током 1326. и 1327. године. Током те две године он је у том граду кредитирао шесторицу тамошњих трговаца укупном сумом од 337 перпера.⁹² И то су најчешће били кредити которским трговцима: Нутиусу Гиле (два пута), Петру Катенину (два пута), Драгошу Волотину и Медоју, сину покојног Радоглава.⁹³ Да ли због личне заузетости или из неких других разлога, Циуриани није могао сам да обави ове послове у Котору, па је 1. јуна 1327. године за свог заступника у том граду именовао суграђанина Јакобела Томада.⁹⁴

Циурианијев суграђанин Колуцио Гумберти се у Котору као кредитор помиње само два пута. Наиме, он је 3. августа 1326. године удруженим Мирку Првичићу и Богдешу Мановићу из Пећи на кредит дао 31 перпер и 1 грош, са обавезом да му их врате за наредних 6 месеци, односно до његовог повратка с пута по Србији.⁹⁵ Истога дана поменути Богдеш Мановић примио је од Колуција 10 перпера, уз нешто краћи период за повраћај, од 3 месеца, колико је задуженом било неопходно да се врати из трговине по Србији.⁹⁶

⁸⁷ *Kotorski spomenici*, I, br. 448, стр. 160.

⁸⁸ Како је тужена Маргарета и овог пута изјавила да не може вратити тражени дуг, суд у Котору је пресудио као и ранија два случаја (*Kotorski spomenici*, I, br. 449, 450, 451, стр. 161).

⁸⁹ *Kotorski spomenici*, I, br. 46, 70, 219, 258, 421, 468, стр. 87 и 151.

⁹⁰ *Kotorski spomenici*, I, br. 219, 421, стр. 87 и 151.

⁹¹ *Kotorski spomenici*, II, br. 1548, 1560, 1583, стр. 387, 389, 394.

⁹² *Kotorski spomenici*, I, br. 40, 148, 314, 316, 320, 321, стр. 34, 59, 65, 118, 119, 120.

⁹³ *Kotorski spomenici*, I, br. 40, 148, 314, 316, 320, стр. 34, 59, 65, 118, 119, 120.

⁹⁴ *Kotorski spomenici*, I, br. 321, стр. 120.

⁹⁵ *Kotorski spomenici*, I, br. 42, стр. 34.

⁹⁶ *Kotorski spomenici*, I, br. 43, стр. 35.

Док се за претходног млетачког трговца може претпоставити да се бавио трговином рудама са територије тадашње Србије, за његовог суграђанина Филипина Молина то се и поуздано зна. Он је у Котору 1326. године Марину Јартову и Налу Кантавалу на зајам дао 283 перпера и 9 гроша.⁹⁷ Средином априла 1329. године Молино је од Николе, сина покојног Бена Катенина, судским путем тражио исплату 105 перпера дуга. Тужени Никола се бранио да је извршио своју обавезу, упућујући кредитора Филипина да остатак дуга тражи од Луке, сина Марка Гостова, као другог задуженог. Будући да је Марин Трипоканов, као ортак у спору, под заклетвом изјавио да о предмету спора ништа није чуо, суд у Котору је пресудио да Никола плати Филипину тражени износ дуга у року од 15 дана.⁹⁸ Током 1330. године Филипино је у Котору позајмицу дао једино Франку Сабину, у висини од 550 перпера. Али, како дужник на време није успео да врати овај дуг, Филипино је запосео његове винограде на Мулу и у Прчњу, што је которски суд прогласио исправним.⁹⁹ Годишну дана после тога овај кредитор из Венеције је у граду св. Трипуна кредитирао двојицу трговаца. Најпре је 14. новембра те године удруженим Которанима Мату Абрамовом и Миху Спици на кредит продао одређену количину тканина, са обавезом да му их плате за наредна четири месеца.¹⁰⁰ Само неколико дана касније (20. новембра), Филипино је са истим трговцима из Котора склопио нови кредитни уговор. Њиме се обавезао да им да 1.000 дуката у Цавтату или у Будви, а за узврат требало је да му они предају одговарајућу количину сребра по цени од 5 и по дуката за фунту сребра. Прекршај овог уговора повлачио је за собом глобу од 200 дуката.¹⁰¹ И наредне 1332. године Филипино Мулино је наставио давање кредита у Котору. Та активност га је 30. јуна довела и на которски суд. Тужио га је свештеник Јаков Милолив, тражећи од њега да плаћа за винограде годишње цркви св. Петра у месту Крепима, који су њему припадали. На суду се Филипино правдао да није знао за ову обавезу и да је спреман да је плати. Пошто је тужилац на суду у Котору доказао да је тај виноград плаћао тамошњој цркви тражени годишњи износ, суд је пресудио у том смислу.¹⁰² На захтев Которанина Николе Белоглава, који је Млечанину Филипину Мулину јемчио за Трипуна Гушиу на 200 перпера, 24. августа исте године млетачки суд је наредио Петру Гостову да оном трговачком робом коју има код куће његов зет Лука и Трипо Гучиа исплате Филипина. То је Петар и учинио, док је обавезу према њему требало да изврши поменути Гушиа.¹⁰³ Током те године Филипино је у Котору кредитирао још и Марина Марковог Гостова и Тому Бугонову, који су му на време и без инцидената вратили узети кредит.¹⁰⁴

⁹⁷ *Kotorski spomenici*, I, br. 88, 200, стр. 48, 82.

⁹⁸ *Kotorski spomenici*, II, br. 998, стр. 252.

⁹⁹ *Kotorski spomenici*, I, br. 509, стр. 181.

¹⁰⁰ *Kotorski spomenici*, I, br. 805, стр. 279.

¹⁰¹ *Kotorski spomenici*, I, br. 821, стр. 283-84.

¹⁰² *Kotorski spomenici*, I, br. 1014, стр. 341.

¹⁰³ *Kotorski spomenici*, I, br. 1075, стр. 362.

¹⁰⁴ *Kotorski spomenici*, II, br. 69 и 92, стр. 19 и 24.

И апотекар (и лекар) Албергето из Венеције (*Albergetus spetiarius de Venetiis*) помиње се у најстаријој сачуваној књизи судско-нотарских списа у Котору. Задужио се 16. децембра 1326. године код Јунија Базилијева (Бизанти?) на 96 перпера млетачких. Јуна 1327. године примио је од Нала Сергијевог Кантавала, млетачког трговца, 129 перпера млетачких од Налова дуга Филипину Молину из Млетака. Помиње се и августа исте године.¹⁰⁵ Почетком априла 1330. године апотекар Албергето затражио је од суда процену винограда Димитрија Сајна у Думидрани, у чији је посед ушао за неподмирени дуг, на основу одредби Которског статута. Виноград од 6 квадрањола, по 100 лоза, био је процењен на 200 крстастих перпера. Налазио се поред винограда који је био запосео млетачки трговац Јакобело Томадо. За остатак дуга, Албергето је ушао у посед Димитријева имања у Мрчевцу, поред винограда Пасквала Мортанова (оца Душановог протовестијара Груба). Почетком јуна исте године, Проде Петров Бисаге, Дубровчанин, остао му је дужан 35 перпера, с обавезом да посед који је држао Мартол из Мержепа припадне Албергету, ако не буде подмирен током два месеца.¹⁰⁶ Филипино Молина, заступник млетачког трговца Марка Бона, примио је августа 1332. године од Николе Буће и Срђа Матије Трифуновог Јака 100 перпера млетачких, на основу два уговора који су склопили са апотекаром Албергетом, заступником поменутог Бона.¹⁰⁷ После неколико година, децембра 1336. Албергето је у Котору пуномоћеник и Венеде, удовице Марка Бона. Био је подмирен од Николе Побратова из Котора, који је пословао са Мариновим трговачким заступником, Леонардом Боно. Истих дана Албергето је био исплаћен од Матије Трифуновог за дуговање поменуте Венеде. Јануара 1337. године, као заступник двојице млетачких трговаца, Негра и Андрила, овластио је которског властелина Петра Катену, који је одржавао везе са рудним тржиштима Србије, да наплати од свог брата Николе 50 перпера, на основу признанице од 110 перпера, чију је вредност потврдио заклетвом.¹⁰⁸

Много активнији у финансирању трговине у Котору почетком треће деценије XIV века био је Млечанин Андриоло Венецијан (некад Венећан или Винићан). Он је у том граду кредитно био активан у времену 1330-1332. године. За то време Андриоло је у Котору дао следеће кредитне износе:

Година	Број кредита	Висина кредита перпера дуката	Време враћања
1330.	4	1.120	од 2-4 месеца
1331.	7	3.703	од 3-4 месеца
1332.	9		од 3-4 месеца

¹⁰⁵ Историјски архив у Котору (у даљем тексту: ИАК), Судско-нотарски списи (у даљем тексту: СН), ф. I, 87 од 16. XII 1326. и 24. VI 1327; Р. Ковијанић и И. Стјепчевић, *Културни животи старијој Котора*, Цетиње, 1957, књ. II, 56.

¹⁰⁶ ИАК, СН, ф. I, 131 од 3. IV 1330, 156 од 8. VII 1330; Р. Ковијанић и И. Стјепчевић, *Културни животи старијој Котора*, 56-7.

¹⁰⁷ ИАК, СН, ф. I, 2, 25 од августа 1332.

¹⁰⁸ ИАК, СН, ф. I, 201 од децембра 1336, 319 од јануара 1337. 321 и 324; Р. Ковијанић, *Културни животи старијој Котора*, 57.

У Котору је Андриоло најчешће кредитирао пословање домаћих трговаца, али и свих осталих. Током 1330. године он је у том граду финансирао Гвидичија из Анконе, стално настањеног у Бару,¹⁰⁹ па Которане Амарела, сина Јакова Трипунова¹¹⁰ и Јураја Ђернелија.¹¹¹ Исте године он је у Котору Дубровчанину Марину Науловом и Которанину Марину Матовом Баскина на почек од 4 месеца дао 193 перпера.¹¹² И током наредне 1331. године Андриоло је финансирао углавном которске трговце: Марка Симоновића (два пута), удружене златаре Радоја и Медоја Суића, исто удружене Мата Абрамовог и Миха Спицу и њиховог суграђанина Јураја Ђернелија сумом од 156 перпера (млетачких гроша).¹¹³ Иста ситуација је поновљена и 1332. године. И тада је овај кредитор из Венеције највише кредитних позајмица дао которским трговцима: Марину Мекса, Николи и Миху Бући и Петру Витовом и његовим синовима. Те године Андриоло је у Котору финансирао и многе друге трговце: Сига Сигну из Бара, Нала Сергијевог Кантавала удруженог са Матом Саранова.¹¹⁴ Средином априла те године он је на темељу пресуде которског суда ушао у виноград покојног Груба Орсијевог. Одмах затим је од његових наследника тражио да га откупе или ће га он продати. Како наследници нису имали средстава да одузети посед откупе, суд је пресудио да он трајно припадне веровнику Андриолу.¹¹⁵ Овај Млечанин је у Котору очито једно време био и стално настањен. То се види по томе што је исте 1332. године у том граду своју слушкињу Милу удао за Которанина Димитрија, сина Марина Бетова, и том приликом јој у мираз дао 70 перпера.¹¹⁶

За разлику од Андриола, његов земљак Николето Сињоло се у граду св. Трипуна као кредитор помиње само два пута, и то 1331. године. Он је најпре 21. јуна износ од 56 перпера на почек дао Ради, удовици Петра Висике, и њеним синовима Проду и Орсију. Овај дуг дужници је требало да врате за 3 месеца, иначе је кредитор могао ући у њихове поседе у Дубровнику и Котору.¹¹⁷ Само неколико дана касније (28. јуна) Николето је зајам од 299 перпера (млетачких гроша) примио од Бена Бисина у име Луке Сисојина, ради наплате Лукиног дуга према Млечанину Филипину Молину.¹¹⁸

Дужи кредитни стаж у Котору имао је Млечанин Николето Балдела. Његова кредитна активност у том граду била је најинтензивнија у

¹⁰⁹ Гвидучију је дао 114 перпера, да му их врати за наредних пет месеци (ИАК, СН, ф. I, 158 од 21. V 1330; *Kotorski spomenici*, I, br. 584, стр. 209).

¹¹⁰ Амарело је примио 300 перпера кредита, да их врати до повратка с пута (за два месеца) (ИАК, СН, ф. I, 154-62 14. VI 1330; *Kotorski spomenici*, I, br. 593, стр. 211).

¹¹¹ Ђернели је добио 513 перпера са обавезом да их врати "de presenti viaggio", тј. за три наредна месеца (ИАК, СН, ф. I, 157-65 од 26. VII 1330).

¹¹² ИАК, СН, ф. I, 145 од 11. X 1330; *Kotorski spomenici*, I, br. 552, стр. 199.

¹¹³ ИАК, СН, ф. I, 208 од 19. X 1331; *Kotorski spomenici*, I, br. 769, 771, 776, 810, 855, стр. 269, 170, 280-81, 292-93.

¹¹⁴ *Kotorski spomenici*, I, br. 904, 943, 951, 962, 969, 987, стр. 306, 316, 318, 321-22, 323, 330-31.

¹¹⁵ ИАК, СН, ф. 254 од 15. IV 1332; *Kotorski spomenici*, I, br. 987, стр. 330-31.

¹¹⁶ *Kotorski spomenici*, I, br. 951, стр. 318.

¹¹⁷ ИАК, СН, ф. I, 177 од 21. VI 1331; *Kotorski spomenici*, I, br. 672, стр. 237.

¹¹⁸ ИАК, СН, ф. I, 185 од 28. VI 1331; *Kotorski spomenici*, I, br. 675, стр. 238.

времену од 1332. па до 1337. године. За то време Балдела је у Котору дао следеће кредитне износе:

Година	Број кредита	Висина кредита перпера дуката	Време враћања
1332.	4	81	за 1-3 месеца
1335.	1	300	за 5 месеци
1336.	5	6.420	за 3-4 месеца
1337.	3	2.282	за 2-4 месеца

Своју кредитну активност у Котору Николето је отпочео 7 марта 1332. године, кад је тамошњем трговцу Марину Мекса на почек дао 81 перпер, које му је овај требало да врати "до Ускрса".¹¹⁹ Истога дана Николето је, као заступник свог суграђанина и земљака Јакобела Болани, на основу судске пресуде, са Петром Саранова, иначе которским архиђаконом, и братом му Николом, делио њихову породичну кућу.¹²⁰ И током августа месеца Млечанин Николето Балдела је у Котору пословно био врло активан. Најпре је 25. августа, као заступник породице Болано из Венеције, изјавио да му је Которанин Јуније Милков подмирио све дугове Болановим. Само 3 дана касније, као пуномоћеник исте породице из Венеције, дао је писану изјаву да му је и Которанин Тома Бугонова исплатио све што је дуговао њему и породици Болани.¹²¹ Априла 1335. године Которанин Тома Бугонова је од Николета Балдела, који је тада био стално настањен у Котору, узео на кредит 300 перпера, да му их врати за наредних 5 месеци.¹²² Овај Млечанин је которске трговце Петра Гостова, неког Мићу и Миха Буће наставио да финансира и наредне две године. Осим њих, Николето је током 1336. и 1337. године у Котору позајмице дао још и: Петру Гостовом, Луки покојног Клима из Улциња и Илији Николином Грку, два пута.¹²³

Кредитна активност Ђанина Јурјева из Венеције трајала је у Котору само две године (1336. и 1337). За то време он је у том граду дао 24 кредита, на износ од 1056 перпера. У том времену Ђанино је најчешће кредитирао Которане: Петра Бугонова, Тому Бугонова, Петра Сабинова, Марина Мекса и Трипуна Сцитовог.¹²⁴ Почетком јула 1336. године исти кредитор из Венеције је и трговачком удружењу Медоја Суића, Милоша, сина Радохне, златару Милку и Даброњи, сину Домање Пулигини, на зајам дао робе у вредности од 969 перпера млетачких, да му их исплате од наредног трговачког путовања.¹²⁵ У другој половини те године Ђанино је у Котору финансирао и трговину Марина Јунујева Гостова, Радогоста Дудикова, Јунија Илијиног Смалоте и Медоја Суића.¹²⁶ Крајем октобра неки Дукагвин из Скадра се задужио код Ђанина Јурјевог на из-

¹¹⁹ *Kotorski spomenici*, I, br. 965, стр. 322.

¹²⁰ ИАК, СН, ф. I, 249 од 7. III 1332; *Kotorski spomenici*, I, br. 973, стр. 324.

¹²¹ *Kotorski spomenici*, I, br. 1023, стр. 344; II, бр. 113, стр. 29.

¹²² *Kotorski spomenici*, I, br. 1224, стр. 411.

¹²³ *Kotorski spomenici*, II, br. 1581, 1583, 1353, 1361, 1404, 1417, 1424, 1491, стр. 394, 345, 346, 357, 359, 360, 374.

¹²⁴ *Kotorski spomenici*, II, br. 1662, 1677, 1733, 1748, стр. 412, 416, 428, 431, 434.

¹²⁵ *Kotorski spomenici*, II, br. 1758, стр. 434.

нос од 121 перпера и за тај износ му је заложио 414 кожа јарећих и овнујских. У случају да дужник на време не врати овај дуг, Ђанино је могао продати заложене коже, а случајни мањак је морао надокнадити задужени Скадранин.¹²⁷ Почетком новембра Ђанино се поново враћа кредитирању которских трговаца: Марина Јунијевог Гостова, Радоста Брајловића, Марина Мекса и Миха Буће.¹²⁸ Он је 13. новембра и браћи Марину и Кузми, синовима Миха Марколе из Задра, на зајам дао робе у вредности од 130 и по перпера.¹²⁹

Током наредне 1337. године Млечанин Ђанино Јурјев је у граду св. Трипуна дао још 9 кредитних позајмица у износу од 1598 перпера. Интересантно је да је у овој години он у том граду често кредитирао и стране трговце: Николу из Отранта и Ивана Цернуто из Риминија.¹³⁰ Од Которана код њега су се током те године задужили: Трипун Баске и Драгослав, син Рује, и Которанин Павао Молтогини, Михо Басе Пелегрино и син му Тодор и Петар Грубов Лонгуа.¹³¹ Са њима кредитор Ђанино није имао никаквих проблема око наплате датих кредита. Много теже ишла је наплата кредита од Јунија пок. Петра Сабина и његовог суграђанина Илије Смалоте од 5. априла 1337. године. Случајеви су доспели и на которски суд, који је утврдио да ниједан од дужника није у могућности да врати узети зајам, и пресуди да кредитор Ђанино дате износе кредита надокнади онако како је било одређено у которском Статуту - запоседањем дела имовине поменутих дужника у Котору.¹³²

За Франца и Марина Кондулмериа из Венеције претпостављамо да су били у крвном сродству, али нам доступни подаци не омогућавају да утврдимо и какво је то сродство било.

Очито старији Франце је у Котору током 1336. године дао два кредита: Јунију Грнчарову 19 перпера и исто Которанину Будоју Станковом 30 перпера.¹³³

Млађи Марин је, што се тиче кредитне активности у граду св. Трипуна, био много агилнији. Он је у том граду током 1336. године дао 10 кредитних позајмица, у износу од 5128 перпера. Највећи део тих позајмица користили су: Лука покојног Јакова Бенова, Пеленорије и Мате, синови пок. Марина Пеленорија, Мате Стјепанов Мартинуша, Грубе Козомора, Петар Гостов, Владо пок. Мата Баске, Трипун Баске, Прибоје, син пок. Милосава, Јуније Илија Смалоте и Петар Братостов.¹³⁴

У Котору су у првој половини XIV века пословали и други финансијери из Венеције, чија се имена у том граду помињу неколико пута,

¹²⁶ *Kotorski spomenici*, II, br. 1764, 1767, 1768, 1325, стр. 435, 436, 338-39.

¹²⁷ *Kotorski spomenici*, II, br. 1338, стр. 343.

¹²⁸ *Kotorski spomenici*, II, br. 1353, 1364, 1401, 1402, стр. 345, 347, 355, 356.

¹²⁹ *Kotorski spomenici*, II, br. 1365, стр. 347.

¹³⁰ *Kotorski spomenici*, II, br. 1415, 1534, стр. 358 и 384.

¹³¹ *Kotorski spomenici*, II, br. 1478, 1498, 1538, 1598, стр. 372, 375-76, 385, 398.

¹³² *Kotorski spomenici*, II, br. 1096, 1097, стр. 284.

¹³³ Први је дуг требало да врати за два, а други дужник за наредна четири месеца (*Kotorski spomenici*, II, br. 1676 и 1306, стр. 415-16, 335).

¹³⁴ *Kotorski spomenici*, II, br. 1695, 1699, 1704, 1705, 1727, 1730, 1732, 1770, 1771, 1602, стр. 395, 419, 420, 421, 427, 427-28, 428, 436, 437.

што је несумњива потврда да су у њему боравили ретко и пословали мало. Тако је 2. јуна 1331. године Јакобело, син покојног Бесантија Марцијевог из Венеције, у Котору именовао Франа Белауксела и Јакобела Кристијана за своје заступнике, код утврђивања дуга код Млечанина Николета Нигро.¹³⁵

Успешно пословање са Венецијом помагала је и Которска општина. Зато су њени органи 6. јула 1332. године, уочавајући лошу страну тога што которски трговци нису уредно плаћали своје обавезе Млечанима, наредила својим суграђанима Марину Голије, Гојши Калићу и Трипуну Буће да при исплати дугова млетачких суде мирно "и не обазирати се на статут".¹³⁶ Ово и зато јер су послови између млетачких поданика и оних у Котору у том времену били узели очитог замаха у свим деловима пословања. Тако је 2. априла исте године Андрија, златар из Венеције, положио мајстору Николи, исто златару али из Котора, сав свој алат, који се налазио код његовог колеге Сабина, за 26 перпера, уз услов да ће код њега радити до Ускрса, а да од онога што буде сам радио на његов трошак Николи припадне трећи део, а њему два преостала дела.¹³⁷ Неколико дана након тога (8. јула) Млечанин Насциенбене обавезао се златару Савину Бући да ће га две године служити уз плату од 24 перпера за прву годину, а 34 перпера за другу, плативим у месечним обрачунама, и за храну.¹³⁸

У исто време није губило на интензитету ни кредитирање которских привредника од стране млетачких финансијера. Крајем септембра 1336. године Лука Јакобов Бенов се задужио код Гвидона, нећака Албертина Барнис из Венеције. Дуг је требало да му исплати са 111.000 фунти олова које ће му доставити за наредних 20 дана у Дубровнику.¹³⁹ Двадесет дана касније (22. октобра) Трипун Гргура Белеције и његов син Мартол из Котора су се задужили код Млечанина Инциријана Барнис на износ од 454 и по перпера (млетачких гроша), са обавезом да му их врате од наредног трговачког путовања (за 4 месеца).¹⁴⁰

Осим кредитора из Венеције, у првој половини XIV века трговце и остале пословне људе у Котору кредитирали су и финансијери из осталих италијанских области. Међу њима су се истицали они из Фиренце, Фирма, Барлете, Озима, Милана и Транија. Њих је у финансирању которске привреде било много мање неголи оних из Венеције, али су и у толиком броју одиграли значајну улогу у консолидовању привреде средњовековног Котора.

Од кредитора из Фиренце у Котору је тридесетих година XIV века најдубљи траг оставио Гери Содеринио. Он се у том граду као кредитор први пут помиње 14. марта 1333. године. Тога дана Содерини је удруженим Которанима Петру Бугонова, Илији Чагури и Павлу Трипу-

¹³⁵ *Kotorski spomenici*, I, br. 655, стр. 231.

¹³⁶ *Kotorski spomenici*, I, br. 1016, стр. 342.

¹³⁷ *Kotorski spomenici*, II, br. 116, стр. 29.

¹³⁸ *Kotorski spomenici*, II, br. 400, стр. 100.

¹³⁹ *Kotorski spomenici*, II, br. 1062, стр. 274.

¹⁴⁰ *Kotorski spomenici*, II, br. 1334, стр. 340.

на Буће продао 3000 мера соли оне врсте која је из Задра превожена у Котор, и то по которској мери. Уговорена со је у граду св. Трипуна требало да буде превезена у три пошилке, и искрцана пет дана после приспећа товара у Которској луци. Довезена со је плаћена по 57 перпера за сваких 100 мера, и то по курсу од 30 крстастих гроша за сваки фиорин или дукат. Прекршај ових уговорних одредби повлачио је казну од 50 златних дуката за сваких 1000 мера овог производа.¹⁴¹ После нешто више од месец дана (19. априла), Содерини је Баранину Илији Чагури, иначе пуноправном грађанину Котора, на зајам дао робе за 100 крстастих перпера, с обавезом да му је плати до месеца јула исте године.¹⁴² Овај Фирентинац је неретко кредитирао и Которску општину. Тако је 23. априла исте године которска администрација, на уобичајени начин звоњавом, објавила након извршеног обрачуна, да дугује Герију Содеринију из Фиренце, који је заступао тамошње друштво породице Перуци, извесну суму новца, као остатак од добивеног жита у вредности од 2700 перпера. Општинске власти су овом приликом изразиле спремност да му назначени дуг исплате на његов захтев.¹⁴³ Истовремено је овај Фирентинац у Котору наставио и кредитирање појединих которских трговаца. Он је 18. новембра 1333. године Лосеу, сину покојног Ивана Грка, позајмио робе у вредности од 30 перпера, сагласивши се да му дуг врати за наредна 2 месеца.¹⁴⁴ Содерини је затим 2. јуна 1335. године поменутом Баранину Илији Чагури позајмио још 2000 перпера,¹⁴⁵ а овај је сва своја дуговања према њему измирио 16. маја наредне 1336. године.¹⁴⁶

Од осталих кредитора из Фиренце у Котору су се до средине XIV века истицала браћа Бернардо и Липа Катани. Старији Бернардо је добар део послова у Котору обавио сам, а један део и удружен са млађим Липом. Бернардо је тако 22. марта 1335. године Которанину Мihu покојног Басе Пелегрину и сину му Пашку на одложено плаћање дао робе у вредности од 700 перпера,¹⁴⁷ а 4. маја и Марину Јуртиновом још 220 перпера.¹⁴⁸ Скоро после два месеца (30. јуна) Бернардо је у Котору кредитирао и Дубровчанина Марина Миховиловог Гера за суму од 369 перпера и 8 гроша, са обавезом да му их врати за наредна 4 месеца.¹⁴⁹ Послова је у Котору за Бернарда Катанија из Фиренце било све више, па је зато морао да узме заступника у том пословању. Био је то његов земљак и суграђанин Иван Парадизи. Он га је зато 5. децембра исте 1335. године обавестио да је од раније поменутог дужника Миха Басе Пелегрини из

¹⁴¹ *Kotorski spomenici*, II, br. 321, стр. 80.

¹⁴² *Kotorski spomenici*, I, br. 1238, стр. 415.

¹⁴³ *Kotorski spomenici*, II, br. 358, стр. 89.

¹⁴⁴ *Kotorski spomenici*, II, br. 490, стр. 121.

¹⁴⁵ Требало је да задужени Илија овај дуг плати до месеца октобра исте године (*Kotorski spomenici*, I, br. 1327, стр. 437).

¹⁴⁶ *Kotorski spomenici*, II, br. 1679, стр. 416.

¹⁴⁷ Са обавезом да му их врати за наредна 4 месеца (*Kotorski spomenici*, I, br. 1210, стр. 407).

¹⁴⁸ Да му их врати за наредна 4 месеца ("de presenti viaggio") (*Kotorski spomenici*, I, br. 1252, стр. 418).

¹⁴⁹ *Kotorski spomenici*, I, br. 1322, стр. 436.

Котора добио 457 перпера и 2 и по гроша ранијег дуга.¹⁵⁰

Фирентинац Бернардо Катани је у Котору један део својих кредитних позајмица дао и у савезу са млађим братом Липом. Они су 1336. и 1337. године у том граду дали 5 кредитних позајмица у висини од 1163 перпера и 13 гроша. У Котору су ови кредитори из Фиренце најчешће финансирали домаће привреднике: Трипуна Матовог Баске, Домању Базилијева Салвина, Миха Крагујевог и Груба Козомору.¹⁵¹ Од странаца Бернардо и Липо су крајем новембра 1337. године Марину Миховиловом Геру из Дубровника на почек дали 337 перпера млетачких, да им их врати за наредна 4 месеца.¹⁵²

Ђовани Анђелов из Барлете, апотекар, дошао је у Котор, изгледа, уместо свог суграђанина Енрика Бонаниниа. Истога дана када је апотекар Енрик подмирен од Которске општине (26. јула 1335. године), кћерка покојног Родоста, каменоресца из Пераста, Радена, обавезала се да ће служити код Ђованија Анђеловог, код његове жене и породице, у Котору или којем другом месту.¹⁵³ Он се одмах окушао и у кредитирању которске привреде, односно трговине. Тако му је 24. јануара 1336. године земљак и суграђанин Кристифор обећао да ће му исплатити 30 златних дуката, али кад то није учинио, овај га је тужио которском суду.¹⁵⁴ Како се тужени Кристифор није одазвао на тужбу и отпутовао упркос забране, суд је дао право кредитору Ђованију да уђе у његов посед у околини Котора.¹⁵⁵

Као кредитор которске привреде помиње се почетком марта 1337. године и Кола Луканов покојног Франка из Барлете. Он је тога дана изјавио да је од суграђанина Томазија Матиоти примио 32 карлина сребрна, са обавезом да му их врати за наредна 4 месеца уз претњу дво-струке глобе.¹⁵⁶

Которску привреду кредитирали су у првој половини XIV века и неки кредитори из Милана. Најзначајнији међу њима био је Амброзино Барнис. Он је 1. новембра 1326. године Млечанину Наталу Морандо у Котору на почек дао робе у вредности од 100 перпера (млетачких гроша), са обавезом да му их врати за наредна 3 месеца.¹⁵⁷ Истога дана Амброзино је Моранду позајмио још 100 перпера, са истим роком повраћаја,¹⁵⁸ док је седамнаест дана касније удруженим Которанима Грубу Пашковом и Николи Бући издао потврду да су му подмирили сва ранија дуговања.¹⁵⁹ Неколико година после тога (1331) Которанин Петар Бугонова је у име брата

¹⁵⁰ *Kotorski spomenici*, II, br. 1133, стр. 294.

¹⁵¹ *Kotorski spomenici*, II, br. 1711, 1319, 1323, 1480, стр. 423, 337, 338, 351.

¹⁵² *Kotorski spomenici*, II, br. 1342, стр. 342.

¹⁵³ ИАК, СН, ф. I, 269 од 26. VII 1335; Р. Ковијанић и И Стјепчевић, *Културни живоџи сѣапоџ Коџора*, 57.

¹⁵⁴ На предлог туженог одлука је поверена извршним судијама Мати, опату которском, и Марину Мекса (*Kotorski spomenici*, II, br. 966, стр. 243).

¹⁵⁵ *Kotorski spomenici*, II, br. 1047, стр. 270.

¹⁵⁶ *Kotorski spomenici*, II, br. 1496, стр. 375.

¹⁵⁷ ИАК, СН, ф. I, 39 од 1. XI 1326; *Kotorski spomenici*, I, br. 157, стр. 68.

¹⁵⁸ *Kotorski spomenici*, I, br. 157, стр. 68.

¹⁵⁹ *Kotorski spomenici*, I, br. 188, стр. 77; ИАК, СН, ф. I, 46 од 17. XI 1326.

Томе и Албертино Барнис из Милана за брата му Амброзина уговорио да Тома мора доћи у Котор и исплатити сав свој ранији дуг горњем Албертину за наредних месец дана. У противном Петар је морао дати кредитору из Милана дужених 5600 фунти олова на темељу ранијих обвезница које су били предали на чување Млечанину Андриолу Венесијану. Како овај споразум није извршен, которски суд је пресудио да Тома преда речено олово кредитору Албертину, док је брат му Амброзино на основу склопљених обвезница касније дуг могао тражити од Тома Буганова.¹⁶⁰

Од кредитора из Милана у првој половини XIV века у Котору се помиње још и Умбертино Барнис, очито најмлађи брат горе поменутог Амброзина. Он је у том граду био развио добар посао, кад је 22. новембра 1331. године морао да Млечанина Николета Балдела именује за свог заступника, ради наплате свих својих потраживања, као и зајмова датих у том граду од страна брата му Амброзина.¹⁶¹

Из италијанског центра Озима (Анконска Марка) у кредитирању которске привреде до средине XIV века најпре се помиње Симон, син лекара Јакова. Он је 8. маја 1327. године крзнару Мату, сину покојног мајстора Јакова, исто крзнара из Форумјулија, а стално настањеном у Котору, на кредит дао робе у вредности од 100 крстастих перпера.¹⁶²

Много дубљег трага у кредитирању которске привреде оставио је тамошњи нотар Филип Матов исто из Озима. Он је 17. јуна 1334. године неком Анђелу Сцитовом и сину му Грасу на кредит дао 112 и по перпера, да му их врати "од овог путовања", за три наредна месеца.¹⁶³ За нешто мање од месец дана (13. јула) Филип је био кредитор и Трипуна Матовог Баскова из Котора износом од 71 и по перпер.¹⁶⁴ Почетком месеца октобра исте године овај се пословни човек из Озима у Котору још једном јавља у улози кредитора. Тада је он позајмицу дао удруженим Сергију Кантавалу и Мату Сарађину из Котора у висини од 346 перпера. Требало је да дужници овај дуг исплате за четири наредна месеца у воску, сребру или у дукатима, по курсу од два перпера за један дукат.¹⁶⁵

Средином 1335. године у которским кредитним књигама помиње се и Егидије Мућолов из Озима, нећак горе поменутог нотара Филипа. Он је тада тужио Трипуна Мартола Лецхија из Котора за износ од 265 и по перпера под обавезом да му их врати за 3 наредна месеца.¹⁶⁶ Како задужени Трипун није на време вратио овај износ, кредитор Егидије је случај предао которском суду. Суд је, после анализе спорног случаја, туженом забранио да се до окончања спора удаљи из Котора. Али, како је овај, упркос забране, "отишао својим путем", дозволио је Егидију да уђе у посед Трипуновог винограда од 100 лоза у Тивту.¹⁶⁷ Кроз непуне две

¹⁶⁰ *Kotorski spomenici*, I, br. 979, стр. 327.

¹⁶¹ ИАК, СН, ф. I, 226 од 22. XI 1331; *Kotorski spomenici*, I, br. 824, стр. 284.

¹⁶² ИАК, СН, ф. I, 75 од 8. VI 1327; *Kotorski spomenici*, I, br. 291, стр. 111.

¹⁶³ *Kotorski spomenici*, I, br. 896, стр. 221.

¹⁶⁴ *Kotorski spomenici*, I, br. 539, стр. 134-35.

¹⁶⁵ *Kotorski spomenici*, I, br. 571, стр. 142-43.

¹⁶⁶ *Kotorski spomenici*, I, br. 923, стр. 230.

¹⁶⁷ *Kotorski spomenici*, II, br. 1059, стр. 373-74.

године Егидије Мућолов из Озима се још једном појавио на которском суду. Тада је он (24. фебруара 1337) тужио дужника Трипуна Гргурова Белеџијева. Суд је установио основаност његовог захтева и дозволио му да сва своја потраживања према туженом пренесе на Петра Катенина из Котора.¹⁶⁸

Мало је података о кредиторима из Анконе у Котору. Још је раније наведено да је маја 1330. године неки Гвидучи из Анконе примио у том граду од двојице Венеџијанаца новац који је требао да врати за три наредна месеца, пошто обави посао. На исти начин је поменуте године и други Анкоњанин, Сиго Десина, примио у Котору новац на кредит.¹⁶⁹

Од кредитора из Ферма у Котору се у првој половини XIV века помиње лекар Филип. Он је 30. новембра 1326. године своју кћерку Филипу удао за Петра каменоресца, иначе сина Ловра истог заната из Задра, и на име мираза јој обећао 140 крстастих перпера.¹⁷⁰ Лекар Филип очито није био у стању да исплати цео износ мираза, па је на тај начин свом зету Петру, стално настањеном у Котору, остао дужан 100 крстастих перпера. Овај дуг је дужник из Ферма требало да исплати за наредне две године.¹⁷¹

У Котору су почетком XIV века кредитно били активни и неки финансијери из Транија. Средином августа 1332. године неки Данијел из Венеције, пореклом из Транија, задужио се код Которанина Томе Тушимана на износ од 19 перпера, које му је требало да врати најдаље за два наредна месеца, чим дође у Котор он или неко од његових компањона, да прода жито спремљено у кући Ивана Добранова.¹⁷²

За неке кредиторе у Котору током XIV века документа наводе само да су били из Италије, без ближе одредбе места из којег су потицали. Тако су октобра 1335. године двојица крзнара из Италије примили кредит од трећег мајстора Италијана да, као компањони, раде у Котору. Као судско место у случају спора означена је Анкона, поред Венеције и Чедада, исто места у Италији.¹⁷³

Наведени материјал у овом тексту, надамо се, потврђује врло живу пословну активност финансијера из Италије у Котору почетком XIV века. Овако велики број италијанских кредитора у которској привреди је потврда разуђене пословне сарадње, без обзира на то што изнете информације немају амбицију да буду једини и коначни суд о финансијском пословању Италијана у которској регији у горе назначено време.

¹⁶⁸ *Kotorski spomenici*, II, br. 1081, стр. 280.

¹⁶⁹ Б. Храбак, *Присусјиво Бокеља у сајамским градовима Анконске Марка и у Ламчану (до 1600. године)*, Бока 19, Херцег-Нови 1987, 40.

¹⁷⁰ ИАК, СН, ф. I, 53 од 30. XI 1326; *Kotorski spomenici*, I, br. 212, стр. 85.

¹⁷¹ ИАК, СН, ф. I, 53 од 30. XI 1326; *Kotorski spomenici*, I, br. 213, стр. 85.

¹⁷² *Kotorski spomenici*, II, br. 67, стр. 18.

¹⁷³ Б. Храбак, *Присусјиво Бокеља у сајамским градовима*, 40.

Prof. Dragi MALIKOVIĆ, Ph.D.

*ITALIAN CREDITORS IN KOTOR DURING THE FIRST HALF
OF THE 14th CENTURY*

The Summary

During the first half of the 14th century many Italians had financed the trade activities in Kotor. It had usually been the trade of the Italian textile and other artisan products by the mean of credit line. The financiers from Venice had been specially active in financing the trade activities in Kotor. It is understandable, regarding the fact that at the time, and even later, Kotor and its surroundings were under the authority of Venice.

Beside the financiers from Venice in the first half of the 14th century, the trade in Kotor had also been financed, although rarely, the financiers from the other Italian centers. In this respect, the financiers from Florence, Marka of Ancona, Milan, Bartlet, Trania and other Italian regions should be emphasized.

Проф. др Чедомир ЛУЧИЋ*

ПЛЕНИДБЕНЕ АКЦИЈЕ ИЗ ЦРНЕ ГОРЕ КРАЈЕМ 16. И У 17. ВИЈЕКУ

Црна Гора је ушла у Скадарски санџакат као вилајет.¹ Ипак, послије 8 година (тачније, 1537) поново је за кратко била самостални санџакат.² Разлози за ово су, највјероватније, били у бојазни да не дође до приближавања Млечанима, јер се тада (1537-1540) водио млетачко-турски рат. Требало је и тиме умањити незадовољство народа. Према томе, увођење филурије и издвајање у самостални санџакат има и социјални карактер, а не само политички.³

На основу позива локалном становништву из јануара 1566. године, којим је тражено да се људство укључи у поправку и изградњу фортификационих објеката у Херцег-Новом (те се овај град "јавља заједно са Црном Гором"), неки изводе закључке да је током 1565. и 1566. године била под управом херцеговачког санџак-бега.⁴ То, ипак, не би искључивало плаћање филурије нити враћање на тимарски систем, будући да је у катунима Херцеговине, такође, плаћана дажбина према овим прописима. За размишљање је који би разлози, у евентуално таквом случају, могли утицати да се то уради. Траже се, посебно у чињеници да је, наводно, требало да се Црногорци тако смире у "социјално" приближној средини, или да се "олакша одбрана" од њихових упада и пљачки на овим теренима, па и према Конавлима и Дубровнику.⁵ Свакако, више би ваља-

* Аутор је научни савјетник у Историјском институту Црне Горе, Подгорица.

¹ Вилајети су мале територијалне јединице у којима је мањи дио муслиманског становништва.

² Богумил Храбак, *Сјочарско-војничко друштво Црне Горе и његово обуздавање административним мерама*, Историјски записи бр. 1/1987, стр. 46.

³ Богумил Храбак с правом тврди да је издвајање Црне Горе из Скадарског санџаката 1537-1542. скоро заборављено, те "овај моменат готово да није познат нашој науци". - Исто, стр. 46.

⁴ Б. Храбак, исто, стр. 46.

⁵ О пљачкашким упадима на дубровачку територију, детаљније: Б. Храбак, *Уједи Црногораца на дубровачку територију у 16. и 17. вијеку*, Историјски записи, XXX (LI) 1978/4, стр. 32-58.

ло размишљати о неким другим чиниоцима, а могуће и о ширим административно-територијалним промјенама на овим просторима турске царевине. То тим више што је и херцеговачко становништво са преко 60% учествовало у насељавању Катунске нахије (посебно Цуца, гдје је тај проценат још већи), одакле су упадници били и најагресивнији.

Но, ако прихватимо и претходна тумачења,⁶ Турци су се убрзо увјерили у излишност таквих поступака, па су, приликом побуне Брђана и Арбанаса 1567. и 1568. (који су и иначе у црногорском сусједству), извршили нову подјелу и Црну Гору подвели под управу санџака Дукађин, који је (слично овима) био скоро искључиво сточарски. Постојање кадије у Црној Гори, почетком 1569. године, условљава претпоставку да је тада могла (макар и за кратко) бити ван другог санџаката.

Ако би смо то узели као поуздано, онда би било јасно зашто је опет 1570. укључена у Херцеговачки санџакат, да би, убрзо, била враћена Дукађинском.⁷ Наиме, од 1570. до 1573. године води се нови млетачко-турски рат, а у Херцеговини тада има више муслиманског становништва него у Црној Гори, па је требало направити некакву равнотежу и тако их искључити из евентуалног учешћа на страни Млечана.

Међутим, Паштровиће (као такође одметничко племе у сусједству Црне Горе) и даље везују за Дукађин. То се може разумјети тек кад се има у виду чињеница да се у овом санџаку налазило знатно више оружаних снага, које су могле поузданије интервенисати уколико би дошло до покушаја овог племена да се наслања на Млечане.⁸

Из наведеног проистиче да су Турци вршили повремене административне рокаде, из дубљих (и у основи стратегијских) повода. Управо, тако су поступали и раније, све од смрти Скендер-бега Црнојевића.

Ни његово својатање православних предака (пошто је наводно обезбјеђивао "слободу" народу) ту не може ништа помоћи. Он јесте, нема дилеме, у неку руку био њихов наставак (по крвној линији, наравно, иако би се шаливо могло рећи да и крв "поводни"), али то је оформљени мухамеданац са вјешто изнијансиранима манирима у управљању, који су, њему првенствено, а затим и ширим интересима турског царства служили. Одсликавајући му државничке квалитете могло би се закључити да та особина ипак није ишла на одмет народу. Видљиво је то из више потврда истих права, која су већ, повељама Црнојевића, била дата манастирима или појединцима (из поклона црквама и слично), што (ни у ком случају) не треба занемарити. Уосталом, због таквих поступака је и запажен у народној традицији.

Одмах послје његове смрти стање се знатно мијења. Према дефтеру 1529-1536. године, види се да је Црна Гора укључена у Скадарски санџакат.

⁶ Ово мишљење заступа и Храбак. Видјети, Б. Храбак, *Сточарско-војничко друштво...*, стр. 47.

⁷ У вези са тим видјети: Г. Станојевић, *Документи о нападу Млечана на Херцеговину 1572. године* - мешовита грађа, књ. 5, Београд, Историјски институт 1977/9, 18, 80.

⁸ Богумил Храбак, *Сточарско-војничко друштво...*, стр. 47.

Дукађинским дефтером из 1570. она се назива "Вилајети Карача Даг", што значи Вилајет Црна Гора, и убраја у Дукађински санџакат.⁹ Повремене осцилације и подвођења под управу другог санџак-бега били су искључиво везани за безбједносне мотиве. "Млечани су за читаво то време сматрали Црну Гору турском територијом и са Црногорцима поступали као са турским поданицима", тврди Ђурђевић и наставља: "Турци су, такође, Црну Гору сматрали својом територијом и односили се према Црногорцима као према својим поданицима".

Ове тврдње нијесу овлаш засноване. Темелје се оне на необоривим доказима млечачког или турског поријекла, као и на домаћим изворима.¹⁰

Што се тиче упада Црногораца на територију која је тада припадала Млечанима или Дубровчанима, сачувано је довољно докумената.¹¹ Занимљиво је да су везе Дубровника и Венеције са становништвом Црне Горе, у 16. вијеку, биле више инициране потребом заједничког отпора османлијама него четовањем и упадима, што се јавља касније, тј. у 17. и нарочито у 18. стољећу. Но, не може се рећи да је и раније територија на којој је Дубровачка Република имала своју власт била поштеђена од повремених упада са црногорске стране, али они нијесу били јаче изражени.

У лето 1517. године (тачније, 6. августа) сенатори Дубровачке Републике су расправљали о доласку војске из Црне Горе, те да треба појачати страже на дијелу Конавала и свим правцима из којих би се то могло очекивати.¹²

И наредне, 1518. године упадале су чете из Црне Горе и сусједних херцеговачких племена, па су Дубровчани у вези са тим обавјештавали турске власти како би се упади предуприједили. Ипак, херцеговачка племена (посебно Зупци) то су више радила под притиском четовања из Црне Горе. Ово потврђује чињеница да се они касније јаче супротстављају и одбијају пружање помоћи таквим упадничким дружинама.¹³ Но, поред

⁹ М. Драговић, *Прилози за историју Црне Горе*, 257-260; такође, Б. Ђурђевић, *О одласку црногорског владике Пахомија у Цариград у другој половини 16. века*, Историјски часопис, САНУ, 1949-1950. књ. II, стр. 135-143.

¹⁰ Детаљније: Ј. Томић, *Политички однос Црне Горе према Турској 1528-1684. године*, Глас СКА, 1904, LXVIII, стр. 1-107, гдје је изнесен сијасет докумената. Такође: Х. Хаџибегић, *Турски документи Грбаљске жупе из 17. стољећа*, Прилози за оријенталну филологију I, 1950, стр. 28-49. Исто тако, Кадијски "хуџет", који датира из 1674. године. Наводи га М. Драговић у цит. раду, *Прилози за историју Црне Горе*, 257-260; као и поменути расправа Б. Ђурђевића, *О одласку црногорског владике Пахомија у Цариград у другој половини 16. века...*, стр. 135-143. Упоредити и са: Б. Храбак, *Својачко-војничко друштво...*, на више мјеста.

¹¹ Детаљније: Б. Храбак, *Упади Црногораца на дубровачку територију у 16. и 17. веку*, Историјски записи, година XXXI (LI) књ. XXXVII, 1978/4, стр. 32-58.

¹² Дубровчани те упаде не именују другачије него, "pro residento exercitui de Cernagoga", што ће рећи, "војска из Црне Горе", Б. Храбак, *Упади...*, стр. 34.

¹³ У тим обрачунама рањен је и зубачки старјешина Гргур, од чега се лијечио у Дубровнику. Чак је долазило до сукоба између херцеговачких и црногорских племена, јер четовање из Црне Горе пљачкају и по Херцеговини (1519. године). Б. Храбак, *Упади...*, стр. 35.

свега, што је вријеме више одмицало, овакве пљачкашке акције се све више настављају. Мотиви за то су, у првом реду, значајни плијен који су могли наћи у нешто економски моћнијој Херцеговини, а посебно у Дубровнику.¹⁴ Овим су, истовремено, појачавани немири, јер херцеговачка раја није могла издржавати ионако тежак тимарски систем, а некмоли и додатне зулуме изазване пљачкашким походима из Црне Горе.¹⁵ Не треба заборавити да је та тзв. "војска" тада служила и у саставу турских формација званих мартолози.¹⁶

С обзиром на околност да је на терену Конавала већ у 16. вијеку био насељен дио становништва из Црне Горе,¹⁷ а неки чак и по сусједним острвима (Лопуд), па и у самом Дубровнику, нереално би било претпоставити (а за то нема ни доказа) да су се ови повезивали са својим матичним племенима приликом упада. Ако је и било таквих веза, свакако су се брзо прекидале, јер се и досељено становништво претапало и поступно асимиловало.

Од 1520. па све до 60-тих година 16. стољећа нема поузданијих података о упадницима из Црне Горе, али има о пљачкама који на такве закључке наводе.¹⁸

Тако је у првој половини 1564. године рјешаван спор, код новског кадије, везан за пљачку једног Турчина, али и (опљачканих) кметова из дубровачке жупе.

Пошто су обје стране биле оштећене може се претпоставити да су "виновници ове отимачине дошли из Херцеговине и да су прави иницијатори пљачке, а можда и њени извршиоци били Црногорци".¹⁹

Оваква могућност (мада недоказана) наслућује се и по томе што нема било каквих података о међусобним пљачкама,²⁰ код сељака са територије која је припадала Дубровчанима, а ни основа да се тако што догађа. Једноставно, били су у повољнијем имовинском положају па им то ни потреба (у крајњој нужди) није изискивала.

Такође је постојао доста учвршћен поредак права, а и државно-правна лојалност становништва. Насупрот томе (ни тада, а ни далеко касније), у Црној Гори се то није могло успоставити, што значи да је мотивисаност за такве акције тамо била много већа. На то су, уза све, упућивали и економски разлози, које не треба ни наглашавати, тим више што то, најчешће, нијесу организовали ни изводили тотални паупери већ онај, какав-такав, нешто материјално јачи слој.

¹⁴ Б. Храбак, *Дубровачке весџи о Скендер-беџу...*, стр. 423, 426, 427.

¹⁵ О угушивању немира у побуњеним херцеговачким племенима (Зупцима и Ровцима): Т. Поповић, *Турска и Дубровник у 16. веку*, Београд 1973, стр. 110.

¹⁶ М. Васић, *Мартолози у југословенским земљама под турском влашћу*, Сарајево 1967, стр. 35 и даље.

¹⁷ О Далмацији и Црногорском приморју додатно: Глигор Станојевић, *Далмација и Црногорско приморје у време млетачко-турског рата 1537-1539. године*, Гласник САНУ, 1962, XX (1960), стр. 244.

¹⁸ Богумил Храбак, *Уједи Црногораца на дубровачку територију у 16. и 17. веку*, Историјски записи, III (LI) 1978/4, стр. 37.

¹⁹ Богумил Храбак, *Уједи...*, стр. 37.

²⁰ Изузетак су ситније покраје, којих увијек и свуда има, па и тамо.

Друштвена превирања у Црној Гори, Брдима и сусједној Албанији, повољно су утицала на организовање похода изван, посебно на дубровачке посједе, који нијесу ни могли бити јаче заштићени.

Томе је нарочито поговодила буна од 1567. године, која је захватила поменуте просторе, пријетећи да прерасте у свеопшту акцију поробљеног становништва.²¹ Али, и поред свих напора, неорганизованост и некоординираност у руковођењу учиниле су да се побуна расточи, тј. разбије на локалне терене, без чвршћег повезивања, те тако и угуши.²²

Наравно, велике акције од стране упадника, како оних са терена Старе Црне Горе тако ни оних из Брда или неких херцеговачких племена, нијесу се могле изводити непримијећено, што значи да су постојале везе са појединцима у племенима, преко којих су и провођене. Како је, у тим случајевима, дијељен плијен остаће то непознаница, али је, свакако, био основни мотив за повезивање организаторима.

Дешавало се да у такве спреге уђу чак и поједини Турци, односно исламизирани Срби који су боље познавали прилике и околности под којима треба извести пљачкашки поход, а то сигурно није рађено забадава. Тако се, крајем 16. и почетком 17. вијека, помиње и неки јаничар, поријеклом из Бањана, са којим су (вјероватно преко његових братственика) прављене комбинације о упадима на подручје које је припадало Дубровнику.²³ Но, било је и других начин. За то можемо узети за примјер Херцег-Нови.²⁴

Средином 1565. године, после упада сењских ускока на ту територију, дошло је до захлађења односа са Републиком. Новљански прваци су запријетили Дубровчанима (зато што нијесу спријечили ускоке да их пљачкају) да ће на њих позвати Црногорце и Бјелопавлиће. Из тога би се могао извести закључак да ове није било мука покренути на такве подухвате, јер су се били, тако рећи, "професионализовали" као пљачкаши, "којима није тешко наћи мотив и прилику да се покрену".²⁵

Пошто су Турци прихватили обичајно право, ако није задирало у њихова системска рјешења, дешавало се да на неким теренима (и у сопственом интересу) постављају турске војводе који су (за разлику од капицибаша као неисламизираних) припадали исламској вјероисповијести и организовали борбу са упадницима из других територија, посебно из Црне Горе. Уз то су служили и за гушење локалних немира. Пошто ово није била правна пракса за шире подручје турске царевине, може се претпоставити да су тиме лакше успијевали окупљати локално становништво. Отуда се као турски војвода Бањана и Дробњака у документима помиње неки Синан, за 1522. и 1523. годину.²⁶

²¹ A. Pipidi, *Les danubiens et Lepente II Mediterranee o nella seconda meta del 500 alla luce di Lepanto*, Firenze 1974, str. 302-303.

²² А. Матковски, *Две непознате буне у Скадарском санџаку из друге половине 16. вијека*, Историјски записи, књ. XXVII, 1-2/1970, стр. 147-157.

²³ Богумил Храбак, *Уједи...*, стр. 38.

²⁴ В. Винавер, *Доминик Андријашевић*, Годишњак Историјског друштва БиХ, X Сарајево 1959, стр. 376.

²⁵ Б. Храбак, *Уједи...*, 38.

Понекад у критичним ситуацијама (као 1517. године), под управу турског војводе²⁷ придодавани су још Риђани и Никшић.²⁸ Турака (или потурчених Срба, Влаха и других) као војвода било је и прије Синана. Први се помиње Хамза, који је 1505. године држао Требиње и Херцег Нови, а управо те године је овај дио Херцеговине био немиран. Но, како се од марта поменуте (1505) године помиње у својству војводе у Новом и Алија, могло би се закључити да се ради о паралелним дужностима, у интересу сигурнијег организовања.²⁹

Према томе, повремено, комбинаторско, мијењање надлежности и спајање појединих цјелина, долазило је (сем локалних немира) и као последица пробијања одбрамбених бедема од стране уходаних чета из Црне Горе. Треба рачунати и да је на то, додатно, имало утицаја и подстицање од Дубровчана, како би се боље обезбиједили од евентуалних упада са било чије стране. По свему судећи, успјешно им је парирало супротстављање на овај начин удружених Никшића и Риђана, посебно током прве половине 17. вијека, па и касније деценију-двје.

Иначе, Црну Гору су, поред сиромаштине, међуплеменских немира и сукоба на страни, у 17. вијеку задешавале и друге несреће. Слаба, боље рећи скоро никаква (сем примитивно-траварска или враџбинска)

²⁶ Почетком 16. вијека (тачније 1504. године) били су удружени под једно руковођење: Бањани, Дробњаци и Рудине. Видјети: Б. Храбак, *Херен Вранеш*, Годишњак Историјског друштва БиХ III, Сарајево 1955, стр. 64, а 42. Белешка. Иначе, функција као и звање војводе је домаћа установа и у феудалној и племенској структури. Ово и поред тога што га користе Турци или други несловенски живаљ. (Војвода постоји и код Рома и Влаха, који се разликују поријеклом од словенске социјалне категорије која се тако именује). Војвода катуна Храбина (још прије пописа Херцеговине 1477) био је истовремено столачки, а тај крај је још био административно жупа а не нахија, што је турска категорија. Видјети, Б. Храбак, *О херцеговачким влашким кайунима*, Гласник земаљског музеја у Сарајеву, 1956, 33.

Примјера ради, Вукан Вигњевић из Пљеска је 1449. године познат као војвода свих краљевих Влаха у јужној Херцеговини. Исто, 147.

Године 1501. помиње се војвода Миљко Зуровић, а потом у Попову војвода Добриловић, оба као нахијске старјешине. Исто, 147.

Наравно да је кнез хронолошки старија функција јер је окупљао више катуна који су се повремено спуштали у ниже предјеле. Тада је војвода војни а кнез самоуправни старјешина.

Напоменимо и да су влашки сточари били војници домаћих феудалаца а доласком Турака постају њихове мартолошке акинције.

²⁷ Као што видимо, титула војводе је код Турака, а не код хришћанских рајетина. Међутим, није ријеч о преузимању (што је јасно), већ о чињеници да се у нашој историографији (нпр. К. Жиречек - Рдонић, *Историја Срба II*, 98-99) погрешно, нахијски или племенски главари, у својству муселема (тј. кнезова) називају војводама, што није тачно. Управо, војводе код српског становништва (било оно у Херцеговини, Босни, Црној Гори, Србији или другдје) не постоје све до друге половине 18. вијека. Глигор Станојевић подводи под сумњу постојање титуле војвода и тада. У констатацији је категоричан: "Старјешина племена у Црној Гори звао се кнез". Г. Станојевић, *Црна Гора у доба владике Данила*, Цетиње 1955, стр. 170 - примједба 4.

²⁸ Дакле, повремено.

²⁹ Године 1519. помиње се за војводу у Требињу и Новом Јонус, а касније (1543) Дели Ели. Турци су, каткад, правили одступања у старјешинском постављању, али искључиво кад је то одговарало њиховим интересима. Детаљније: Б. Храбак, *Уједи...*, 39 и 40.

здравствена заштита, условљавала је и појаве епидемије, које су становништво знатније прорјеђивале.³⁰

Мада је мир, како у Црној Гори тако и у Херцеговини, у 17. вијеку релативан, ипак је подношљив све док је избио Кандијски рат 1645. године.³¹ Од почетка 17. вијека (тачније, од Житвадорашког мира 1606) па до поменутог рата, границе турске царевине су се учвршћивале, па је и организована будност била изразитија. Међутим, пред почетак рата за Кандију (Крит), удружени поданици Млечана и упадници из Црне Горе су у Коњицу опљачкали сакупљаче султановог харача.³²

У Кандијском рату долази до појачане хајдучије и напада на Дубровник, па Турци изнова обједињују више нахија или племена под управу истог заповједника, како би се лакше штитили. Такав је случај био и са Бањанима и Пивом 1653. године.³³

Дешавало се да пљачкаши из Црне Горе имају у дубровачком сусједству своје сараднике, код којих су остављали плијен као резерву.

О пљачкашким походима оставио је писаних трагова и турски путописац Евлија Челебија, везујући их за 1662. годину. Њих, свакако, треба уздржаније узимати, иако су могући.³⁴

Ови "злићи" су 1663. године пљачкали по Конавлима,³⁵ а 1664. су опљачкали село Мрцине и заплијенили око 400 грла ситне и 300 крупне стоке. Плијен је прегнат до Новог, гдје је један дио остављен код тамошњег првака Главовића, док је други задржан код бега Хациалића.³⁶

Карактеристично је да се у том времену појачао и упад ускока на територију Дубровачке Републике, што наводи на помисао да може бити говора о њиховом узајамном дјеловању,³⁷ мада се то не може доказати. Но ако и није било повезаности са акцијама хајдучије из Црне Горе (а дијелом и Херцеговине), остало је више свједочанстава о хајдучкој сарадњи са одговорнима у Боки³⁸ или на другим мјестима у сусједству са Дубровником.³⁹ Стога су ове акције бивале обимније и прије су могле успјети.

³⁰ Г. Станојевић, *Вијесци о кући у Црној Гори у првој половини 17. вијека*, Историјски записи, 1964, XVII, књ. XXI, 4, стр. 756-758.

³¹ Г. Станојевић, *Црна Гора у доба Кандијског рата*, Гласник САН, 1952. IV, 1, стр. 377-378.

³² Г. Станојевић, *Из историје Црне Горе у 16. и 17. вијеку*, Историјски записи, књ. XV, бр. 2/1959, стр. 378. Ради потпунијег сазнања о времену пред почетак овог рата видјети: Г. Станојевић, *Неколико докумената из историје Црне Горе прије почетка Кандијског рата*, Историјски записи, 1961, XIV, књ. XVIII, 1, стр. 121-127.

³³ Г. Станојевић, *Јужнословенске земље у млетачко-турским ратовима 16-18. вијека*, Београд 1970, стр. 238.

³⁴ Евли Челеби, *Путопис*, Сарајево 1967, стр. 332 (превео Х. Шабановић).

³⁵ В. Винавер, *Дубровачка трговина у Буџарској и Србији крајем 17. века, 1600-1700*, Историјски часопис XII-XIII, Београд 1963, стр. 219.

³⁶ Б. Храбак, *Уједи...*, 42.

³⁷ Г. Станојевић, *Односи Венеције са херцеговачким, брдским и црногорским племенима од ојсаде Којтора 1657. године до почетка Морејског рата*, Историјски часопис, IX-X, Београд 1959, стр. 215.

³⁸ У вези са бокелским хајдуцима видјети: Г. Станојевић, *Неколико података о бокелским хајдуцима*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1957, књ. 23, 3-4, стр. 267-270.

³⁹ Б. Храбак, *Уједи...*, 42.

Пошто су у Дубровнику сачувана бројна свједочанства о упадима из Црне Горе на њихову територију, изгледало би "да су стремљења ових, углавном била тамо", што није тачно. Одвијала су се она и у разним другим правцима, посебно ка Херцеговини.⁴⁰ У мају 1665. године чета упадника, од око 40 друга из Црне Горе, пљачкала је по Чемерну и околини, са циљем да заплијени имовину из кућа у Загорју, које су припадале паши Ченгићу.⁴¹

Да су разбојничко-пљачкашке чете из Црне Горе тада имале искључиво материјалне (а не било какве политичке) мотиве потврђује, уз изнесене, и низ других података. Не идимо даље од поменутог 1664. године, па ћемо се у то увјерити. Почетком јуна (10), опет су "злићи" из Новог и црногорске пљачкашке дружине напали конавоска села.⁴² Страдале су, углавном, Мокрине. Потјерано је 350 грла ситне и крупне стоке, а уз остали плијен су одведени "једна верена мома и један 16-годишњи младић".⁴³

Брзином ове акције били су изненађени Дубровчани, и поред тога што су били обавијештени о њој те се припремали за одбрану. Но, пљачкаши су их предуприједили и одбрамбена акција је закаснила.⁴⁴

Слиједили су оштри протести санцак-бегу за Херцеговину. Дубровачка Република је тражила да се поведе строга истрага над турским угледницима у Херцег-Новом, који су умијешани у овај посао, као и у многе раније.

Сем захтјева за кажњавањем: Главовића, Хаџиалјића и Омера Кочића, додати су и други. Потврђено је да су са њима виђени Бего Хаџиалјић и Омер Мали (из села Крушице), те захтијеване оштре мјере према свима.⁴⁵

Јуна исте године Дубровчани су писали и скадарском санцак-бегу Хасану, молећи да их сачува од упадица из Црне Горе. Наведена је и штета од 800 грла ситне стоке и 10 волова, коју су им, уз остало, нанијели: Перо Вучићевић и његов имењак Перо Вукићевић.⁴⁶ Но, сви покушаји на обуздању нијесу имали ефекта. Настављали су се и касније упадничко-пљачкашки акти. Наредних година (1666. и 1667),⁴⁷ сем црногор-

⁴⁰ Какав је био однос Венеције са херцеговачким, брдским и црногорским племенима средином 17. вијека видјети: Г. Станојевић, *Однос Венеције са херцеговачким, брдским и црногорским племенима од ојсаде Кошора 1657. до почетка Морејског рата* - Гласник САН, 1958, X, 4, стр. 512.

⁴¹ Б. Храбак, *Уједи...*, 42-44.

⁴² Треба имати у виду да је бивало (како раније тако и касније) током дужег периода и других сукоба са Турцима и Дубровчанима од стране Ришњана, Кривошијана и осталих, из разних повода. Након тога би наступили умири. Видјети: Г. Станојевић, *Умир између Ришњана, Кривошијана и леденичара са Турцима из Херцеговине*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1987, књ. 49-50, 1-4, стр. 32-38, 80.

⁴³ Б. Храбак, *Уједи...*, 44.

⁴⁴ Б. Храбак, *Уједи...*, 44.

⁴⁵ Исто, стр. 44.

⁴⁶ Б. Храбак, *Уједи...*, 44.

⁴⁷ Не треба губити из вида да су упадници били, у ствари, разбојничке дружине, које су тако налазиле лак извор зараде. Међутим, немогуће их је сврстати са најсиромаш-

ских упадника и њихових сарадника Турака и других, јављају се и влашке чете из Херцеговине са турским старјешинама. И у Дубровнику је наступила невоља око идентификације (макар и приближне) починилаца злодјела. Ово посебно зато што су новоорганизовани пљачкаши почели себе називати Црногорцима, како би укрили своје трагове.

Почетком септембра 1666. године, једна таква влашко-турска скупина са Омером Чапровићем, напала је Ђуриниће и Вишницу (села близу Дубровника) и потјерала велики број грла стоке. Смртно је рањен и један сељак. Сличних примјера је више. Те су године и иначе биле критичне за Дубровачку Републику. Около крстаре чете из Црне Горе, сарађују са турским доглавницима, дајући им дио плијена, а јачају влашко-турске дружине. Стока се одгони, други иметак развлачи, а падају и људске главе.

Уза све те несреће, 6. априла 1667. године Дубровник погађа разорни земљотрес. Остаје пустош и настаје метеж, а уто пристижу и "Црногорци, који се групишу у близини дубровачких међа, са циљем да опљачкају град и да у рушевинама и од погинулих покупе ствари од вриједности".⁴⁸ Тада преостали дио властеле тражи турску заштиту од 300 војника из Сарајева, који би одбили пљачкаше и сачували преосталу имовину у граду.⁴⁹

Захтјев за заштиту од насилника из Црне Горе упућен је, крајем маја, и новском санџак-бегу. У захтјеву се тражи да, за своја недјела, починиоци буду кажњени. Овај је, заиста, интервенисао. (Вјероватно из бојазни од виших турских инстанци.)

Убрзо је дошло до окршаја са 100 напасника из Црне Горе, од којих је заробљено 28, а погинула су и два опасна четовође браћа Главовићи. Преостали су се спасли бјекством у Црну Гору. Чак су бацили и оружје. Међутим, санџак-бег није добио накнаду од Дубровчана, како је очекивао, па је припријетио да ће убудуће дозвољавати Црногорцима плијењење дубровачких посједа.⁵⁰ Али, поред свега, било је узалудно. Дружине су бројчано ојачале, а жеља за богатим плијеном замрачила им је остале видике. Срљали су у нове пљачке и злочинења, не презајући (као и раније) ни од веза са Турцима, само да би им такви подухвати успјели.

На жалост, толико "савезништво" са турским првацима није ни по чему "указивало о борби за крст часни и слободу златну, него о мно-

шњијим слојем становништва у Црној Гори, које се каткад (услјед тоталне немаштине) чак и групно исељавало тражећи боље услове за живот. О таквим сеобама видјети: Г. Станојевић, *Насељавање Истје у 18. вијеку, с освртом на исељавање из Црне Горе и црногорског приморја*, Историјски записи, 1965, XVIII, књ. XXII, 3, стр. 429-467. Такође: Г. Станојевић (критика), Мирослав Бартоша, *О неким основним проблемима изв. словенске колонизације Истје*. (Радови Педагошке академије у Пули, Пула 1968, стр. 96-121); *Један прилог насељавању Истје у 17. стољећу*, Хисторијски зборник, 1966-1967, XIX-XX, стр. 467-468.

⁴⁸ Б. Храбак, *Уиади...*, 45.

⁴⁹ Ј. Радонић, *Дубровачка акција и њовеље*, књ. III, 2, Београд, 1939. године, стр. 761-763.

⁵⁰ Радован Самарџић, *Борба Дубровника за ојштанак, после великог земљотреса 1667. године*. Архивска грађа, Београд 1960, стр. 106, 108 и 109.

го материјалној сврси подхвата".⁵¹ Приликом пљачкања заиста није било разабарања. "Црногорци су се набацили на дубровачка села те само гуле сиротињу",⁵² што је мимо било какве помисли о нечему ослободилачком. Напротив, то су групни, чисто разбојничко-пљачкашки, походи.

Велика је несрећа што су, услед недовољне одбране, ови терени постали релативно лак извор зараде, те су се охрабрили и у таква зла увукли и они који то раније нијесу намјеравали. Осокољени тиме, и многи Херцеговци формирају своје дружине. Тада је посебно активна чета Зупчана са Грујицом Вуковићем, која сарађује са онима из Црне Горе, али и са Власима и Требињцима.

Дубровачка влада је затражила од љубињског кадије да ријешу спор са Новљанима и казни их. Ови, да би избјегли одговорност, упућују им писмо (ћирилицом), овјерено са 38 турских печата ("мухурова"). Оправдавајући се да немају било какве везе са Црногорцима, тврдили су да се у томе неће наћи јер то "нијесу учинили неголи Црногорци, који су и нама крвници, међу којима се и данас наводи од наше браће 45 глава. А на нас кривицу црногорску одмећете".⁵³ Да је оволико правдање имало разлога, види се из податка по коме су султанови поданици оптужени за погибију 17 њихових људи, пљачку 13 села и одгон 30 хиљада грла стоке.

Новљани су се, по сваку цијену, жељели представити отменијима од осталих, како би се отклонила било каква сумња на њих. Стога у писму напомињу да као јунаци и не мисле светити своју браћу ради дубровачких коза, већ како то захтијева достојанство ратника. Сем тога, било какву акцију не мисле предузимати без царске заповијести, његовог везира или већила.

Овако срочен одговор имао је за циљ одбацивање помисли на ма какву сарадњу, мада је она, поред свега, била очита. То се поготову показало касније, настављајући се не само до краја 17. вијека него и у 18, и то још организованије.⁵⁴

Дубровчани су преко својих агената предупређивали намјере, мада чешће не и ефикасно. Стога се прибјегавало "дипломатским рјешењима", тј. поткупљивању познатих личности, али и виших турских доглавника.

Наредна, 1668. година (док се Дубровачка Република није била ни из близа опоравила од стихије која ју је задесила) била је карактеристична по још организованијим, бројнијим и боље повезаним акцијама, како са Турцима тако и са херцеговачким (посебно зубачким и требињским) четама. У циљу добијања већег плијена, наставља се црногорска сарадња са Грујицом Вуковићем. Али пошто је овај, фебруара 1669, ухваћен и убијен, није много потрајало они су промијенили партнере.

⁵¹ Б. Храбак, *Уједи...*, 44.

⁵² Исто, стр. 44.

⁵³ Р. Самарџић, Исто, стр. 257-258.

⁵⁴ Према томе, нема ни помисли о спонтаним или случајним упадима, поготову не о било каквом ослободилачком виду хајдучије и наводном осветничком духу. Управо, он се тада и није био развио, како би романтичарски историографи то жељели представити.

Умјесто сарадње са Грујичином браћом и осталом му дружином, већ од маја исте године прелазе на страну њихових противника. Повезују се са перашким и другим хајдуцима те рисанским Турцима, и окрећу се против Новљана, плијенећи им 2 хиљаде грла стоке.⁵⁵ За овај подухват добили су џебану и другу опрему од Омера Кочића и његових сарадника, чиме се потврдило међусобно повјерење. Али на жалост, и освједочила њихова искључиво разбојничко-пљачкашка активност.

Акције су настављене и послје закључења мира између Млечана и Турака 1670. године. Изгледало је да ће локални Турци прекинути сарадњу са црногорским пљачкашима, но то се није обистинило. И касније су заједнички упадали у Конавле. Средином марта 1672, приликом једног таквог упада, ухваћен је неки Никола Иванов из Црне Горе (Скоњев До), који је открио виновнике акција у овом разбојничком послу из претходних дана.

Примјетно је да се поред српских имена⁵⁶ налазио и знатан број турских.⁵⁷ Пљачкањем стицано богатство коришћено је понекад и за подмићивање главнијих турских старјешина, па и самог херцеговачког санџак-бега. Након тога би се овај, пред дубровачким властима, извлачио да није кадар војевати против њих.⁵⁸ Тако су ови, у спрези са једнима или другима, прежали погодне прилике и настављали по старом.

Не треба заборавити да о Црногорцима нијесу имали добро мишљење ни Турци који су са њима сарађивали или у пљенидбу одлазили. "Повјерење" са обје стране било је, по свему судећи, срачунато само на пљачкашке походе. У служби Дубровчана, како да се одупру упадницима, укључио се тада и перашки капетан Кристофал Змајевић дајући им савјете. По њему, требало је да они организују и добро потуку нападаче, како црногорске тако и Зупчане, чиме би се ови за неко вријеме оканили оваквих послова. Очито, није схватио да су упади ових срачунати искључиво на пљачку те да ће се извођачи таквих акција јављати независно од губитака које би нека друга дружина имала.⁵⁹

У вријеме Морејског рата⁶⁰ (од 1684. до 1699. године), присуство Црногораца у тада источним крајевима Херцеговине је видно, али су им нападачки импулси према Дубровнику далеко слабији. Разлози се траже у њиховом укључивању на страну Млечана⁶¹ и узимању учешћа прили-

⁵⁵ Р. Самарџић, цит. дјело, стр. 451 и 452.

⁵⁶ Оваквих примјера било је не само приликом пљачкања Дубровчана него и на другим крајевима.

⁵⁷ Хади-Ризван Агић, Хусејин, Даут, Мустафа, Мехмед (Ришњани), Хаџија Салија (из Зубаца), Дурмиш Бећировић (из Требиња) и други који су уз Радојицу Вукова Павлићевића, Јована Бојовића и многе, били само окорели зликовци, као и остали упадници из Црне Горе, не само тога времена већ и више од два наредна столећа. Видјети: В. Винавер, *Дубровачка џиђовина...*, н. дј. стр. 219.

⁵⁸ Исто, стр. 219.

⁵⁹ Б. Храбак, *Ујади...*, 54.

⁶⁰ О учешћу херцеговачких племена у овом рату видјети: Г. Станојевић, *Прилози о учешћу нишких племена у Морејском рату*, Историјски записи, 1962, XV књ. XIX, 1, стр. 65-75.

⁶¹ Г. Станојевић, *Далмација у Морејском рату*, Београд 1962, стр. 83.

ком ослобађања Херцег-Новог од Турака 1687. године. Да би се боље разумјела међународна збивања у окружењу Црне Горе за вријеме Морејског рата, која су морала имати одраза и на понашање Црногораца, треба се осврнути на улогу Дубровника у овом времену.

Познато је да је Дубровачка Република, плаћајући одређени данак Турцима, за узврат имала значајне повластице, између осталог и слободну трговину по широким просторима великог османлијског царства. Зато је овај формални турски поданик фактички био слободан и од таквог положаја имао је више користи него штете. Стога ни у Морејском рату није искрено ишчекивао побједу над Турцима, мада то не значи да су му они били блиски. У питању је искључиво трговачка рачуница. Ти разлози водили су их супротно од општих интереса које је овај дио Европе очекивао од разбијања отоманске царевине.

Међутим, у свакој прилици, па и у овој, имали су резервна рјешења. Тако је било и када је постигнут уговор између Венеције и Беча. Преко својих посланика успјели су⁶² да (ласкаво честитајући аустријске побједе) издјејствују заштиту моћне Аустрије за свој град. Тако су били у могућности да се на препреден (вишеличан) начин понашају и у односу према Млечанима. На једном крају су, активно, али прикривено, помагали Турке у борби са Венецијом, на другом се претварали за млетачке пријатеље, а на трећем (тј. у Херцеговини) бунили становништво да иде са ћесаром а не са Млечанима. Овако су радили и пред чињеницом да им (услед прихватања аустријске заштите) није пријетила никаква опасност. Таква тролична игра Дубровнику је обећавала калкулантску сигурност. Наиме, ако побиједе Турци, остаје њихов "пријатељ". Изгубе ли, добија другог покровитеља и (што је додатно важно) у било којем од ова два случаја има сигурну трговину као такмац Венеције. Према томе, перфидно је стваран план за потенцијални сукоб Млетачке Републике и Аустрије, као и увлачење српског народа са патријархом Арсенијем III у рат (1689).⁶³

Посебна упорност Дубровчана на бечком двору била је од 1686. године, тј. пошто је Аустрија освојила Будим. Тамо су ширили пропаганду како је Херцеговина угрожена од млетачких злостављања становништва, те да је ово војводство Светог Саве, заједно с Босном, увијек било саставни дио Србије, која је иначе на њиховој страни у борби против Турака.

Примамљивост оваквих тврдњи била је велика, тим више што је Беч ионако циљао да се што дубље зарије у Балкан, а посебно да заузме и читаво Полуострво.

Зашто је мала Република испод Срђа (Дубровник) толико инсистирала на присуству аустријских снага у Херцеговини? Одговор је посебно у бојазни да ће Млеци заузети Херцег-Нови и преко Боке се инфилтрирати у Херцеговину, чиме би било угрожено дубровачко залеђе,

⁶² У овом посредовању учествовао је и шпански посланик.

⁶³ Јован Н. Томић, *Патријарх Арсеније III Црнојевић према Млечанима и ћесару 1685-1695. године*, Београд 1906. - Из Гласа LXX Српске Краљевске Академије, стр. 74-75 (10-11).

а такође сужени и остали маневарски простори. Из такве бојазни су обављали и новац и војничку помоћ Аустрији. Али, ови су такве (иако примамљиве) понуде одгађали за касније.

Да би Дубровчани осјетили сигурност у његовој заштити, бечки двор је тамо послао пуковника Корадина. Иако су овом дате инструкције да се не упушта у непријатељство са Млечанима, он је потајно обављао послове по налогу Дубровника и подстицао становништво на стављање "под заштиту ћесарову".⁶⁴ Но, активност Дубровчана ни тиме није била исцрпљена. Праћен је сваки покрет Млечана и о томе су извјештавани Турци. Упућивани су им помоћ и оружани људи, који су самостално, или повезани са хајдучким четама, нападали турска села, а затим Турке обавјештавали како су то учинили Млечани. При нападу на Млечане овима су додавали глас да су то урадили турски пљачкаши. Основно до чега им је било стало да не дође у венецијански посјед био је Херцег-Нови. Стога су Турцима (који су се у граду налазили) додавали оружје и храну ради сигурније одбране. Међу осталим становништвом су ширили пропаганду да ће, кад дође "војска моћног ћесара", они преузети власништво над имањима која су турска и уз то "примати плате и уживати свако добро".⁶⁵

Сваковрсна дубровачка активност (као и пуковника Корадина) нарочито се појачала после 1687. године, кад је Херцег-Нови заузет од Млечана. Ови су ишли толико далеко да су потајно тврдили како је то град "угарске круне", док су јавно упућивали честитке провидуру за Далмацију на рачун млетачких успјеха. Истовремено су наговарали становништво да не прихвата млетачку власт, већ да се држи Турака док приспије ћесарова војска јој приђу.

Млечани су били обавијештени о свему, али су се понашали тако дипломатски лукаво као да је све у најбољем реду. Ово особито зато што је тада моћна Аустрија била значајан фактор у Европи, те нијесу жељели било какав конфликт са њом. Но и поред свега, покушај Дубровчана да заврбују нека црногорска (посебно катунска) племена за борбу са Млечанима није имао виднијег успјеха.

Истина, као и раније, после Кандијског рата, кад се Црногорци масовније "одају четовању"⁶⁶ и упадању ради пљачкања на млетачку територију и у Херцеговину, то чине и даље. Пљачкашке дружине крстаре и отимају не правећи разлике, али неке организоване и јаче акције, мимо за њих уобичајених, нијесу забиљежене. Напротив, Млечани су искористили расположење племенских главара у Црној Гори, помажући их оружјем и новчано да се нађу на њиховој страни против Турака. У овоме су имали више успјеха и из разлога што су одржавали добре везе са патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, на кога су се ослањали. У ствари, те везе су ојачале још од 1685. године, кад је на владичански трон у Цетињу постављен Висарион Бориловић.

⁶⁴ Ј. Томић, Исто, стр. 77 (13).

⁶⁵ Исто, стр. 78.

⁶⁶ Г. Станојевић, *Јужнословенске земље у млетачко-турским ратовима*, Београд 1970, стр. 301.

Томић тврди да је овај владика хиротонисан од стране патријарха Арсенија III у тај свештенички чин по захтјеву Млечана.⁶⁷ Ипак се не може са сигурношћу говорити да су патријархове везе с Млечанима биле нарочито велике, јер нема докумената који би потврђивали неке значајније заједничке активности. Сигурно је да је овај поглавар Српске православне цркве тражио разне начине како да дође до чвршћег духовног (ако не могне и општеослободилачког) повезивања свога српског народа. Више је вјероватно да је владика Висарион по многим питањима (нарочито у вези са одласком овог код цариградског патријарха и доласком на Порту) желио Млечанима објаснити да му активност није уперена против њихових интереса.

Патријарх Арсеније III се трудио да не наруши односе ни са Бечом, а ни да се појави као отворени непријатељ Турака. То се види и из савјета који је подијелио племенским главарима Црне Горе, што су (на његов захтјев) дошли у цркву Светог Луке у Никшићу.⁶⁸ Према предложеним упутствима требало се више држати веза са Млечанима. У том смислу је и дао изјаву турском изасланику, капетану Соколовићу, који је био задужен да их придобије. Изјавио је да је народ примио заштиту Млетачке Републике, а прваке племена упутио да не вјерују Соколовићевим обећањима. Ово је важно знати да би се боље разумјели каснији односи Црне Горе и Млечана, чији је утицај тамо растао и почетком 18. вијека уродио прихватањем гувернадурства.

Зато је разумљиво што Дубровчани, још током Морејског рата, сматрају Црногорце за "људе новог млетачког освајања".⁶⁹ Управо, тада су се у борбе укључила и друга племена те су гравитирала Црној Гори, а такође Клименти и Кучи. То је знатно појачавало снаге које су се бориле против Османлија.⁷⁰ Неки су одржавали и тјешњу сарадњу са Бајом Пивљанином.⁷¹

Црногорци су, рекло би се, тим учествовањем на страни Млечана показали стремљење за ослобођење од Турака, али кад се посматра из другог угла - долази се до противурјечности у њиховом дјеловању. Тако, док на једној страни сарађују са противницима Турака, на другој нападају и пљачкају устанике у Херцеговини, који се дижу на ослобођење од азијатских освајача. Устаници Никшића, нпр. током марта 1687. године морају давати отпор, осим Турцима и Црногорцима, још Бјелопавлићима и Озринићима.⁷²

Није боље прошао ни имућни сточар Лохета, који је као хајдучки харамбаша у сукобу са Турцима погубио 53 њихова војника преотев-

⁶⁷ Ј. Томић, *Две расправе из историје Црне Горе*, Земун 1901, стр. 6 и 7 уз примједбе 2. 3. и 4.

⁶⁸ Јован Н. Томић, *Патријарх Арсеније III Црнојевић према Млечићима и ћесару 1685-1695. године*, Београд 1906. - Из Гласа LXX Српске Краљевске Академије, стр. 108-109 (44-45).

⁶⁹ *Историја Црне Горе* (Станојевић) III књ, том 1, Подгорица, 1975, стр. 186.

⁷⁰ Историјски архив Котор (ИАК) - Управно-политички материјали (УПМ) I, 356 и 357 (12. 05. 1684).

⁷¹ ИАК (УПМ) I, стр. 41 (18. 04. 1685).

⁷² ИАК (УПМ) VI, 160.

ши им плијен од 500 говеди и 2 хиљаде грла ситне стоке. "Шићар" је склонио у Пјешивце као помоћ устаницима. Но, Црногорци му све опљачкаше и дружину разбише, а он побјеже у Боку да сачува главу.⁷³

Крајем Морејског рата црногорски упади на дубровачку територију су чешћи, а у 18. вијеку⁷⁴ четовања по сусједству, тј. по пограничним теренима, скоро су им непрекидна.

Prof. Čedomir LUČIĆ, Ph.D.

*ACTIONS OF SEIZURE OF GOODS FROM THE TERRITORY
OF MONTENEGRO AT THE END OF 16th AND IN THE 17th CENTURY*

The Summary

At the end of the 16th, and especially during the 17th century there were numerous actions from Montenegro on the territories of Herzegovina and Dubrovnik. Those were the actions of seizure of goods, which had provoked the strong reactions of the inhabitants and authorities of the Republic of Dubrovnik.

By the end of the war for Morea, the attacks of Montenegrins against the territory of Dubrovnik had become more often, and during the 18th century, the attacks in the neighboring regions, i.e. border regions were almost constant.

⁷³ Исто, стр. 165.

⁷⁴ Дубровчани су прихватили чак и плаћање годишњег износа Катуњанима, само да се окану упада на њихову територију. Видјети: *Историја Црне Горе* (Станојевић), књ. III, св. 1, стр. 236 и 240. Такође, Б. Храбак, *Уиади...*, стр. 55 и 56.

Бранко БОГДАНОВИЋ*

РАЗВОЈ ПОЛИЦИЈЕ У КЊАЖЕВИНИ И КРАЉЕВИНИ ЦРНОЈ ГОРИ

Етимолошко порекло речи *полиција* лежи у латинском термину *politia*, насталом према старогрчком синониму за државу-град - *polis*. Како је савремена полиција задржала неке основне облике организовања и дужности које је имала и у време *принципата*, непрекинути континуитет њеног назива задржао се до данас. Наиме, Гај Октавијан (*Gaius Octavius alias Augustus Gaius Julius Caesar Octavianus*, 63.п.н.е-14.н.е) је у склопу ре-организације Римског царства, створио и посебан полицијски систем. Чисто полицијске функције (одржавање јавног реда и мира) вршиле су *cohortes vigilum* (састављене од робова или ослобођених робова), док су *cohortes urbanae*, састављене од римских грађана и инкорпориране у армију, биле задужене за поредак у Царству (претече савремене жандармерије).¹ Према старијим теоријама, порекло речи *полиција* тражено је у старогрчком *полиџеја* (Πολιτεία) - свеобухватном и прилично широко схваћеном појму државне управе уопште. Међутим, *полиџеја* је подразумевала теоријски концепт друштвеног уређења са високим ступњем демократије у коме је полиција представљала само један сегмент тог уређења, односно, службу која се старала о извршењу судских пресуда, чувању затвореника и истицању спискова осуђених. Према Аристотелу, ова служба је била неопходна ради одржавања законитости, била је прилично тешка и - омражена. Службеници који су се у градовима старали о одржавању јавног реда називани су *асџинонима* (од *αστυ*, град, тврђава).²

Полиција у савременом смислу није била тачно детерминисана све док Монтескије (*Charles Montesquieu*, 1689-1755) није поделио држа-

* Аутор је стручни сарадник у Историјском музеју Србије, Београд.

¹ Dr B. Babović, *Policija u svjetskom porektu*, Београд 1997, 12; Ј. Енерајх, *Полиција у сџаром Риму*, *Полиција* бр.15-16, Београд 1928.

² Dr B. Babović, *н.д.*, 13; Д. Ђ. Алимпић, *Исџоријски развиџаџ *полицџјских власџи* у Србији (1793-1869)*, Београд 1905, 3. И у модерној Грчкој полицијске институџије се називају *асџиномијама*.

вну власт на законодавну, судску и извршну. При томе, полиција је представљала последњу инстанцу извршне власти која је спречавала нарушавање редоследа и садржине односа утврђених законом.

Развој државне администрације непосредно је утицао и на развој правне државе. У овом процесу, који је трајао све до 17. века, дужности полиције биле су изједначаване не само са дужностима државне администрације, него и са целокупним унутрашњим уређењем државе. Прва прецизнија детерминација појма полиције, као и сужавање односно детаљније одређивање њених дужности, потиче из времена владавине Франсоа I (*Francois I*, 1494-1547). Овај француски краљ је 25. јануара 1536. оснивао војне формације задужене за безбедност путева и реда у унутрашњости земље (у суштини, средњовековну институцију *maréchaussée* реорганизовао је у *gens de guerre, de cheval ou de pied*, од којих ће настати *gens d'armes* односно жандармерија). Организација снага реда усавршена је према Колбертовом нацрту (*Jean-Baptiste Colbert*, 1619-1683), а санкционисана едиктом Луја XIV (*Louis XIV*, 1643-1715) 1670. године. Од тада се дужност полиције све више ограничавала на послове контроле поштовања законитости, одржавања јавног реда и морала, заштите интегритета и индивидуалних слобода грађана, али и на санитарске, санитарне и саобраћајне послове. Истовремено, *"деликатности функције полиције све више се огледала у чињеници да се она нашла у средишњој проблематици представљања равноправне између управљања као бићне функције државе, и слободe грађана"*.³

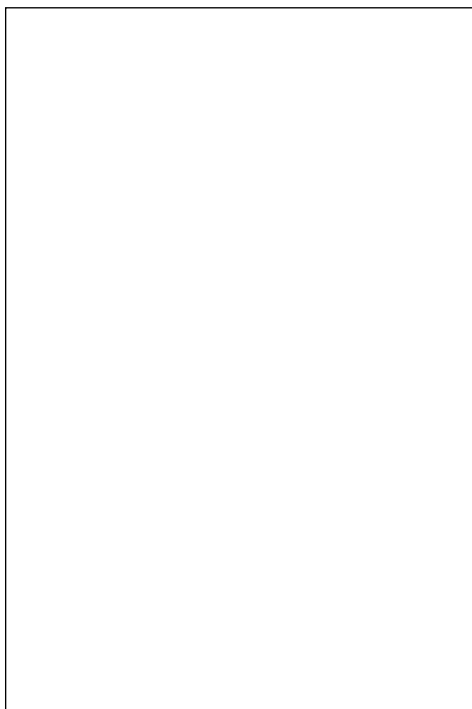
Већ по својој основној функцији извршне власти централне државне управе, институција полиције је била у оштрој супротности са доминантно патријархалним племенским уређењем и израженим племенским партикуларизмом Црногораца. Други велики проблем представљало је практично перманентно ратно стање, са наоружаним народом као гарантом колективних слобода. Сваки превентивни, а поготово репресивни поступак, био је не само неспојив са појмом личних и колективних слобода и части него и ризичан у средини у којој је оружје у приватном власништву сматрано не само правом него и обавезом. С друге стране, у настојању црногорских владара да земљу модернизују стварањем световне државе са законодавном, судском и извршном влашћу, полиција је била неопходна као ослонац новог политичког система али, и режима аутократске владавине.

Рудиментарне основе савремене судске власти у Црној Гори је 1771. године успоставио Шћепан Мали (1767-1774). При томе, функцију извршног органа вршила је релативно мала, наоружана формација (од 18 до 50 људи), која је уједно представљала и телесну гарду лажног цара Петра III.⁴

Из Меморандума који су црногорски посланици уручили аус-

³ Dr B. Babović, *н.д.*, 11.

⁴ Ј. Јовановић, *Стиковање црногорске државе и развој црногорске националности*, Цетиње 1948, 138; *Историја држава и права народа југославије*, 189; Вук Ст. Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, Београд 1975, 25-30; *Војна енциклопедија* бр.2, Београд 1959, 257.

Сл. 1. – Стари перјаници.
Према: Др Перо Шоћ, *Прилози за
културну историју Црне Горе*

тријској царици Марији Терезији (*Maria Theresia, 1717-1780*, царица од 1740) априла 1779, видимо да је Црна Гора у то време била подељена на Катунску, Ријечку, Црмничку, Љешанску и Пјешивачку нахију (округ). Њима су управљали гувернадур Иван Радоњић и митрополит помоћу 5 сердара, 9 војвода и 34 кнеза (синтеза световне и теократске власти, што ће изазивати трвења и борбу за примат све до 1832-1833. године).

Иако теократски владар, систематску изградњу савремене државне администрације, а тиме и правне државе, започео је тек владика Петар I Петровић (1782-1830). Један од првих потеза које је Петар I предузео, након ступања на чело Црне Горе, био је повезан са припремама за очекивани напад скадарског везира Махмут-паше; 20. јуна/1. јула 1796. сазвао је главаре Катунске нахије ради потписивања заклетве о верно-

сти отаџбини. Ова заклетва је касније проширена и на Црногорце осталих нахија, а 6/17. августа 1796. је претворена у законски акт од 6 чланова, познатији као *Сѣеџа*.⁵ Први орган црногорске централне власти формиран је јуна 1797. године али његов састав и функција нису познати све до доношења *Законика Пејџра I*.⁶ *Законик ойшчи црногорски и брдски* усвојен је на "сабору у виећу у манастир из Цетиње 1798 года 18 дне" (18/29. октобра 1798). Тада је потврђено и појашњено и формирање тзв. *Правиѣљсѣива суда црногорскоџ и брдскоџ* као сталног органа средишње управне, судске, али и извршне власти. У тај орган су били одабрани најугледнији главари црногорских племена, који би, према акту установљеном 1797, у свакој нахији вршили и неку врсту извршних - жандармеријско-полицијских послова. На скупштини одржаној у Цетињу 23. септембра/4. октобра 1799, изабрано је 50 (60) *народних љавара* - чланова *Правиѣљсѣива суда*, који су потписали заклетву да ће судити по *Законику* донетом годину дана раније.⁷ Чланови овог централног органа су

⁵ П. Рудић, *Сердар Јован (Јово) Пејровић*, Гласник Цетињских музеја (даље ГЦМ) VII, Цетиње 1974, 185.

⁶ *Исѣо*, 186.

⁷ П. Рудић, *н.д.*, 186.

као знак свог достојанства носили *каџе од свиџе, околзлајшом извезене*, а имали су годишње принадлежности од по 12 *џалиџера*. Због преоптерећености чланова Суда обавезама, он је назван *Кулуком*.⁸ Паралелно је формирана и *Канцеларија Правийџелџсџва* (популарнија као *Народна Канцеларија*) која је, између осталог, издавала различита уверења и путне исправе.⁹ То, практично, значи да је *Канцеларија Правийџелџсџва* обављала и део полицијских послова. *Законик Пејџра I*, који је у првобитној форми имао 33 параграфа, дограђиван је на скупштини народних главара, одржаној у Цетињу 23. септембра/4. октобра 1799, а коначно уобличен (допуњен са 5 параграфа и *Сџеџом* из 1796) на *Скујџиџини џлавара* у Доњем Пољу 1803. године.¹⁰

За разлику од *Кулука*, који је углавном репрезентовао судску власт, прву жандармерију у смислу чисто репресивног органа извршне власти, представљали су *џерјаниџи*. Владика је 1829. установио сопствену телесну гарду или стражу јачине 18 (25) *џерјаника*, која је истовремено представљала и извршни орган врховног земаљског поглавара.¹¹ У овом периоду је и у неким племенима започета организација капетанских судова са ограниченом управном и судском влашћу. Петар I је са мало успеха покушао да уведе и прве годишње порезе од 60 пара по дому; тако су за издржавање државног апарата углавном коришћена средства из редовне руске субвенције од 1000 златних рубаља (*червонцев*), која је одређена рескриптом цара Павла I (*Павелџ I*, 1754-1801, руски цар од 1796) од 11/22. јануара 1799. године.

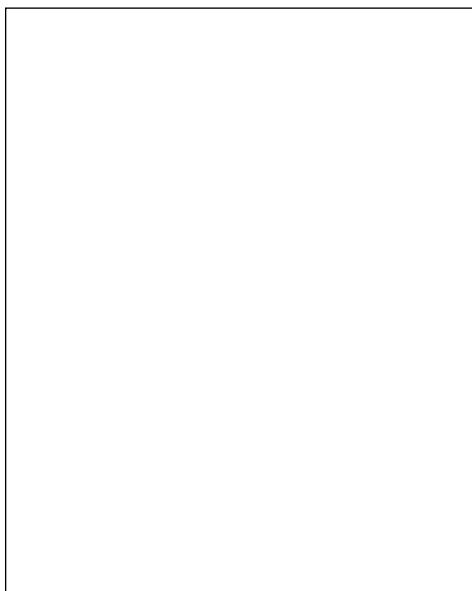
Ове мере су сужавале племенски партикуларизам па су самим тим наилазиле на отпор који је Петар перманентно морао да сузбија. У таквим условима, Владика није успео да спроведе све замишљене реформе. Наиме, ради достављања заостале субвенције (није исплаћивана од 1802. до 1804), као и у циљу информисања руског Министарства иностраних дела о новоустројеној државној организацији, у Црну Гору је још 1805. године допутовао Стефан Санковски (*С. А. Санковскиџ*, у Црној Гори боравио до 1807). Уз помоћ "митрополита (Петра I), гувернадуре, сердара, војвода и опуномоћеника од свега црногорског и брдског народа", Санковски је у виду *Меморандума* саставио концепцију устројства црногорских централних органа власти. Према овом документу, највиша управна и законодавна власт требало је да припадне *Скујџиџини* (при чему би власт митрополита била независна од сваке институције). *Правийџелџсџво*, које би располагало судском и извршном влашћу, искључиво би служило за оперативније управљање земљом. *Правийџелџсџвом* би

⁸ Р. Петровић, *Законик Пејџра I владике црноџорскоџ*, Записи, књ. IV, 1929, 154. Вук Ст. Караџић, *Црна Гора и Бока Коџиџорска*, Београд 1975, 46.

⁹ Др Драгоје Живковић, *Канцеларијско џослованје и архивска служба у Црној Гори*, ГЦМ V, Цетиње 1972, 246.

¹⁰ Др Бранко Павићевић, *Сџиварање црноџорске државе*, Београд 1955, 110.

¹¹ Ј. Јовановић, *н.д.*, 206. Др Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аусџирија 1814-1894*, Српска краљевска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. XLIX, Друштвени и историјски списи, Књ. 19, Београд 1924, 34. Сваки гардиста је, наводно, био висок од 2 *арџина* и 12 *врџкова* до 3 *арџина* (1,95 до 2,13м!). У суштини, придев *џерјаниџ* је означавао личност са правом ношења перјанице на калпаку.

Сл. 2. – Свидетелство о постављењу
Јована Вукотића за президента
Управљајућег Сената, Цетиње, 20. јануар
1832 (АО ДМЦ, Приновљени рукописи,
ф. 1830–1840)

непосредно руководила два председника (митрополит и гувернадур) и 10 *сенатора*, који би се бирали на три године. Иначе, *Правителство* би било подељено на *Сенат* (састављен од млађих) и једно саветодавно тело (састављено од старијих *сенатора*).¹² Владика Петар I до своје смрти, 18/30. октобра 1830. године, није успио да реализује планирану концепцију власти.

Нови теократски владар, архимандрит Петар II Петровић Његош (1830-1851, посвећен 6/18. августа 1833. у Ст. Петербургу), сазвао је у Цетињу, 2/14. октобра 1831. године, народни *Сабор* на коме је коначно донета одлука о привременом образовању *Правителствујућег сената црногорског и брдског* (12 чланова) и "*народне сираје*" (*Гвардије*, јачине 100 људи, која је заменила *Кулук*). На истом заседању име-

нована је осмочлана "*Перјаница*" и три стражара.¹³ Његош је 6/18. децембра исте године обавестио руског вицеконзула Јеремију Гагића како је оформио "*управленије народне, које управленије саставља 180 људи, из којих су 16 совјетници (сенатори) а 164 исполнителји (poliz-zia)*".¹⁴ Већ 20. јануара/1. фебруара 1832. "руски генерал" Иван Иванович Вукотић (који је из Русије стигао 13/25. септембра 1831) добио је "*свидетелство*" којим се "*обзнањује... свима Црногорцима и Брђанима, и сваком другом лицу, с њиховим почитањем његовог чина и достоинства, како високопреподобни господин архимандрит Пејтер Пејтровић, Управител црногорски, са сагласијом целога управљајућег Сената, поставља Господина Кавалира Јоанна Вукотића, због његове ревности и усердија дојакно к Народу црногорском указанно, и због његове способости и подстрекања к унапредацима пожељивостима*

¹² Група аутора, *Первое сербское восстание 1804-1813.гг и Россия*, књ. I, 1804-1807, Москва 1980, 81-83; Др Бранко Павићевић, *Полиција цара Павла I према Црној Гори*, ГЦМ III, Цетиње 1970, 28-31; Исти, *Један занимљив чланак о Његошу из 1851. године*, ГЦМ VII, Цетиње 1974, 195 (види напомену 22).

¹³ Др Јевто М. Миловић, *Један аустријски извештач из Његошеве времена*, ГЦМ III, Цетиње 1970, 179-180.

¹⁴ Писмо Петра II Петровића од 6/18. децембра 1831. Јеремији Гагићу, Архив Државног музеја у Цетињу (даље АО, ДМЦ), Приновљени рукописи, ф.1830-1840.

ирудовах ради сјосјешесјивованија народнега блага, ирезиденциом уирављајућега Сенаџа. За већу важност и веројатније појављује се ово Свидетелство нашим печатом (Управитеља Црногорској Архимандритији Пејтера Пејровића) и подписује се својеручно".¹⁵ Истовремено, за "вицејредседатеља Сенаџа" постављен је Вукотићев сестрић, Матеја Вучићевић.¹⁶ О формирању нових органа власти Његош је 16/28. марта известио далматинског гувернера Венцела Фетера фон Лилиенберга (Wenzel Vetter von Lilienberg) као и вршиоца дужности окружног поглавар у Котору, Миховила Мартелинија. Као ревностан чиновник, Мартелини је 8/20. маја 1832. далматинском Губернијалном председништву поднео извештај о организацији црногорске власти. *Правитељствујућии сенаџ црногорски и брдски*, који је обављао судску власт, састојао се од *иредседатеља*, *вицејредседатеља* и 14 *сенаџора*: Сава Маркова Петровића, сердара Ђура Поповића, Ђика Мартиновића и Манојла Вукотића из Катунске нахије; попа Јована Мартиновића и сердара Михаила Бошковића из Брда; војводе Томице из Пипера; попа Спаха Дрекаловића из Куча; Ђокице Ускоковића из Љешанске нахије; сердара Филипа Ђурашковића из Ријечке нахије; попа Матије Дрецуна из Љуботиња; сердара Марка Пламенца и кнеза Станка Кнежевића из Црмичке нахије и војводе Мине Радовића од Роваца, из Мораче. *Народну гвардију*, као извршну власт задужену да чува унутрашњи ред и мир, народну безбедност и извршава одлуке *Сенаџа*, чинило је 156 људи којима су заповедали Стеван Перков Вукотић са Чева и кнез Грујица Лопичић из Цеклина.¹⁷

У чланку "*Montenegro und der Vladika Pietro Petrovich II*", који је 4/16. фебруара 1851. објавио тршћански лист "*Lloyd*", износе се слични подаци. Према овом листу, председник *Сенаџа* (врховног законодавног и судског тела), имао је годишње припадљености од 3600 цванцка, *вицејрезиденци* - 3000 цванцка а 12 *сенаџора* - по 600 цванцка. *Корпус милиције* (*Гвардија*), који је чинило 420 људи са годишњом платом од по 120 цванцка, био је распоређен по свим нахијама и имао је задатак да убира порезе и извршава наредбе Владике. *Гвардијом* је у нижој инстанци командовало 12 *кајетана* са годишњим припадљеностима од по 300 цванцка. Коначно, Његош је располагао и личном гардом од 30 *иерјаника* (*носиоци кићанке*), који су годишње примали по 240 цванцка.¹⁸

¹⁵ АО, ДМЦ, Приновљени рукописи, ф.1830-1840.

¹⁶ АО ДМЦ, Приновљени рукописи, ф.1830-1840.

¹⁷ Д. Вуксан, *Писма Пејтра Пејровића Његоша*, књ. I, Београд 1940, 57-59; Др Јевто М. Миловић, н.д, 180.

¹⁸ Др Бранко Павићевић, *Један занимљив чланак...*, 197-199. Др Владан Ђорђевић, н.д, 39-41, наводи да је 12 *сенаџора* имало годишње припадљености од по 40 талира, 8 *иерјаника* - по 20 талира а да су *Гвардију* чинила само 32 гардиста. Вук Караџић, н.д, 48, тврди да су *сенаџори* примали по 80 форинти, да је *Гвардија* бројала 135 људи са годишњом платом од по 60 форинти и да је Владика располагао са 15 *иерјаника*. Различити подаци могу се правдати различитим изворима и временима у којима су аутори обрађивали податке (Вуково дело је штампано 1837. а Ђорђевић се базирао на аустријској архивској грађи која му је била доступна првих година 20. века). Према различитим изворима, *Гвардија* је била стално стационирана у *Ријеци Црнојевића* или у *Цетињу*, док су се *иерјаници*, по потреби службе, кретали по терену. Према Вуку, то је један од разлога што су *иерјаници*

Усавршавајући државну администрацију, Његош је 2/14. октобра 1837. увео *Пројокол Сенатја, Криминални пројокол* као и *Књижу умира* у коју се заводио сваки значајнији судски спор.¹⁹ Годишњи расходи на државни апарат, који су износили око 6000 талира (највише 24.000 до 25.000 форинти), покривани су из прихода од пореза (око 2 форинте или 4 до 6 цванцика на кућу; укупни приходи од пореза кретали су се између 24.000 и 25.000 форинти) и сталне руске субсидије.²⁰ Релативно ниске принадлежности *сенатјора* и *јерјаника* нису редовно исплаћиване, па су ови органи власти углавном живели од наплаћених казни ("глоба") и судских трошкова ("карајја").

Практично, Његош је племена претворио у административно-територијалне јединице централизоване државе у којој је *Сенатј* представљао законодавну и судску власт, *Гвардија* је вршила одређене судске и извршне послове а њихове одлуке на терену спроводили су *јерјаници*. О *јерјаницима* као органима јавне безбедности говори и капетан Јегор Петровић Ковалевски (*Еџор Пејирович Ковалевский*). Цар Никола I је 1838. овог официра Корпуса рударских инжењера упутио у Црну Гору. Када је Ковалевски јуна исте године стигао у Цетиње, архимандрит је одредио групу *јерјаника* са задужењем да гарантују личну безбедност руског госта.²¹ Коначно, *кајетјани* су представљали плаћене чиновнике централне власти са управним, судским, војним и полицијским овлашћењима. У то време, органи власти су добили и прве службене ознаке; *сенатјори* и нахијски *кајетјани* су на капи носили позлаћен, а *Гвардија* и *јерјаници* - сребрни грб са иницијалима своје нахије ("ЦН" - Црмничка нахија, "КН" - Катунска нахија).²²

Иако је Његош успоставио стабилније темеље правне државе,

Сл. 3. – Припадници 82. бококоторског стрељачког ландверског батаљона 1882

били нешто боље плаћени од *Гвардије*. Коначно, у првој половини 19. века нису биле тачно разграничене дужности *Гвардије* и *јерјаника*.

¹⁹ Др Драгоје Живковић, *н.д.*, 246-260.

²⁰ Др Владан Ђорђевић, *н.д.*, 39-41; Др Бранко Павићевић, *Један чланак...*, 197.

²¹ Б. Павићевић, *Меморандум Јеџора Пејировича Ковалевског о Црној Гори 1838. године*, Историјски записи бр. 2, год. XX, књ. XXIV, Титоград 1967, 219.

²² Др Владан Ђорђевић, *н.д.*, 39.

слично претходнику, Петру I, перманентно је наилазио на снажан отпор реформама тако да није успео да до краја сломи племенски партикуларизам. Коваљевски је у свом *Меморандуму*, који је 7/19. фебруара 1839. поднео штабу Корпуса рударских инжењера, позитивно оценио Његошеве тежње да у земљи заведе чврст поредак Међутим, капетан Коваљевски напомиње да је архимандрит имао велике тешкоће да модернизује државни апарат, јер је у црногорском менталитету био уврежен традиционални отпор свакој централној власти. Коваљевски критички оцењује овај антагонизам према репресији и покорности, чак и домаћој власти, што су вешто користили противници Његошевих тежњи ка стварању савремене администрације.²³

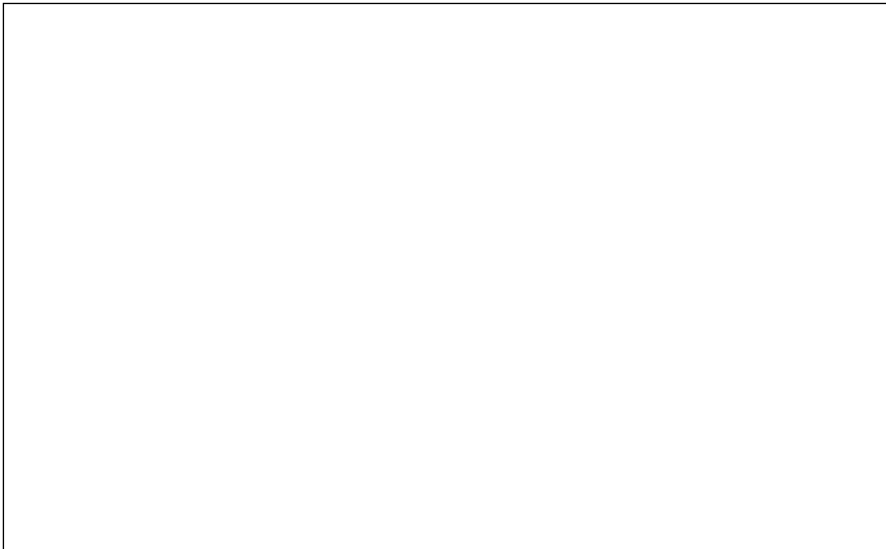
Данило Станков Петровић (1852-1860) је, на *Народној скупштини* у Цетињу, 1/13. јануара 1852. потврђен за новог владара (владику) Црне Горе "са свим априбуцима његова претходника", Петра II Петровића Његоша.²⁴ Међутим, *Народна скупштина* је почетком марта 1852. усвојила предлог *Сенаџа* о новој организацији црногорске државе, према коме је "... Црна Гора (убудуће требало да буде) световна ("мирска") Кнежевина под владом наследнога Књаза; За Књаза Црногорског (би се) призна(о) Господар Данило Петровић Његош. После његове смрти наследство (би) припа(ло) његовим мушким потомцима по праву прворођења....". Коначно, "...закони и обичаји којима се до (тада) управљала Црна Гора, оста(ли би) у њуној важности, изузимајући реформе које се овим декретом приписују...".²⁵ Ови закључци су у форми петиције 7/19. марта 1852. упућени на сагласност руском цару Николи I (*Николай I*, 1825-1855). На великој свечаности у Цетињу, 3/15. августа 1852, вицекрзидент *Сенаџа*, Ђорђе Савов Петровић, прочитао је писмо руског министра иностраних послова да је "његово величество цар руски, уважавајући молбу народа и Сенаџа црногорскога, присиља на то, да се Данило не владичи, него да постане књаз".²⁶ Практично, тиме је означен почетак световне аутократије у Црној Гори, коју је, укидањем гувернарства, још 1832-1833, наговестио Петар II Петровић Његош. Књаз Данило је 9/21. новембра 1852 (другог дана *Народне* односно "*Госпођинске*" скупштине), прочитао списак имена старих и новоизабраних *сенаџора*, *капелана* и *јерјаника*, предложио да се број *јерјаника* повећа на 60 и изнео нацрт пореских класа и стопа. Најсиромашнија породица би плаћала један фјорин, "имућна" - 2, "имућнија" - 4 а "најимућнија" - 6 фјорина. Скупштина је потврдила одлуку од марта месеца исте године да се у земљи суди по старом *Законику* Петра I. Како су сви били свесни да је овај акт већ застарео и да је регулисао само неке сегменте правног живота, усвојен је и предлог књаза Данила да се у скорој будућности донесе нови законски текст (нови *Законик* усвојен је тек 23. априла 1855). Неколико дана касније, донета је одлука о постављењу цариника и увођењу "дације" на увезену и "булет од транзиџа" (транзитне таксе) на

²³ Б. Павићевић, *Меморандум...*, 225-226.

²⁴ Б. Павићевић, *Књаз Данило*, Београд 1990, 45.

²⁵ *Истио*, 47; др Владан Ђорђевић, *н.д.*, 67.

²⁶ Б. Павићевић, *н.д.*, 68.

Сл. 4 – Приказ униформи црногорске војске на почетку 20. века, "Карадаг", издање Генералштаба турске војске

робу која је пролазила кроз постојеће царинарнице.²⁷ Порески, царински и приходи од судских *глоба* и *караџа*, сливали су се искључиво у државни буџет. Повећана буџетска средства, као и увећан број *сенатџора* и *џерјаника*, омогућили су овим државним службеницима да се издржавају од личних примања и да се на дужности у Цетињу смењују свака 3 до 4 месеца. Тако је 1852. године *президентију* и *вицејпрезидентију* *Сенатџа* одређена годишња плата од 4.700 гулдена, *џерјаницима* и *џерјаничком каџеџану* - 3.740, шеснаесторици племенских *каџеџана* - 960, а за издржавање *џандурица* на граници према Турској и за помоћ породицама погинулих Црногораца одређено је 3.200 гулдена.²⁸

Данило је задржао наслеђене, релативно уходане институције централне државне администрације, што му је олакшало посао на проширивању администрације локалних органа власти. Током педесетих година укинуо је кнежине и кнезове, а број капетанија је повећао на 50. *Каџеџанима* је препустио локалну војну, административну, судску (за спорове чији трошкови нису прелазили 20 талира) и извршну власт. *Каџеџани* су као извршне органе могли користити *џерјанике*, али и *сџоџиџинаше* и *десечаре*, значи делове чисто војне структуре. Наиме, Књаз је уложио велики напор на реорганизацији и модернизацији војске што је, у крајњој линији, довело до својеврсне милитаризације државног апарата.

²⁷ *Исџо*, 71-72.

²⁸ *Исџо*, 56, напомена 106. Константин Петкович наводи да су сенатори у почетку примали 200, а касније 250 сребрних гулдена, с тим што су за време боравка у Цетињу добијали и додатак од једног цванцика. К. Петкович, *Черногория и Черногорцы*, 407-411.

та. *Гвардија*, којој су још на *Госиођинској скупиштини* одузети прерогативи судског и извршног органа цивилне власти, реорганизована је у елитну јединицу црногорске војске. Почетком 1858. број гардиста је износио 400, да би маја исте године (пред битку на Граховцу) ова јединица била организована у 10 стотина са укупно 1000 бораца.²⁹ Коначно, Књаз је за све војне старешине и припаднике државне администрације прописао одговарајуће службене ознаке у виду различитих грбова који су се носили на црногорским *кајама*. Основни циљ ове мере био је да се представници војне и цивилне власти истакну хералдичким симболима, који би уједно означавали и статус носиоца на хијерархијској лествици. *Сенаџори* су на капама носили грб у виду позлаћеног двоглавог орла са књажевским иницијалима "Д I" на грудима и лавом у подножју канџи; племенски *кајетани* - идентичан симбол на позлаћеној плочици; *џерјаници* су добили грб племенских *кајетана* у сребрној боји, док су стотинаши *џерјаника* испод стандардног *џерјаничког* грба имали посебан додатак у виду укрштених сабљи. Припадници *Гарде* су на "*кајицама*" носили орла јако раширених крила, са жезлом и шаром у канџама и иницијалима владара (Д I).³⁰

Пада у очи да је у Црној Гори настајао централизовани полицијски систем (према улози централне власти); с друге стране, он се према броју централних команди развијао и као једна врста сложеног полицијског система. Раније лутање између појмова "*народна гвардија*", "*гварџија*" (гарда) и "*милиција*" (лат. *militia* - војна служба, народна војска која се подиже само у рату, наоружани народ), указује да се рачунало на примену силе милитаристичког типа током вршења репресивне функције у очувању реда и на наглашену намеру да се ова институција држи под контролом врховне власти, ван других утицаја и контроле. Војне реформе књаза Данила, којима је војсци препуштен део судске и извршне власти, само су потврдиле ове тежње. Само овакав концепт полиције могао је да се супротстави племенском партикуларизму и умањи уступке централне власти. Данило је створио државу која се у административно-управном погледу базирала на територијалном принципу и хијерархијском систему строге субординације односно послушности локалних органа централној власти како по вертикалној тако и по хоризонталној линији управљања.

Нови црногорски књаз, Никола I Петровић (1860-1910, краљ од 1910. до 1918), током 1863. године је буџетске изворе проширио прецизније одређеним порезима на имовину (непосредним порезима). Сваки грађанин је плаћао по 20 крајцара (6 гроша) на рало обрадиве земље (укупно је постојало 65.175? рала), по 10 крајцара или 3 гроша на косу ливаде (укупно 21.171 коса) и по 10 крајцара (3 гоша) на виноград. На свако грло крупне стоке плаћало се по 10 крајцара односно 3 гроша (укупно 37.949 говеда), на овцу или козу - по 2 крајцаре или 0,6 гроша (257.720

²⁹ Љ. Полексиф, *Крашак преглед историјског развоја црногорске војске*, Ратник, св. IX, год. XLVII, Београд 1931, 89-90. Први командант Данилове *Гвардије* био је Ђуро Кусовац.

³⁰ К. Петкович, н.д., 423.

Сл. 5. – Командни кадар Прве пионирске чете на осмомесечном вежбању 1905. г.
Збирка Б. Богдановић

оваца и коза), на свињу - по 5 крајцара или 1,5 грош (5909 свиња), на кошницу пчела - такође 5 крајцара или 1,5 грош (18.455 кошница) и, на аков (58 литара) вина - 13,3 крајцаре или 4 гроша (укупно опорезивано 9.292 акова односно 854.000 литара). Тако је државна каса од непосредних пореза годишње убирала 81.500 форинти. Од посредних пореза (царински приходи) и монопола на продају рибе, соли и ракије, сливало се још 32.000 гулдена (само од монопола 10.000 форинти). Сем тога, приход од глоба износио је 5.000 форинти. Значи, само непосредни и посредни порези годишње су доносили преко 88.902 гулдена или 106.500 форинти. Три године касније, порез од 5 форинти по домаћинству доносио је годишње 150.000 форинти, царине 60.000 форинти, а монопол на со, суво месо и дуван 1.000 форинти, што је укупно износило 211.000 форинти. Исто-времено, за *йлеменске жлаваре* је годишње издвајано 14.293 форинти, 15 *сенатйора* је примало по 240 форинти, *йпредседник Сенатйа* 1.500, *вице-йпредседник* 1.200 а сваки од 100 *йерјаника* - по 80 форинти. *Војвода* (који није имао звање *сенатйора*) примао је по 60 форинти, 42 *кайейшана* и 3 *командира* - по 80 форинти, 136 *барјакйшара* је имало годишње прина-длежности од по 12, а 1.428 *десечара* - по 5 форинти. Значи, укупни рас-ходи на администрацију и "професионална" војна лица износили су око 42.700 форинти.³¹ Књаз је у пролеће 1868. године сазвао *Скуйшйшину* у

³¹ *Истѡ*, 440. Др Владан Ђорђевић, *н.д.*, 226-227. У ово нису урачунати манастирски прирези и стране субвенције.

Цетињу на којој је за председника *Сенаџа* одредио Божа Петровића, а промовисао је и одређене политичке и судске реформе. Тако су убудуће све административне и судске одлуке достављане вишим инстанцама у писменој форми, пооштрене су казне на узурпацију туђе имовине, *кајетјани* су обавезани да наплаћене судске казне ревносно достављају државној благајни, *Сенаџ* је задужен да прикупља и администрира приходе од пореза, а формиран је и одбор за контролу државних финансија.³² Током 1871. године *нахије* и *кајетјаније* су замењене *начелствима* (укупно 8). Ова одлука је била у колизији са новом *Уредбом о формацији војске* од 1/13. јануара 1871; наиме, Црна Гора је по старом, племенско-територијалном принципу, формирала 7 бригада са 23 батаљона "редовне" војске и 6 батаљона *Гарде*. Од племенско-територијалног принципа одступала је само *Гарда*; свака од шест бригада "редовне" војске давала је по један батаљон, јачине 500 бораца, за *VII, гардијску бригаду*. Према *Уредби* од 24. јануара/5. фебруара исте године, надзор и одржавање реда на јавним скуповима били су у надлежности војних старешина.³³

Књаз је 13/25. марта 1879. сазвао *Народну Скупштину* на којој је донет низ нових реформских одлука. *Начелства*, која су се одржала само седам година, укинута су, а локална управа је враћена на стари систем поделе (10 *нахија* односно *окоужних кајетјанства*). Пола века стара институција *Сенаџа* замењена је новоустројеним *Државним савјетом* и *Великим судом*. *Државни савјет* је представљао законодавно тело састављено од свих министара новоустројених *Управа* и одређеног броја чланова које је бирао лично Књаз (први председник *Савјета* био је дотадашњи председник *Сенаџа*, Божо Петровић). Истовремено, *Велики суд* је представљао врховну судску инстанцу, а састојао се од 4 члана којима је председавао (опет) Божо Петровић. Оснивање ових тела представљало је још један покушај раздвајања законодавне, судске и извршне власти.

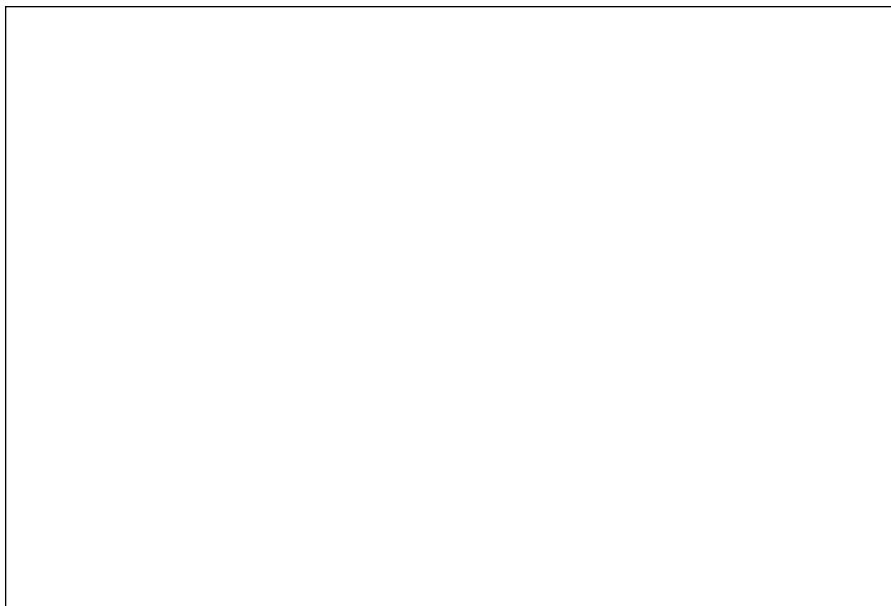
На истој *Скупштини* оформљена је и нека врста министарстава (*Управе*). Тако су први пут успостављене *Управа за унутрашња дјела* (на челу са Машом Врбицом) и *Управа за војна дела* са министром Илијом Пламенцем.³⁴

Измене у цивилној администрацији пратила је и реорганизација војске, поготово што је, након рата 1876-1878, територија Књажевине била увећана. На основу извршеног "*уријейиса*", војска је 1880. подељена на I и II класу, а формацијски је организована у 9 бригада (58 батаљона) од којих је *прва бригада* била *гардијска* (јачине 7 батаљона). Ово потврђује да је *Гарда* још од времена књаза Данила постала чисто војна формација, без икаквих судских и извршних овлашћења. Према својој величини и тактичкој намени, она је била изједначена са осталим бригадама; придев "гардијски" само је указивао на њен елитни карактер и није више имао везе са функцијом владареве телесне страже. Тако су извршне органе цивилне власти - неку врсту полицијске жандармерије - пред-

³² Др Владан Ђорђевић, *н.д.*, 275.

³³ Љ. Ј. Полексић, *н.д.*, 91-92.

³⁴ Др Владан Ђорђевић, *н.д.*, 442-443.

Сл. 6. – Вод полицијске жандармерије Врховне команде у униформама полицијске жандармерије, Подгорица 1909

стављали још само *йерјаници*.³⁵ Извештај који је аустријски посланик у Цетињу, пуковник Милинковић, саставио 26. новембра/8. децембра 1886, указује да је књаз Никола у то време *"укинуо (и) йерјанике"* и заменио их (у својству личне гарде) тзв. *"балканским батјаљоном"*. Књаз је 25. новембра/7. децембра дошао из Ријеке Црнојевића у Цетиње (да чести-та своме зету, кнезу Петру *"крсно име Карађорђевића Св. Климентий-ја"*?) у пратњи једне чете *"балканског батјаљона"*. Овај батаљон су, наводно, *"организирали млади црногорски официри, који су се образовали у Италији код алпских йруја"*.³⁶ Тачно је да се 1/13. јула 1886. у Црну Гору вратила група од 10 свршених питомаца Ратне школе у Торину. Због специфичног карактера домаћег војишта, црногорски стипендисти су током школовања праксу обављали у батаљонима планинских, тзв. *"алпских"* трупа (6 пукова или 20 батаљона *Truppe Alpine*). Ови потпоручници одмах су у Никшићу организовали шестомесечни курс за 520 одабраних питомаца, тзв. *"Никшићких пешака"*.³⁷ Вероватније је да је

³⁵ Љ. Ј. Полексић, *н.д.*, 92-93.

³⁶ Др Владан Ђорђевић, *н.д.*, 497-498.

³⁷ Љ. Ј. Полексић, *н.д.*, 93-94. Ратну школу у Торину завршили су потпоручници Јанко Вукотић, Саво Ивановић, Нико Пејановић, Иво Ђуровић, Милутин Николић, Илија Бојовић, Милош Радовић, Ананије Милачић, Машан Божовић и Лакић Лабовић. По завршетку никшићког курса, сви слушаоци су упућени у своје чете са задатком да помажу командирима приликом обуке војника. Касније је већина од 520 *"Никшићских пешака"* унапређена у *"официре"* народне војске.

књаз Никола 7. децембра 1886. само желео да промовише школовани кадар своје војске па је са текућег никшићког течаја ангажовао пратњу јачине једне чете. С друге стране, Књаз се заиста припремао да расформи-ра гломазну *Гардијску* формацију и замени је мањом и оперативнијом јединицом *йерјаника* која би се, ослобођена свих других "цивилних" обавеза, у потпуности могла посветити његовом личном обезбеђењу. Ово потврђује и касније *Усїројсїво војске* из кога се види да је *Гарда* укинута (гардијска бригада је расформирана) и замењена *йерјаничком чешом* као чисто војном формацијом.

Ове измене пратило је и доношење низа закона којим је замењен *Законик* књаза Данила из 1855, поред осталих *Ойшїеѣ имовинскоѣ законика* из 1888, *Закона о слободи шїамїе*, *Кривичноѣ законика* и других донетих током прве деценије 20. века.

Како мере предвиђене скупштинским одлукама од 13/20. марта 1879. нису успеле да разграниче законодавну, судску и извршну власт, нешто слично је покушано да се спроведе *Законом о Књажевској Влади* од 6/19. децембра 1902.године. Међутим, ни овај правни акт није дао боље резултате.

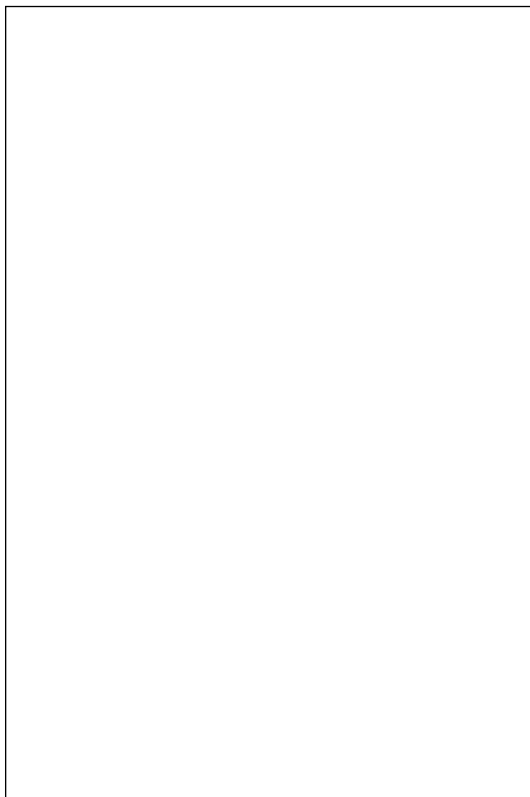
Указом од 8/21. априла 1903.године донет је *Закон о усїројсїву Минисїарсїва унуїрашњих дјела и админисїраїивној йодјели државе* (са даном ступања на снагу 23. априла/6. маја). У дјелокруг управног одјељења *Минисїарсїва*, сем предмета из чл.9 и 13 *Закона од 6/19. децембра 1902*, спадали су и скупљање предрачуна појединих одељења и састављање предлога за буџет *Минисїарсїва Унуїрашњих Дјела* као и преглед, одобравање и исплаћивање рачуна свих одељења *Минисїарсїва*, изузимајући одјељење за пошту и телеграф. *Шеф уїравноѣ одјељења Минисїарсїва унуїрашњих Дјела* добио је и титулу *Начелника истог Минисїарсїва* (као и у чл. 7 *Закона* из 1902). *Минисїар* је могао на предлог шефа одељења, а према указаној потреби, поделити поједина одјељења у одсјеке и предати управу једног или више одсјека секретару(има) односног одјељења.

На челу сваког одјељења Министарства, према чл. 14 *Закона* од 6/19. децембра 1902, налазио се *Начелник (Шеф)*, који је руководио пословима одјељења, у којима се на служби налазио различит број лица:

- а) *Уїравно одјељење* са два секретара, једним рачуновођом и писаром и потребним бројем нижег особља;
- б) *Одјељење за ѓрађевину и саобраћај* са једним секретаром, два писара и нижим особљем;
- в) *Одјељење за йошїу и йтелеѓраф* са секретаром, благајником, два контролора, рачуновођом, писарем и нижим особљем;
- г) *Одјељење саниїейїско* са секретаром, писарем и нижим особљем и,
- д) *Одјељење йривредно* са два секретара, писарем и нижим особљем.

При томе, број особља није био строго прописан и могао се мењати према указаним потребама. Коначно, чл. 7 је било предвиђено да *Минисїар* пропише интерни правилник *Минисїарсїва*.

Чланом 8, Кнежевина је била подељена на 5 *уїравних обласїи* (наместо дотадашњих 10 *окружних каїейансїва*). *Уїравне обласїи* су

Сл. 7. – Ознаке полицијске жандармерије:

1. капа, 2. црвене еполете са златним монограмом "Ж", 3. сребрни грб у Црној Гори до 1916, 4. жандармеријски грб у крајевима припојеним после Првог балканског рата.

Цртеж: Б. Богдановић

чинице *Кайунско-Ријечка* (са дотадашњим Ријечким и Катунским окружним капетанијама; седиште Области у Цетињу), *Зетско-Брдска* (са дотадашњим Зетским и Брдским окружним капетанијама; седиште Области у Подгорици), *Никшићка* (са дотадашњом Никшићком окружном капетанијом; седиште Области у Никшићу), *Морачко-Васојевићка* (са дотадашњим Колашинским и Андријевичким окружним капетанијама; седиште Округа у Колашину) и *Приморско-Црмничка Обласи* (са дотадашњим Барским, Улцињским и Вирским капетанијама; седиште Области у Бару).³⁸ На чело сваке *Обласи* постављен је обласни *Управније*, "чији је дјелокруж ојредијељен засебном наредбом *Државног Савјета*". Обласним *Управнијема* били су потчињени шефови обласних *полиција*, а обласни *инжинијери*, *љекари* и *економи* су му били на расположењу пре-

ма одредби *Државног Савјета* о дјелокругу *Управније* *Обласи*.³⁹

Већ 25. маја/7. јуна 1903, *предсједник Државног Савјета*, Божо Петровић, у складу са члановима 10 и 11 *Закона о устројству Министарства Унутрашњих Дјела*, издао је *Наредбу о уређењу обласних управа и њиховој надлежности*. Обласни *Управније* представљао је највишег преставника државне власти из делогруга рада *Министарства Унутрашњих Дјела*. Он је био задужен за јавни ред и сигурност на подручној *Обласи*. Према члану 3 *Наредбе*, Обласни *управније* је за одржавање реда и мира добио на расположење *појребан број жандара*. И у чл. 11

³⁸ *Закон о устројству Министарства Унутрашњих Дјела и администрацијивној појдели државе*, Цетиње 8. априла 1903. *Глас Црногорца* бр.16, Цетиње 12/25. април 1903.

³⁹ *Истио*.

наглашава се да *Обласни Управнишело* има на расположењу особље канцеларије, *нужни број жандара* а, по могућству, једног *Шефа Полиције*, обласног инжењера или надстојника грађевина, обласног лекара и обласног економа.⁴⁰ Овим правним актом коначно је укинута традиционална функција *перјаника* а у свакој области је формирана једнообразно униформисана и наоружана *полицијска обласна жандармерија*.⁴¹ *Обласни Управнишело* је водио непосредни надзор над племенским *Кайетанима*, старао се о објављивању и тачном вршењу закона и законских одредаба и водио надзор над надлештвима, општинама, друштвима и државним чиновницима подручне Области. У делокруг његовог рада спадала је и брига о народном здрављу, стању стоке, унапређењу народне привреде, земљорадње, трговине и радиности уопште, као и брига о шумама и водпривреди. *Обласни Управнишело* је био задужен и за државну имовину (сем војне), а водио је и надзор над *земљама муџединским* (муслиманским крајевима) према упутствима и наредбама *Министра* Коначно, чланом 17 је наглашено да ће *Министар Унутрашњих Дјела* посебно прописати дјелокруг и упутство за вршење дужности племенских *Кайетана* по управној струци.⁴²

Дужности *Племенских Кайетана Министар Унутрашњих Дјела* верификовао је 7/20. јуна 1903, наглашавајући да су они, пошто *Кайетанија* по административној подјели земље спада у *Управу* одређене *Области*, подчињени *Управнишелу Области*.

Даља подела *Области* на 56 *кайетанија* и 6 *варошких оштина* завршена је тек 1905. године, паралелно са верификацијом "октроисаног" *Устава* и формирањем *Народне Скупштине* према савременим европским стандардима. У складу са коначно дефинисаним оперативним зонама, министар унутрашњих дјела, Мих. Ивановић, 25. јануара/7. фебруара 1907. је верификовао *Полицијски правилник у Књажевину Црној Гори* (Бр. 497). У *Оштиним одредбама* дат је кратки опис значаја и историје полиције уопште. Потом су наведени најважнији задаци полиције: одржавање јавног реда у земљи, старање о личној и имовној безбједности грађана, спречавање казних (очевидних) дјела, хватање и истраживање њихових учиниоца, старање о извршењу закона и одлука поједи-

⁴⁰ Уколико број жандара није био довољан, Управитељ је у случају већег поремећаја јавног реда и мира на граници или у унутрашњости и у случају елементарних непогода имао право да затражи помоћ војске. Сем тога, војне пограничне власти имале су право да одмах интервенишу у случају "упада прекограничних чета или зликоваца", а да о интервенцији накнадно извести Обласног Управитеља. *Наредба Државног савјеша о дјелокружу обласних управнишела и уређењу обласних управа*, Црногорски законици 1796-1916, Правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе, књ. II, приредили: др Бранко Павићевић и др Радослав Распоповић, Подгорица 1998, 681-685.

⁴¹ Д. М. Јововић, *О црногорској полицији*, Полиција бр.1, Београд, 1. јануар 1912, год. III, 1-4. *Перјаници* у то време нису имали тачно дефинисан грб; носили су или стару верзију из времена књаза Данила само са иницијалима "НП" (значи, идентичан са жандармеријским) или верзију на сребрној плочи, са балдахином и круном.

⁴² *Наредба Државног савјеша о дјелокружу обласних управнишела и уређењу обласних управа*, Црногорски законици, књ. II, 681-685.

Сл. 8. – Полицијски жандарм.
Реконструкција: Чедомир Васић

них власти и старање о здрављу и јавном моралу грађана.⁴³ За разлику од Аустро-Угарске и Србије, *жандармерија* је била у искључивој надлежности *Министарства унутрашњих дјела*. У свакој области највећу полицијску власт је представљала *Обласна управа* на челу са обласним *управитељем* и *шефом обласне жандармерије*. Даље, *Области* су дељене на *капетаније* са капетанима као представницима полицијске власти, док су исту функцију у *општинама* вршили општинским кметови (*општински жандарми* су називани и *пандурима*). У *варошким општинама* капетанску функцију су вршили *председници општина*. Коначно, чланом 61, у пограничним областима установљени су *погранични полицијски органи* који су обављали све дужности које су у општем дијелу за *жандарме* наведене. На самој *граници жандарми* су били дужни *нарочиту пажњу обрађивати на долазеће стране особе-иностранке, ие сумњиве, у колико је то могуће постољњем изгледу и понашању видјети*, - *пријављујући пограничној полицијској власти, ради прегледа њених исправа, како се у државу не би увлачиле скићнице, коцкари и злочинци*. *Погранични жандарми* су били дужни да крстаре дуж границе и пазе како на особе предвиђене чл. 61, тако и на кријумчарење.

Највећу полицијску власт у земљи, која је по хијерархијској лествици водила надзор над свим нижим, побројаним представницима државне полицијске власти, издавала им потребна упутства и наредбе, представљало је *Министарство* односно *Министар унутрашњих дјела*.⁴⁴

Полицијски чиновници (*обласни управитељи, капетани и председници градских општина*) постављани су књажевим указом, а по препоруци *Министра унутрашњих дјела*, док су сеоски *кметови* бирани јавним гласањем на нивоу села.

⁴³ *Полицијски правилник у Књ. Црној Гори*, Црногорски законици, књ. IV, Подгорица 1998, 421-438.

⁴⁴ *Исто*.

Жандарми су били стационарани у варошима и налазили су се под командом *преседника градских ошштина*. У оним местима у којима се налазило и седиште Обласне Управе (Цетиње, Подгорица, Никшић, Колашин, Бар), жандарми су били под непосредном командом *шефова обласних жандармерија*. Шефови обласних жандармерија регрутовани су из састава официјерског кора и, између осталог, били су задужени за обуку жандарма. Полицијске жандарме су постављали Обласни Управителји на предлог командира обласних жандармерија и *преседника варошких ошштина*. Кандидат за жандарма морао је испуњавати следеће услове:

да је црногорски држављанин,

да је писмен,

да је одслужио прописани рок у војсци (према чл.18 Закона о *устројству војске за Књажевину Црну Гору* од 29. априла/12. маја 1910, "...ни један црногорски држављанин (није могао) добити државне службе док не изврши оба два рекрујиска вјежбања" - у 18. и 19. години старости),

да није млађи од 20 нити старији од 40 година (управо због наведеног члана Закона о *устројству војске*),

да је доброг владања (што има освједочити увјерењима власти) и,

да је умно и физички потпуно развијен (што има освједочити љекарским увјерењем).

При томе, предност су имали неожењени кандидати или удовци без дјеце, кандидати са знањем страног језика и кандидати из мјеста или најближе околине у којој би били распоређени на службу; поред овога, узимало се у обзир и имовно стање.⁴⁵

Према члану 67, у припадљености жандарма спадала је плата и наоружање (војнички ножеви и дугачке пушке са муницијом).⁴⁶ Међутим, овај члан очито није потпун јер су жандарми задужили и једну врсту униформе као и (осим пушке и ножа) традиционалне револвере.

Све до 1896. године извршни органи власти, *Гвардија* и *йерјаници*, дужност су обављали у цивилном оделу (националној ношњи), са *џрбом* на капи као једином дистинктивном ознаком. Тек ће *полицејска жандармерија* задужити једнообразну униформу, уведена за војнике *наставних батальона* (у ствари, *првог батальона сивојеке војске*) 1896. године. Униформу су чинили: црвени *цамадан* - прслук у виду блузе са рукавима и црним обрубом, плаве, доста широке чакшире до колена (*џаће*), беле чарапе (*доколенице*), црне ципеле (*цокуле*), *сур оџријач са металним йуцадима*, кожни појас (*силав*) за револвер и црвена *кајица* (практично, видљив је био само црвени *йелџак* са Књажевим монограмом извезеним од златне срме) без *броне* (сунцобрана, ширма), са црним платненим обрубом (*деравија, облисџа*). Као и у војсци, и у жандармерији су припадници муслиманске вероисповести, уместо црногорске *кајице*, носили *фес* (са истом службеном ознаком односно *џрбом*). Службену

⁴⁵ *Исџо*; Д. М. Јововић, н.д.

⁴⁶ *Полицејски йравилник у Књ. Црној Гори*, Црногорски законици, књ. IV, 421-438.

ознаку (*џрб*) жандарма представљало је жуто слово "Ж" на црвеним еполетама *џамадана* и сребрни грб *џлеменскоџ кайеџана* (у суштини, стари грб *џерјаника* из времена Данила I, само са иницијалима *новоџ владара* - "Н I") на предњем делу *кайице*.⁴⁷ Ова униформа је представљала само симплификовану и унифицирану црногорску националну ношњу, што је био још један уступак традиционализму. Међутим, спорно је када се први пут пошло од идеје да се војска и цивилни органи власти опреме једнообразном одећом, коју би добијали од државе. Према "*Militär-Zeitung*"-у, у Црној Гори су још 22. децембра 1882/1. јануара 1883, "*џири џеишадијска баџиџаљона новоуџиројене редовне војске*" опремљена "*оделом народноџ кроја*". Одело је чинила "*долама зелена, џамадан црвени (и) чакшире џлаве. Обуџа је (била) на шнирање..., каџа црна с црвеним џеменом, сџред моноџрам књазов и џрб. Код војника су знаци сџарешин-сџива (били) од црвене чоје на јаци, на којој се налази(о) и број баџиџаљона, а код официра, из џозлаћених нараменица са сребрним звездицама*".⁴⁸ Као што је познато, 1880. је само издата нова *Уредба о формацији народне војске* а 1881. је у Подгорици и Бару одржан тромесечни официрски курс. С друге стране, 1881-1882. године коначно је формиран 82. стрељачки бококорторски батаљон аустријског Ландвера (*Dalmatiner-bocchessische-Landesschützen bataillon Nr.82 in Cattaro*), који је, према *Закону* од 19. маја 1869, *Оџласу лициџиџације* од 5. јуна, поверљивом царском рескрипту бр. 656 од 8. јуна и опису проте Лазара Ерцеговића од 5. октобра 1881, задужио униформе које су до детаља одговарале наведеном опису: "*каџа црноџорска (каџа за на џоље од црвеноџ скерлеџа са розеџом у облику меџиџалне руже...), долама (хаџеџиџак) зелена, џрслук (јечерма, кружаџи) црвен..., џаће џлаве...докољенице бијеле (и) на ноге краџиџке чизме (џокуле)*".⁴⁹ Данас је тешко рећи да ли је крајем 1882. године у Црној Гори заиста био израђен пројекат једнообразне униформе који није реализован; у сваком случају, униформа уведена 1896. године по много чему се заснивала и на узору из суседне Боке.

Сваки жандарм је од оружја дужио руску "*џиролинејну*" (у Црној Гори популарну под називом "*московка*") пушку система Мосин-Наган (*Мосин-Наганџи*) 7,62 мм М. 1891, са бајонетом без канија. Пушке су биле старог типа, са "*нишианском сџиџиџом и канаџиџом за нишањење од 400 до 2600 корака*" Уз пушку, већ по традиционалном обичају носили су и револвере 11,2мм система *Gasser M.1870/74*.⁵⁰

⁴⁷ *Раџиџник II*, год. XXVII, том LVIII, Београд 1905, 386-390; *Die Montenegrinische armee*, Wien 1900, fig.1-18; *M.Katonabará, Vitezék*, Budapest 1910, 46-48. Након усројства војске 1910. године, официри са чином *кайеџана* добили су позлаћену плочу са орлом, лавом и две сребрне, укрштене сабље. *Перјаничку* ознаку представљао је двоглави орао раширених крила са круном, који је држао жезло и шар; око орла су симетрично биле пласиране две шестокраке звезде а на грудима - књажеви иницијали "Н I".

⁴⁸ *Службени војни лист* бр.3 год. III, Београд, 22. јануар/3. фебруар 1883, 131.

⁴⁹ Б. Богдановић, *Бокеџски сџирељачки баџиџаљон 1869-1914.године*, ГЦМ књ. XII, Цетиње 1979, 145-156.

⁵⁰ *Дио I, Оџис оружја Б) Берданке-В) Верн'длове Г) Црноџорскоџ револвера*, Цетиње, Штампарија Краљевског Црногорског Министарства војног, Цетиње 1915, 12-13. Руси су 24. маја/6. јуна 1898. Црној Гори испоручили 20.000, а 7/20. јула 1909. још

Чланом 19 строго је прописано да жандарм смије употребити оружје само у случајевима:

а) у нужној одбрани свога животића или животића другог лица,
б) у савлађивању ошторџа који се без уиошребе оружја не може савладаи и,

џ) у иредуишеу бјежсиво ошасних злочинаца, кад се бјежсиво не може на друи начин сирејечии. Сем тога, члан 58 предвиђа да "ири сировоуеу криваца, жандарми носе наиуеено ваишено оружје, ил.ј. револвер (који се не спомиеу у чл. 67) и дугачке иушке".

Према ставу Б (чл. 41-52) и К, чл. 72, жандарми, старјешине жандарма, шефови полиције и њихови замјеници су, као помагачи иследне полицијске власти, вршили увиђај по преступима.⁵¹ Сем тога, према *Наредби Државног Савјета* од 27. маја/7. јуна 1903, ови органи су одређивали казне по трећем делу *Кривичног законика*, вршиле истрагу према *Закону о судском иосиуику* и вршиле репресивну службу. *Обласни суд* је у неким случајевима могао да овласти *кайеиана* или *иредседника жрадске оишиине* и да врши саслушања осумњичених.⁵²

Коначно, ставом 3 прописано је да ће се дужности *жандарма* за вријеме рата...опредијелити нарочитим правилником, кога ће издати *Министерство војно*.⁵³

Овај став је 30. августа/1. септембра 1908. пропраћен у новој *Уредби о формацији ијелокуине војске Књажевине Црне Горе*. *Перјаници* су 1908. године и официјелно потпали под надлежност Министра војног и сведени су на тактичку формацију јачине једне чете из састава војних чиновна на специјалној служби. *Перјаничку чети*у чинио је један *командир*, један *кайеиан* и један *иоручник* (3 официра), 100 *водника*, један *нижи грађански чиновник VI (кужинар)* и један *VII класе (иомоћни момак)* и 10 *момака* (5 из специјалне службе и 5 из II класе активне војске). Чета је следовала 30 *јахаћих* (20 из специјалне службе и 10 из састава II класе активне војске, реквизираних од народа) и 5 *товарних коња*; службу у седлу обављала су 3 официра и 27 *водника-иерјаника*. Ова чета је била распоређена при *Врховној команди*, као пратња и службено особље *Врховног Командантја Књаза Госиодара*.⁵⁴

Уредбом о формацији војске, 1908.године је предвиђено да се у време мобилизације, уз *иолицијску*, формира и *војна жандармерија*. *Војна жандармерија* је чнила помоћни род војске. *Командир жандармерије* се налазио у саставу *Уйраве Главног Сиана* а командовао је *жандармеријским водом Врховне команде* и *дивизијским десечаријама* распоређе-

10.000 пушака М.91. Међутим, Руси су 1910. године исто оружје, уградњом задњег нишана типа Коновалов ("за нишањење до 3200 корака"), прилагодили савременитој муницији А. Керна (са шиљатим врхом). В. Bogdanović, *Puške - dva veka puška na teritoriji Jugoslavije*, Beograd 1990, 101-103.

⁵¹ *Полицијски иравилник у Књ. Црној Гори*, Црногорски законици, књ. IV, 421-438.

⁵² Д. М. Јововић, н.д.

⁵³ *Полицијски иравилник у Књ. Црној Гори*, Црногорски законици, књ. IV, 421-438.

⁵⁴ *Уредба о формацији ијелокуине војске Књажевине Црне Горе и дјелокругу, надлежностии и власији Више војне уйраве, команда и ситарјешина у војсци*, Цетиње, 1908.

ним у Цетињској, Никшићкој, Подгоричкој и Колашинској дивизији. *Жандармеријски вод Врховне команде* чинио је кадар из *полицејске жандармерије* а састојао се од два водника, шест десечара и 18 војних жандарма. *Дивизијску десечарију војне жандармерије* чинили су један водник, три десечара и 9 жандарма а кадар је регрутован од исслужених *полицејских жандарма* или војника I класе активне војске. Практично, црногорска војска је у ратном стању располагала са свега 80 војних *жандарма*.⁵⁵

Очито је да *Закони* из 1902. и 1903. и чл. 142 *Земаљског Устава* из 1905. године, нису успели да раздвоје судску од извршне власти. Одлучан да коначно спроведе овај циљ и модернизује државну управу, министар унутрашњих послова Јован Пламенац је јануара 1910. израдио пројекат о новој административној подели земље на 10 области и 34 капетаније. Пројектом су биле предвиђене бјелопавлићко-спушка (обласно место Даниловград), васојевићка (обласно место Андријевица), вучедолска (обласно место Велимље), дурмиторска (обласно место Шавник), зетско-кучка (обласно место Подгорица), катунска (обласно место Цетиње), морачко-ровачка (обласно место Колашин), никшићка (обласно место Никшић), ријечно-љешанска (обласно место Ријека Црнојевића) и црмничко-приморска област (обласно место Бар).⁵⁶ Пројекат је обухватао и уређење судова, јер је *Закон* из 1902. спроведен само на нивоу виших судова, а у капетанијама су *кајетшани* и даље вршили и судску и управно-полицејску власт. Ради лакше координације раздвојених власти, Пламенац је предвидео да се, према указаној потреби, у појединим капетанијама уз *полицејског кайетшана* формирају и два *кајетшанска суда* (практично, постојало би 34 *кајетшана* и 42 *кајетшанска суда*).⁵⁷ Основни циљ овог закона је био да се испоштује начело поделе власти и модернизује државна администрација. *Скупштина* је 15/28. јануара усвојила нови закон али је већ 29. јануара/11. фебруара 1910. он измењен утолико што је задржан стари број (56) капетанија. *Указ* о проглашењу измењеног *Закона* књаз Никола је потписао 23. фебруара/8. марта исте године али он ни у овој форми није у потпуности заживео. Уместо предвиђених 10, формирана је само једна нова, васојевићка област. Тако се административна подела земље усталила на 6 области и 56 капетанија.⁵⁸ Наиме, првобитна верзија *Закона* (смањивање броја капетанија са 56 на 34) повређивала је укоренење обичаје и схватања о територијалном јединству племена. Новом поделом би делови појединих племена припали капетанијама образованим од других племена. Даље, центри појединих капетанија географски су непогодно лоцирани, па су многа места била непри-

⁵⁵ *Уредба о формацији целокућне војске...* Војна жандармерија је носила исту униформу и ознаке као и *полицејска*. Официри и подофицири деташирани из пешадије у жандармерију, носили су ознаке чина на јаки *цамадана* и *кайици*.

⁵⁶ *Цетињски вјесник* бр. 4, Цетиње 13/26. јануара 1910.

⁵⁷ *Стиенографске биљешке црногорске Народне скупштине 1910*, 538; Н. Ракочевић, *Покушај нове административне поделе Црне Горе на поцетишку 1910. године*, *Историјски записи* бр. 2, год. XX, књ. XXIV, Титоград 1967, 303-313.

⁵⁸ *Исто*, 546, 596; *Глас Црногорца* бр.10, Цетиње 23. фебруара/8. марта 1910.

родно удаљена од њих. Смањење броја капетанија утицало би и на број посланика јер је свака стара капетанија представљала изборни срез који је бирао по једног представника у *Скупштини*. Коначно, нацрт Јована Пламенца био је у колизији са *Уредбом о формацији војске* односно са војно-територијалном поделом по којој је свака капетанија давала по један батаљон народне војске (у састав четири дивизијска округа улазило је 11 бригадних односно 56 батаљонских округа).

Схватајући да су реформе у смислу другачије административне поделе земље немогуће, министар унутрашњих дела је крајем 1911. године *Народној скупштини* поднео само *Пројекат* (новог) *закона о жандармерији*.⁵⁹ Међутим, Балкански ратови омели су и модернизацију полицијског апарата. Из Првог балканског рата Црна Гора је изашла проширена на Пљевља, Бијело Поље, Беране, Пећ, Рожај, Баковицу, Плав, Гусиње и Тузи. У новим областима формирано је 6 бригада црногорске војске са укупно 19 батаљона односно батаљонских окружја. Паралелно је установљена и *полицијска жандармерија*, која се од оне у предатним окружјама разликовала само по ознаци на капи - носила је позлаћеног двоглавог орла раширених крила, са круном, жезлом, шаром и монограмом "НГ".

Због стварања државног апарата у условима никада потпуно самовладаног племенског партикуларизма, у Књажевини и Краљевини Црној Гори све до 1916. године није спроведено стриктно раздвајање законодавне, судске и извршне власти. Интересантно је да је сличан феномен забележен и у Кнежевини односно Краљевини Србији, која је имала далеко повољније услове за стварање модерног државног апарата. Тако је и црногорска *полицијска жандармерија* егзистирала у специфичној организационој форми, са нејасно и прилично широко постављеним задужењима. Овакав статус нису могли да промене ни мање или више изражени утицаји Француске и Аустро-Угарске - држава које су свој извршни апарат довеле до савршенства а жандармерију и полицијску службу организовале на савременим принципима и нормама.

⁵⁹ Д. М. Јововић, *н.д.*, 4; *Полиција* бр. 23, Београд, 1. децембар 1911, год. 2.

Branko BOGDANović

DEVELOPMENT OF THE POLICE FORCES IN
PRINCIPALITY AND KINGDOM OF MONTENEGRO

The Summary

The development of the modern state administration, with efficient executive apparatus in Montenegro in 18th and 19th century had been linked to various problems. The biggest obstacle represented the patriarchal tribal social structure with very emphasized tribal particularity. The first organ of the administrative and legal authority, so called *Pokroviteljstvo suda crnogorskog i brdskog* (Protectorate of the Court for Montenegro and Highlands), had been established on 29th October 1789. At the Parliament held in 1803, archimandrite Petar I (1782-1830) had established two bodies with mixed legal and executive authority – *Kuluk* and personal guard, *perjanici*. They represented the rudimentary origins of gendarmerie corpus. His successor, archimandrite Petar II Petrović Njegoš (1831-1851) had established on 14th October 1831 *Gvardija*, formation consisting of 164 Montenegrins with the executive power. However, even *Gvardija* had some legal duties. Organ more similar to the gendarmerie in the modern sense of the word was reorganized *perjanici* corpus, but at the beginning there were only 8 of them.

The first secular ruler of Montenegro, prince Danilo I Petrović (1852-1860) had transformed step by step *Gvardija* to the elite, purely military formation, while *perjanici* still had performed the function of the executive organs of the central power. Beside that, Danilo tried to enlarge the administration of the local organs of authority; the number of captaincy had increased to 50, and the captains had local military, administrative, legal and executive power.

The prince Nikola I Petrović (1860-1910, and king from 1910-1918) had disbanded the battalion of *Garda*, but he also had incorporated *perjanici* in the Army, as a tactical formation similar to the company, in charge of his personal security. As a substitute for archaic *perjanici*, in 1903 regional police gendarmerie was established, with unique uniforms and arms. In comparison to the gendarmerie in Serbia, France or Austro-Hungary in Montenegro it was only under authority of the Minister of the internal affairs. Only in the case of war, military gendarmerie of 80 soldiers could be created out of the police forces.

Др Ђорђе БОРОЗАН*

АЛБАНЦИ У ЈУГОСЛАВИЈИ У ДРУГОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

I

Окупацијом Краљевине Југославије у априлском рату 1941. године и припајањем Метохије, већег дијела Косова, Западне Македоније и источних подручја Црне Горе фашистичком протекторату "Велика Албанија", етнички Албанци са ових југословенских простора нашли су се током ратних година у знатно повољнијем политичком, економском и социјалном положају према бројном неалбанском становништву. Наиме, на основу њемачко-италијанског Споразума у Бечу од 22. априла 1941, простор Косова и Албаније подијељен је на три окупационе зоне: италијанску, њемачку и бугарску. Већи дио призренске котлине, Метохија, централни дио Косова, дио Неродимља, горњег Поморавља и Дреница (а од априла 1942. и Ибарски Колашин), заједно са поменутим дјеловима Црне Горе и Македоније, припао је Италији, односно њеном протекторату "Велика Албанија".¹ Њемачкој окупационој зони припао је сјеверни дио Косова (Косовска Митровица и Вучитрн) и Мало Косово (Подујево), укључено у окупациону управу Србије под њемачком контролом у облику косовског округа у којем су фактичку цивилну власт имали етнички Албанци. Бугарској окупационој зони припали су Качаник, Сирнићка жупа, дио Неродимља и Горњег Поморавља, са знатно мањим бројем етничких Албанаца у односу на поменуте окупационе зоне. Распирујући националне и шовинистичке страсти, окупаторски режими подстицали су етничке Албанце да под њиховом заштитом остваре одстрањење неалбанског становништва и створе услове за етничку Албанију.

Процјењује се да је пред априлски рат у Краљевини Југославији

* Аутор је виши научни сарадник у Институту за савремену историју, Београд.

¹ Више о томе: Ф. Чулиновић, *Окупацијонска подјела Југославије*, Београд 1970, стр. 527-529; Ђ. Борозан, *Велика Албанија - поријекло - идеје - пракса*, Београд 1995, стр. 298-301, 307-315.

(претежно на поменутим територијама) било око 666.000 етничких Албанаца. Специфичност стања под окупацијом садржана је у економским, социјалним, националним, политичким и културним супротностима, наслијеђеним из претходних деценија. У условима окупације ове разлике ескалирале су у различитим облицима осветништва Албанаца окупљених вољом фашистичке Италије у протекторат "Велика Албанија". Албанци у Југославији, индоктринирани у предатним годинама пропагандом о територијалној и етничкој Албанији, без Срба и Црногораца, од почетка априлског рата укључени су у распиривање националистичко-шовинистичке еуфорије која, након оваког расплета, добија облик репресије.

Територије Југославије припојене Албанији административно су организоване у четири албанске префектуре. Призренска префектура обухватала је ђаковичку, суворечку, ораховачку и драгашку потпрефектуру, територију од 3.090 км² са око 230.000 становника. У саставу приштинске префектуре биле су урошевачка и гњиланска потпрефектура, територија од 2.310 км² са око 200.000 становника. Дебарску префектуру сачињавале су кичевска, гостиварска, струшка, растушка, тетовска и дебарска потпрефектура, територија од 4.070 км² са око 260.000 становника. Пећка префектура, састављена од плавско-гусињске, рожајске, тугинске и дреничке потпрефектуре, на територији од 2.310 км² имала је око 130.000 становника. Према наведеним подацима, протекторату "Велика Албанија" прикључено је 11.780 км² југословенске територије и око 820.000 становника. Када се овоме додају дијелови источне Црне Горе, припојени скадарској префектури, може се рећи да је од Југославије била одвојена територија од око 12.000 км² са око милион становника. На основу Уредбе од 8. октобра 1941. године, становници у наведеним префектурама сматрани су албанским држављанима.²

За квислиншку владу Шефкета Врлаџија у Тирани, а затим Муштафе Крује, као и за политичке представнике Албаније из свих друштвених и социјалних група, фашизам је био поредак који омогућава стварање етничке Албаније и постаје њен гарант. Фашистичка албанско-италијанска пропаганда, посебно успјешна у тзв. ослобођеним крајевима, придавала је посебан значај Косову као упоришној тачки "албанског иредентизма". У протежирању таквих захтјева водећу улогу имало је руководство Косовског комитета (основаног 7. новембра 1918), Balli Kombtara и Легалитета, који су имали задатак да путем обавјештајних служби и албанско-италијанског административног апарата каналишу политичка и национална расположења албанског становништва ка прихватању увјерења да је новонасталој "албанској држави" повјерена мисија ширења фашизма у зонама италијанских војнополитичких интереса на југоисточном Балкану. Наиме, на овој основи, ширењем схватања о албанској "раси" и "нацији" у складу са начелима фашистичке идеологије, за све вријеме италијанске окупације потхрањиван је национални мит о етничкој и територијалној "Великој Албанији". Заправо, поруке о одбрани етничких албанских простора "од Словена и Грка" и од "кому-

² Ђ. Борозан, н. дј., стр. 301.

нистичке опасности", албански националисти и монархисти усаглашавали су са глобалним интересима италијанских империјалних амбиција на Балкану од априла 1939. до септембра 1943, да би одмах по капитулацији Италије (8. IX 1943) нове штићенике и гаранте оваквог националног пројекта пронашли у њемачким реокупационим снагама до средине новембра 1944. године.

Демагошка политика италијанских политичких кругова успјела је да преко бројне и политички хетерогене косовске и албанске емиграције увјери готово све Албанце да се у политичким концепцијама фашизма налази коначно разрјешење "албанског питања". Уступајући политичке трибине првацима косовске и албанске емиграције пред рат, при чему је највише успјеха имао Мустафа Круја, римски политички кругови дали су могућност "теоретичарима албанског фашизма" да увјере своје сународнике у Југославији и Грчкој како су планови о етничкој Албанији једино реални уколико се слиједе принципи италијанске корпоративне државе.³ Фашизам је, уосталом, за већину Албанаца, стијешњених Зогуовим деспотизмом, дошао као економски и цивилизацијски изазов, јер је нудио самосвојност "расе и тла" по узору на схватање италијанске обнове Римског царства. Међутим, када се показао у свој ирационалности и тоталитарности која поништава индивидуалност, до које Албанци веома држе, од великих ишчекивања и национално набреклих жеља за "албанском расом" и "етничким простором" у давно назначеним вилајетским просторима програмом Призренске лиге из 1878, остварена "Велика Албанија" почела је да штрчи као тек започети и у свему недовршени национални храм.

На социјалном плану, италијанска и њемачка управа, враћањем великих посједа агама и беговима које су југословенске аграрне власти биле одузеле, откупиле и раздијелиле насељеницима од 1919. до 1940. године, обновили су раније феудалне односе на Косову и Метохији и створиле услове да заједно са племенским првацима поведу албанске сеоске масе у обрачун и прогон Срба и Црногораца.⁴ Већ током априлског рата из Албаније су нахрупиле качачке дружине у Метохију и призренски Подгор и злодјелима започеле процес прогона насељеника.⁵ Оне су, за-

³ Mustafa Kruja, *Karakteret natyrrare dhe historike et Shqipnese se Madhe*, Tirane 1941, Zagreb, 1948, стр. 68, 84, 183; "Tomori", 16. V, 20. VI и 9. VII 1941; "Shkendia", N° 4, 1941; Ђ. Борозан, н. дј., стр. 373-374.

⁴ Б. Вошковић, *Сјирадање и прогони Срба и Црногораца са Косова и Метохије њоком Другој свјетској рати*, у зборнику Други свјетски рат - 50 година касније, књ. I, Подгорица 1997, стр. 580-581.

⁵ На Косову и Метохији се од 1919. до 1941. у својству земљорадника, на основу мјера и политике Аграрне реформе, населило 13.538 породица (из Црне Горе 6.513, из Србије 3.671, Босне и Херцеговине 1.943 и такозваних аутоколоништа 545 породица). Према статистици из 1939. године међу насељеницима је евидентирано 59.294 лица. Као аграрни интересенти из ограниченог фонда земљу су добијали: колонисти, добровољци, оптанти (досељени из сусједних земаља и Албаније - предио Враке код Скадра) и аутоколонисти (повратници). Из ревизије аграрних односа 1945-1946. изузета је категорија купљене земље аутоколоништа, па је ревизијом било захваћено само 11.168 насељеничких породица. Процјењује се да је на Косову у назначеном периоду насељено не више од 65.000 становника.

право, чиниле ударну песницу италијанско-албанске обавјештајне службе (СИМ) која је од 1928. до 1941. из Албаније припремала косовску политичку емиграцију за спровођење иредентистичких претензија према Косову и Метохији. Организоване од стране руководства Косовског комитета, организације "Црна рука" (*Dora e zeze*) у Албанији, "Besa" у Југославији, албанске амбасаде у Београду, конзулата у Скопљу и обавјештајних пунктова по Косову и Метохији, качачке терористичке организације преносе талас прогона на Дреницу, Ибарски Колашин, Косово, Неродимље и Горње Поморавље, усмјерен прије свега на изгон насељеника. Шовинистички настројени Албанци из Метохије, са Косова и других подручја унутар протектората придружили су се качачким дружинама и у остварењу великоалбанске идеје помажу изгон Срба и Црногораца, стварајући тиме услове да етнички "очисте" назначене просторе.

II

У таквим условима већ од априла, током маја и јуна, маса насељеника бјежи преко Дренице ка Косову и склања се у још неугрожена насељеничка српска села и Приштину, а одатле наставља на српско управно подручје. Из Метохије одлазе Црногорци, насељеници, преко Ђаковице, Дечана и Пећи ка Чакору, да би се склонили на територији Црне Горе. У Призрену се биљеже прва убиства (5 Срба), пљачка покретне и непокретне имовине и насилно истјеривање из својих домова, а приграбљене посједе запосједају Албанци са дотичних подручја. Овако насталу диобу успостављена власт је одмах санкционисала. Талас насиља, пљачке и прогона у ђаковичком срезу, послје убиства 200 лица, најтежао је избјегличку масу из ђаковичког ка пећком и источком срезу. Готово читава Метохија била је у пламену. У самоодбрани домова и при повлачењу погинуло је преко 400 Црногораца и Срба из пећког и источког среза. Једино два метохијска села - Витомирица код Пећи и Добруша код Истока - успјела су да се у овом првом таласу одбране упркос честим нападима, пљачкама и паљевинама кућа и имања на периферији.⁶ Током априла и маја 1941. Пећ је пуна добјеглица које се збијају по коначима и дворишту Пећке патријаршије и неспаљеним дјеловима Витомирице, Добруше и Гораждевца. Дио добјеглог становништва (око 400 особа) задржао се у Ђураковцу.⁷

Надања избјеглица у Пећи и околини да ће се послје престанка безвлашћа, у коме је страдало 15 Срба и Црногораца, вратити на своја згаришта, била су узалудна, јер је 31. маја 1941. око 5.000 албанских демонстраната, као разулара гомила, упало у град и демонстрирајући засуло Србе и Црногорце каменицама, батинало их тако да су 4 лица убијена, а велики број повријеђен. Због ових нереда интервенисали су итали-

⁶ Архив Војноисторијског института у Београду (даље АВИИ), Недићева архива (НДА), 41-1-67; 40-1-68; 40-1-69; 40-1-70; 40-1-71; 40-1-72; 40-1-86; 40-1-124; Слободан Д. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941-1945*, Београд 1986, стр. 51; Б. Бошковић, н. р., стр. 582.

⁷ Б. Бошковић, н. р., стр. 583; АВИИ, НДА, 40-1-102.

јански карабињери и разоружали арбанашку полицију која је, умјесто да их спрјечава - подстицала демонстранте на насиље према избјеглицама.⁸

Иако нема поузданих података о броју избјеглица које су од априла до почетка јула 1941. избјегле у Црну Гору, рачуна се да се око 75% вратило у ранији завичај. На основу изјаве високог италијанског комесара за Црну Гору од 26. јула 1941, из Метохије и са Косова избјегло је у Црну Гору 5.000 црногорских насељеника.⁹

Устанак у Црној Гори италијанске окупационе власти у Метохији и на Косову користе да прикупе из српских и црногорских села све преостале мушкарце способне за борбу и смјесте их у логор организован у просторијама Пећке патријаршије. Послије једномјесечног задржавања овај логор је распуштен, а за то вријеме сва старосједјелачка села у околини Пећи и Истока била су препуштена самовољи албанског становништва које је вршило немилосрдну пљачку имања, стоке и љетине.¹⁰ Избјеглице које су се задржале у Пећи, Витомирици, Добруши и Ђураковцу и другим старосједјелачким селима, одвођене су на присилан рад подизања путева кроз Албанију, а током јесени и зиме 1941. биле ангажоване на одржавању пута Пећ - Чакор. Током љетњих мјесеци, радили су као надничари код албанских велепосједника у околним селима. У мају 1941. године, учестала су паљења и разарања насељеничких кућа, прогони и страдања насељеника захватили су готово сва села у Дреници. Избјегли насељеници, изложени сталним нападима, пљачки и терору, склањали су се у просторе Косова под италијанском управом, бјежали у правцу Косовске Митровице на њемачко окупационо подручје, па одатле даље унутар Србије. У овој анархији страдао је већи број насељеничких села и убијено преко 90 насељеника. Нарочито је период безвлашћа коришћен за убиства, пљачку стоке и покућства, разарање кућа и затирање обиљежја. Тек по успостављању "реда и мира", италијанске окупационе власти заустављале су масовно прогањање насељеника, али није су биле у стању нити су жељеле да потпуно контролишу националистичку еуфорију која је захватила већину албанског становништва.

III

Током априлског рата и непосредно после, подручје Косова и Горњег Поморавља није било изложено фронталним нападима качачких дружина и арбанашких пљачкаша, какав је био случај са Метохијом. Међутим, током јесени напади на насељеничка и старосједјелачка села су све учесталији, тако да се и овдје избјегличка маса склања у градске

⁸ АВИИ, 40-1-97; В. Дедијер - А. Милетић, *Прошеривање Срба са оџњинића 1941-1944*, Београд 1989, стр. 668-669.

⁹ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату Југославије*, том XIII, књ. I, док. 93. Послије тринаестојулског устанка у Црној Гори, прекинут је долазак избјеглица у том правцу, а од оних до тада добјеглих италијанске власти један дио смјестиле су у избјегличких логор у Подгорици и у Бару.

¹⁰ АВИИ, НДА, 44-8-77; В. Дедијер - А. Милетић, н. дј., стр. 670-672; Ђ. Борозан, н. дј., стр. 296.

центре: Приштину, Липљан, Урошевац и Гњилане. Даљем процесу насилног расељавања са поменутог простора, од почетка 1942. претходиле су сталне похаре, пљачке стоке, паљење љетине, отмице и силовања дјевојака и жена, уцјене и учестала убиства на путевима и имањима. Једна од присилних мјера која је насељенике и старосједиоце - Србе и Црногорце приморавала на исељавање била је обавеза да дају агама и беговима, у виду хака, четвртину укупних прихода од љетине. У условима потпуне несигурности рада на имањима, гдје су стално нападани и убијани, нарочито у засеоцима и рубним просторима села, насељеници су бјежали остављајући куће и имовину.¹¹ Пљачкаши и вулнетари (сеоске страже) уз прећутну подршку "арбанашке жандармерије" синхронизованим мјерама притиска и злостављања разарали су насељеничка села, а када је до отпора долазило, жандармерија је системом претраживања и одузимања оружја тукла, хапсила, физички злостављала насељенике. Сталним ноћним нападима "арбанашког башибозука" организованог за разарање насељеничких кућа, стварани су неподношљиви услови живљења: пљачкање покућства и пољопривредних алата, затрпавање бунара, преоравање плацева, сјеча воћњака, рушење гробаља и затирање свих насељеничких простора.¹²

Током 1942. године насељеничка села Горњег Поморавља и Неродимља успијевала су колико-толико да организују самоодбрану. Међутим, 1943. године, због сталних оружаних напада, насељеници из ових села склањају се ка Урошевцу и у просторима централног дијела Косова. Неколико хомогених српских старосједјелачких села у овом дијелу, прихватило је прогнанике из Метохије и Дренице. Срби мјештани у селима Косова подносили су скоро иста злодјела као и насељеници, иако су бар у почетку били знатно мање на удару, јер су их аге и бегови сматрали чивчијама потребним за обрађивање њихових посједа. Њихови економски интереси били су супротни националистичко-шовинистичкој концепцији стварања чисте етничке Албаније по сваку цијену.

Све до капитулације Италије, процес насилног одстрањивања српског и црногорског становништва, првенствено насељеника, остваривао се интензитетом који се с времена на вријеме појачавао и стишњавао. Затвори у Пећи, Призрену, Приштини, Урошевцу, Гњилану и другим мјестима широм Метохије и Косова стално су пуњени политичким преступницима и лицима за која се сматрало да припадају народноослободилачком покрету. Из ових затвора, у којима су многи страдали, транспортовани су посебни контингенти за концентрационе логоре у Албанији (Пука код Скадра, Преза код Тиране и Порто Романо код Драча), а један дио и у италијанске логоре на Сицилији.¹³

Послије капитулације Италије, италијанску окупациону зону на Косову и Метохији преузима њемачка управа, задржавајући дотадашњи административно-управни апарат албанских власти и подржавајући ве-

¹¹ АВИИ, НДА, 40-1-66; 48-8-69; Б. Бошковић, н. р., стр. 586.

¹² АВИИ, к. 43, а, р. бр. 304-301.

¹³ В. Дедијер - А. Милетић, н. дј., стр. 289-292, 511-513 и 780-784.

ликоалбанску концепцију расељавања Срба и Црногораца са простора протектората "Велика Албанија". За све вријеме италијанске окупације, од 7. IV 1939. до 8. IX 1943, већина косовске и албанске националистичке политичке елите давала је предност њемачком моделу Албаније као "националне државе". На тој основи, током рата трајала су стална идејна и политичка превирања између италијанских и њемачких цивилних и војних власти, утичући на раслојавање унутар албанског националистичког покрета: националиста, монархиста и комуниста. С тим у вези инструктор ЦК КПЈ при ЦК КПА Миладин Поповић у извјештају крајем децембра 1941. напомиње да "међу националистима постоје разна струјања: енглеска, њемачка, италијанска, републиканска, зогистичка и националистичка". Као посебну апострофира "иредентистичку струју" коју представља Косовски комитет, чије је руководство из Тиране послато у Приштину и Косовску Митровицу да "послодавце из Рима и Берлина" стално подсећа на територијално преуређење Албаније у границама некадашњих турских вилајета.¹⁴

Владу Шефкета Врлација, неспособну да удовољи захтјевима италијанске окупационе управе од децембра 1941, замијенио је Мустафа Круја којем је било допуштено 19. фебруара 1942. да под кровом Краљевске академије у Риму изрази захвалност Мусолинију и Хитлеру што налазе разумијевање за Албанију и Албанце у новом европском поретку и стварају услове за етничку Албанију у назначеним оквирима.¹⁵ Утицај ове марионетске владе на албанско становништво у италијанској окупационој зони био је тако снажан да се већина приклонила репресивном држању према српском, црногорском, јеврејском и другом неалбанском становништву. Као посљедица таквог стања уследили су појачани погроми, терор, убиства и егзодус насељеника и старосједјелаца.¹⁶ У извјештајима Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију констатује се: "Окупатор је у посљедње вријеме преузео масовну интернацију словенског елемента" и све већа "шовинистичка мржња" хвата маха у готово свим слојевима "шиптарског становништва".¹⁷ Наспрам снажне и врло утицајне пропаганде добро плаћених емисара Мустафе Крује, апели, прогласи и директиве Обласног комитета нијесу имали никаквог успјеха. На парољу "Јединство и братство народа Косова и Метохије", организатори антисловенске кампање одговорили су упозорењем: "Наши комунисти Шиптари продадоше Косово Србима".¹⁸

Посјета Мустафе Крује Косову и Метохији крајем јуна 1942. и тим поводом издата наредба да све Србе старосједиоце прогласе насељеницима, значила је и њихово протјеривање у Србију или упућивање у концентрационе логоре. Порука Албанцима окупљеним на збору у При-

¹⁴ *Документи центаралних орџана КПЈ - НОР и револуција 1941-1945*, књ. 2, док. 83, стр. 304.

¹⁵ Више о томе, Ђ. Борозан, н. дј., 316-321.

¹⁶ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књ. 19, Београд 1969, док. бр. 10, стр. 59 и 61.

¹⁷ Исто, док. бр. 11, стр. 68.

¹⁸ Исто, док. бр. 19, стр. 112.

штине: "Знајте да смо Косово извојевали захваљујући нашем уједињењу са фашистичком Италијом, преко круне заједничког краља и крвљу војника Осовине, те да ћемо и даље моћи да га одржимо уз њихову помоћ", значила је позив на још јачи терор, плачке и убиства српског и црногорског становништва не само у италијанској већ и у њемачкој и бугарској окупационој зони. Непрекидним вулнетарским упадима, праћеним масакрима у селима: Врело, Помезатин, Грболе, Штимље, Добротин, Угљаре, Попадић, Реткоцер, Појатиште итд. одржавано је стање сталних збјегова у градове - Пећ, Урошевац, Призрен и Приштину - одакле су се по плану организовали разни облици депортације.

Руководство Фашистичке партије Албаније са Косова слиједило је Крујине директиве, ширећи на овај начин простор за нове досељенике из Албаније. Постављено у положај одбрамбеног штита, становништво "нове Албаније" насупрот оном у "старој" нашло се у ситуацији да преузме одговорност за судбину свих Албанаца и да истрајним одстрањивањем "Словена и Грка" остварује концепт етничке и територијалне Албаније.¹⁹ Обухваћени оваквом политичком стратегијом и националистичком еуфоријом, Албанци из тзв. ослобођених крајева остали су, у већини, на позицијама екстремних националиста и шовиниста. То је заправо био основни разлог што су акције НОР-а на Косову од јула 1941. до априла 1943, ионако малобројне, биле без могућности да се политички и војно ускладе с развојем догађаја у другим дјеловима Југославије. Активности Обласног комитета, појачане доласком Светозара Вукмановића Темпа, споро су укључивале Албанце захваћене великоалбанском пропагандом. У извјештају о могућностима заједничке борбе, Темпо између осталог констатује: "Албанско становништво је остало неповјерљиво према свима који се боре за успостављање Југославије. У њиховим очима, то је мање него што су добили од окупатора". Због тога што у већини "шиптарске масе траже припајање Албанији, постоји реална опасност - констатује Темпо - да те масе мобилише реакционарна шовинистичка групација Старе Албаније - Бали комбетар".²⁰

Упркос разликама које су се током рата повећавале између вођстава албанских партизана, балиста, монархиста и екстремних националиста, сваки покушај сарадње између КПЈ и КПА онемогућавала је албанска опсједнутост "Великом Албанијом" и у већини случајева надрастала идејна несагласја између поменутих албанских група. Ово је заправо основна карактеристика стања под окупацијом све до капитулације Италије 8. септембра 1943.

IV

Страдања и прогони насељеника и Срба мјештана у њемачкој окупационој зони косовскомитровичког округа у саставу управног подручја Србије нијесу престала за све вријеме окупације. На терен овог

¹⁹ Исто, док. бр. 23, стр. 145.

²⁰ Светозар Вукмановић Темпо, *Револуција која њече*, књ. 1, Београд 1982, стр. 338-339.

округа у вријеме италијанске инвазије стигло је 60 Албанаца из Албаније, углавном чланова Косовског комитета, у својству политичких и културних емисара за прикључење овог подручја "Великој Албанији". Повезани са групом истомишљеника са тог подручја, које је предводио Ферат бег Драга, називан Хенлајном етничких Албанаца са Косова, они у јулу 1941. у Косовској Митровици формирају Национални савез Арбанаса (Lidhja popullore Shqiptare) и протежирају ширење Албаније у правцу Новог Пазара, Ниша и дјелова Македоније и Црне Горе, необухваћених "границама" протектората. Национални савез Арбанаса издао је проглас којим наређује свим насељеницима да напусте своја села, а тек формирану жандармерију са 800 људи под командом Бајазита Бољетинија користи за отворен напад на села, врши претресе, купи оружје, пријети и заводи тортуру, чиме су били створени услови за егзодус насељеника и старосједјелаца. Након доношења Уредбе о устројству Српске државне страже од 6. фебруара 1942, "арбанашка жандармерија" преименована је у Српску државну стражу састављену од Арбанаса и са занемаривим бројем Срба.²¹ Насељеницима и Србима мјештанима одузимана је земља добијена аграрном реформом и стављано до знања да ће територија овог округа ускоро бити прикључена "Великој Албанији". Током 1941. забиљежено је 68 напада на српска села, са масовним насиљем, убиствима, пљачкама, паљевинама, отимањем покућства, стоке и пољопривредних алата. Спаљено је 856 кућа насељеника и Срба мјештана из околине Косовске Митровице и Вучитрна који су потражили спас бјежећи ка Рашкој, Краљеву, Косаници и Јабланици.²²

У нешто повољнијим условима с прољећа 1942. на своја имања вратио се мањи број Срба мјештана, док насељеницима повратак није дозвољен. Овим прогонима и страдањем становништва био је захваћен Ибарски Колашин - простор у долини Ибра од Косовске Митровице до Рибарића, гдје је у 51 селу живјело преко 10.000 Срба мјештана. Како је овај простор од априла 1942. био прикључен њемачкој окупационој зони, гдје је мјесно српско становништво одбило да изврши обавезу давања четвртине прихода са земље агама и беговима, и због тога било је изложено свим облицима терора, злостављања и прогона попут оног у Метохији и Дреници. Нападнути из више праваца 22. и 24. септембра 1941, од стране "нерегуларних арбанашких снага" и подручних муслимана, становници села Ибарског Колашина и поред организованог отпора били су присиљени да потраже спас бјежећи на планину Рогозну и на простор Рашке. У овом нападу убијено је око 150 лица, спаљена 22 села, а избјегло је преко 8.000 Срба.²³ Повратнике који су се с прољећа 1942. вратили на своја огњишта, њемачке окупационе власти априла 1942. прикључују "Великој Албанији", предајући тиме дренички срез са тамошњим Србима италијанској окупационој управи. Током читаве 1942. и

²¹ Б. Бошковић, н. р., стр. 588.

²² Исто, стр. 588.

²³ Драги Јовановић, *Страдање Ибарског Колашина*, "Лидер", Приштина, 20. октобар 1991, стр. 33-35.

1943. српска села у Ибарском Колашину стално су изложена нападима албанских терористичких група.²⁴

Иако нема прецизних података о броју расељених Срба и Црногораца са Косова и Метохије у унутрашњост Србије, они садржани у информацијама Комесаријата за избјеглице и пресељенике у Београду с почетка 1942. показују да је у простору Рашке са околином било око 40.000 Срба избјеглица, у околини Куршумлије (Косанице) и Лебана (Јабланице) по 10.000, тако да укупна бројка износи 60.000.²⁵ Упорним оспоравањем поменуте уредбе, албански прваци митровичког округа увјеравали су њемачког крајскоманданта о неопходности помоћи Вермахта у стварању Албаније у етничким границама. Мада су неке идеје и планови Франца Нојхаузена о умањењу територије Србије за рачун такве Албаније одговарали руководству Албанског народног савеза, такве намјере овог специјалног опуномоћеника из Управе за привредно ратовање ипак су значиле само тактизирање у сузбијању препознатљивог настојања Италије да користећи ово албанско незадовољство помакне границу са одређене демаркационе линије од 22. априла 1941.²⁶

V

У условима њемачке реокупационе управе над протекторатом "Велика Албанија" од средине септембра 1943, однос према албанским масама ни у чему се није промијенио, осим што је нови окупатор посебно наглашавао улогу ослободиоца. У протежирању нове политичке формуле којом је "окупаторски италијански фашизам" замијењен "ослободилачком мисијом" њемачког националсоцијализма, са снагама Вермахта у улози "госта" и политичког гаранта којег је албанско политичко вођство поздрављало добродошлицом и сматрало спасоносним рјешењем, за Албанце и Албанију отвара се могућност стицања "релативне независности и неутралности" која се наплаћивала стављањем на располагање Њемачкој свих расположивих албанских војних, материјалних и привредних ресурса. На тој основи вршена је идејна трансформација политичких елита и ново коришћење албанских маса за наставаљање стања потпуне несигурности насељеника и старосједјелаца.

За политичко раслојавање националиста разврстаних у Balli kombetar, Легалитет и Албански народни савез, од посебног значаја било је формирање Друге призренске лиге на скупштини у Призрену (17-19. септембра 1943) и њено дјеловање у складу са циљевима Албанске лиге из 1878. године.²⁷ Наиме, Друга призренска лига испунила је ону по-

²⁴ Б. Бошковић, н. р., стр. 589.

²⁵ С. Д. Милошевић, н. дј., стр. 51; Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у свјетлости међународног права*, Београд 1992, стр. 134-135. Прецизнији подаци о броју избјеглица у предјелу Рашке из априла 1942. показују да се на том простору задржало 27.600 избјеглица, и то: са територије косовског округа 22.900, с италијанског окупационог подручја 4.200, а са бугарског 500 лица, што укупно чини да је из косовског округа избјегло око 60.000 насељеника (АВИИ, НДА, 40-1-13 и 43-14-1-4).

²⁶ Ђ. Борозан, н. дј., 336-337.

²⁷ Tahir Zaimi, *Lidhje e II e Prizrenit*, Bruksel 1965, стр. 34-39; Ђ. Борозан, н. дј., 360-361.

литичку празнину насталу у албанским редовима под утиском схватања да "балисте" компромитује сарадња са италијанским окупационим снагама и чини непоузданим према њемачким службама. Скупштина је прокламовала уједињење Косова, Метохије, Дебра, Струге, Улциња, Тузи, Плава и Гусиња с Албанијом и изразила жељу да јој се прикључи косовскомитровички округ. Њена ударна песница, терористичка организација "Црна рука", проширила је своју дјелатност на поменуте области, а у стварању услова за присилно иселавање имала помоћ од административних власти које су у циљу "добровољног иселавања" издавале пасоше уз претходно дату изјаву. У злостављању и прогону Срба и Црногораца, албанска жандармерија остваривала је потпуну сарадњу са њемачком полицијом. Већ с јесени 1943. и током зиме 1944, учешћем на страни њемачких снага у борбама против комунистичког НОП-а, вођство Бали комбетара афирмисало се лансирајући пароле о одбрани "етничких граница" Албаније. Нападајући политички концепт КПА стога што занемарује албански национални интерес тиме што у Словенима и Грцима не види сталну смртну опасност Албаније, прваци балистичке, монархистичке и националистичке струје, под све јачим упливом Друге призренске лиге, прихватају циљеве косовског шовинистичког покрета. Разлог томе био је потпуно повјерење Хермана Нојбахера, специјалног опуномоћеника Рајха, у политичку гарнитуру Косовског комитета и Албанског народног савеза предвођену Рецепом Митровићем, Џафером Девом, Бедри Пејанијем, Џелалом Митровићем, Бајазитом Бољетинијем, Ибрахимом Љутвијем, Али Драгом и другима којима је повјерена реализација политичког пројекта о "етнички чистом Косову и одбрани албанских граница". У овој окупационој зони током година окупације забиљежени су брутални поступци према Србима и Црногорцима које одводе на присилни рад у руднике Трепча, Голеш и Липљан, у Бор, на градилишта по Албанији и интернирају у Њемачку. Сваки покушај отпора или убиство албанског полицајца користи се за масовни шовинистички обрачун са Србима и Црногорцима. Тако су на улицама Урошевца и у сусједном селу Никодиму средином септембра 1943. убијена 43 Србина и Црногорца.²⁸

У Пећи и околним селима током септембра и новембра 1943, убијено је 130 Срба и Црногораца, а у селу Брестовику Албанци су 13. октобра стријељали 19 лица.²⁹ Средином октобра 1943. код села Ракоша убијене су 63 особе.

Формирање тзв. Косовског пука (Regiment Kosova) у Косовској Митровици, новембра 1943, који је чинило око 800 Арбанаса, створени су услови за масовна страдања. Овај пук је кренуо из Косовске Митровице 3. децембра и у маршу ка Пећи отровао у логору у Ђураковцу 34 човјека, а приликом претреса српских и црногорских кућа у Пећи између 5. и 7. децембра 1943. ова казнена експедиција оставила је за собом 69 ле-

²⁸ Бранислав Божовић - Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији*, Београд 1991, стр. 382, 393.

²⁹ В. Дедијер - А. Милетић, н. дј., стр. 547, 792-795.

шева убијених око града и у сусједним селима.³⁰ На сваки покушај отпора одговарало се репресалијама. У селима око Истока, у Подримљу, по Косову и Горњем Поморављу све чешћи су случајеви убијања Срба мјештана. У нападима између 9. септембра и 31. децембра убијено је 21 лице у селима Ибарског Колашина. Нападаци су током овог напада спалили 35 села, опљачкали имовину, заробили више лица и натјерали у избјеглиштво преко 8.000 становника.³¹ Прикупљени у избјегличким центрима по Косову, насељеници су били принуђени да траже пасоше за исељавање које су лако добијали, тако да је од октобра 1943. до краја априла 1944, са мањим прекидима, вршен транспорт избјеглица. Наиме, тек када је 11. априла 1944. из Београда упућен телеграм централа Рајха у Берлин у којем се напомиње да треба све Србе са Косова раселити, али је "Србија већ пуна и није сигурна да ће их моћи примити", те да о овом поступку мора бринути "Биро за рад Великог Рајха", њемачки опуномоћеник за југоисток Херман Нојбахер затражио је 25. априла 1944. од њемачког конзула у Тирани податке о исељавању Срба, и када је сазнао да се пријавило за исељење још 30.000 лица, упозорио је албанску владу да обустави анархију јер Њемачка не може више толерисати тако масовно исељавање. Нојбахер је записао у својим мемоарима да је савјетовао влади у Тирани "да учини крај прогањању Срба".³² Житељи избјегличких села са добијеним пасошем за исељење очекивали су транспорт на жељезничким станицама у Урошевцу, Липљану, Косову Пољу, Обилићу и Пећи, некад и по више мјесеци, при том стално малтерирани и плачкани. Посљедњи такав транспорт од 22 вагона са 75 породица и 420 лица стигао је 5. августа 1944. из Урошевца у Косовску Митровицу, гдје је задржан због пресијецања ибарске жељезничке пруге током борби НОП-а са њемачким снагама. Након поправљања пруге, транспорт је стигао у Равни Гај код Кнића 21. августа 1944, одакле су послје задржавања избјеглице размјештене по Србији.³³

Већина насељеничких села као и села мјештана Срба страдала је током ратних година. На Косову је, према подацима, остало нешто насељеника у селу Врелу, ангажованих за рад у руднику под Голешом. Исто тако један број насељеника остао је у Малом Косову, за рад у руднику Обилић. Нешто насељеника остало је у Витомирици код Пећи и у Ђураковцу, као и у градским центрима - Косовској Митровици, Пећи, Призрену, Урошевцу, Липљану и Приштини. Процјењује се да је од укупне масе насељеника на Косову и Метохији остало око 20.000.

³⁰ АВИИ, НДА, 40-4-69; В. Дедијер - А. Милетић, н. дј., стр. 399; Ђ. Борозан, н. дј., стр. 353.

³¹ Б. Божовић - М. Вавић, н. дј., 388-389.

³² Hermann Neubacher, *Sonderauftrag Sudost 1940-1945*, Göttingen 1956. (Херман Нојбахер, *Специјална мисија на југоистоку 1940-1945*, Извјештај летећег дипломате, превод, стр. 108-109); Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, том XII, књ. 1, док 125.

³³ С. Д. Милошевић, н. дј., стр. 56.

VI

Послије октобра и новембра 1944, када се група њемачких армија "Е" повлачила преко Македоније, Косова и Ибарском долином ка Санџаку и Босни, којима су као побочна помоћ служили војно организовани и мобилисани Албанци (преко 10.000) од стране Комитета Друге призренске лиге, сав простор на којем је током рата функционисала албанска власт, а нарочито насељенички крајеви, био је претворен у згариште и пустош. Снаге југословенског народноослободилачког покрета ушле су и ослободиле током новембра 1944. године: Подујево 4. XI, Ђаковицу 9. XI, Ђиљане 16. XI, Пећ и Урошевац 17. XI, Призрен 18. XI, Приштину 19. XI, Вучитрн 20. XI, Косовску Митровицу 22. XI и Звечан 23. XI. Прваци Друге призренске лиге, предвођени Дафером Девом, повукли су се са њемачким снагама, а вулнетарске формације притајено су се склониле у своја матична села. Даље организовање отпора преузели су преостали дјелови руководства Косовског комитета и Албанског народног савеза, организовани у тзв. Национални фронт - Balli kombetar. Настављајући борбу за одбрану Косова у границама етничке Албаније, на основу Резолуције усвојене на Конференцији у Бујану 2. јануара 1944, балистичко-вулнетарске формације и остаци дивизије "Скендербег" и "Косовског пука", нападом на ослобођени Урошевац 2. децембра 1944. и заузимањем Ђиљана 23. децембра, наговјестили су побуну широких размјера и она је отпочела 23. јануара 1945. у Дреници, бајгорској Шаљи и Трстенику, селу у предјелу планине Чичавице.³⁴

Ангажовањем снага Југословенске народне армије (око 50.000) сломљен је отпор побуњеника и спријечена сецесија Косова и Метохије од Југославије. Завођење војне управе 8. фебруара 1945, прве у тек ослобођеном дијелу земље, показало је да Албанци ни другу Југославију не сматрају својом државом и да су спремни борити се против ње у свакој погодной прилици.

На крају ове суморне ратне хронике, чини се потребним подсјетити да је Одлука Националног комитета Југославије од 6. марта 1945. о невраћању насељеника, који су током рата напустили Косово и Метохију, била прва фактичка побједа албанског националистичко-шовинистичког покрета који је овом побуном демонстрирао спремност за традиционални сепаратизам против југословенске државе.

Послије гушења побуне на Косову и Метохији, дотадашњи припадници разних балистичких група вјешто се убацују у органе народне власти и формације НОП-а, видећи у томе шансу да пропагандно дјелују на спречавању повратка насилно одстрањених насељеника. Чинећи то кроз разне комисије, одборе и тијела локалних власти, све у циљу поступног рјешавања питања аграрне реформе и колонизације, стварали су у албанским масама политичко-психолошку баријеру повратку исељених лица. Како је Предсједништво АВНОЈ-а 3. фебруара донијело од-

³⁴ Више о томе: Ђ. Борозан, *Сецесионистичка побуна на Косову и Метохији 1944-1945*, Историја XX века, Београд, 1995, стр. 57-72.

луку о поништавању свих правних норми и прописа закључених за вријеме рата између окупаторских власти и њихових сарадника, подразумијевао се и повратак протјераних на своја имања. Међутим, одлука Повјереништва за унутрашње послове НКОЈ-а од 6. марта 1945. о забрани повратка исељеницима, са напоменом да ће овај проблем бити ријешен посебном уредбом и благовременим обавјештењем "ко ће, када и у који крај државе моћи да се пресели", имала је за посљедицу крајње неизвјестан положај и права исељеника. Суштина рада мјешовитих комисија које су радиле према Закону о ревизији додијељене земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и Косовско-метохијској области састојала се у онемогућавању повратка лицима која су земљу добила "од противнародних режима и били повезани с њима". С обзиром на то да Мјешовита комисија, уз помоћ Обласног комитета, није успјела да до 1. септембра 1945. примијени Закон о ревизији, сачињена су три списка у којима су категорисана насељеничка права на слједећи начин: према првом списку Комисије 3.352 насељеника је имало право да се врати у предвиђеном року; према другом списку 286 је имало право на раније добијену земљу, а на трећем списку се налазило 306 исељеника који су губили сва права на раније добијену земљу. Аграрни савјет ДФЈ овако је оцијенио рад Мјешовите комисије: "Рад Комисије у многим случајевима није био усклађен са Законом о ревизији и његовим прописима. Решења Комисије која је била подељена прво у три, а доцније у четири секције, заснивају се често на решењима шиптарских комисија које су као полазну тачку узимале стање створено окупаторским властима".³⁵ Одлука НКОЈ-а од 6. марта 1945. и трајао рад Мјешовите комисије имали су за посљедицу санкционисање насилно изведеног егзодуса Црногораца и Срба са Косова и Метохије у вријеме од 1941. до 1944. године.

На основу упутства о именовању Државне комисије за утврђивање ратних злочина у Југославији, формирана је 11. јуна 1945. Обласна комисија за Косово и Метохију.³⁶ О резултатима рада ове комисије говоре слједећи подаци: од укупно прикупљених 6.050 пријава, 3.942 прослијеђене су Јавном тужилаштву за Космет, јер је Комисија установила да су "у питању или обични злочинци или народни непријатељи", што ће у даљем поступку утврдити тужилаштво. Код Комисије биле су заведене 2.103 пријаве и инвентар злочинаца. У поступку рјешавања по овим пријавама, Комисија је утврдила да је "већи број ових пријава био у вези са првим моментима иступа шиптарских маса, нарочито у Метохији, према насељеничким селима и то у прогону и одузимању насељеничке имовине".³⁷ Као олакшавајућу околност починиоцима злочина, Комисија је узела у обзир политику "ненародних режима Југославије, аграрну реформу и колонизацију на Космету...", који су, према извјештају Комиси-

³⁵ Више о томе: Ђ. Борозан, н. дј., стр. 520-521; Н. Гаћеша, *Насељавање Косова и Метохије после првог светског рата и аграрна реформа*, стр. 100-106; Зборник Косово - прошлост и садашњост, Београд 1989.

³⁶ АЈ, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, пов. бр. 7/45, извештај од 29. септембра 1945.

³⁷ Исто.

је, представљали "најгрубљу повреду слободе и права шиптарских сељака".³⁸ Поред тога, узимана је као олакшавајућа околност за масовно учешће албанских сељака у већини села у злочинима против насељеника и колониста политика режима који је "гушио националне слободе шиптарског народа". Истичући наведене разлоге и потребу за сређивањем стања на Косову и Метохији, Комисија је "све пријаве овакве природе уступила Јавном тужилаштву", препуштајући му да оно води даљи поступак. Полазила је од констатације да "уколико је и било злочина чији је мотив била учињена неправда", утолико је судски поступак сматран неопходним. Комисија је донијела одлуку само "за 103 ратна злочинца", од којих се, како је констатовала, већ тада највећи дио налазио "или у шуми или у иностранству".³⁹ На основу тога Државној комисији достављено је 67 одлука, док је осталих 36 прослијеђено надлежном суду.

У свом извјештају Комисија је констатовала да су "судови војне области... до сада осудили 281 лице, а од тога на смрт 71 лице... док се под истрагом и у истражном затвору налази још 58 лица против којих се води поступак" на основу Уредбе о војним судовима. То је, како се наводи, био и разлог да "одлуке ове Комисије нису по броју пријава дале и одговарајући број за ратне злочинце".⁴⁰ С обзиром на овако проведен поступак, Комисија је завршила рад и, према одлуци Главног одбора за Космет, сав даљи рад и број ангажованих лица за прикупљање нових пријава свела на минимум. Наиме, ова лица била су задужена за одржавање веза са Комисијом чији је предсједник био професор Зекерија Реца, који је као потписник овог извјештаја констатовао "да пријава више неће бити, а уколико их буде њихов ће број бити незнатан".⁴¹ Овако "ефикасан" и према наведеним разлозима закулисан рад Обласне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача на Косову и Метохији, на индикативан начин показује волшебено коришћење "олакшавајућих околности" којима је велики број непријављених злочинаца амнестиран од одговорности, односно препуштен на даљи поступак и провјеру Јавном тужилаштву Косова и Метохије, које је свој дио посла такође траљаво обавило као и поменути Мешовита комисија.

Нема довољно поузданих података на основу којих се може утврдити прецизно број насељеника и Срба мјештана који су од 1941. до 1944. напустили Косово и Метохију. Стога што је један број избјеглица из косовског округа, укључујући Ибарски Колашин и Мало Косово, био у прилици да се више пута привремено враћа на имања, њихов избјеглички статус тешко је утврдити. Процјене углавном кажу да се током ратног периода под разним условима раселило и иселило између 40 до 100.000 лица. Међутим, ако се зна да укупан број насељеника није прелазио 65.000 и да се на тај број може додати око 5.000 разних чиновника, жандарма, просвјетних радника и других лица ангажованих у администрацији, то укупни збир не би могао прећи 70.000 насељеника. Чини се

³⁸ Исто.

³⁹ Више о томе: Ђ. Борозан, *Велика Албанија њоријекло идеје и њакса*, стр. 522-523.

⁴⁰ АЈ, Државна комисија за утврђивање злочина... Извештај од 29. септембра 1945.

⁴¹ Исто.

да би прецизније било рећи да је током ратних година са Косова и Метохије одстрањено најмање 50.000 насељеника и око 20.000 Срба мјештана.⁴² Током година окупације погинуло је и нестало у разним околностима нешто више од 11.000 Срба и Црногораца са Косова и Метохије.

На напуштена насељеничка имања и у куће током година окупације усељавале су се албанске породице из ближе и даље околине, а затим и из Албаније.⁴³ Процјењује се да је током ратних година из Албаније и других простора на Косово и Метохију досељено преко 70.000 Албанаца. Овај се број не може сматрати поузданим и коначним због непознавања албанских архивских фондова грађе недоступних истраживачима из Југославије.

Dorđe BOROŽAN, Ph.D.

THE ALBANIANS IN YUGOSLAVIA DURING THE SECOND WORLD WAR

The Summary

Use and misuse of the Albanian ethnic population in Yugoslavia during the years of the Italian and German occupation in the Second World War had revealed and led to the antagonism between the Albanians on the one and Serbs and Montenegrins on the other side in the Kingdom of Yugoslavia. Non-acceptance of the Yugoslav state and minority rights had made the Albanians the “fabricated body” in the political organism of the State, which had tried, according to the principles proclaimed by the Versailles treaty and Charter of the League of Nations dated 1919-1920, to be a “State of Reconciliation”, unity and integrity. Since the times of the fascist-nazi revision of the map of Europe and the world, the map based on the decisions of the Peace Conference held in Paris in 1919-1920 and the revision which had started by the Munich agreement from 1938, the separatism of the Albanians in the Kingdom of Yugoslavia, sponsored by the Italian and German political circles, had become the strong resistance movement, called by Mussolini and Ciano “a feeble light at the end of corridor”. It was used to encourage, when needed, the Albanian irredentism against neighboring states and nations. Since the occupation of Yugoslavia in April 1941 and the conditions created by the occupation regimes, the Albanians in Yugoslavia, especially those who found themselves within the “borders” of the Italian-Albanian Protectorate called the “Greater Albania”, had been the main stream of the Albanian nationalism, Chauvinism, as well as the perpetuators of the violence, murders, pillages and persecution of the settled Serbs and Montenegrins, as well as of native inhabitants. The tragic balance-sheet of this exodus, with the proclaimed aim of the “defense of Kosovo” and creation of “ethnic Albania” was, on one side over 11.000 victims, around 50.000 inhabitants expelled by force and 20.000 native inhabitants, and on the other side over 70.000 immigrants from Albania and other regions. By settling of those immigrants, the demographic and ethnic picture of the Yugoslav territory, which was from April 1941. to the end of November 1944 a part of the fascist protectorate called the “Greater Albania”, had been deeply changed.

⁴² С. Д. Милошевић, н. дј., стр. 56; С. Аврамов, н. дј., стр. 219; Б. Божовић - М. Вавић, н. дј., стр. 398-399; Б. Вошковић, н. р., 594.

⁴³ АВИИ, НДА, 43а-301.

Др Милица БОДРОЖИЋ*

СОЦИЈАЛНИ САСТАВ ПАРТИЈСКИХ И СКОЈЕВСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА НОВЈ ЦРНЕ ГОРЕ И ЊИХОВА ПАРТИЈСКО-ПОЛИТИЧКА ДЕЛАТНОСТ

Црна Гора је према попису становништва из 1931. имала 360.044 становника, од којих је било 9.706 радника и 4.839 надничара и слугу и 660 шегрта у свим привредним областима укључујући и пољопривреду.¹ Њено становништво је 1931. било запослено у следећим гранама:

	Број активног становништва по делатностима	индекс
Пољопривреда, шумарство и рударство	130.925	79,6
Индустрија и занатство	8.937	5,4
Трговина, кредити и саобраћај	4.730	2,9
Јавна служба, слободна занимања, војска	12.421	7,6
Остало	7.430	4,5
Укупно	64.443	100,0 ²

Према томе, у Црној Гори је највише било сељака.

Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору је 8. VII 1941. одржао састанак. Уочи 13-тојулског устанка постојало је 287 ударних група са око 6.228 људи, од којих око 1.800 чланова КПЈ.³ ПК је 18. јула образовао Привремену врховну команду националноослободилачких трупа за Црну Гору, Боку и Санцак. Борбе су ускоро прерасле у општенародни устанак, у коме је учествовало 35.000-40.000 људи. Устаничке јединице су биле претежно састављене од сељака, затим интелигенције и радника. Убрзо су све окупаторске снаге у Црној Гори биле уништене и разоружане, изузев у Подгорици (Титограду), Цетињу, Никшићу, Пљевљима и неколико већих градова у црногорском приморју.⁴

* Аутор је сарадник Музеја историје Југославије, у пензији, Београд.

¹ Спасоје Меденица, *Привредни развој Црне Горе 1918-1941*, Титоград, 1959, 117, 175.

² Исто, 29.

³ Батрић Јовановић, *Црна Гора у НОР-у и социјалистичкој револуцији*, Београд 1960, 46, и *Лексикон НОР и револуција у Југославији*, 162.

⁴ *Лексикон НОР и Револуција у Југославији 1941-1945*, књ. 1, 162.

Почетком октобра формирају се чете, батаљони и бригаде на територијалном принципу. После Саветовања у Столицама, у октобру Главни штаб НО герилских одреда преименован је у ГШ НОПО, а 10. X 1941. формиран је Главни штаб за Санџак. Партизанске акције су узеле шири замах. Наредбом ГШ Црне Горе од 11. XI 1941. образовани су: Ловћенски, Зетски, Дурмиторски и Комски НОП одред од близу 5.000 бораца. У другој половини новембра од Дурмиторског одреда формирани су Дурмиторски и Никшићки, а од Зетског одреда Зетски одред и НОПО "Бијели Павле". По наређењу Врховног штаба НОВЈ из састава црногорског партизанског одреда издвојен је изванредан број бораца и од њих формиран Црногорски НОП одред за операције у Санџаку, са 9 батаљона и око 3.700 бораца.

У рејону Шћепан-поља 5. јуна образује се 3. санџачка, а средином јуна 1942. ВШ НОВЈ је формирао 4. и 5. црногорску пролетерску бригаду. Оне су са 1. и 2. пролетерском бригадом образовале ударну групу ВШ која је извршила офанзиву у Босанску крајину. Шеста црногорска је формирана 11. XI 1943, Седма црногорска 30. XII 1943, Осма 25. II 1944, Девета 1. IV 1944, Пета санџачка 21. VIII 1944. и Десета црногорска 18. IX 1944. Крајем децембра 1941. ВШ НОВЈ писао је ГШ Црне Горе о својој намери да формира "више пролетерских бригада у разним покрајинама које ће бити способне извршити све задатке који се стављају не само данас пред нас него и у другој етапи борбе. Према томе, стављамо и пред вас задатак да већ сада стварате чврсте јединице од најбољих радничких и сељачких елемената, који ће у датом моменту моћи да уђу у Пролетерску бригаду".⁵ Ускоро је у Црној Гори дошло до формирања ударних батаљона. Они се формирају при Никшићком, Ловћенском и Комском одреду, а образују се и Пљеваљски и Бјелопољски ударни батаљон.⁶

Др Ђуро Вујовић, студиозним истраживањем, дошао је до података да је из Ловћенског одреда и с његовог подручја у НОБ погинуло 2.107 особа. У табеларном прегледу погинулих, стрељаних и умрлих бораца у НОР-у са испитаног подручја од 1941-1945. Др Вујовић је навео да је укупно страдало: радника 298, земљорадника 1.186, ученика и свршених матураната 211, студената 70, инжењера, правника и сл. 16, службеника 79, учитеља 24, трговаца 14, официра 7, професора 29, питомаца војних школа 9, домаћица 111, неутврђеног занимања 28 и осталих занимања 25, што укупно износи 2.107 особа.⁷

⁵ *Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа* (даље: Зб. НОР), III/1, 409.

⁶ О ударним батаљонима видети: Б. Јовановић, н. д., 565-614; Ђуро Вујовић, *Ловћенски НОП одред и његово подручје у НОБ 1941-1945*, Цетиње 1976; Гојко Миљанић, *Никшићки НОП одред*, Београд 1970, 211-300. (Од значаја је да је Миљанић навео да је крајем 1941. формиран Железнички партизански вод састављен од железничара, који су били спремни да врше нападе на објекте на железничкој станици у случају напада на Никшић - стр. 102); Обрад Цицмил, *Дурмиторски НОП одред и његово подручје 1941-1945*, Београд, 145-151; Перо Крстајић, *Дурмитор у НОБ и револуцији*, Титоград 1966, 151-165.

⁷ Ђуро Вујовић, н. д., 714.

Милош Вуксановић је навео да су у Првом црногорском батаљону од 9 чланова штаба 2 били радници и 1 келнер, а међу борцима овог батаљона од укупно 154 бораца на дан оснивања Прве пролетерске бригаде у строју у Рудом било је 10 радника, 3 рудара, 2 лимара, 1 металац, 1 пекар и 1 графички радник (18+3+21)⁸ а у Другом црногорском батаљону у штабу (њих 4) није било радника, а међу борцима од њих 54 их је било 6.⁹ Вуксановић је утврдио да је од 1.196 бораца на дан њеног оснивања у њој било: 471 радник, 330 сељака, 32 са дипломом универзитета, 83 студента разних факултета, 165 ученика разних средњих школа, 66 намештеника (службеника), 14 официра, 15 подофицира бивше југословенске војске, 12 жандарма и 8 других занимања. Међу њима било је 450 чланова КПЈ и 260 чланова Скоја.¹⁰ Трећа пролетерска санџачка бригада на дан формирања 5. VI 1942. је имала укупно 956 бораца и руководиоца, и то: 95 радника, 551 сељака и 238 интелектуалаца.¹¹

Четврта пролетерска бригада на дан формирања имала је 1.011 бораца, чији је социјални састав био следећи: радници 69, сељаци 560, интелектуалци 352, остали 30. Њихова политичка припадност је била: чланова КПЈ 427, кандидата КПЈ 45, чланова Скоја 247 и неорганизованих 292.¹²

У Петој пролетерској црногорској бригади, од 1097 бораца на дан формирања, по социјалном саставу било је: 139 радника, 460 сељака, 135 интелектуалаца, 104 ђака, 35 официра и подофицира, 45 службеника, 162 домаћице и осталих 21.¹³ У делу "Пета пролетерска црногорска бригада" тврди се да њен социјални састав по небитним одступањима одговара социјалној структури никшићког, подгоричког и даниловградског среза.

Од јесени 1943. НОБ се у Црној Гори поново распламсава пуном снагом. Стварају се нове бригаде и све остале структуре НОП-а. Крајем 1944. Црна Гора је ослобођена.

Преглед погинулих бораца, жртава терора и рата у општини Титоград (Подгорица) је следећи: 824 ђака, 88 студената, 1049 домаћица, 905 сељака, 396 радника, 300 службеника - свега 4095.¹⁴ Несумњиво је да се и из ових оскудних цифарних података види да су радничка класа Црне Горе, сељаци, ђаци и остали интелектуалци дали знатне жртве у циљу ослобођења од окупатора и победе над фашизмом.

Већ је речено да је социјална структура јединица одговарала социјалној структури становништва Црне Горе. Стога не треба да нас изненади што је број радника не само у јединицама већ и у КПЈ и Скоју био мали, иако је Партија била странка пролетаријата. С друге стране, број

⁸ Милош Вуксановић, *Прва пролетерска бригада*, Београд 1981, 435-443. Упор. *Прва пролетерска*, књига 1, Београд 1963, 730-738.

⁹ М. Вуксановић, н. д., 443-452.

¹⁰ Исто, 423.

¹¹ Жарко Видовић, *Трећа пролетерска санџачка бригада*, Београд 1972, 15.

¹² *Четврта пролетерска бригада*, Зборник сјећања, Београд 1969, 574.

¹³ *Пета пролетерска црногорска бригада*, Зборник сјећања, Београд 1972, 673.

¹⁴ *Револуционарни покрет у општини Титоград 1919-1945*, Титоград, 848.

сељака је био знатан, што долази из чињенице да је то у већини био сиромашан сељак који је по теорији В. И. Лењина судбински везан за пролетаријат, а самим тим и за револуцију. Интересантно је и велико присуство интелигенције, не само свршених интелектуалаца већ и студената и ђака. Они се углавном опредељују за борбу против окупатора и њихових сарадника, јер потичу из сиромашних сеоских породица, и имају тешке услове школовања, који их природно опредељују за прогрес, за социјализам, а не за стари поредак који је историја осудила на пропаст.

У извештају секретара партијског бироа батаљона "Војвода Момчило" Дурмиторског НОПО од 22. III 1942. каже се да у батаљону има 21 партијац, од којих: 10 сељака, 1 радник, 1 подофицир и 9 интелектуалаца. Била су и 4 кандидата.¹⁵ Заменик политичког комесара 1. златарског батаљона је у свом извештају од 19. IV 1942. известио ГШ НОПО за Санџак да у 1. златарском батаљону има 40 чланова КПЈ, чији је социјални састав следећи: 11 радника, 18 сељака, 10 интелектуалаца и 1 подофицир. Истовремено кандидата је било 11, од којих: 3 шегрта, 1 квалификовани радник, 6 сељака и 1 интелектуалац. У батаљону је било и 36 скојеваца, чији је социјални састав био: 11 шегрта, 22 сељака и 3 интелектуалца.¹⁶ Заменик политичког комесара Милешевског НОП батаљона је 21. IV 1942. известио ГШ НОПО за Санџак да је батаљон за последњих месец дана појачао своју организацију са 8 партијаца и 6 кандидата, тако да је КПЈ бројала 26 чланова и 22 кандидата.¹⁷ Заменик политичког комесара штаба Бјелополског НОПО је 3. V 1942. јавио да у штабу одреда има 1 радник, од свега 4 члана. У I ударном батаљону је било свега 14 чланова КПЈ и 7 кандидата. У чланству Партије нема радника, а сељака је 7, 3 ђака и 4 интелектуалца. Међу кандидатима су 2 радника, а 2 радника су скојевци од њих 30. У скојевцима су и 22 сељака, 3 ђака и 1 интелектуалац. Укупно је било у I ударном батаљону 91 борац. У II ударном батаљону од свих бораца 12 је чланова КПЈ, од којих је 1 радник, 6 сељака, 4 ђака и 1 интелектуалац; кандидата 2, а скојеваца 21, од којих 18 сељака и 3 ђака. У III ударном батаљону од свега 89 бораца 14 је чланова КПЈ, 4 кандидата и 15 скојеваца. Међу њима није било радника, а сељака је било 12 и 2 интелектуалца. У V батаљону од свега 134 бораца 10 је чланова КПЈ, кандидата 11 и скојеваца 33. Међу свима је по 1 радник, а у чланству КПЈ 7 сељака, 1 ђак и 1 интелектуалац.¹⁸

У извештају заменика политичког комесара II златарског батаљона од 6. V 1942. о бројном стању и раду партијске и скојевске организације каже се да у батаљону има 30 чланова КПЈ, од којих су: 16 сељаци, 7 радници и 7 ђаци. Кандидата је било 17, чији је социјални састав био следећи: 7 радника, 8 сељака и 2 ђака. У исто време скојеваца је било 55, од којих су 32 сељаци, 15 радници и 8 ђаци. За скојевце се каже да су "међу најбољим војницима. Увек се у борби истичу, али слабо раде у орга-

¹⁵ Зб. НОР, IX/1, док. 45, 162.

¹⁶ Исто, 62, 215-216.

¹⁷ Исто, 63, 219.

¹⁸ Исто, 73, 248-250.

низацији".¹⁹ Заменик политичког комесара III батаљона Пљеваљског НОПО Данило Јауковић је 13. V 1942. забележио да се број чланова КПЈ за последњих месец дана осетно повећао, а такође и број кандидата и скојеваца. У батаљону је тада био 21 партијац, укључујући и штаб батаљона. Њихов социјални састав је био: 10 сељака, 1 радник, 9 интелектуалаца и 1 бивши наредник морнарице. Истовремено је било 49 скојеваца.²⁰ У извештају МК КПЈ за Херцег-Нови Окружном комитету за Никшић од 23. V 1942. каже се да су после саветовања на Осјеченици по свим четима образоване партијске јединице и батаљонски бирои. Тада је у 6 чета било 36 партијаца. У командама батаљона је било 7 партијаца, а у позадини су радила 4 радника, 1 приватни намештеник, 2 полурадника, а остало су били сељаци. МК се састојао од једног радника и два интелектуалца.²¹

Од почетка устанка КПЈ је успела да се на скоро свим руководећим дужностима у структурама НОП-а уздигну комунисти, што је било од великог значаја за целу борбу, јер се тиме обезбеђивала унутрашња чврстина покрета. Милија Станишић сматра да се кадровска политика заснивала на јачању класне основе, да се руководећи кадар одабира из класа и слојева који су најприврженији револуционарним циљевима борбе. Пошто су партијске и скојевске организације обухватале својим радом целокупан живот јединица, оне су биле кичма војних формација и омогућавале да се оствари непосредан идејно-политички утицај комуниста на све борце и старешине. По одлуци ЦК КПЈ средином 1942. у свакој бригади, а касније и дивизији, формира се политодел. Њихова је дужност била да воде рачуна о правилном тумачењу линије КПЈ и њеном правилном спровођењу у пракси. У офанзиви пролетерских бригада у Босанску крајину, као што је речено, учествују и 4. црногорска са 438 чланова КПЈ и 47 кандидата, 5. црногорска са 406 чланова КПЈ, у 3. санџачкој од бораца из пљеваљског и бјелопољског среза била су 153 члана КПЈ и 42 кандидата, у 1. пролетерској бригади је јуна 1942. било око 80 чланова КПЈ Црногораца, а у свим тим јединицама близу 700 чланова Скоја.²²

Милија Станишић је такође навео да је социјална структура руководећег кадра црногорских јединица средином 1942. била следећа:

Руков. кадар	радник	сељак	интелектуалац	подофицир	жандарм
Бригадни	-	1	22	-	-
Батаљонски	6	4	41	2	-
Четни	8	39	88	6	2 ²³

Према томе, радници су чинили 10% руководећег кадра. По овом табеларном прегледу, од укупног руководећег кадра сељака је било око 20%. Интелектуалци су чинили око 70% укупног руководећег ка-

¹⁹ Исто, 75, 254-257.

²⁰ Исто, 76, 258-259.

²¹ Исто, 83, 297.

²² Милија Станишић, *Кадрови револуције*, Црногорци на руководећим дужностима у НОР-у народа и народности Југославије (1941-1945), Титоград 1984, 57.

²³ Исто, 59.

дра црногорских јединица, што је резултат не само њиховог порекла већ и дугогодишњег упорног и систематског настојања КПЈ да у свом крилу подигне бројну и револуционарну интелигенцију. Захваљујући својој општој и политичкој култури и својим стручним знањима, интелектуалци су објективно имали много повољније услове за развој него радници и сељаци, па их је и било више на руководећим местима.

Заменик политичког комесара 5. пролетерске бригаде Блажо Јовановић је 16. VII 1942. известио ЦК КПЈ да је бројно стање партијаца у бригади било 341, од којих радника 56, сељака 132, интелектуалаца 125, приватних намештеника 15, а бивших официра и подофицира 14.²⁴ Политодел 4. пролетерске бригаде је 23. VIII 1942. јавио ЦК КПЈ да је једна од слабости партијске организације те бригаде врло низак теоретски и идеолошки ниво чланова КПЈ, иако је међу партијским чланством велики број интелектуалаца (око 55%), док је број радника био 10%, у чему треба тражити један од разлога ниског идеолошко-теоретског нивоа.²⁵ Политички комесар 4. пролетерске бригаде је 24. VIII 1942. обавестио ВШ НОВЈ да у њој има укупно 703 борца, од којих је радника 35, сељака 443, интелектуалаца 217 и осталих занимања 8. Комесар констатује да број радника не само што је мали, већ су то већином занатски радници, што је и разумљиво с обзиром на привредну структуру Црне Горе. Истовремено он тврди: "Сељачка већина бригаде потиче углавном из сиромашних сељачких породица".²⁶

У извештају заменика политичког комесара 3. пролетерске бригаде од 30. VIII 1942. упућеног ЦК КПЈ каже се да је рад скојевске организације постављен доста добро и да је Ској обухватио скоро све младе партизане. Пре два месеца у партијској организацији је било 213 чланова КПЈ. Погинулих су имали 21 члана. Накнадно су примљена 23 члана, тако да је тада било 218 чланова КПЈ. Партијска организација је тада имала 44 кандидата.²⁷ Блажо Јовановић је 15. IX 1942. обавестио ЦК КПЈ да је стање у 5. црногорској НОУ бригади било задовољавајуће. Највећи недостатак организације био је у недовољној теоретској уздигнутости, а код појединаца недостатак самоиницијативе. Нису имали довољно партијског материјала и марксистичко-лењинистичке литературе.²⁸

У вези са стањем у 5. црногорској НОУ бригади њен политодел је у свом извештају забележио да у време њеног стварања стање бригадне партијске организације није било задовољавајуће. Чланови КПЈ нису одржавали редовне састанке и партијска дисциплина и одговорност су биле попустиле. Многе недостатке Партија је касније отклонила и њени

²⁴ Зб. НОР, IX/1, 110, 398.

²⁵ Исто, 129, 476. У извештају се тврди: "Подизање теоретског и идеолошког нивоа чланства може се остваривати само кроз редовне партијске састанке, који и кроз то добијају свој смисао и садржину". За посебну слабост се сматра занемаривање и несхватање "ударништва чланова Партије у свим областима њихове дјелатности. Црногорски комунисти су мислили да је доста предњачити само у храбрости, у чему су заиста и предњачили". Исто.

²⁶ Зб. НОР, IX/1, 131, 503.

²⁷ Исто, 135, 518.

²⁸ Исто, IX/2, 11, 68-71.

чланови су постали оданији и дисциплинованији. Тада је у 5. бригади укупно било 327 чланова Партије, чији је социјални састав био следећи: 58 радника, 144 сељака, 120 интелектуалаца и 4 приватна намештеника. У односу на број људства, бројно стање Партије је било задовољавајуће, иако је она од оснивања до тада претрпела велики губитак, јер су погинула и нестала 54 партијца. За слабост се сматра теоретско-политичка заосталост, јер већину чланова чине сељаци, који се не сналазе довољно у војним питањима и нису савладали марксистичко-лењинистичку теорију. За слабост Партије се сматра и недовољно познавање војне вештине, не само код обичних бораца већ и командног кадра. Слабост се састојала и у неуредном одржавању састанака, а осећао се и недостатак самоиницијативе и сналажења у тежим ситуацијама. У неким јединицама батаљонски бирои нису били на висини својих задатака. Но, упркос мањих слабости и недостатака, партијска организација 5. бригаде се развијала правилно. Значајно је следеће: при формирању бригаде скојевска организација скоро и није постојала, јер је у односу на омладину било секташтва, али се с тим престало и у свим јединицама су образоване скојевске организације. Ској се осећао као самостална омладинска организација у војсци.²⁹

Политодел 3. пролетерске (санџачке) бригаде је 18. X 1942. јављао ЦК КПЈ да се његов рад састојао у политичком подизању бораца бригаде, помоћи партијском руководиоцу бригаде у организационим питањима и у помоћи политичком раду на терену. Ској у 3. санџачкој бригади је још увек био у разоју, јер је већина омладинаца била са села.³⁰

Руководилац Скоја у 5. црногорској НОУ бригади је 6. XI 1942. у свом извештају ЦК КПЈ писао да се Ској учвршћује као самостална организација. Рад му је био подељен по секторима, а била је заступљена критика и самокритика. Било је случајева кажњавања и искључења из Скоја, што се показало као успешно. У бригади је тада било око 30 скојеваца, у које су урачунати и млади чланови Партије, јер су и они долазили на скојевске састанке и осећали се таквима. Од оснивања бригаде око 65 скојеваца је погинуло, а 12 је рањено. Изгинуло их је највише током марша од Врбице до Прозора, где су се нарочито истакли својом храброшћу.³¹ Заменик политичког комесара Прве (Петре) црногорске бригаде Треће НОУ дивизије у свом извештају од новембра 1942. известио је ЦК КПЈ да је бројно стање чланова Партије износило 335, од којих су већину чинили сељаци, док је број радника и интелектуалаца био подједнак.³²

²⁹ Исто, 30, 202-207.

³⁰ Исто, 34, 222-223.

³¹ Исто, 41, 247-248.

³² Исто, 58, 325. У извештају се даље каже да су кадрови млади и да се добро уздижу како за војне тако и за политичке руководиоце. Теоретски ниво већине партијаца је био низак. "Одржавају се редовно састанци, више практични него теоријски. Теоријски рад је пренесен на све људство дотичне чете, односно батаљона. Партијска организација осјећа се у потпуности као руководилац и успјешно рјешава постављене задатке које јој поставе како војна, тако и политичка руководства. Партија на вријеме реагира на проблеме које јој наметне ситуација". Исто, 325-326.

У извештају насталом 10 месеци касније, заменик политичког комесара 5. црногорске НОУ бригаде ЦК КПЈ од 19. VIII 1943. каже се да бројно стање бригадне партијске организације износи свега 94 члана, 4 кандидата и 66 скојеваца. Социјални састав чланства КПЈ је био: 15 радника, 54 сељака, 21 интелектуалац и 4 намештеника. У извештају се даље вели да, узимајући у обзир да бригада има 227 бораца, партијски рад тече нормално, састанци се одржавају редовно. Партијска организација се правилно развијала и поред општег ниског идеолошког стања њених чланова у "чијим редовима нема ничега нездравог".³³

Заменик политичког комесара 4. пролетерске црногорске бригаде је у свом извештају ЦК КПЈ од 1. XII 1943. јављао да је његова бригада тада била на терену Црне Горе и Санџака. Стање у њеној организацији било је условљено како радом у том периоду тако и у претходном, и имало је и својих позитивних страна и недостатака. Партијска организација тада је имала 422 члана, од којих: 59 радника, 258 сељака и 105 интелектуалаца. Кандидата је било 71. Партијски састанци су се одржавали редовно, како радни тако и теоретски. На теоретским се прорађивала Историја СКП (б), Основи лењинизма и други материјал. Теоретски ниво чланства је био на ниском ступњу. Кадрови су се споро уздизали, а недостајало је правилно комунистичко васпитање. Ни руководиоци у већини случајева нису у том погледу били на висини. Партијска организација је у раду имала извесне слабости, као што су: слаба будност, недовољно осећање дужности и одговорности пред КПЈ и неенергично спровођење у живот партијских одлука и директива. До тога је долазило због извесних пропуста у ранијем раду партијске организације. Организација КПЈ је ослабила одласком приличног броја руководећих комуниста. При обнављању је постојао слаб критеријум, јер су у Партију учлањени и они борци који то не заслужују. Но, и поред свега тога, партијска организација је у основи била здрава. У исто време скојевска организација је бројала 458 чланова. Ској је извршавао све постављене му задатке. Код њега се осећала извесна ускост и зачмалост у раду. Партија је контролисала и помагала оспособљавање и развој скојевске организације.³⁴

Политодел 5. црногорске бригаде 3. НОУ дивизије у свом извештају од 1. I 1944. вели да је попуњена бригада бројала 550 бораца по списку, од којих је 200 било чланова КПЈ и око 180 чланова Скоја. Као једна од најслабијих тачака у раду партијске организације се истиче питање подизања теоретског нивоа чланова КПЈ. Одлучено је да се почне са одржавањем теоретских часова на хелијским састанцима. Констатовано је такође да је неопходно посветити пажњу културно-просветном раду што до тада није чињено у довољној мери. Одржано је бригадно партијско саветовање. На њему је констатовано да партијска организација има 236 чланова КПЈ, а Ској 215 чланова. На саветовању партијских руководиоца 5. црногорске НОУ бригаде, одржаном 22. XI 1943. у селу

³³ Исто, IX/4, 30, 160-161. Заменик политичког комесара 5. црногорске НОУ бригаде је констатовао да кадрови његове бригаде могу примити 800 до 1.000 нових бораца. Исто, 161.

³⁴ Исто, 120, 571-572.

Црнце, анализиран је дотадашњи рад, уочени недостаци у раду и постављени најважнији задаци. Тада је констатовано да рад партијске организације углавном задовољава и да је у бригади, иако је то млада јединица, доста урађено. Чланови КПЈ су служили као пример борцима у погледу извршавања наређења, борбености и пожртвовања. Утицај и углед чланова КПЈ у бригади је био велики. Али партијска организација 5. НОУ бригаде је имала и низ слабости и недостатака, које је требало у што краћем року отклонити. Као значајни су се сматрали: недовољно поклањање пажње политици кадрова као једном од најважнијих питања КПЈ, затим непотпун партијски живот - недовољно се расправља о целокупној делатности и задацима партијске организације, слаб теоретски рад - што има за последицу недовољно познавање најосновнијих питања из марксизма-лењинизма, као и рад на културно-просветном сектору. И питању рада по сектору Скоја се поклања мало пажње, што доводи до тога да се скојевска организација прилично зачаурила и др. Да би се наведени недостаци отклонили, саветовање је донело закључке који су детаљно предвидели начин како да се они отклоне.³⁵

Донети закључци са саветовања су прорађени и продискутовани на свим састанцима комитета и ћелија. После саветовања одржан је кратак курс, који је трајао 20 дана. Њему је присуствовало 19 слушалаца, од којих: 3 радника, 10 сељака и 6 интелектуалаца. И поред давања чланства 7. бригади, тада је у 5. НОУ бригади било око 240 чланова Партије, око 50 кандидата КПЈ и око 280 чланова Скоја. (То стање је било подложно свакодневном мењању.) Партијски састанци су одржавани једном недељно. На њима се дискутовало о раду сваког појединца и о делатности и задацима читаве јединице. Будност и осећај одговорности су прилично развијени. Дисциплина је била доста добра. Углед Партије је био на висини и КПЈ је била прави руководилац свих бораца. Отклањао се и недостатак у погледу пријема нових чланова у Партију. Предузете су мере да се реши питање теоретског уздизања кадрова, у чему је веома корисно послужио партијски курс. Тај проблем је био отежан тиме што је у партијској организацији 5. НОУ бригаде највише било сељака, који су доста тешко учили, али су зато били врло одани и борбени. У извесној мери је био отклоњен и недостатак учаурености Скоја. По свим четима су били формирани скојевски активи и комитети по батаљонима. Оскудевало се у омладинској литератури. Скојевци су се истицали борбеношћу, а били су и носиоци веселја и елана у бригади.³⁶

Помоћник политичког комесара Главног штаба НОВ и ПО за Црну Гору и Боку Мило Јовићевић је 16. I 1944. издао упутство политичким комесарима подређених јединица о организацији политичког и кул-

³⁵ Исто, IX/5, 3, 18-23. У вези с тим у извештају се истиче: "Задатци који стоје пред нашом партијском организацијом су потпуно реални и остварљиви, само је потребно више рада, још више елана, још више љубави за посао". Такође се тврди: "Отклањајући недостатке, ми морамо направити одлучан преокрет у досадашњем раду да би у потпуности одговорили задатцима, које нам поставља данашња ситуација". Исто, 23.

³⁶ Исто, 24-26.

турног рада у циљу стварања такве војске која ће извојевати не само победу над окупатором него и "послужити као главна, одлучујућа сила за победу истински демократске владавине у нашој земљи". По Јовићевићу, рад на политичком подизању НОВЈ је падао на све старешине, у првом реду на политичке комесаре. Да би одговорио својим потребама, он се морао проводити плански. Посебно се истиче: "Од наших батаљона и других јединица морамо стварати војно-политичке школе, које ће на тај начин не само уздизати људе већ постати и привлачна снага за многе младе другове који још нијесу пришли нашим редовима".³⁷

Заменик политичког комесара Комског НОПО је 17. I 1944. у свом извештају заменику политичког комесара ГШ НОВ и ПО за Црну Гору и Боку истакао да се један део маса налази под утицајем четничке пропаганде, што се видело и приликом мобилизације. У одреду је рад партијске организације био на висини. Свим партијским ћелијама била је пружена директна помоћ, а неке од њих су обилажене скоро сваке недеље. Због недостатка материјала, у партијском раду се није ишло најбоље. У Комском одреду је било 10 ћелија са 40 чланова КПЈ, чији је социјални састав био следећи: 3 радника, 23 сељака и 14 интелектуалаца (у децембру и јануару је примљено 15 нових чланова). Кандидата је било 28, међу којима није било радника (20 сељака и 8 интелектуалаца). У градовима при команди места постојале су партијске ћелије са 10 чланова (6 интелектуалаца и 4 сељака). Скојеваца је било 139. Рад је ишао у ширину, а квалитетно се споро развијао. Недостајали су бољи руководиоци у Скоју. Настоји се да сви млади војници буду скојевци.³⁸

За 7. црногорску бригаду 3. НОУ дивизије заменик политичког комесара је 31. I 1944. известио ЦК КПЈ да су у њеној партијској организацији била 123 члана, распоређена у 25 ћелија. Њихов социјални састав је био следећи: 10 радника, 61 сељак, 38 интелектуалаца и 9 приватних намештеника. Кандидата је било 30. Чланови КПЈ су били из старих бригада, 4. и 5. црногорске, и с терена чији је партијски стаж био мали. Партијски актив је био млад, с извесним искуством али с мало теоријског знања из марксизма-лењинизма. Редовно су одржавани практични, а ређе теоретски састанци. Много пажње се поклањало кадровима. Правилан је био рад с кандидатима. Осећала се недовољна координација у раду партијске организације у војсци и партијске организације на терену и са широким народним масама. Скојевска организација је имала 167 чланова, распоређених у 15 актива. Њихов социјални састав је био следећи: 11 радника, 117 сељака, 39 интелектуалаца. Пошто је доста младих бораца било необухваћено Скојем, сматра се да је он био зачаурен. На то је указано на састанцима батаљонских и бригадног руководства. Критеријум за пријем у Ској био је доста оштар. Редовно су одржавани радни и теоретски састанци.³⁹

У извештају ПК КПЈ за Црну Гору и Боку упућеном ЦК КПЈ 1. II 1944. каже се да је партијска организација оздрављена и прилично

³⁷ Исто, 20, 122-123.

³⁸ Исто, 22, 133-139.

³⁹ Исто, 36, 237-241.

учвршћена. Средином јануара 1944. почело се са партијским курсом, на коме је учествовало 38 партијаца. У исто време при Окружном комитету у Беранама је при завршетку један мањи партијски курс. Од првог извештаја до тада број чланова КПЈ и њихов социјални састав се није изменио. Покрајински комитет је редовно пружао помоћ партијским организацијама. Чланови ПК су скоро стално били у обилажењу партијских јединица и контролисали спровођење партијских директива у живот. Окружни и срески комитети су се доста добро сналазили у решавању свих постављених задатака. Најгоре је стање било у Боки, јер није било Бокеља чланова Партије уздигнутих и оспособљених за руководиоце. Ни стање у Скоју се није изменило од прошлих извештаја. У неким организацијама Ској још није био довољно учвршћен.⁴⁰

У извештају политодола 3. НОУ дивизије од 4. II 1944. ЦК КПЈ о раду и бројном стању партијске организације у 6. и 7. црногорској бригади се, поред осталог, каже да је 6. бригада при формирању имала 600 бораца и 80 чланова КПЈ. Саветовање бригадних партијских руководиоца је одржано 11. I 1944. и на њему је изнето стање у бригади и донети одговарајући закључци. У 6. бригади је тада било 146 чланова КПЈ распоређених у 20 партијских ћелија. Кандидата је било 49. Партијски састанци су одржавани сваке недеље, и то 1 практични и два теоретска. Скојевска организација у 6. бригади је имала 244 члана, али она није обухватила све омладинце који то заслужују. Редовно су одржавани радни и теоретски састанци скојевских актива. Скојевски комитети батаљона били су повезани са скојевском организацијом на терену и координирали су рад. Дисциплина и борбеност скојеваца биле су на висини, као и њихово учешће у целокупном животу јединице.⁴¹

Седма бригада 3. НОУ дивизије формирана је 30. XII 1943. Већину бораца су чинили омладинци. При формирању бригаде партијска организација је бројила 108 чланова, а 4. II 1944. год. 123. Они су распоређени у 21 партијску ћелију. По социјалном саставу су били: 15 радника, 61 сељак, 38 интелектуалаца и 9 приватних намештеника. Било је и 30 кандидата. Партијска организација је била млада. Рад њен је био правилно постављен и добро се одвијао по свим секторима. Рад са кандидатима је био такође правилно постављен. Кандидати су присуствовали теоретским партијским састанцима. Бригада је бројила 646 бораца. Седма бригада је имала 167 скојеваца. И рад скојеваца је био правилно постављен и добро се одвијао, иако је Ској као организација био прилично учаурен. Рад скојеваца је био жив. Необухваћени омладинци су желели да што пре постану чланови Скоја. Ској је свесрдно помагао при спровођењу свих партијских одлука и у раду по секторима у бригади. Постојало је и бригадно руководство Скоја, које је повезивало и централизовало рад Скоја у бригади.⁴²

Руководилац политодола 3. и 4. санџачке НОУ бригаде је 4. II 1944. поднео извештај ЦК КПЈ о морално-политичком стању бораца.

⁴⁰ Исто, 38, 247.

⁴¹ Исто, 48, 294-296.

⁴² Исто, 299-302.

Политодел ове две бригаде су чинили: руководилац, лице задужено за општеполитички и културни рад, за омладински сектор и др. Ратко Радовић као руководилац истиче да је претходни политодел, у чијем су саставу били он, Душан Вукићевић, Драгослав Ђорђевић, радник, касније народни херој као руководилац, и Љубичић Радоје, много допринео оздрављењу и учвршћењу партијске организације у 3. санџачкој бригади. Рад оба политодела је био од великог значаја и користи за 3. санџачку бригаду. Ова бригада је била у бици на Сутјесци разбијена не само због објективних потешкоћа већ и због слабости партијске организације. Те слабости су биле: неправилно вођење политике кадрова, небудност, фамилијарност, недовољна контрола од стране руководиоца и читаве Партије. Постављено је ново руководство, које настоји да учврсти и оздрави партијску организацију и прошири је заслужним људима. Многе слабости које су биле карактеристичне за ранију организацију су отклоњене. Борбеност партијаца је била на завидној висини. Одржавани су редовно партијски састанци, како радни тако и теоретски. Партија се осећала као стварни руководилац и организатор у раду по свим секторима. Ипак, у бригади је још увек било фамилијарности и секташења, а партијске ћелије се у свом раду још нису биле довољно осамосталиле. Теоретски ниво чланова КПЈ је био низак, што је разумљиво кад се узму у обзир младост и социјални састав партијске организације. У вези с радом по секторима (политичком, војничком и културно-просвјетном) каже се да није било довољно плана и организованости. Руководећи кадар, како војнички тако и политички, био је добар. Будући да је бригада скоро формирана 1. XII 1943, њена Партија је носила карактер једне младе организације "која је тек почела да живи и ради".⁴³

Заменик политичког комесара 3. пролетерске (санџачке) НОУ бригаде 3. НОУ дивизије је 4. II 1944. поднео извештај о стању и раду партијске организације у тој бригади од дана њеног обнављања, тј. од септембра 1943, па до 1. II 1944. Бројно стање партијске организације у почетку је било 66, а тада 165, а социјални састав био је следећи: радника 30, сељака 90 и интелектуалаца 45. Кандидата је било 38, и то: 3 радника, 31 сељак и 4 интелектуалца. Скојеваца је било 211, а укупно људства у бригади 783. Стаж партијаца у бригади је био мали, па је партијска организација имала карактеристике једне младе организације. Партија се није осећала као руководилац у бригади. Напорима КПЈ бригада је обновљена и постављено је ново партијско руководство. Његовим напорима за кратко време Партија се проширила и отклонила многе слабости и већ постаје стварни руководилац Бригаде. У почетку малобројна партијска организација, у назначеном периоду је нарасла и представља главну и руководећу снагу бригаде. Оданост партијаца и њихова борбеност су биле на висини. Партијски састанци (радни и теоретски) одржавани су најмање два пута недељно. И скојевска организација је у почетку била малобројна и слаба, и није се уопште осећала као организација. Јачањем Партије јача и Ској, и сад у многеме потпомаже рад

⁴³ Исто, 49, 303-307.

Партије, нарочито по културно-просветном сектору. Рад Скоја се одвијао у приличној мери, а састанци су редовно одржавани, како радни тако и васпитни. Недостаци Скоја су били: ниска идеолошка и политичка уздигнутост, као и недовољно искуство у раду. Недостатак је био и често мењање руководства и то што се радом није обухватила омладина која се налази ван Скоја.⁴⁴

У тромесечном извештају заменика политичког комесара 4. пролетерске бригаде од 8. III 1944. упућеном ЦК КПЈ каже се да је тадашње стање партијске организације износило 459 чланова, од којих су 60 радници, 292 сељаци, 117 интелектуалци и 10 осталих професија. Од 1. XII 1943. до 1. III 1944. погинуо је 21 члан КПЈ, а отишао је за руководиоце и кадрове у друге јединице (ван 4. бригаде) 71. Кандидата је било 113, а скојеваца 565. Рад партијске организације био је правилно постављен. Она је била здрава, бројно јака и уживала је ауторитет и повјерење код бораца. Низак теоретски ниво је био слаба страна партијске организације. Ван скојевске организације било је 150 омладинаца, а скојеваца 565. Организација је бројно јака и њен рад је правилан. Партија је Скоју пружала пуну помоћ. Теоретски ниво је био осредњи и у порасту. Као главни проблем у тромесечном периоду пред партијску организацију је постављено: "отклонити слабости и недостатке из претходних периода, обухватити ново људство, политички и војнички га подићи и учврстити и одржати бригаду на потребној висини".⁴⁵

Заменик политичког комесара 8. црногорске бригаде 37. НОУ дивизије (формиране 25. II 1944. од око 800 бораца) 10. III 1944. јавио је ПК КПЈ за Црну Гору и Боку да је бригада од формирања до тада живела логорским животом, што јој је омогућило да са људством доста уради. Бригада је тада имала 137 чланова КПЈ, чији је социјални састав био: 12 радника, 85 сељака и 40 интелектуалаца - сврстаних у 24 партијске ћелије. Кандидата КПЈ је било 24. Њихов социјални састав: 2 радника, 17 сељака и 5 интелектуалаца. Сваке недеље је одржаван 1 радни и 1 или 2 теоретска састанка. За теоретски рад је недостајало партијског материјала. Са кандидатима се радило правилно, са сваким појединачно. Скојевска организација је бројала 188 чланова распоређених у 16 актива. Њихов социјални састав је био: 7 радника, 150 сељака и 29 интелектуалаца (ђака) и 2 домаћице. Преко 200 омладинаца је необухваћено Скојем. Били су оформљени батаљонски комитети и четни активи.⁴⁶

Руководилац политичког одела 37. дивизије је 4. V 1944. поднео

⁴⁴ Исто, 50, 307-313. Заменик политичког комесара ГШ НОВ и ПО за Санџак је у свом извештају од 5. II 1944. јавио ЦК КПЈ да је поставио себи као основни задатак мобилизацију на слободној територији ради попуњавања 3. санџачке бригаде и стварања нових бригада. У спровођењу мобилизације они су имали више успеха у пљеваљском и бјелопољском срезу, а у остала три среза која су била под партијском контролом су мобилизацију остваривали теже - у милешевском (пријепољском), златарском (нововарошком) и прибојском срезу. Тада је било свега партијаца под њиховом контролом 40. Они су били сврстани у 9 партијских јединица. Кандидата је било 26, а скојеваца 44. Исто, 51, 315-318.

⁴⁵ Исто, 94, 569-574.

⁴⁶ Исто, 96, 584-586.

извештај ЦК КПЈ о раду партијске организације у бригадама за период од 1. фебруара до 1. V 1944. Он каже да је партијска организација 3. санџачке бригаде постала стварни организатор и руководиолац целокупног живота и рада те бригаде. Очишћена је од свих колебљивих и опортунистичких елемената и попуњена новим, провереним и оданим борцима. Здравост и чврстина партијске организације су се испољиле за време немачко-четничке офанзиве у Санџаку и Црној Гори, када није било колебљивости ни панике, као ни једног случаја дезертерства. Дотадашње слабости су у приличној мери отклоњене. Партија је водила правилну кадровску политику. Партијски састанци, како теоретски тако и радни, одржавани су редовно. Партија се осећала као стварни руководиолац и организатор, и њена је највиша заслуга што је бригада постала једна од бољих јединица. Као недостаци партијске организације се сматрају остаци фамилијарности, против којих се води борба. Било је и секташења у погледу пријема нових чланова. И будност Партије је била недовољна, као и конспирација. Био је и низак теоретски ниво. Код организације се осећала учауреност у раду. Осећало се да партијски састанци нису довољно садржајни и не учествују довољно у решавању актуелних питања. Рад по секторима није се развијао равномерно, а у политичком раду није било довољно плана и система. Руководство бригаде, како војничко тако и политичко, било је добро.⁴⁷

Партијска организација 4. санџачке бригаде је била млада, чији је највећи број чланова скоро примљен. Партијска организација је била здрава, а њена борбеност на приличној висини. Рад по секторима био је интензиван и правилно постављен, сем у време борби. За слабости и недостатке партијске организације 4. санџачке бригаде се сматрају недовољна будност, неконспирација, недовољна дисциплина, као и неосећање довољно одговорности, недовољна активност и несналажење. Те слабости су махом проистицале из ниског теоретског нивоа чланства КПЈ. За пропуст Партије се сматрала недовољна помоћ Скоју и потпуно занемаривање рада са истим за време борби.⁴⁸

У 8. црногорској бригади (формираној 25. III 1944. у Беранама) партијска организација је била млада али потпуно здрава и прилично чврста. Дисциплина, оданост, будност и осећај одговорности код партијаца су били добри. Руководиоци су махом дошли из 4. и 5. црногорске бригаде. Борбеност партијаца је била на висини. Партија је водила правилну политику кадрова, а контрола и помоћ од стране руководиоца је била редовна и стална. На висини је била и конспирација. Партијски састанци су редовно одржавани, како радни тако и теоретски. За један од највећих недостатака партијске организације 8. бригаде сматрао се низак теоретски ниво чланства. Недовољан и недовољно плански је био рад на теоретском уздизању. Било је знакова фамилијарности и недовољне будности. Код неких партијаца се осећао недостатак партијности, самоиницијативе и снажљивости. Партија се није довољно уносила у

⁴⁷ Исто, IX/6, 6, 27-30.

⁴⁸ Исто, 30-31.

решавање свих проблема. Било је и прилично формализма и укрућености. Рад по секторима се развијао неравномерно. Помоћ Партије Скоју била је недовољна. Партијски руководиоца бригаде је био добар, енергичан и врло вредан. Његова је била највећа заслуга што је партијска организација 8. бригаде била добра.⁴⁹

Помоћник политичког комесара 4. црногорске бригаде 2. пролетерске дивизије је известио 1. VI 1944. ЦК КПЈ да је од 1. марта до 1. јуна бригада имала непрекидне маршове и даноноћне борбе с непријатељима на путу из Санџака у Србију, тако да су се у том периоду могле испољити све добре стране и све слабости партијске организације. Она је 1. VI 1944. бројала 488 чланова КПЈ, од којих 62 радника, 301 сељака, 112 интелектуалаца и 13 лица других професија. Од 1. марта до 1. јуна ван бригаде је послато 57 чланова КПЈ, а погинула су 53. Кандидата је било 45, а скојеваца 452. Организација КПЈ је, значи, била бројно јака и стварни руководиоца бригаде. Комунисти су показали храброст, оданост, пожртвованост и издржљивост у извршавању свих задатака у најтеже време које је преживљавала бригада. Бригада је извршила све постављене задатке, а комунисти су свуда служили као пример.⁵⁰ Као што је речено, скојевска организација је имала 452 члана. Рад јој се одвијао правилно, уз извесне недостатке. Скојевци, као и партијци, показали су изванредну храброст, оданост, пожртвованост и издржљивост у извршавању свих задатака у најкритичније време. За највећи недостатак се сматрао низак критеријум пријема у организацију. Бригада је тада имала преко 1500 бораца, али је по саставу људства била млада и неискусна. Руководиоци војни и политички кадар чинили су само стари борци, док су остали били млади. Међутим, било је и бораца који су потицали из непријатељске средине.⁵¹

У једном извештају од 5. VI 1944. се за 6. црногорску НОУ бригаду, формирану 14. XI 1943. у с. Дријенку код Колашина од делова Зетског, Никшићког, Дурмиторског и Комског НОПО, каже да је пролазећи кроз сталне борбе и акције успела да постане прилично добра бригада. Због недовољне умешаности и будности Партије било је и доста дезертерства. Касније је КПЈ успела да пронађе организаторе дезертерства. Поред васпитних мера и појачаног политичког рада било је и 3-4 случаја стрељања. 6. црногорска бригада је имала 750 бораца и 210 чла-

⁴⁹ Исто, 31-33.

⁵⁰ Исто, 38, 237-238. И поред свега тога, испољили су се извесни недостаци који су показали приличну једностраност у васпитању и схватању дужности комуниста. "Однос према народу, односно његовој имовини, је највећи и један од озбиљних недостатака, који се испољио у протеклом периоду. Баш по овом питању дошле су до изражаја све слабости партијске организације. Иако је ријешење овога питања постављено пред руководство и на савјетовањима, Партија га није ријешила како треба, јер се одуговлачило, продужавало а грешке понављале". Исто, 238.

⁵¹ Исто, 240. У извештају се тврди да је морал, борбеност и спремност за извршавање задатака у свим, па и најтежим ситуацијама одржавани у бригади на висини и да је она у потпуности извршила све задатке који су пред њу постављени. Бригада је из те ситуације изашла бројно ослабљена, али очишћена, прекаљена и учвршћена, способна за извршавање свих задатака. Исто, 240.

нова КПЈ обухваћених у 25 партијских јединица. Кандидата је било 45. Социјални састав организације КПЈ био је следећи: 17 радника, 111 сељака, 69 интелектуалаца и 13 осталих професија. Скојеваца је било 250, обухваћених и 18 скојевских актива. Рад партијске организације по свим секторима рада био је правилно постављен, како на политичком (одржавају се редовно политичке конференције и политичка предавања), војничком (у подизању борбености бораца КПЈ је постигла највеће успехе), културно-просветном (и у батаљонима и четама) у Скоју (Партија је успела да га учврсти и оспособи за правилан и самосталан рад), тако и на економском - рад је био правилно постављен у бригади, њеним батаљонима и четама, као и санитетском сектору. И поред настојања, Партија није успела да у правом смислу постане руководилац у свим облицима живота и рада у бригади. Главни узроци за то су недостатак теоретске изграђености и потребног практичног искуства. Било је и недовољне самокритичности. Партија није увек успевала да на време уклања своје недостатке и исправља своје грешке. То не долази из нездравости организације, већ због њене недовољне зрелости. Партија је сва питања решавала, грешке и недостатке уклањала, што значи да су њени чланови били здрави и одани. Партија је пружала довољну помоћ Скоју и оспособила га за самосталан рад и правилан развитак. Скојевци су предњачили у погледу дисциплине и борбености. Главни им је недостатак био немање искуства и слаба сналажљивост у акцијама. Главни задаци постављени пред скојевску организацију сводили су се првенствено на васпитно-културно-просветно уздизање, у чему су постигнути прилични успеси.⁵²

У састав Приморске оперативне групе 2. корпуса НОВЈ, поред 6. црногорске бригаде, улазила су и два бокелска батаљона, који су формиран и кад и сама Група. Батаљони су били мали, јер се њихово попуњавање споро вршило. У њима је укупно било 140-150 бораца. Партијска организација је у њима бројала око 55 чланова, распоређених у 8 партијских јединица. Кандидата је било 4, а скојеваца око 50. Рад је организационо био правилно постављен по свим секторима. Главни недостаци организације били су у недовољној дисциплини и одговорности, како личној тако и колективној. Осећало се и непостојање самокритичности, а тиме и могућности да се исправљају своје грешке и недостаци. Скојевска организација је била млада и као таква неискусна у раду. И у интендантури и у болници су постојале партијске ћелије, а такође и у штабу Групе и у пратећој чети.⁵³

У извештају заменика политичког комесара 6. црногорске НОУ бригаде од 10. VI 1944, поред осталог, каже се да је бригада при оснивању бројила 560 бораца. Бригада је сталним партијским и политичким радом организационо, војнички и политички учвршћена. Када је Војин Ђерковић примио дужност партијског руководиоца у бригади 23. XI 1943, чланство у њој је било младо, без довољно иницијативе и сналажљивости. Политички и теоретски ниво чланова Партије је био низак.

⁵² Исто, IX/6, 46, 275-279.

⁵³ Исто, 279-284.

Организација је у почетку бројила 84 члана КПЈ и 13 кандидата. Партијци су већином били на дужности политичких и војних руководиоца. На партијском саветовању свих партијских руководиоца одржаном 11. I 1944. извршена је анализа рада партијске организације - резултати дотадашњег рада и недостаци које је требало у што краћем року отклонити. Њен социјални састав био је: 17 радника, 78 сељака, 49 интелектуалаца и 5 других занимања. Кандидата је било 51.⁵⁴ Према томе, највише је чланова било из редова сељаштва, чак скоро пет пута више од радника. И интелектуалаца је било више од радника, и то чак скоро три пута. Уочене су грешке КПЈ, међу којима су: питање односа војске према народу, народној имовини и народној власти, питање сарадње партијске организације у војсци и на терену. Рад Партије у бригади је оцењен као задовољавајући. "Организација је, успјела да се омасови, са млађим и у борби испробаним и Партији оданим кадровима, да кроз стални теоријски и политички рад развије код млађих партијаца и руководиоца интерес за сопствену изградњу, да кроз редовни партијски рад уздигне партијску дисциплину, развије личну одговорност и руководеће способности. Рад по секторима имао је мањих пропуста и недостатака".⁵⁵ Партијска организација тада је имала 25 ћелија са 4 батаљонска комитета Скоја. У чланству КПЈ било је 196 лица. Његов социјални састав је био: 23 радника, 98 сељака, 65 интелектуалаца и 10 осталих професија. Према томе, сељака је било преко 4 пута више, а интелектуалаца скоро три пута више од радника. Кандидата је било 45, а по социјалном саставу: 1 радник, 39 сељака и 5 интелектуалаца. Према томе, међу кандидатима је био још неповољнији социјални састав, јер је радника било свега 1, док је број сељака чак за 39 пута био већи. Из бригаде је било упућено и прекомандовано на друге дужности 13 партијаца, а погинуло је у дотадашњим борбама 14 чланова КПЈ.⁵⁶

У време писања извештаја почетком јуна 1944. партијска организација је бројала 209 чланова КПЈ, а социјални састав био је следећи: 17 радника, 111 сељака, 69 интелектуалаца и 12 других занимања. Према томе, не само да се задржало него је и погоршано стање у односу на раднике, којих је чак више него 6 пута мање но сељака. Погоршао се и састав радника у односу на интелектуалце, којих је 4 пута мање но сељака. Кандидата је и даље било 45. До тада је било прекомандованих на друге дужности и за руководиоце у друге бригаде 30 чланова КПЈ, а погинуло је 18 партијаца.⁵⁷

Истакнуто је да је при формирању 6. бригаде Ској био врло узак и малобројан - бројао је око 96 чланова. Захваљујући помоћи Партије, Ској се организационо учвршћује, подиже се дисциплина и полет у раду, као и свест. "Скојевци су почели да предњаче у борбености, пожртвовању, дисциплини и политичкој свијести пред осталим борцима." Руководиоци Скоја у батаљонима су се повезали са скојевским руководиоцима

⁵⁴ Исто, 52, 316-321.

⁵⁵ Исто, 322.

⁵⁶ Исто, и 332.

⁵⁷ Исто, 322.

са терена, чешће су организовали заједничке састанке, конференције, приредбе и зборове омладине. Скојевци су знатно одскакали од осталих бораца по својој борбености, дисциплини и пожртвовању. У 6. бригади је 11. I 1944. било 15 актива и 4 батаљонска комитета Скоја, са 242 скојевца. Два месеца касније, тачније 20. марта, бригада је имала 19 актива, 4 комитета и 261 члана Скоја. Њихов социјални састав је био: 11 радника, 199 сељака и 51 интелектуалац. Ван Скоја је било 97 бораца. Јасно је да је и социјални састав Скоја врло неповољан по раднике, јер је преко 18 пута сељака више од радника, а интелектуалаца је скоро 5 пута више од радника. У време писања извештаја почетком јуна 1944. скојевска организација је имала 218 чланова, обухваћених радом у 18 актива и 4 батаљонска комитета Скоја. Необухваћене омладине је било 78. Социјални састав је био следећи: 9 радника, 179 сељака и 30 интелектуалаца. Сада је број радника у односу на сељаке био скоро 10 пута мањи, а интелектуалци су преко три пута бројнији од радника. Од формирања бригаде до тада погинуо је 21 скојевац, рањена су 53, а примљено је у Партију 110. Секретари свих скојевских актива били су чланови КПЈ.⁵⁸

Постоје подаци да је партијска организација 8. црногорске бригаде бројала око 120 чланова, а 25. VI 1944. она је имала 225 чланова распоређених у 23 партијске ћелије. Социјални састав чланства био је следећи: радника 17, сељака 153, интелектуалаца 55. Према томе, радника је било 9 пута мање од сељака, а од интелектуалаца преко три пута. Кандидата је тада било 36, и то: 1 радник, 29 сељака и 6 интелектуалаца.⁵⁹ Одржавани су редовно најмање једном недељно радни и теоретски састанци. При формирању бригаде скојевска организација је износила 150 чланова, а у свим јединицама су постојали скојевски активи. Ускоро скојевска организација је нарасла на преко 240 чланова. Због разних губитака она је 25. VI 1944. укупно имала 193 члана, подељена у 9 актива, а социјални састав био је следећи: 11 радника, 157 сељака и 25 ђака и интелектуалаца.⁶⁰ Према томе, сељака је било 14 пута више од радника. И интелектуалаца је било два пута више од радника.

Партијска организација 5. пролетерске бригаде је имала 328 чланова по списку, од којих је на месту било 267 распоређених у 27 ћелија. У бригади су постојала 4 батаљонска комитета. Партијци који у датом тренутку нису били на месту већином су били рањени или болесни и налазили се у болницама. Кандидата је било 50. Приликом слања прошлог извештаја организација КПЈ је бројала 240 чланова. Од тада је до 21. VII 1944. погинуло 35 чланова Партије, а знатан број их је дат за друге јединице. Бригада је имала 800 бораца. Подвлачи се да је 5. бригада као војничка јединица стуб дивизије. У 5. бригади је такође било 322 члана КПЈ

⁵⁸ Исто, 326-332.

⁵⁹ Исто, 69, 444-445. Помоћник политичког комесара 8. црногорске НОУ бригаде је констатовао: "Због младости и недовољног искуства, Партија се није осећала у почетку као руководилац свих облика партијског рада и није обухватила целокупни живот војничке јединице, већ се рад по неким секторима спроводио на иницијативу појединаца". Исто, 445.

⁶⁰ Исто, 445-454.

по списку, а 278 на лицу места. Скојевци су у пуној мери учествовали у животу и раду јединице. Борбеност скојеваца је била на висини. Истиче се да је највеће признање за рад и борбу 5. бригаде дао ВШ НОВЈ проглашавајући је за пролетерску бригаду.⁶¹

Партијска организација у 7. црногорској ударној бригади је бројала 221 члана по списку и 174 на лицу распоређених у 26 ћелија. У бригади су постојала 4 партијска комитета. Кандидата за члана КПЈ било је 58. Од слања прошлог извештаја (када је било 123 члана КПЈ) до писања овог су погинула 42 члана Партије, што сведочи да је Партија бројчано брзо расла. Љубав и оданост Партији су били на висини, али због младости и неуздигнутости организације самоиницијатива и одговорност су могли бити бољи. Дисциплина није била на потребној висини. Партијско чланство је било младо и без довољно искуства. Међу погинулима је било 51% чланова Партије, што сведочи о њиховој борбености и пожртвованости, али и недовољном војничком искуству. У току последња 4 месеца бригада је била стално у акцијама, у којима је стекла огромно искуство, тако да се тада могла сматрати као једна од бољих јединица НОВЈ. Имала је у својим редовима око 700 бораца. Скојеваца је било по списку 267 чланова, а на лицу места 213. Приликом непријатељске офанзиве априла 1944. дезертирало је 40 скојеваца, што потврђује да њихова организација није била најбоља. После добијања помоћи скојевска организација се прилично консолидовала.⁶²

Девета црногорска ударна бригада је формирана 1. IV 1944, а у партијској организацији 21. јула исте године је имала 182 члана распоређена у 23 партијске ћелије. У бригади су постојала 4 батаљонска комитета, а кандидата је било 23. При формирању бригада је имала 132 члана КПЈ, а од тада је до 21. јула исте године у борбама погинуло 10 чланова КПЈ. Четна и батаљонска руководства су била из старих бригада, тако да су од самог почетка имала извесног искуства. Партијски састанци су одржавани редовно, и то практични чешће од теоретских. Организација је била млада и у дотадашњем раду задовољавала је по свим секторима. Политички ниво људства 9. бригаде је био нижи но у 5. и 7. бригади. Девета бригада је учествовала у неколико акција, али је знатно време и мировала, што јој је омогућило да развије доста жив рад по свим секторима. Скојеваца је у 9. бригади било 205. Рад Скоја је био правилно постављен и добро се одвијао. Скојевци су се истицали у свим секторима рада у бригади.⁶³

Из извештаја помоћника политичког комесара 5. црногорске бригаде 3. НОУ дивизије од 22. VII 1944. упућеног ЦК КПЈ о стању партијске и скојевске организације за протекла 4 месеца види се да је Партија имала 27 ћелија и 323 члана по списку, од којих 261 на лицу места. Кандидата је било 50. Социјални састав чланства Партије је био: 45 радника, 190 сељака, 67 интелектуалаца и 21 приватни намештеник. Према

⁶¹ Исто, 116, 679-683.

⁶² Исто, 683-685. Исто, IX/7, 25, 146.

⁶³ Исто, 685-686. Упор. Исто, IX/7, 25, 146.

томе, сељака је било 4 пута више него радника, а интелектуалаца за 22 члана више од радника. Скојеваца је било по списку 355, а на лицу 278. Од 107 укупно погинулих, чланова Партије било је 37, кандидата 13, а чланова Скоја 37. Од укупно 220 рањених, чланова КПЈ је било 54, кандидата 25, а скојеваца 98, међу којима је руководиоца 50. Бригада је дала око 90 својих партијаца за руководиоце у 7. и 9. бригади. Пошто је и знатан број погинуо, све је то допринело да партијска организација постане још млађа. У оквиру 5. бригаде одржана су три партијска саветовања. Такође су одржана два саветовања Скоја, на којима је указано на пропусте и недостатке у дотадашњем раду.⁶⁴

У извештају помоћника политичког комесара 9. црногорске бригаде 3. НОУ дивизије од 25. X 1944. упућеном ЦК КПЈ истиче се да је партијска организација у време формирања имала 132 члана, а тада 180 чланова сврстаних у 23 партијске ћелије. Кандидата је било 34. Социјални састав чланства КПЈ је био: 12 радника, 114 сељака, 44 интелектуалца и 10 осталих професија. Према томе, и сада је у овој бригади било највише сељака, чак скоро 10 пута више но радника. И интелектуалци су били бројнији од радника. Скоро 4 пута их је било више од радника. Партијска организација као целина је била здрава. Партијци су се одликовали оданошћу, храброшћу и дисциплинованошћу. Од формирања до тада бригада је примила 55 нових чланова КПЈ, а дала је за руководиоце у другим бригадама и на терену 26 чланова. Радни и теоретски састанци су одржавани редовно. У теоретској изградњи партијског кадра било је тешкоћа, јер су већину чланова Партије чинили сељаци. У борбама су од формирања бригаде до тада погинула 22 члана КПЈ, а рањена 33. Координација рада са партијском организацијом на терену је била доста добра. Скојевска организација је била млада. Бројила је у почетку 115 чланова, а тада 170. Уз помоћ Партије, рад Скоја је правилно постављен. Скојевци су се истицали јунаштвом. Помоћ Партије Скоју је стална. До тада су одржана три партијска саветовања скојевских руководиоца. У борбама је погинуло 12 скојеваца. На дан бригаде она је имала 641 борца.⁶⁵

Према извештају од 10. XI 1944. основни проблем партијске организације 7. црногорске бригаде је њена младост, пошто су скоро сви чланови примљени у Партију крајем 1943. и 1944, сем неколико руководиоца из штабова батаљона и штаба бригаде. Организација КПЈ у 7.

⁶⁴ Исто, 119, 702-708. Политички комесар 3. ударне дивизије је 25. IX 1944. писао политичком комесару 2. корпуса НОВЈ у вези с 5. пролетерском бригадом: "Руководство јединица, у највећем дијелу, сачињавају млади руководиоци, који први пут узимају функције на којима се данас налазе. Но, то су борци са трогодишњом праксом и искуством, са пуно оданости и сналажљивости. Самим тим, оваквим младим и провјереним кадром може се осигурати добро руковођење овом бригадом. Ова бригада дала је до сада велики број руководиоца за друге наше јединице и за рад на терену. Њен командни кадар у току ових као и ранијих борба имао је прилично губитака. Бригада је увијек из своје средине замјењивала оне руководиоце који су одлазили. Она је за нашу дивизију била до сада расадник кадрова, а то ће моћи бити и у будуће, само јој је за то нужна попуна од бољег људства које би се лакше васпитавало и војнички и политички". Исто, 25, 142.

⁶⁵ Исто, 67, 336-349.

бригади је имала 241 члана распоређена у 30 партијских ћелија, које су редовно одржавале састанке, као и батаљонски комитети. Бригада је 1. XI 1944. имала 1052 бораца. Борбеност бригаде је носила Партија. Скојеваца је у бригади било 270, а необухваћене омладине од 180 до 200 бораца. Скојевски активни су одржавали редовно радне и теоретске састанке. Скојевских актива је било 23 и 5 комитета. Било је извесног секташења у погледу пријема нових чланова.⁶⁶

Шеста црногорска бригада је била у оквиру Приморске оперативне групе 2. корпуса и имала 1300 бораца. Чланова Партије је било око 270, а кандидата 35. Скојеваца је било 320, а необухваћене омладине 360. Партијска организација се развијала правилно. Дисциплина код партијаца, као и у целој бригади, била је на висини. Девета црногорска уградна бригада формирана 18. IX 1944. је као Прва бокелска бригада била у оквиру Приморске оперативне групе 2. корпуса. Од формирања 10. бригаде је водила сталне борбе. У њој је било око 900 бораца и 116 чланова КПЈ обухваћених у 21 ћелији. Кандидата је било 20, а скојеваца око 150. Рад у Партији и Скоју је правилно постављен. Сматра се да је политички и културно-просветни рад у последње време био нередован. Прва бокелска бригада је формирана 5. X 1944. и тада је имала око 900 бораца. Свакодневно попуњавање допринело је да је бригада 24. XI 1944. имала 1600 бораца. Политичка свест бораца је била на ниском нивоу, а бригада још није била добра и чврста јединица. Партијска организација 1. бокелске бригаде је имала око 102 члана, кандидата 30, а скојеваца око 150. За највеће недостатке партијске организације се сматрају слаба теоретска изградња и недовољна самокритичност у погледу на стање и рад у бригади. У штабу групе и јединицама око штаба је било обухваћено радом 8 партијских ћелија са око 90 скојеваца. Број читавог људства је износио око 300 бораца. И болница групе је била добро организована.⁶⁷

Према извештају помоћника политичког комесара 3. ударне дивизије Југословенске армије од 11. IV 1945. у њој је било свега чланова Партије 1096, од тога радника 102, сељака 782 и интелектуалаца 212. Кандидата је у исто време било 279, и то: радника 11, сељака 288 и интелектуалаца 43, од којих је у расходу 96. Иако нису тачно збројени сељаци кандидати, ипак је њих у редовима чланова КПЈ и кандидата био највећи број, док је број радника био врло мали, чак знатно мањи и од броја интелектуалаца. У табеларном прегледу 3. ударне црногорске дивизије је било свега чланова 1131, и то: радника 115, сељака 731, интелектуалаца 189, а кандидата 201, од којих: радника 10, сељака 144 и интелектуалаца 22.⁶⁸ И из табеларног прегледа се јасно види да су већину чланова Партије и кандидата чинили сељаци, који су од радника били и неколико пута бројнији.

Према извештају дивизијског комитета 37. ударне дивизије ЈА од 1. V 1945. ЦК КПЈ за период март-април исте године, у дивизији је било

⁶⁶ Исто, 103, 536-543.

⁶⁷ Исто, 118, 608-615.

⁶⁸ Исто, IX/9, 91, 473.

укупно 1206 чланова КПЈ, од којих: радника 177 (3. бригада 69, 4. бригада 26, 5. бригада 36, артиљеријска бригада 28 и гарнизон 18), сељака 868 и интелектуалаца 161. Кандидата је било свега 383, а радника 51 (3. бригада 29, 4. бригада 13, 5. бригада 4, артиљеријска бригада 4 и гарнизон 1). У Скоју 37. дивизије било је свега 2000 чланова, од тога: радника 198 (у 3. бригади 48, 4. бригади 73, 5. бригади 31, артиљеријској бригади 9 и гарнизону 37), затим сељака 1718 и интелектуалаца 84.⁶⁹ Уочљиво је да је број радника у односу на сељаке неколико пута мањи. Напред смо у више наврата истицали да је то последица структуре становништва средине из које су потицали борци. Партијска организација је била чврста и руководиоца читавог живота дивизије. Дивизија је имала 10.632 борца и руководиоца, од којих су више од једне трећине били организовани, а више од 7.000 бораца су чинили омладинци. У извештају се истиче да је борбеност свих група сем интелектуалаца из Србије била врло добра.⁷⁰

Напомињемо да су црногорске оружане формације НОВЈ биле вишенационалне, због попуна из готово свих крајева Југославије, па подаци о броју радника и осталих друштвених слојева у јединицама или штабовима тих црногорских формација, па и руководством КПЈ и Скоја, имају печат националних средина из којих су дошли ти борци и руководиоци. О томе у овом раду, због недостатка одговарајуће грађе, није могло бити говора.

Дугогодишњим истраживањем М. Станишић је дошао до сазнања да је слика руководиоца интелектуалаца, по степену школских квалификација, на руководећим дужностима у НОР-у народа и народности Југославије 1941-1945, изгледала овако: са факултетским образовањем 143, студената 187, службеника 200 (у категорију службеника урачунати су они државни чиновници и приватни намештеници који нису имали факултетско образовање), средњошколаца 129, официра 55 и осталих 49. По Станишићу, интелектуалци су чинили 77%, сељаци 12%, а радници 7% црногорских руководећих кадрова у току НОР-а народа и народности Југославије. Сељака је било на руководећим дужностима више него радника из два разлога: 1) пре свега, они су у партијској организацији Црне Горе увек били најбројнији, и 2) они су се у војним питањима партизанског рата лакше сналазили него градски људи. По Станишићу, "Руководећи кадар који се налазио на партијско-политичким дужностима имао је првенствено задатак да ствара, шири и јача организацију КПЈ у свим структурама НОП-а. Без снажне и политички зреле револуционарне авангарде није било могућно покренути, организовати и успјешно водити свенародни рат".⁷¹ Станишић такође констатује да је борачка маса била основна снага ослободилачке и револуционарне борбе, па је стога требало свим средствима и непрекидно подизати свест бораца "и будити у њима активност и стваралаштво".⁷²

⁶⁹ Исто, 135, 689-690.

⁷⁰ Исто, 692.

⁷¹ М. Станишић, н. д., 539-544.

⁷² М. Станишић је врло савесно прикупио податке о црногорским кадровима револуције у Врховном штабу, Босни и Херцеговини, Македонији, Словенији, Србији,

Из изнетог се јасно да закључити да су радници, сељаци и интелектуалци поднели знатне жртве у борби за ослобођење земље. Сразмерно свом укупном броју међу становништвом, они су били заступљени и у партијским и скојевским организацијама десет црногорских бригада и две дивизије (3. и 37. где су урачунате и санџачке јединице), као и међу кандидатима. Скојевци и кандидати су били резервоар за пријем у Партију. Зато смо настојали да у раду поклонимо дужну пажњу и њима. Из изнетог је јасно да је Партија била млада, да је с тим у вези имала мање или више недостатака. Она је организатор читавог рада и борбе црногорских бригада и дивизија, а посебно рада са скојевцима и кандидатима. Партијци су се, као и скојевци, истицали својом храброшћу, дисциплином, самопожртвовањем и самопрегором. Иако су потицали већином из сељачких редова, настојали су да се политички и теоретски уздигну. У томе је било знатних тешкоћа због недостатка потребне литературе. То се може јасно закључити из читавог претходног излагања. Низак теоретски ниво је био једна од карактеристика и чланова Скоја и кандидата, који су, у настојању да се теоретски уздигну, такође осећали недостатак марксистичке литературе. Ту и тамо било је и недостатака у раду Партије, као и у раду скојевских руководства. Из читавог прегледа социјалног састава чланства КПЈ, кандидата и Скоја се јасно види да су сељаци били по неколико пута бројнији и од радника и од интелектуалаца. До тога је долазило због тога што је Црна Гора, као и остали делови земље, била пољопривредна покрајина. Несумњиво је да је социјална структура јединица НОВЈ Црне Горе, као и њихових партијских и скојевских организација, утицала на њихову високу борбену способност и морал. Међутим, на то су неоспорно утицали и други фактори, као љубав према слободи и ратничка традиција црногорског народа.

Milica BODROŽIĆ, Ph.D.

*SOCIAL COMPOSITION OF THE PARTY AND COMMUNIST YOUTH
LEAGUE OF YUGOSLAVIA ORGANIZATIONS BY THE YUGOSLAV
LIBERATION ARMY FOR MONTENEGRO AND ITS PARTY AND
POLITICAL ACTIVITIES*

The Summary

The author emphasizes that Montenegro was mostly agricultural country with a small number of workers and educated persons. Then, she presents the data regarding the development of the armed struggle and establishing of brigades from Montenegro and region of Sandak. The author also concludes that the workers of Montenegro, as well as peasants,

Хрватској, Војводини, Косову и Метохији, Санџаку, као и у вишенационалним јединицама и установама. М. Станишић, н. д., 10.

pupils and other educated person had deeply suffered to liberate themselves from the occupation and to win a victory over fascism.

On the basis of the published first-grade documents, the authors chronologically follows the social composition of the Party and Communist Youth League of Yugoslavia units by the Yugoslav Liberation Army for Montenegro and its party and political activities. On the basis of the research conducted by Milija Stanišić, the social structure of the leadership of the Montenegrin units in mid 1941 is also mentioned. The social composition of the party organizations, candidates and Communist Youth League of Yugoslavia could also be clearly seen. In those organizations, the peasants presented the majority, and then there came intellectuals and workers. The author had also painted the image of the leaders-intellectuals (again on the basis of the research conducted by Milija Stanišić), and states that the intellectuals made 77%, peasants 12% and worker 7% of Montenegrin leaders of the National Liberation War.

The author concludes that the social structure of the units of the Yugoslav Liberation Army for Montenegro, as well as their party organizations and Communist Youth League of Yugoslavia organization had influenced to the high combat capability and moral, but that they were under the influence of other important factors such as love for freedom and warfare tradition of the Montenegrins.

ПРИЛОЗИ

Проф. др Миомир ДАШИЋ*

МИШЕЛ ОБЕН - ЊЕГОШОЛОГ ЕВРОПског УГЛЕДА

Мишел Обен (Michel Aubin 1923-1996) је Црној Гори, у којој је од почетка педесетих година више пута боравио ради проучавања Петра II Петровића Његоша, а и другим поводима, остао привржен свим срцем и мишљу. Због те његове љубави према Црној Гори, Србији и Југославији, његова изненадна смрт у Грчкој 6. септембра 1996. године болно је одјекнула у Црногорској академији наука и умјетности, чији је био дописни члан, и у црногорској културној јавности уопште.

Рођен је у Руану (Rouen) 15. априла 1923. године, гдје је завршио основно и средњошколско образовање. Диплому "licence des lettres" (англистика) стекао је 1943. на Универзитету у Тулузу, гдје се био склонио од њемачких нацистичких власти које су држале под окупацијом Париз и сјеверну Француску. Био је учесник Покрета отпора, а од 1944. године борац и једног ударног батаљона Прве француске армије. За ратне заслуге, поред других одликовања, добио је и престижни орден *Рајни крст* (*Croix de guerre 1939-1945*). Послије завршетка Другог свјетског рата, као син богатог индустријалца, завршивши студије економије на Институту политичких наука, неколико година бавио се привредним питањима, али се од 1953. године посвећује наставном и научном раду. Био је професор средње школе (до 1958) и истовремено на *Школи источних језика* (INALCO) у Паризу завршава студије српскохрватског језика и цивилизације.

Вријеме од 1958. до краја 1962. године провео је као лектор за француски језик на Филозофском факултету Свеучилишта у Загребу. Од краја 1962. следећих десет година радио је, у својству лектора, на Филолошком факултету у Београду, гдје се усавршавао и постао познат и признат као југослависта. За тај период свога живота и интелектуалних дјеловања говорио је, и потписнику ових редова, као о најљепшем у цјелокупном његовом животу и стваралаштву. Својим изузетним образовањем

* Аутор је редовни члан Црногорске академије наука и умјетности, Подгорица.

и високим квалитетом своје наставе, педагошким тактом и отменошћу, остао је као незабораван предавач код студената и наставника Филолошког факултета. Многи његови бивши студенти, касније професори француског језика и преводиоци, с поносом и захвалношћу говоре да су били ђаци професора М. Обена. Он траје у њиховим најљепшим успоменама.

М. Обен је изузетно волио Црну Гору. Ту љубав, истицао је, стекао је на подстицај професора Николе Банашевића, свог пријатеља. Подстакнут његовим знањима и наклоношћу, као и Андреја Вајна, приступио је проучавању П. П. Његоша, што је, након десетогодишњег изучавања, крунисано успјешно одбрањеном докторском дисертацијом, на Сорбони, 8. маја 1971. године, под насловом *Visions historiques dans l'oeuvre poétique de P. P. Njegoš (Историјске визије у његовом дјелу П. П. Његоша)*. Ову монографију штампали су 1972. године на француском, заједно, Универзитет Сорбона IV - Париз и Филолошки факултет у Београду, а десет година касније изашла је у преводу Живојина Живојиновића у Београду. Поред предговора, увода и закључка Обен је у три главна дијела - *Порекло, Младоси и Зрелоси*, са изузетно великим познавањем чињеница о кући Петровића и нарочито Његоша, података до којих је долазио и архивским истраживањима у Цетињу, Венецији, Паризу и другдје - ситуирао Његоша у историјску епоху прве половине XIX вијека, дајући рељефну слику Црне Горе од 1831. до 1851. године, односно од Његошевог ступања на власт и митрополитску столицу па до његове смрти. У овој обимној студији дато је обиље података о Његошевом поријеклу, о његовим ближим па и даљим прецима, о њиховој политичкој дјелатности и њихову значају у црногорској прошлости; затим о Његошевом ставу и формирању, уласку у друштвени и политички живот; о првим радовима, да би трећи дио посветио Његошевој зрелости, потанко описујући његов стваралачки рад и владарску дјелатност.

Обен је посебно чинио осврт на Његошеву главна пјесничка дјела, дајући свему један шири историјско-културни оквир. Посебну пажњу посветио је улози Вука Караџића у формирању, тачније, како то налази Обен - трансформацији Његошевог схватања историје и књижевности; подробно је истражен и расправљен утицај Копитарових и Хердерових идеја које су посредством Вука долазиле до Његоша, нарочито оних које се тичу концепције националности чију основу чине филологија, етнографија и историја. За основу националности, по Обену, Његош узима као темељне одреднице још и језик и обичаје. Занимљиво је да је овај високо образовани Француз зналачки уочио и подвукао Његошев негативан став према давању предности вјери и племству из прошлости као националним факторима, указао је на Његошево, као и Вуково, пренаглашавање елемената из народног живота, а прије свега обичаја, као фактора националних веза. Обен је суптилно и ингениозно анализирао Његошево схватање по коме у народу "живи душа нације" која се испољава кроз његов живот, његове погледе и његове обичаје. Полазећи до тих и таквих схватања он анализира *Горски вијенац* и друга Његошева дјела, наглашавајући двојност пјесникових схватања: научну подлогу засновану на Вуковим погледима и његовом раду и мистичком и митском пои-

мању свијести народа о поријеклу сопствене - српске нације, њене прошлости, њене духовне традиције, и човјека и човјечности уопште.

Обен је своју књигу о Његошу обогатио многим новим подацима у дијелу који се односи на "Шћепана Малог", нарочито о личностима које се спомињу у том дјелу, као и мањим пјесничким саставима о историјским догађајима и утицају Петра I на њих. Поред богатства употребијених чињеница, њихове минуциозне анализе анализе и снаге резоновања и закључивања, читаоца импресионира Обенова ширина и дубина понирања у духовну, културну и историјску проблематику комплексног Његошевог опуса, у његово велико, и у много чему ненадмашно, умјетничко дјело у коме је на поетски начин дата историјска и политичка визија црногорског народа и његовог писца божанског дара. Потекло је то све из пера једног осебујног аутора који се, по много чему, разликује од људи нашег поднебља, и који потиче из средине различитих погледа не само на историјске и политичке визије и поетику него и на мјерила књижевности.

Из дружења и пријатељства са професором Обеном потписани је имао прилику да се увјери са колико је он љубави, знања и сазнања разумио Његоша и његово историјско вријеме. У нашим дугим разговорима у Паризу и Црној Гори настојао је да провјери сваку појединост не само из Његошевог живота, државничког и духовног дјеловања, него и о многим личностима из митрополитовог окружења. Како је знао да у француским архивима истражујем прошлост сјевероисточног дијела данашње Црне Горе, интересовао се и за Његошеве везе са Васојевићима, а посебно га је занимало што сам открио о сарадњи Његоша са игуманом манастира Ђурђевих Ступова, који је због сукоба са турским властима емигрирао у Црну Гору 1825. и остао у Цетињу до 1833. као савјетник за спољне послове Петра I и затим младог Његоша. У тим разговорима изнио је занимљиво размишљање да би Његошев игуман Стефан из *Горског вијенца* могао бити његов повјерљиви сарадник игуман Мојсије, такође мудри духовник. Рекао сам му да је историјског Мојсија Његош могао обликовати у филозофски надахнути лик игумана Стефана. Разговарали смо и о другим историјским догађајима (сузбијању ислама у сјеверној Црној Гори и рехристијанизацији исламизираних Васојевића) који су могли послужити пјеснику за његово поетско обликовање и "истраге потурица".

Обенова значајна студија о Његошу наишла је на добар пријем у научној и широкој културној јавности. Она је уврстила свог аутора у пробрани круг ъегошолога. Након њеног објављивања (1972) научна критика, и у Француској и у Југославији, оцијенила ју је изузетном научном појавом, а М. Обен је онда добио мјесто доцента на првој катедри за југославистику у Француској. Даљим научним радовима, у којима је исказивао своју широку стручну спрему из српскохрватског језика и цивилизације, напредовао је до редовног професора на Универзитету Сорбона IV - Париз. На поменутој катедри за југославистику, којом је и руководио, предавао је све до пензионисања 1991. године. Његов двадесетогодишњи рад, у сарадњи са југословенским лекторима, био је од непроцјењивог

значаја за формирање генерација француских југослависта и србиста, за ширење наше културе у Француској и за развој француско-југословенских односа. Гостујући на овој Катедри имао сам прилике да се увјерим са колико је жара и љубави овај велики познавалац историје, књижевности и цивилизације југословенских народа преносио знања на своје љубопитљиве студенте. У оквиру његових предавања значајно мјесто су заузимали садржаји из српске односно црногорске историје, књижевности и цивилизације.

Проф. др М. Обен се и после докторске дисертације научно враћао Његошу, објављујући о њему у нас и у Француској више мањих и већих студија: *Леџенда о бадњем вечери и евројска књижевност* (Филолошки преглед, I-IV, Београд, 1971); *О једној посљедици првог Његошевог сусрета са Вуком* (Ковчежић, Х, Београд, 1972); *Поводом посвете "Горског вијенца"* (Цетињски музеји, Цетиње, 1973); *Stanislas Belanger (1814-1859), destinataire d'un abrégé d'histoire du Monténégro dicté par Njegoš* (Упоредна истраживања, I, 1976); *"Gorski vijenac" et le culte de Zrinski dans la littérature croate* (Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1977); *Littérature orale et littérature écrite dans le premiers poème des Njegoš* (Revue des études slaves, 1978).

Најопсежнија и најинтересантнија од поменутих студија је она о Станисласу Беланжеу, који је наводно примио *Скраћену историју Црне Горе* од Његоша. О актуелном научном проблему аутора *Историје Црне Горе*, на француском језику, као и тражењу одговора на питање коме је и када та "Историја" била послата, писали су прије Обена Љубомир Ненадовић, Павле Поповић, Душан Вуксан, Крунослав Спасић и други. Међутим, М. Обен је минуциозним научним аналитичким поступком најпотпуније ушао у расправу проблема ауторства и питања коме је била упућена (и када) *Крајња историја Црне Горе*, будући да се у вези с тим помињу два имена - Беланже и Белфон, а која су била (нарочито Белфоново) предмет разних тумачења. Брижљивим испитивањем многих чињеница у које је укључио и стилску анализу, Обен је убједљиво показао да су Беланже и Белфон једна иста личност, односно да је Белфон псеудоним Беланжеов. Полазећи од суптилне анализе Беланже-Белфоновог чланка *Владика Црне Горе*, у коме се садржи и један дио његовог текста *Излећу у Црну Гору*, Обен је успио да открије изворе о Његошу које је Беланже користио у писању чланка *Владика Црне Горе*. Идентификовао је један од тих извора - маркиза Де Салва, дипломате Краљевине Двију Сицилија у Паризу, као посредника између француског писца и Његоша. На основу више чињеница Обен закључује да је од црногорског владике примио рукопис *Историје*, али супротно Ненадовићевом мишљењу да је ријеч о *Историји* коју је саставио Његош, он, Обен, закључује да је Његош упутио француском писцу превод скраћене верзије (резимеа) Медаковићеве *Историје Црне Горе*. Доказујући јаким аргументима да је Де Салва посредовао у слању рукописа *Историје* у Француску, а, поред других убједљивих претпоставки, тврди да је наводно сусрет и пријатељство између Његоша и Беланже-Белфона, плод маште фран-

цуског писца. Том тврдњом поткријепио је и мишљење Николе Банашевића. Ипак, и поред Обеновог савјесног, брижљивог, истраживања, аргументованог и виспреног логичког закључивања - питање да ли је Његош писао *Историју Црне Горе* остаје предметом даљег научног истраживања. Јер, има и индиција да је он, Његош, диктирао једну "Историју" за руског цара Николаја I, а којој нема трага ни у Москви нити у Санкт-петербургу. Није ли ова која се нашла у Паризу, можда, та "Историја" коју је диктирао за руског императора? Одговор на ово питање и даље голица пажњу истраживача.

М. Обен је, осим поменутих радова, написао и друге чланке на црногорске, односно српске и југословенске, књижевно-историјске теме, као, на примјер: *Les Monténégrins du Cyprien Robert et "Pjevanija" de Sima Milutinović* (Annales de l'Institut français de Zagreb, 1970-1971); *Волићерово илтересовање за југословенске крајеве* (Зборник МСЦ, 1974); *Le Voyage du colonel Voutier de Paris à Corfou en 1824* (Annales de l'Institut français de Zagreb, 1976).

М. Обен је о југословенским књижевностима написао и чланак *Littérature* за збирку *Monges et voyages* познате издавачке куће Larousse, у коме је обухватио и црногорску књижевност (умјетничку и народну). Написао је и преглед наше књижевности за *Dictionnaire du XIXème siècle européen, 1800-1900*, који је изашао у издању "Presses universitaires de France".

Проф др М. Обен је активно учествовао на научним скуповима и славистичким семинарима у нас (у Београду, Цетињу и др.). За допринос на плану науке у домену југославистике, србистике и компаративистике, као и због заслуга у унапређивању књижевних веза и француско-српских односа, Српска академија наука и уметности изабрала га је 7. маја 1981. године за свог иностраног члана.

Због доприноса проучавању Његоша и других научних проблема из књижевности и цивилизације Црне Горе, Црногорска академија наука и умјетности изабрала је М. Обена за дописног члана 1. марта 1985. године.

М. Обен је све до краја свог живота наставио рад у области југославистике и србистике. Посебно треба споменути његово научно интересовање за дјело Доситеја Обрадовића, за његову личност и његова филозофско-рационалистичка схватања. Превео је и објавио Доситејево чувено дјело *Живот и прикљученија* ("L'age d'Homme", 1991). О његовом научном раду на темама из југословенске, нарочито из српске, књижевности говоре и неки организациони подухвати. Тако, на примјер, Обеновим старањем 1984. године, Словенски институт у Паризу посветио је један број (56, 3. фасцикла) *Revue des Etudes Slaves* југословенској културној историји и српском језику. У овом броју М. Обен је заступљен радом *Deux expressions du sentiment slave au XVIème siècle*, а ту су и радови угледних југословенских, претежно српских научних и књижевних имена (П. Ивић, Р. Самарџић, Д. Богдановић, Ј. Деретић, А. Поповић и др.).

У зборнику са симпозијума у Паризу (1987) посвећеном Вуку Караџићу, међу нашим и француским ауторима, запажено је саопштење М.

Обена о Вуковом присуству у Француској (*La réception de Vuk Karadžić en France au XIXe siècle*).

Мишел Обен је многим својим научним радовима, као и педагошком и културном дјелатношћу, заузео високо мјесто у француској славистици, а посебно југославистици. Био је један од стваралаца који су најбоље владали српским језиком, нарочито се истицао као врстан познавалац црногорске и српске књижевне историје, а и историје других јужнословенских народа и њихових књижевности. Он је највише учинио да се француска научна и шира културна јавност не само упозна са Његошем и његовим ненадмашним дјелом него да из мноштва његових других радова спозна прошлост Црне Горе, њене политичке и културне везе са Француском, да свим заинтересованим Французима приближи црногорску патријархалну културу и цивилизацију, менталитет, обичаје, вјеровања Црногораца - ријечју: да својим земљацима на пластичан начин представи црногорску "душу". Црна Гора и Србија су у Обену имале искреног пријатеља, најтемељитијег и најбољег тумача њихових историја, књижевних појава и културе уопште.

М. Обен је био објективан, поштен и веома обавијештен научни посленик и изванредно изграђен интелектуалац. Није скривао да су му Београд и Црна Гора најдражи послјије његове Француске. Када ме је упознавао 1979. године са својим родним Руаном, старим градом богатим културним споменицима и другим историјским знаменитостима, стално га је компарирао са Цетињем.

Академик М. Обен је био научник и професор строге објективности, уздржан и повучен у јавном животу, али понекад ипак није могао да остане неутралан. Сметале су му лажи и подметања, каквих је било првих неколико година посљедњих деценија овог стољећа према српском народу. Он је научно, енергично, аргументовано и крајње аналитично одбацио апсурдне тврдње Мирка Грмека, Марка Ђидара и Невена Шимца изнесене у њиховој књизи, објављеној 1994. године у Паризу, о етничком чишћењу као елементу српске идеологије, чији се коријени наводно налазе у српској народној поезији (али не и у Хрватској!) и у Његошевом дјелу. Такође је оспорио, истина не јавно, својим критичким мишљењем и књигу професора Пола Гарда *Животи и смрти Југославије*, писану пристрано и с недозвољеном произвољношћу, која је у суштини антисрпске профилације. Наиме, професор Гард, и сам славист, по објављивању ове књиге обратио се М. Обену као високоцијењеном слависти, и нарочито југослависти, за мишљење. Обенов одговор остао је необјављен, али у свом осврту, упућени у ту преписку тврде да је он аргументовано и са изванредном објективношћу указао на многе недостатке књиге свог колеге Гарда, нарочито на његову слабу историјску обавијештеност и на непознавање српског националног и државног проблема и положаја Срба у претходној Југославији.

Академик Мишел Обен са монографијом о Његошу и многим другим радовима који се тичу овог црногорског великана, као и другим студијама из области црногорске односно српске културне прошлости, радовима који имају неоспорну трајну научну и општекултурну вријед-

ност - виноу се у сами врх француских слависта из плејаде блиставих умова Огиста Дозона, Луја Лежеа, Алила Омана, Андреа Вајана, Андреа Мазона, па и у много чему заслужног Жоржа Лусијанија. Он је незаборавно задужио његошологију и црногорску науку о књижевности уопште, којом се тако предано, акрибично и објективно бавио, створивши дјело трајне вриједности на које ће се и будући истраживачи позивати.

Професор Мишел Обен умро је изненада 6. септембра у Грчкој, а кремиран 17. истог мјесеца 1996. у Паризу.

Свој дуг према овом сјајном научнику и културном посленику Црногорска академија наука и умјетности и друге научне установе могле би да донекле одуже организовањем једног научног скупа (симпозијума или округлог стола) посвећеног његовој личности, научном дјелу и доприносу који је дао црногорској књижевности и историји културе. Јер, он је, свакако, најзаслужнији што је успио да Његоша и његову Црну Гору приближи француској научној славистици усмјереној јавности. А то је оно највише што је могао учинити за историју и културу Црне Горе.

Бошко МИЈАНОВИЋ*

НЕКИ МОМЕНТИ У ОДНОСИМА ИЗМЕЂУ ДРЖАВЕ И МИТРОПОЛИЈЕ ЦРНОГОРСКО-ПРИМОРСКЕ ПОСЛИЈЕ II СВЈЕТСКОГ РАТА

У непрекидном низу природног закона рађања и умирања, закона вјечитог потискивања покољења, дешавају се процеси и догађаји који су више или мање важни за доба једне генерације. Многи људи осјећају потребу да не прођу незапажено кроз вријеме свога доба, па представљају себе као главне актере неког догађаја - чак и ако нијесу учествовали у његовој реализацији - тако да своје име везују за тај догађај. Исто тако о друштвеним збивањима и односима у најближој прошлости поједине личности дају судове без свеобухватних истраживања, бирајући видокруг који најбоље одговара доказивању својих већ унапријед оформљених мишљења и постављених циљева. Ако се тако ради са временом у коме смо и ми били активни судионици, или пак само посматрачи у њему, шта онда рећи за вријеме од прије петсто или више година.

Не улазећи у шире анализе односа државе и Митрополије црногорско-приморске у доба револуционарне, односно социјалистичке државне власти, намјера ми је да изнесем неке примјере плодне сарадње државе и цркве у десетогодишњем периоду (1974-1984). Тачно је да је послеријатни период био тежак за Српску православну цркву у Црној Гори, да је то период насиља и хапшења свештеника и уништавања њених добара, али је тачно и да се Митрополији на Цетињу помагало како би на што бољи начин могла да остварује своје духовно дјеловање.

По Уставу социјалистичке Југославије и изјашњавању партије на власти (комуниста), гарантована је потпуна слобода вјероисповијести и грађана као вјерника, а самим тим и цркве, јер се у њој остварују њихова индивидуална религиозна осјећања. Иако је црква одвојена од државе, власт се није одрекла директног утицаја на њен живот и рад. У том циљу формирана су свештеничка удружења, што је имало за посљедицу и подјелу међу свештенством. Декларативно је дата слобода цркви,

* Аутор је бивши директор Државног архива Црне Горе, Цетиње.

али је она увијек била под контролом власти. Чак је седамдесетих година прошлога вијека, када је југословенско друштво тежило демократијацији, теоретичар нашег социјалистичког самоуправног система Едвард Кардељ писао: "Велика је заблуда ако неко мисли да ће се наше социјалистичко друштво ипак помирити са покушајима злоупотребе цркве за антисоцијалистичку политичку акцију. Наше социјалистичко друштво не поставља цркви никакве услове за њену слободу, осим да не дозволи да буде претворена у средство антисоцијалистичких политичких снага... Могло би се чак рећи да црква сама себи одређује димензије своје слободе у оној мери у којој интересе верника усклађује са свим другим интересима самоуправног социјалистичког друштва". (Едвард Кардељ, *Правици развоја политичког система социјалистичког самоуправљања*, Београд 1977.)

Ако ових година држава нема повјерења у цркву, како је тек било двадесет или тридесет година раније. Ко је тада утврђивао да ли се црква користи за антисоцијалистичку политичку акцију и да ли је њена дјелатност усклађена са дјеловањем носилаца државне власти? Идејна основа државног дјеловања био је нови философски поглед на свијет, односно марксизам и лењинизам, док је непосредна његова примјена зависила од једног броја људи из врха државне и партијске власти у свакој од република бивше Југославије. А како смо ми Црногорци склони да нове идеје, ако их прихватимо, досљедно спроводимо у живот, није ни чудно што православна црква у Црној Гори није имала праву слободу, већ се доживљавала туђом у новом систему, грађеном на основама "научног социјализма". Зато је непосредни период после Другог свјетског рата био најтежи у животу цркве.

Свештеници који су се супротстављали директном уплићању државе у канонски живот цркве проглашавани су непријатељима система, па чак и хапшени. Један од њих био је и свештеник Никола Марковић, члан Црквеног суда на Цетињу. Ухапшен је зато што је знао да слободу своје личности не треба да штити кроз слободу ћутања, што није хтио да се претвара да је сагласан са поступцима власти који су у супротности са моралним свештеничким начелима и није хтио да прихвати да се у цркви наступа у име државе, него у име Оца и Сина и Духа Светога. Због тога је, по кратком поступку, осуђен 1952. на двије године затвора. То је онај свештеник који је, обузет националним поносом, држао патриотски говор на демонстрацијама испред Цетињског манастира 26. марта 1941. године, против приступања Југославије Тројном пакту. То је онај свештеник који је одбио наредбу митрополита Јоаникија да са осталим цетињским свештенством 16. маја 1941. дочека италијанског краља Виторија Емануела, суверена окупационе земље, и који је, после тринаестојулског устанка, провео више од два мјесеца у италијанском затвору на Цетињу. И поново се ове 1952. године, у слободној земљи, нашао у затвору. Али сада на дужи временски период. Непосредан повод хапшењу била је бесједа на Светога Саву, одржана 27. јануара 1952. године у Цетињском манастиру, а која је од полиције оцијењена као непријатељски акт.

У недостатку поменуте бесједе, навешћу акценте из двије бесједе које је свештеник Никола Марковић раније држао поводом истог празничног дана: "Ето, то је наша Црква. Таква је била и остала наша Црква. Таква и остаје наша Црква, јер је уистини родољубива, којој ниједна друга црква није равна. Таква остаје јер је истински носилац Христовог Јеванђеља и националне свијести... Ту и такву Цркву држимо и чувајмо! Знајмо да та и таква Црква не кочи напредак друштва и државе. Напротив. Наша је Црква више служила нацији него Јеванђељу. Дух Светосавља биће и убудуће најсигурнији пут за јачање Српства, развијање Југословенства и струјање велике Словенске Мисли кроз дивно и свето Православље". А у другој бесједи на крају се каже: "У почетку сам рекао, да ће велик бити онај народ чији подмладак поштује славну прошлост и који подражава дјела великана свога народа. Зато: величајмо нашег Св. Саву; одушевљавајмо се дјелима наших великана; напајајмо се духом Светосавља". Тако је говорио прото Никола Марковић, који смицао садашњости изводи из смисла продуховљене и овјековјечујуће прошлости, из које ће, кроз васпитавање нових покољења, произаћи и смицао будућности.

Двије године касније, 1954, пресудом Окружног суда на Цетињу осуђен је митрополит Арсеније Брэдваревић на дугогодишњу казну затвора. Колико је то био монтиран политички процес види се из чињенице да је Врховни суд Црне Горе преиначио пресуду Окружног суда и смањио за више од пола временску казну, тј. на пет и по година, да би последице двогодишњег заточеништва митрополит Арсеније био прогнан из Црне Горе.

Почетком шездесетих година на митрополитски трон Митрополије црногорско-приморске постављен је Данило Дајковић. Већ последице неколико година сукобио се са намјером власти да се на Ловћену подигне Његошев маузолеј. Крајем 1968. године Скупштина општине Цетиње донијела је одлуку о подизању Маузолеја. Свети архијерејски сабор се успротивио рушењу Његошеве капелице на Ловћену, па, логично, и сам митрополит Данило. На једној од наредних сједница СО Цетиње, у марту 1969, чули су се захтјеви "да се судским путем тражи сатисфакција због тога што је Архијерејски сабор поистоветио одлуку Општинске скупштине Цетиња с варварским чином аустроугарског окупатора који је, у своје време, разрушио Његошеву капелу" (*Политика*, 18. март 1969, Б. Пушоњић). Такође је поручено митрополиту Данилу да се не мијеша у самоуправна права одборника, а чуо се и захтјев да поднесе оставку. (Као да одборници постављају и разрјешавају митрополита црногорско-приморског!)

Сјутрадан су ученици Цетињске гимназије демонстрирали пред Манастиром, протестујући због става митрополита Данила, који се противио рушењу Његошеве капелице на Ловћену. Предсједник Скупштине општине Цетиње окарактерисао је демонстрације као "подршку младих акцији за подизање маузолеја", и да су оне показале "њихову велику бригу и политичку зрелост да учествују у решавању крупних питања" (*Политика*, 19. март 1969, Б. Пушоњић). Не знам каква је била политич-

ка зрелост ових петнаесто-шеснаесто-седамнаестогодишњака, али њихову зрелост као личности, бар неких од њих, најбоље исказују ријечи написане на једном од транспарената: "Чудна попа јади га не били, у свијет га оваквога нема!" Но, митрополит Данило није Поп Мићо из *Горског вијенца*. Ти млади људи, да су били зрели, знали би за морално начело: ко не поштује туђе достојанство, губи изнутра и своје морално достојанство.

И Удружење православних свештеника Црне Горе дало је подршку подизању Његошевог маузолеја на Ловћену, образлажући такву одлуку развијањем добрих односа између цркве и државе. Њихов представник био је и члан Одбора за подизање Његошевог маузолеја. Тако је Митрополија дошла под удар државе и својих свештеника - чланова Удружења.

Послије неуспјелих покушаја митрополита Данила да и у судском поступку спријечи рушење Његошеве капелице, Маузолеј је изграђен и свечано отворен 13. јула 1974. године. Иако сви радови на њему у потпуности нијесу били завршени, Одбор за подизање Маузолеја уступио је Скупштини општине Цетиње овај споменик. Затим је Општина обавезу о даљем старању и заштити Маузолеја пренијела на Републички завод за заштиту споменика културе, а овај, касније, на другу установу, и тако редом, о чему нећу говорити, јер Маузолеј сам за себе није сврха мога излагања.

Новом општинском руководству од 1973. године није била главна преокупација Маузолеј, већ животни проблеми, јер је тада Цетиње пролазило кроз тешку економску и друштвену кризу. Однос републичке власти према Цетињу послје Другог свјетског рата није био ништа бољи од њеног односа према Митрополији црногорско-приморској. Селећи са Цетиња све републичке органе власти и неке републичке институције науке, културе и образовања, оно се нашло на споредним правцима развоја Републике. Пошто су цетињску општину заобилазиле савремене саобраћајнице, то је и физички она била одвојена од осталих подручја Црне Горе. Због тога се наметнуо најпречи задатак да се усвоје развојни приоритети општине, који су били: саобраћајно отварање Цетиња (изградња савремених саобраћајница према Будви и Титограду, као и модернизација пута према Ловћену); стабилно напајање Цетиња електричном струјом и водом; стабилизација, модернизација и изградња привредних капацитета, прије свега ЕИ "Обод"; туризам - кроз изградњу и понуду, као допуну туристичким капацитетима приморског туризма; стварање смјештајних и других услова за рад републичких институција културе; оснивање високошколских институција културолошког усмјерења. Многи од ових приоритета су реализовани захваљујући успостављању добрих службених и блиских односа општинског руководства са члановима новог Извршног вијећа (Владе) Црне Горе, конституисаног у првој половини 1974. године. На његовом челу налазио се Марко Орландић, који је са највећом пажњом прилазио рјешавању захтјева Цетиња.

Такође се успостављају и добри односи општинског руководства са Митрополијом, у почетку сусретима митрополита Данила и предсјед-

ника Скупштине општине Ника Ражнатовића ради рјешавања финансијских обавеза Општине према Митрополији. Касније су сусрети са митрополитом Данилом били чешћи. Прихватао је да прима високе политичке личности из Југославије и из иностранства, који су били гости Републике и Цетиња, остављајући утисак човјека са широким погледима. Да наведем само два догађаја која су ми остала у сјећању.

У Југославији је августа мјесеца 1975. године, у седмодневној посјети, боравила званична делегација од петнаест чланова Представничког дома Конгреса Сједињених Америчких Држава. Конгресмени су посјетили Београд, Загреб, Дубровник, Цетиње, Брионе и Блед, гдје су водили разговоре са највишим државним руководиоцима - председником Титом, чланом Предсједништва Југославије Едвардом Кардељем, председником Савезне скупштине Киrom Глигоровим, председником Савезне владе Џемалом Биједићем, потпредседником Савезне владе и министром иностраних послова Милошем Минићем и другим функционерима. У вишечасовној посјети Цетињу, послје ручка који је приређен у дворском парку, делегација је разгледала манастирску ризницу. При крају посјете Цетињу, у дворишту Манастира, чланове Конгреса примио је митрополит Данило, који је са њима остао у дугом разговору. У његовим одговорима на питања конгресмена, која су се односила на живот цркве, није се могло примијетити да је имао и још има сукоб са државом - не зато што се помирио са судбином губитника, већ због свога достојанства и мјеста које је заузимао.

Двије године касније гости Цетиња били су потпредседник бугарске државе са супругом и Видоје Жарковић, члан Предсједништва Југославије. У поподневним часовима, код митрополита Данила водио се разговор о разним питањима. Супруга потпредседника Бугарске записивала је нека запажања митрополита Данила, па га је у једном тренутку запитала о особинама Црногораца и њиховој религиозности. Брзо је добила одговор: "Црногорцима је увијек била близу пушка; далеко мотика; а Бога никада нијесу спознали".

И тако је тих година успостављена коректна комуникација између представника државних власти и митрополита црногорско-приморског. Сјећајући се овог периода, Марко Орландић је записао: "Ипак, постепено се успостављају контакти и са митрополитом Данилом. То је отпочело и углавном готово искључиво се одвијало линијом Извршног вијећа и његове Комисије за вјерска питања. Постепено су се побољшавали односи. Имао сам више сусрета са митрополитом Данилом у Извршном вијећу, али и на Цетињу. Успостављању контаката доста је допринијело тадашње цетињско руководство, посебно Нико Ражнатовић, председник СО, и Бошко Мијановић, секретар ОК ЦК Цетиња" (Марко Орландић, *У врилоџу*, стр. 105, Подгорица 1997).

Први разговор, телефоном, са митрополитом Данилом имао сам почетком 1974. године. Тражио је, да ако сам у могућности, нешто предузнем како би се заштитила црква на острву Ком од потпуног уништења. Кроз неколико дана, чамцем са Ријеке Црнојевића дошли смо на острво Ком: директор Републичког завода за заштиту споменика култу-

ре Љубомир Каписода, архитекта у тој установи Ђоко Мугоша, командир Станице милиције Обрад Вучераковић и ја. Острво Ком је некада био истурени дио острва Одринске горе у Скадарском језеру. Сада је то узвишење обрасло зеленилом које својим обимом од око 1800 метара изграђа из воде, на чијем се врху, висине око 75 метара, налази мала црква. Манастир са црквом Успења Богородице саградили су Црнојевићи почетком 15. вијека. У цркви су и гробови родитеља Ивана Црнојевића - Стефана и Маре. Због турских надирања манастир је напуштен, што се види из Повеље Ивана Црнојевића Цетињском манастиру од 4. јануара 1485. године: "Још приложих све што је имала црква Комска и Горица, које су изградили моји родитељи у име Пречисте, па су судом Божјим опушћеле". Објекти манастирског комплекса су пропали, док је црква, која је била осликана фрескама библијских догађаја, остала сачувана до послје Другог свјетског рата. У њој је 31. јануара 1831. године произведен Његош за архимандрита од призренског владике Захарија. На Велики Госпојиндан у њој су се и око ње окупљали Црногорци из оближњих, као и из даљих мјеста да присуствују црквеној служби коју је држао митрополит. Тај дан био је дан народног празновања.

А ове, 1974. године око цркве су козе; црквена врата су избијена; патос цркве је прекривен дебелим слојем козјег ђубрива, а њен свод је "украшен" слијепим мишевима. Фреске које су биле надхват козјих рогова и потпуно су уништене. Годинама је црква служила као козја стаја. Републички завод за заштиту споменика културе заштитио је сада оно што није пропало, стављајући метална врата на цркву, а власницима коза Општина је забранила коришћење Кома за испашу. Овај догађај сам навео да се не заборави како смо чували цркву, не само као вјерски објекат већ и као споменик наше историје.

У јесен 1977. године, на једном неслужбеном сусрету на Цетињу, Нико Ражнатовић и ја, између осталог, разговарали смо са Марком Орландићем и Ђоком Вукмановићем, чланом Републичком извршног вијећа, о идеји директора Музеја Станислава-Рака Вујошевића, да се, у склопу музејске реорганизације, у цркви на Ђипуру изложе иконе из музејског фонда, о чему се требало договорити са митрополитом Данилом. Марко Орландић нам је казао да се у Републичком секретаријату унутрашњих послова налазе двије иконе и неки други вриједни сакрални предмети, те би те иконе требало дати Музејима, а друге црквене вриједности уступити Манастиру. Позвали смо Рака Вујошевића на разговор, и он је обавијестио наше саговорнике о намјери Музеја да траже од митрополита Данила објекат Црквеног суда за управну зграду. Као противријечност изградила би се митрополитска резиденција у простору манастирског комплекса. Тиме би се створила могућност како проширења манастирске ризнице тако и њене савремене презентације и потпуног обезбјеђења.

У предвечерје пошли смо у Манастир. Разговарало се о општим стварима. Калуђер Марко Калањ послужио нас је "добром друшићком ракијом" - како је говорио митрополит Данило. У једном тренутку Нико Ражнатовић је затражио од митрополита Данила одрезак пензијског

чека, што је он одбио. Али упорношћу Ника Ражнатовића дознали смо за висину пензије митрополита црногорско-приморског - била је нешто већа од минималне републичке пензије. У разговору митрополит Данило је прихватио идеју о изградњи његове резиденције и уступању зграде Црквеног суда Музејима, под условом да квадратура митрополитског двора не буде мања од квадратуре уступљеног објекта.

По убрзаном поступку Републичко извршно вијеће донијело је одлуку о инвестицији за митрополитску резиденцију у висини од двије милијарде динара. За носиоца инвестиције одређени су Музеји - Цетиње. Републичко вијеће је другом одлуком одредило пензију митрополиту Данилу, неколико пута већу од првобитне.

Активности на изградњи резиденције протегле су се неколико година. Републички завод за заштиту споменика културе Црне Горе радио је пројекат, али према њему радови нијесу извођени. У међувремену догодио се априлски земљотрес 1979. године, па је укупна активност у Општини била усмјерена на утврђивање и санацију причињених штета. Други архитектонски пројекат израдио је Завод за заштиту споменика Београд, по коме су и извођени грађевински радови на митрополитском двору. Средства добијена од Извршног вијећа Црне Горе великим дијелом су се обезвриједила због инфлације, као и исплате обавеза Републичком заводу за прву пројектну документацију. Захваљујући средствима добијеним на основу штета од земљотреса на сакралним објектима, митрополитска резиденција је завршена 1983. године, али површине мање од површине зграде Црквеног суда. Тако се реализовала замисао из разговора с краја 1977. године.

За кратко вријеме испунило се и обећање Марка Орландића - на Цетињу су се нашле, како се касније утврдило, највеће хришћанске светиње. Почетком 1978. године, позвао ме Рако Вујошевић да дођем у управу Музеја (Владин дом). У Малој сали (близу канцеларије директора) налазили су се: потпредсједник Републичког извршног вијећа Радивоје Брајовић, директор Републичког завода за заштиту споменика културе Љубомир Каписода, секретар Републичке вјерске комисије Радмило Радмиловић и директор Музеја Рако Вујошевић. На великом столу биле су изложене двије златне кутије украшене драгим камењем, а поред њих двије иконе, од којих је већа са златним и оквиром и ореолом украшеним драгим камењем. Испод њих био је изложен сребрни есцајг. Речено ми је да је у већој кутији рука јеванђелисте Луке, а да је велика икона лик Богородице који се није могао јасно уочити. У мањој кутији налазио се златни крст за који се тада није знало чији је. (Читајући о култу реликвија убрзо сам дошао до сазнања да крст може да буде комад Часног крста. Пренијет из Јерусалима у Цариград због арабљанске инвазије, Христов крст био је распарчан на комаде који су слати манастирима и владарима хришћанског свијета. Његови дјелови су од десетог вијека стављани у реликвијаре, украшене племенитим металима и драгим камењем.) Иконе су остале Музејима, а реликвије (рука и крст) и есцајг Радивоје Брајовић је, у пратњи Радмила Радмиловића, истога дана предао митрополиту Данилу.

Почетком деведесетих година био сам пријатно изненађен када сам чуо на телевизији да рука светитеља у Цетињском манастиру није рука јеванђелисте Луке, већ Јована Крститеља. Телевизија је приказала свету службу у Манастиру, коју су држали патријарх српски Павле и митрополит црногорско-приморски Амфилохије са свештенством, приликом које се у цркви налазила и мени позната рука. Из бесједе патријарха Павла дознао сам да је то рука Јована Крститеља.

Послије неког времена, у поподневним часовима, слушао сам на радију излагање Марка Калања о овим светињама. У том тренутку био сам непријатно изненађен објашњавањем како су поменуте реликвије доспјеле у Цетињски манастир. Из емисије се могло закључити да се то десило, малтене, захваљујући његовом инсистирању код републичких власти. И актере и вријеме тог догађаја нетачно је приказао. Послије тога и на телевизији је о овим светињама слично говорио. Нијесам имао намјеру да пишем о наступима Марка Калања у средствима информисања, да ми није дошла у руке студија Радомира Булатовића *Највеће хришћанске светиње*. У њој се наводи: "Господин Марко Калањ је прецизирао и како је тада на дужности секретара Вјерске комисије био Божо Мартиновић из Бајица на Цетињу, од кога је енергично тражио одговор шта је са светињама. Дошао сам му и он ми је рекао да ће провјерити гдје су и има ли их. Након 25 дана поново сам дошао да питам шта је са светињама и он је рекао да су Рука Светог Јована Крститеља, Честица Часног Крста и Икона предате Музеју на Цетињу. То је учинио Марко Орландић. Рука Светог Јована Крститеља и Честица Часног Крста су предате Манастиру Светог Петра Цетињског, а Икона је остала у Музеју" (Нав. студ. стр. 18).

Видјели смо да су Музејима и Манастиру, почеком 1978. године (што потврђују и документа о предаји) светиње предали Радивоје Брајовић и Радмило Радмиловић, а не Марко Орландић. Марко Калањ није могао "енергично" да тражи одговор шта је са светињама од Божо Мартиновића и да од њега добије обавјештење о њиховој предаји, јер је Божо Мартиновић умро 1976. године, тј. двије године прије него су светиње предате Манастиру и Музејима. О питањима која су се тичала односа државе и цркве - представници власти искључиво су контактирали са митрополитом Данилом.

Тако су се три хришћанске светиње нашле раздвојене - икона Богородице у Музејима, а рука Јована Крститеља и честица Часног крста у Манастиру на Цетињу. Нема разлога да икона Чудотворне Богородице не буде заједно са наведеним реликвијама. Заједно симболично представљају рођење, крштење и распеће Христово.

Рађање Цетиња као духовног и државног центра Црне Горе везано је за лик Богородице. Да није зетски господар Иван Црнојевић 1480. године дао завјет нерукотвореном лику Богородице у лоретској Светој кући (код Анконе), можда би црногорска историја пошла другим правцем. У Оснивачкој повељи Цетињског манастира Иван Црнојевић је написао: "И падох ничице на земљу пред њеним страшним образом и помолих се њеном милосрђу и дадох моје срдечно завјештење њеном

милосрђу: ако буде милосрдна према мени, недостојноме робу своме, те се вратим у земљу отачаства мога, да ћу изградити цркву у славу њенога свијетла имена". Опис Богородичиног лика дао је савременик Ивана Црнојевића Giacomo Ricci: "Sed et tam dulcis ac speciosa pictura homines quodammodo ad se alliciebat. Visu enim insatiabilis est et tanta quidem arte edita ut mirum quodammodo videatur. Medii enim corporis forma adeo est egregia (nam non integri corporis picturam parva tabella comprehendere potest); pulchra facies ipsaque aliquantulum cum rubedine nigra, ut non immerito de ea Salomon vaticinatus fuerit: Nigra enim, inquit, sum, sed formosa, ideo dilexit me rex. Et facies virginea talis est quam ipse viventem credas. Nulla enim est rosa colore vividior: aureis proluxa capillis capiti fulgentibus, oculisque radiantes, non iuvenili lascivia, verum senili quadam gravitatem deficiens. Sed et pudorem ac humilitatem et honestatem adeo prae se ferre videtur ut cum ipsis virtutibus contendere possit. Habitu quoque sedet honestissimo: quae quidem omnia imaginem visu gratissimam reddunt." [Ова слика је тако љупка и лијепа, зато привлачи људе. Гледајући је, све више плијени пажњу, јер је урађена са толико умијећа тако да изврстан лик ове полуфигуре изгледа чудесно и стварно. (На малој дасци није било могуће смјестити лик читаве фигуре.) Њено лијепо румено лице је и помало црно, тако да није погрешно пророковао Соломон: 'Црна сам, рече заиста, али лијепа, да ме је волио краљ'. Њено дјевичанско лице је такво да ти се чини као да је живо. Ниједна ружа нема толико живих боја као што има њена густа златна коса, сјајна на врху, њене раздрагане очи гледају, не са младалачком слободом већ са зрелим достојанством. Чини се да отворено показује толико стида, чедности и племенитости, па се не може одредити која од ових врлина преовлађује. Став јој је достојанствен. Све ово чини њен лик прекрасним.] (Giuseppe Santarelli, *La Santa Casa di Loreto*, Loreto 1988, str. 195).

По доласку из Италије Иван Црнојевић није дуго чекао да се од све душе и чистога срца потруди да испуни своје обећање. Изградио је храм на Цетињу "у славу и хвалу те Госпође и мајке божје, у име Њеног Рождества" 1483. године. Послије млетачко-турског рушења манастира Ивана Црнојевића 1692. године, већ 1701. владика Данило гради садашњи манастир, користећи камен и декоративне елементе срушеног. У њему је црква Рођења Богородице, тако да се дато завјештање Ивана Црнојевића лоретској Богородици очувало. Зато је и икони Чудотворне Богородице мјесто у овом храму.

Др Жика БУЈУКЛИЋ*

ДВЕ ИШЧЕЗЛЕ БУДВАНСКЕ ПОРОДИЦЕ: ЧАЛАК И ЋИНА (ЗВАНЕ "ДИБРАНИ")

Када сам започињао писање књиге "*Правно уређење средњовековне будванске комуне*" (Никшић-Будва, 1988), упустио сам се у муко-трпно трагање за далеком прошлошћу овога града, желећи да од заборава отргнем бар делић истине о томе како се тада живело у тим уским медитеранским улицима, на који начин се трговало на пјацетама, како су се његови становници венчавали, наслеђивали, судили, како су обрађивали земљу и винограде изван зидина, како су бирали органе комуналне власти и на које су све начине одлучно бранили своја аутономна градска права од моћних суседа. Тада сам дошао до горког сазнања да сем средњовековног градског статута из времена Немањића (односно његовог касног преписа на италијански језик) и пар сачуваних докумената, других извора о том периоду нема. За разлику од осталих приморских градова на Јадрану, чији архиви поседују обимну грађу (поготово нотарске књиге у којима су ревносни општински службеници вековима регистровали све значајније правне послове), у Будви су таква сведочанства потпуно уништена. Пожари, пљачке, земљотреси, небрига људи, зуб времена - све је то тешко опустошило Будвански архив. И у најновије време он је претрпео Голготу сељења из једне у другу зграду (РО "Стари Град", "Зета филм", Основна школа), да би се коначно скрасио у родној кући знаменитог Будванина Стефана Митрова Љубише.

То, међутим, не значи да они које интересује прошлост овога града не могу наћи значајне документе који, и када их не краси велика старина, ипак могу пружити драгоцене податке истраживачима најразличитијих струка - историчарима, правницима, етнологима, социолозима, лингвистима и др. Уз то, поједина сведочанства постају још значајнија за самог истраживача уколико су она везана за прошлост његове породице. Управо сам се и сам нашао у таквој ситуацији када сам желео да допрем до својих далеких будванских предака чудног презимена - Чалак.

* Аутор је редовни професор на Правном факултету у Београду.

Порекло овог презимена лингвисти виде у глаголу "чалакати" (= вика-ти, галамити), а етнологи га региструју само у континенталном делу Црне Горе (Ердељановић, *Сйара Црна Гора*, стр. 223).

Данас у Будви мало ко зна да је породица Чалак икада постојала у том граду. Једини који су ми нешто више казивали о томе су Бранко Анзуловић и Мило Љубиша, али на жалост ни њих више нема међу живима. Ове крепке старине задивљујуће меморије пружили су ми доста података, али и покренули низ нових недоумица. До појединих чињеница и занимљивих детаља дошао сам и из сећања адвоката Жељка Медина и Далибора Антониолија, као и неких других Будвана. На основу тих казивања сазнао сам где се тачно налази породична гробница Чалака, али и то - да су неки од њих били снабдевачи рибом црногорског двора, да је кућа била релативно богата иако се налазила у сиромашнијем кварту (тзв. *Пискара*), да је модел једрењака красио главну собу, да је на прозору био велики шарени папагај кога су деца чикала трчећи улицом, да је мојој баки Даници Чалак нежне стихове испевао Иво Чучка, итд. Међутим, основна дилема је била: зашто су сви они који су знали нешто о породици Чалак обавезно додавали да они потичу "од Дибрана". Годинама је то била енигма за коју нисам могао пронаћи одговарајуће решење.

Када сам сазнао да су после земљотреса све црквене књиге (и православне и католичке заједнице) поверене на чување Будванском архиву, јавила се нада да ћу уз помоћ њих сазнати нешто више о својим прецима. И нисам се преварио.

Сачуване књиге припадају разним парохијама (Маинска, Грбальска, Тудоровића, Подострог и др), али су најбројније оне које се односе на Будванску парохију, односно цркву Св. Тројице. Она је подигнута за време аустроугарске владавине у Будви, на самом почетку 19. века, па матичне књиге рођених, венчаних и умрлих потичу тек од тог периода. Сачувано је пет *књижа рођених*: I 1825-1834 (инв. бр. 47/1-1); II 1834-1851 (инв. бр. 48/2-2); III 1851-1863 (инв. бр. 49/3-3); IV 1863-1904 (инв. бр. 50/4-4); V 1904-1935 (инв. бр. 51/5-5). Од четири *књиже венчаних* сачуване су три: прва је изгубљена, друга обухвата период 1837-1857 (инв. бр. 27/1-1), трећа 1858-1928 (инв. бр. 28/2-2), а четврта 1928-1948 (инв. бр. 29/3-3). *Књиже умрлих* такође нису сачуване у целости: I 1825-1834 (инв. бр. 4/4-1); II 1834-1851 (инв. бр. 5/5-2); III 1851-1862 (инв. бр. 6/6); IV књига за период 1862-1905 је изгубљена; V 1905-1936 (инв. бр. 7/7-4). Све књиге су у веома лошем стању, понеке скоро у распадању, и неопходно је што хитније приступити њиховој рестаураторској обради.

По својој свестраној садржини ова документа су драгоцене сведочанства о животу Будве у 19. веку. Књиге су водили православни свештеници (ћирилицом, латиницом, а понеки и црквенословенским писмом), али је њихову форму и прецизне рубрике предвиђала педантна аустроугарска управа (у почетку на италијанском, а од 1851. и на нашем српском језику). На основу њих можемо закључити да се, на пример, у брак могло ступити тек после трократне јавне објаве (током три узастопне недеље), да се пунолетство стицало са напуњеном 21. годином,

али се из тих рубрика сазнаје и одакле су се неке породице доселиле у Будву, која су занимања била најраспрострањенија, које су породице биле најбројније; из књига рођених и умрлих може се установити колики је био просечни век Будвана, колика је била смртност деце, колико их је било законитих а колико ванбрачних, која су имена у тој средини била најучесталија, од којих се болести најчешће умирало и сл. Забележена су не само имена свештеника који су водили књиге (Јован Греговић, Инокентије Павловић, Гаврил Руцовић, Петар Миџор, Лазар Давидовић, Саво Рађеновић, Божидар Митровић) већ и имена бабица, лекара, сведока, кумова.

Листајући странице поменутих књига са узбуђењем сам ишчекивао да на некој од њих угледам презиме Чалак. Већ у првој књизи рођених наилазим на Атанасија Чалака и Андријану Чучук, који 1832. године своје новорођенчету дају име Анђа, док ће 1834. Теодор Чалак и Анђа Спичанин добити сина Михајла. У оба случаја поред имена оца стајало је исто: да је дошао "од Дибре у Турској", да је "источној вјероисповједанија", и да је по занимању "древодјелец". У каснијим записима њихово право презиме се чак испушта и замењује са "Дибранин". Постало је, дакле, сасвим јасно да су обојица дошли из града Дебра, који се тада налазио у саставу Отоманског царства, али који се у изворима из XVII века назива још и Дибри (*Енциклопедија лексикографског завода*, Загреб 1967, 32). Занатлије из овог краја биле су надалеко познате. У својој чувеној Историји Црне Горе, П. А. Ровински изричито напомиње да се у њеним источним крајевима "као мајстори за унутрашње дошјеривање цркава - украшавање резбарењем у дрвешу и сликањем - узимају искључиво Дибрани, иако их има и из Боке" (*Црна Гора*, vol. IV, Цетиње, 1993, 486).

По свему судећи, Т(е)одор (1816-1873) и Атанасије (1803-1856) су били блиски рођаци, можда и браћа. У III књизи умрлих стоји да су отац и мајка Атанасија били Нико и Петрана Чалак, али пошто наредна књига није сачувана (за период 1862-1905) немогуће је поуздано утврдити да ли су то уједно били родитељи и Тодора Чалака. Кућа која је припадала овој породици састојала се из две грађевинске целине, са посебним улазима, што је и задњом реконструкцијом после земљотреса поштовано (Ул. Петра I Петровића 19 и 21). У аустроугарским земљишним књигама оне су се водиле као две одвојене честице (221 и 222 З. У. 103 К. О), а не као јединствени земљишно-књижни уложак, како је то преиначено у најновијим изменама катастра.

Међутим, додатне проблеме уноси чињеница да се и Будванин сасвим неубичајеног презимена Андрија Ђина (1796-1862) у овим књигама често назива *Дибранин*. Он је такође православни хришћанин ("источној вјероисповједанија"), по струци "древодјелец", а понегде пише и "зидар". Презиме Ђина могло би евентуално указивати и на етничко порекло ове породице, јер се оно среће код Арумуна, познатијих у нашем народу као Цинцари. По свом пореклу Цинцари су Романи (далеки потомци старих Римљана, тј. Ромеја), који су вековима живели на етничкој граници са Грцима, Арбанасима, Србима, Бугарима и другим балкан-

ским народима, али су по вери били православни. Највише их је било око Крушева. Међутим, као способни трговци и занатлије, они су често насељавали друге крајеве у потрази за бољом зарадом. Цинцаре који су дошли из Дебарског краја називали су у прошлом веку још и "мајстори Дибралије" (уп. Д. Поповић, *О Цинцарима*, Београд, 1937, стр. 24-25, 363).

У будванском Архиву постоји још један значајан извор: *Анаџраф њарохије будванске* (инв. бр. 75/1-1) у коме се налазе спискови породичних старешина и чланова њихових фамилија уз податке о години рођења, крштења, венчања, понекад и смрти, месту пребивалишта, крају у који су се преселили потомци и сл. На жалост, колоне за уношење података су исписане ручно и без напомене у заглављу свакога листа на шта се односи одређена година, тако да је веома тешко пратити ове податке, а понекад неки од њих остају и сасвим неразумљиви. Пошто нема сачуваног ни оригиналног повеза са насловом књиге, остаје нејасно када је овај попис састављен, али би се према рукопису могло закључити да је његов аутор парох Гаврило Руцковић, који се потписује у књигама рођених почев од 1851. године. Касније допуне су веома сиромашне у потичу из пера једног човека, највероватније протопрезвитера Лазара Давидовића, кога карактерише изразито дрхтави рукопис, присутан у IV књизи рођених почев од 1889. године.

Дакле, у овом *Анаџрафу* се такође, уз име Теодора Чалака и Андрије Ђине, као "*домаћина*" својих породица, изричито напомиње да се они називају *Дибрани*. Међутим, Атанасија Чалака и његове породице овде уопште нема!

Даљим листањем црквених књига и ова загонетка се расветљава. Њихово прво дете, већ поменута Анђа (рођ. 1832), умире после две године. По устаљеном обичају следећем детету рођеном 1835. дато је исто име, али и оно умире после четири године. Син Спиридон (Спиро) рођен 1838. умире 1845, а Стана ће доживети само дванаест година (1840-1852). Последњи потомак Атанасија Чалака и Андријане Чучук биће син Видо, који се родио 1843. године, али му се у сачуваним документима губи сваки траг. Једино се на основу *Књиџе чиишуља* (инв. бр. 85), где се помиње као "*син. њок. Аџанасија*", може закључити да је надживео свога оца умрлог 1856. године. Отуда је разумљиво што у време састављања поменутог *Анаџрафа* од те лозе породице Чалак нема никога. Највероватније је да се на њихову опустелу кућу односи податак да је мештанин Бошко Корошец кажњен новчаном глобом јер је "у кућишту Чалака држао свињу" (24. децембра 1926. АБОУ, к. 93).

Дакле, постојале су две будванске породице сасвим различитих презимена, али са истоветним надимком - *Дибрани*. Њих у почетку повезује истоветно завичајно порекло, занимање њихових старешина ("*домаћина*"), али касније и много више од тога: 1881. године један од синова Тодора Чалака и унука Андрије Ђине склопиће брак. Биће то мој прадеда Митар Чалак и прабаба Иваница Ђина. Али, пођимо од почетка.

Сачуване црквене књиге сведоче да се мој чукундеда по мајци Тодор Чалак, звани Дибранин, венчао у цркви Св. Тројице у Будви 15. октобра 1833. године са Анђом Спичанин (понегде Папан). Обоје су тада

били малолетни: он 17, а она 16 година. Родило им се једанаесторо деце, али их је већина умрла веома рано. О Михајлу (1834) и Николају (1837) нема више никаквих података, осим што се у *Анаграфи* као место њиховог пребивалишта помиње Цариград! Георгије (Ђуро) рођен 1839. умреће у својој десетој години. Два Стефана умрла су већ као бебе 1842. и 1843. године. Љубомир је рођен 1844, али се у сачуваним књигама умрлих нигде не помиње. Као седмо дете, рођен је 1847. године Димитрије (Митар) Чалак, о коме је већ било речи. За њим следи Стана (1851-1859), а 1853. још један Георгије (Ђуро) који ће као рибар поживети неожењен све до 1911. године. Константин (Коста) рођен 1856. умире већ 1861, а 1859. рађа се као последње дете још једна Стана. Она ће се 1877. удати за Ника Поповића, Грбљанина из Загоре, и 1879. добити с њим сина Милоша.

У књигама умрлих се за преминуле чланове породице Чалак каже да су сахрањени "у *копалиишћу православног будванске парохије*". Некада је оно било на пустој пољани изван градских зидина, а данас га опкољавају модерна здања у срцу саме Будве. Сведочење пок. Бранка Анзуловића потврдило је да се породична гробница Чалака налази управо на том гробљу: "*десно од главног улаза више гроба Филија Вукчевића, сјојинаша књаза Данила, са јосјољем од јоломљеног каменог крста*". Заиста га није било тешко пронаћи.

На другој страни су они "Дибрани" који воде порекло од Андрије Ђине (1796-1869) и Анђе Прентовић (1816-1862) из Брајића. Венчали су се 13. новембра 1830. године у цркви Св. Тројице, када је он имао 34 године а она свега 14. Имали су шесторо деце, од којих је троје рано умрло, а двоје изгледа напустило Будву. Једино је Иво (Јован) Ђина (рођ. 1834) остао дуже везан за овај град. Он се 23. новембра 1857. оженио својом вршњакињом Станом Лазовић из Маина и с њом добио осморо деце. Прво дете, рођено на Ивандан 1858. године, добило је име Јована, али је умрло већ као беба. Следеће године рађа се још једна Јована Ђина, али ће се она свуда у документима називати Иваница, што је у Будви било веома често име. За њом следе Анђелија (1860), Марко (1862), још једна Јована (1865), названа касније Јока, затим Георгије (1867), Никола, зван Нико (1870) и, као задње дете, Милица (1873).

Мој прадеда Димитрије (Митар) Чалак и Јована (Иваница) Ђина венчаће се 9. новембра 1881. године и затим добити четворо деце: Константина, званог Мило (1883), Тодора (1884), затим Даницу (1886) и, на крају, Цмиљку (1890). Њено неуобичајено име, али и Константиново, у архивским документима се нигде касније не помињу. Будући да ни у сећањима моје породице ове личности нису остале сачуване, може се претпоставити да су преминуле веома рано. Тако ће лозу породице Чалак наставити само моја бака Даница и њен брат Тодор, који је носио исто име као и најстарији потомак ове породице.

Изгледа да су Митар и Иваница успели да достигну изванредан виши економски, па и друштвени статус, јер се у црквеним књигама, као њихов венчани кум и кум њихове деце, јавља Нико Давидовић "*добро-сјојник*" и "*јосједник у Бечиће*". Он је био начелник у Паштровићима

и власник бројних поседа и кућа, од којих се неколико налазило и у самом староградском језгру Будве. У једној од њих (у Његошевој улици, чији је садашњи власник стоматолог Марковић) био је смештен Фрањо Јосиф 1875. године, када је, после Кривошијског устанка, посетио ове крајеве. Давидовићи су поседовали и своју капелу у Бечићима, непосредно поред цркве Св. Томе.

Венчањем Митра Чалака и Иванице Ђине две фамилије "Дибрана" ће се крвно повезати и учврстити можда већ раније постојеће пријатељство које их је, што није искључено, и довело заједно из Дебра у Будву. Та повезаност очувала се и много година касније, онда када су се у трагању за бољим животом запутили чак на други континент, у далеку Александрију. Попут неких других Будвана (нпр. Брунићи) и Паштровића (нпр. Суђићи), и Иво Ђина се са својом Анђом упутио у Мисир (Египат). Изградња Суецког канала, започета 1859. године, довела је до снажне економске експанзије те области, која се у то време налазила под турском влашћу, што је привукло страни капитал, али и мноштво људи из сиромашних крајева који су трагали за бољим животом. Бокељи, Будвани, Паштровићи и уопште приморци, били су претходница доласку Црногораца, који ће тек по завршетку ратног сукоба са Омер-пашом Латасом, из 1862. године, почети у већим групама да долазе у ову област. Из сачуваних пасошких књига види се да је 1866. године у Александрију отишло чак 139 Црногораца. О великом броју наших исељеника говори и чињеница да су они у том граду имали свог старешину, који се старао о интересима радника, као и посебног представника у Цариграду ("хрват-башу"), који је уживао одређени углед код турских власти и заштиту дипломатских представника великих сила. Један од њих, Ђоко Пејовић, чак ће и доћи у Александрију да обиђе своје земљаке (М. Перовић, *Исељавање Црногораца у XIX и почетком XX века*, у: Историографски домети, Београд 1990, с. 105).

Вратимо се Будванском архиву. У V књизи умрлих, под годином 1910, заведен је допис Александријског патријархата којим се извештава да је "у својој 76. години умрла Сїјане Ђина (дев. Лазовић), удовица њок. Ива", али у сачуваним црквеним књигама није забележено када је умро њен муж Јован (Иво) Ђина. Међутим, значајан је податак да је на гробљу Александријске јелинске заједнице сахрањен и син њихове ћерке Иванице, Тодор Чалак (1943. године). У његовој смртвоници, коју је моја породица уз тешку муку успела да прибави преко нашег конзулата у Египту, види се да је за живота био чиновник у *Banque Imperial Ottoman*. Он и његова жена Ида Чалак (којој се такође губи сваки траг) нису имали потомке, али су деци из своје фамилије у земљи редовно слали поклоње, којих се моја мајка и данас са радошћу сећа. Пожутела фотографија бркатог господина у цилиндру, коју им је једном приликом послао, једино је што је још од њега остало. Из наведених података произлази да су се потомци двеју породица Дибранин нашли заједно на истом месту и у смрти.

Дибрани који су потицали од Андрије Ђине тиме су, по свему судећи, потпуно ишчезли, док су се потомци Т(е)одора Дибранина свели на

моју баку Даницу Чалак. То се види и из последњег сачуваног *Анаџрафа ѡпарохије будванске* (инв. бр. 75/1-1), који је 1913. године почео да води свештеник Божидар Митровић по налогу "Српско-православног парохиског звања", односно црквене управе у Будви. У поменутом *Анаџрафу* се породица Ђина више нигде не помиње, док су на 45. страници наведена само четворица Чалака: Димитрије (Митар), његова жена Иваница (дев. Ђина) и њихова деца: Тодор и Даница. За Митра је у колони "*Ојаске*" накнадно, другачијим рукописом, додато само кратко: умро. Није наведено ни када ни где.

У сећању моје породице остало је, међутим, запамћено да је то било у аустроугарском заробљеништву, негде током Првог светског рата. И заиста, у тексту који је недавно објавио мр Марко Ивановић (*Траџом докумената ѡ прошлости*, Приморске новине, 31. јануар 2000), види се да је 1916. године Митар Чалак био интерниран у логор Шпањола (Херцег-Нови), где је после 11 месеци боловања умро. Тада је имао 70 година.

Митар је био рибар, исто као и његов брат Ђуро, с којим је заједно ловио рибу за Џетињски двор. Далибор Антониоли ми је испричао zgodну анегдоту, коју су му казивали његови стари, о томе како је књаз Никола желео да се нашали са Митром дајући му пушку са мецима *без балина* (тј. ђорцима) уз изазов да покуша пред њим да докаже како је добар стрелац. Брзоноги зец, кога су припустили из грма, био би за њега лака мета, али после праска пушке ништа се није догодило, сем што је "промашај" изазвао подсмех присутних. Вративши се посрамљен у Будву, Митар је тек тада схватио шта се догодило. Када је поново дошао књазу у летњиковац на Тополици, Митар предложи да се опет окуша у гађању. Књаз му и овог пута понуди муницију, али Будванин шеретски одговори: "Нека, понио сам ја сад своју". Могуће је да су му управо ови чести одласци на Џетиње и приврженост Црногорском двору касније дошли главе. Занимљиво је да је Паво Микула у свом дневнику (*Прилози ѡвијесити оѡкоа Хвара*, IX, 1988, 44), описујући сам почетак Првог светског рата, записао да се после потапања ратног брода "Зента" аустроугарска војска без борбе повукла из Будве, после чега су се (16. августа 1914) на главној градској тврђави, православној цркви Св. Тројице, Санитету (Лучком уреду) и "*на кућама Дулеѡића и Чалака завијориле црногорске засѡаве*". У хроници се још наводи да је о победоносном уласку у Будву телефоном обавештен краљ Никола, који се захвалио новим главарима града Зеновићу и Срзентићу, а да се на будванским улицама још дуго "*клицало Славенсѡву, ѡлесало коло и славило*". Међутим, рат је тада тек започео, и његов крај многи мештани неће дочекати, па ни Митар Чалак који је свој живот несрећно окончао у аустроугарском заробљеништву.

Шта је било са његовом женом Иваницом - остаје нејасно. У поменутом *Анаџрафу*, за њеног сина Тодора Чалака је записано да је као банковни чиновник настањен у Александрији. Није искључено да је и Иваница, после мужевљеве смрти, пошла за сином у тај далеки град, пошто су у њему већ живела оба њена родитеља. Непосредним увидом у

црквене књиге Јелинске заједнице у Александрији, многе од овде поменутих дилема биле би разрешене. Да је на самом почетку рата живела у Будви, види се и из дневника Пава Микуле, који је узгредно помиње описујући збивања у предвечерје празника Св. Николе (18. децембра 1914).

У тексту мр Марка Ивановића наведен је податак да је Иваница Чалак добила Споменицу за мужа настрадалог у рату и да је његово име Шпиро. Овде се, изгледа, ради о омашци онога ко је састављао изворни документ, јер је Иваница била жена Митра Чалака, једини Спиридон (Спиро) Чалак на кога сам наишао у књигама парохије Будванске је онај који се родио 1838, а умро као дете већ 1845. године.

Међутим, љубазношћу господина Ивановића, био ми је доступан драгоцен документ из његове личне архиве, у коме се налази обиман списак становника Будве и њене околине који су били интернирани по аустроугарским логорима или стрељани током I светског рата. Ко је аутор тог документа и која је била његова намена - остаје нејасно, али његова прецизност и исцрпност указују на то да је он био везан за доделу поменутих споменица породицама жртава рата. Из њега се види да је у Шпањоли био заточен не само Митар Чалак, већ и његова жена Иваница Чалак, као и њихова ћерка Даница - али да су оне после 11 месеци "отпуштене кући". Хапшење свих чланова ове породице било је несумњиво одмазда за истицање црногорског барјака на њиховој кући на самом почетку рата, онда када се поверовало да је слобода већ дошла. Међутим, после капитулације Црне Горе (у јануару 1916. године) аустријска војска се вратила у Будву и сурово кажњавала све оне који су подржали црногорску војску или су приступили у њене редове.

Дакле, после Првог светског рата у Будви је остала да живи, као једини потомак обеју породица Дибранин, само моја бака Даница. Удајом за Симу Дробњака, 23. новембра 1919. у цркви Св. Тројице, потпуно ће нестати презиме Чалак. Мој деда је био родом са Баније, где су његове претке, Дробњаке, довеле неке раније сеобе из црногорских кршева. Као српски добровољац нашао се на Солунском фронту са непуне 23 године, пошто је претходно прошао насилну аустроугарску мобилизацију, добровољну предају у руско заробљеништво и епско путовање бродовима из Одесе које су потапали непријатељски "сумарени" (подморнице). После успешног пробоја фронта један одред послат је у Будву, у коме је био и он. На Митровдан 8. новембра 1918. године, како сведочи и табла изнад улазне капије у Старом граду, српска војска је победоносно ушла у Будву. Према казивању Бранка Анзуловића и Мила Љубише, моја бака, која је знала лепо да свира и пева, за тај догађај је припремала дечији хор, шиле су се свечане униформе од зелене чоје, пекле лепиње и колачи, украшавале куће, подизали славолуци на градским капијама. Тројица коњаника, као претходница, ушла су у град свечано дочекани хлебом и сољу од Будвана, који су ту војску славили као ослободилачку. Наравно, било је и оних који су, жалећи за "добрим старим временима" под Аустро-Угарском, у помрчини иза притворених шкура са зебњом ишчекивали шта доносе нова времена. И једнима и другима је било јасно да ништа више неће бити као пре.

Убрзо се у кући Чалака родио мој ујак Миливоје Дробњак. Међутим, пошто је после рата у Војводини солунским борцима додељивана земља, мој деда је одлучио да се цела породица тамо пресели. Могу да замислим како је било тешко баки да се са својим медитеранским духом и бучном природом уклопи у средину са сасвим различитим менталитетом, навикама и обичајима. Поготово што ни у Бечеју, где су наставили да живе, нису баш много волели дошљаке, које су погрдно називали "колонисти", "пречани" и "куфераши". У тој војвођанској варошици није било мириса мора, коноба, довикивања преко прозора, уских улица Старога града, није било ни шкоља Св. Николе, о чије се хриди вековима разбијају побеснели таласи. Уместо тога - само дуге ушорене улице и бескрајна равница. Узимала би бака понекад свој *брач* (жичани инструмент сличан лаути) и са својом породицом тихо запевала "*Још не свиће рујна зора*", "*Вечерњи звон*" и друге песме које су је везивале за стари крај. На жалост, њена деца - моја мајка и њен брат - неће успети ни да одрасту поред ње, јер је она убрзо, већ 1935. године, умрла далеко од своје Будве. О кући Чалака остала је да се стара, а по некима и да живи, Стане Гускић. Била је то усамљена и помало чудна особа која је живела изузетно скромно, скоро у сиромаштву. Међутим, мештани се сећају да је после њене смрти, у шкрињама са преосталим стварима, пронађено прилично уштеђеног новца, чија је важност, међутим, већ увелико била истекла.

За време италијанске окупације током Другог светског рата, кућа Чалака је била похарана и у њу се усељава породица Крстичевић. Они су се доселили из оближњег Грбљанског поља и рибарску конобу у приземљу ове куће претворили у своју ковачку радионицу. Међутим, ту већ започиње једна сасвим друга прича... Она ће остати забележена у неким другим, судским архивама, и сведочиће о вишедеценијској борби моје породице да поврати имовину својих будванских предака. Када је парница најзад успешно окончана, земљотрес је породичну кућу Чалака претворио у рушевину. Ипак, обновом Будве и овом објекту је подарен првобитни изглед.

Прелиставајући, уз помоћ љубазних колега, у Будванском архиву прашњава црквене књиге и друга сачувана документа, разгртао сам прошлост својих предака, али и самога града, будући да су и они деценијама били део његове историјске приче. Ова исповест је можда превише лична, али је она и хроника једног "малог миста" коју управо сачињавају овакве безбројне судбине сасвим обичних људи. Они не мењају свет, не улазе у енциклопедије и уџбенике, али дају тим местима свој печат. Тек понеки од њих, попут Стефана Митрова Љубише, својим талентом да то забележе и уобличе у књижевну форму, издигну се од пука и постају знаменити Будвани. Додуше, и његове странице се баве тим малим људима чији су свакодневни, једноставни животи бивали инспирација и надахнуће за велика литерарна дела. Радећи у Архиву који се налази у његовој родној кући, имао сам осећај да се дружим са тим ликовима и да се одужујем успомени према свима онима који су давали дух овоме граду кроз векове. Будванске породице Чалак и Ђина - зване Дибрани - свака-

ко су у томе имале свој удео. Већ и због тога заслужују да не буду заборављене.

Породица Тодора Чалака - Дибранина

Т(е)одор Чалак Дибранин (1816-1873)

+

Анђа Спичанин (Папан) (1819-?)

⇨

1) 1834. Михаило	
2) 1837. Николај	
3) 1839. Георгије (Ђуро) 1849.	
4) 1842. Стефан 1842.	
5) 1843. Стефан 1843.	
6) 1844. Љубомир	
7) 1847. Димитрије (Митар) Митар Чалак (1847-1917)	
8) 1851. Стана 1858.	+
9) 1853. Георгије (Ђуро) 1911.	Иваница Ђина (1859-?)
10) 1856. Константин (Коста) 1861.	⇨
11) 1859. Стана + Нико (Јазов) Поповић	1) 1883. Константин (Мило)
1879. Милош Поповић	2) 1884. Тодор 1943.
	3) 1886. Даница 1935.
	4) 1890. Цмиљка

Нико Чалак

+

Петрана Чалак

⇩

Атанасије Чалак (1803-1856)

+

Андријана Чучук

- 1) 1832 Анђа 1834.
- 2) 1835. Анђелика 1839.
- 3) 1838. Спиридон (Спиро) 1845.
- 4) 1840. Стана 1852.
- 5) 1843. Видо

Фамилија Андре Ђина звано̄ Дибранин

Андрија Ђина (1796-1869)

+

Анђа Прентовић (Брајић) (1816-1862)

⇨

1) 1832. Антоније 1838.	
2) 1834. Иво (Јован) Ђина + Стана Лазовић (1834-1910)	
3) 1836. Василије	1) 1858. Јована 1858.
4) 1840. Марија	2) 1859. Јована (Иваница)
5) 1842. Марко 1842.	3) 1860. Анђелија
6) 1846. Јане 1849.	4) 1862. Марко
	5) 1865. Јована (Јока)
	6) 1867. Георгије
	7) 1870. Никола (Нико)
	8) 1873. Милица

Мр Нада ТОМОВИЋ*

УЛОГА ЦРНОГОРСКОГ КОНЗУЛАТА У СКАДРУ У РАЗВОЈУ ТРГОВИНЕ ИЗМЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ И ТУРСКЕ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВИЈЕКА

Лоше саобраћајне везе у Црној Гори у XIX вијеку биле су главна препрека бржем развоју трговине. Због таквих саобраћајних прилика, споро и веома тешко се формирало црногорско тржиште. Сталних трговачких дућана, изузимајући Ријеку Црнојевића, није било. Највећи дио трговине одвијао се преко пазара, који су се обично одржавали једном недјељно. У појединим крајевима Црне Горе, пазар је био толико далеко да се морало ићи по 50 км да би се набавили потребни артикли.¹

Такво стање ствари приморавало је Црногорце да се оријентишу на турске и аустријске пазаре. Због честих сукоба са Турцима, Црногорци нијесу могли увијек ићи на турске пазаре, јер им је тамо био забрањен прилаз. Иначе, када су односи били нормални, Црногорци су ишли на турске, а Турци на црногорске пазаре. Економска зависност од турских пазара често је доводила и до политичке зависности појединих пограничних крајева.

У развоју црногорско-турске трговине веома важну улогу имао је црногорски конзулат у Скадру.²

* Аутор је асистент на Филозофском факултету у Никшићу.

¹ Мирчета Ђуровић, *Трговачки капиџијал у Црној Гори у другој половини XIX вијека*, Цетиње 1958, стр. 17.

² Црногорска агенција, односно конзулат у Скадру основан је 1863. године. У нашој литератури често се ово црногорско представништво од самог оснивања назива конзулат. Бавећи се овом проблематиком и на основу архивске грађе, поуздано сам дошла до закључка да се црногорско представништво у Скадру до признања независности звало *агенција*, а тек од 1893. године *конзулат*. Можда су се неки аутори повели за чињеницом да је Јован Вацлик, први црногорски представник у Скадру, себе називао конзулом, по угледу на представнике осталих земаља. Књаз Никола, као и представници великих сила, ово представништво називају агенција све до његовог поновног отварања послје признавања независности Црне Горе. Књаз Никола се одлучио на отварање овог представништва, што је био необичан потез од државе која није била међународно призната. Отварање агенције није било регулисано никаквим писаним документом, мада се активност црногорског

Због свог географског положаја, Скадар је био важан посредник у спољнополитичком саобраћају Црне Горе. Преко Скадра Црна Гора је била везана са Јадраном (од Ријеке Црнојевића, Скадарским језером, Бојаном до Јадранског мора). То је утицало да је највећи дио црногорског извоза ишао овим путем.³ Наиме, Црна Гора је у Скадар извозила стоку и друге своје производе, а отуда се снабдијевала житом и другом робом. С обзиром на све то, конзулат је имао важну улогу у развоју црногорске спољне трговине. Посредством конзулата закључивани су трговачки уговори између црногорских и страних трговаца, па су на тај начин ти уговори имали сигурнију основу него раније.

Ова трговина је била од користи за обје стране. Скадарске паше настојале су да се трговина што више унаприједи, јер је турска привреда у Албанији у знатној мјери била оријентисана на Црну Гору, па се у случају прекида нормалног трговачког саобраћаја између Црне Горе и Турске осјећао поремећај на сусједном турском тржишту. Ова два тржишта узајамно су се допуњавала. Ако је прекид саобраћаја утицао на турско тржиште, утицао је и на црногорско. Црногорско у турско тржиште била су зависна једно од другог.⁴

Саобраћајне прилике за развој трговине до Берлинског конгреса биле су крајње неповољне. Држава је купила неколико лађа које су преносиле робу из Скадра, а био је дозвољен и саобраћај турским лађама које су Црногорци често закупљивали.⁵

Седамдесетих година предузете су мјере за успостављање сталне линије до Скадра. Петар Пејовић,⁶ црногорски агент у Скадру, пише књазу Николи: "... Прилажем условиа и тарифу од турског вапора који ће долазити једном у недјељу на Ријеку, кои сам вапор ја захтијева од паше по високој вашој заповеди..."⁷

Године 1871. успостављена је стална линија Ријека Црнојевића-Скадар. У то вријеме саобраћај по Скадарском језеру био је веома жив. Преко Скадарског језера и Бојане увозила се роба из Италије и Аустрије-

агента несметано одвијала дуги низ година. Та активност је била од обостране користи, јер је омогућавала директни контакт Црне Горе и Турске, и олакшавала рјешавање питања из домена политичко-економских односа. Конзулат је прекидао рад кратко вријеме 1871/72. године, када је протјеран црногорски агент због везе с албанским племенима, затим од 1874-1878. године и у вријеме балканских ратова. Од јануара 1914. до јула 1915. године то је било конзуларно тијело, не више у Турској, него у новонасталој Албанији.

³ Мирчета Ђуровић, нав. дјело, стр. 73.

⁴ Мирчета Ђуровић, нав. дјело, стр. 25.

⁵ Јован Вацлик, црногорски агент у Скадру, пише књазу Николи: "Трудећи се само да потрошим за транспорт по блад измолио сам од Мушир-Исмаил-паше две велике лађе, едан може возити великог лађар, друга мања 4-5 лађар и наредили смо уговором са Исмаил-пашом да можемо и друге лондре завести, и сваку суботу до на Ријеку доћи..." (Државни музеј Цетиње, Архивско одјељење, фонд Никола I - у даљем тексту DMC. AO. f. NI), 10. XII 1863. док. бр. 895.

⁶ Петар Пејовић, капетан, учествовао у многим црногорским мисијама у иностранству. Водио агентуру у Скадру 1864-1872. године. Протјеран из Скадра 1872. године под оптужбом да је сарађивао са устаницима у сјеверној Албанији.

⁷ DMC. AO. f. NI 25. I 1871. г.

је. Због олакшица и јефтиноће саобраћаја по Скадарском језеру, црногорски трговци усмјеравају велики дио промета у том правцу, нарочито увоз соли и жита, који су највећим дијелом долазили преко Ријеке Црнојевића, гдје су били подигнути магацини.⁸

У другој половини XIX вијека у Црној Гори долази до учвршћивања централне власти и сређивања унутрашњих прилика, што је дало могућности развоју и трговачког капитала. Трговац је био сигурнији у свом послу, како у земљи тако и у иностранству. Сређивањем и проширивањем унутрашњег тржишта није престао саобраћај с иностранством. Црногорски трговци су продавали на турским пазарима не само домаће производе већ и робу набављену из других земаља (најчешће из Аустрије). Они су на тај начин продавали со на турским пазарима. Јован Вацлик, тадашњи агент у Скадру, јавља књазу Николи да су мудире спушки и подгорички конфисковали со коју су Црногорци продавали на турској територији и моли га да то спријечи, како им Турци не би забранили пролаз кроз Бојану.⁹

Скадарски паша је дозволио Црногорцима да могу куповати жито на скадарским пазарима, али с тим да га употребе за властиту потрошњу. Ово, изричито наглашавање говори о томе да су црногорски трговци продавали жито другоме: Херцеговцима, а и самим Турцима у другим крајевима.

Унутрашње тржиште је седамдесетих година XIX вијека ојачало, јер је пружало већину производа који су били потребни Црногорцима. Царине су такође донекле допринијеле учвршћивању унутрашњег тржишта; оне су прије свега имале фискални карактер. Јован Вацлик је увидио незгоде због високих царина, па у једном писму књазу Николи предлаже да се оне смање, како би се повећао саобраћај преко Црне Горе.¹⁰

Црногорски трговци водили су трговину и са другим турским градовима: Подгорицом, Никшићем, Баром и другим. Отуда су најчешће набављали со и друго. Највећи дио соли увожен је из Скадра, јер је превоз лађом преко Скадарског језера био најпоузданији и најјефтинији. Нема статистичких података о томе колики је био трговачки промет са Турском, али се из архивских грађа може видјети од каквог је значаја била трговина са Турском за црногорску привреду. То је нарочито долазило до изражаја када би због затегнутих политичких односа долазило до прекида трговачког саобраћаја између Црне Горе и Турске. Прекид трговине највише је погађао турске трговце сољу у Скадру.¹¹

Често се дешавало да се одредбе о трговини не придржава ни једна ни друга страна, а све без знања званичних органа на Цетињу и у Скадру. Црногорски конзулат радио је да заштити црногорске интересе,

⁸ Мирчета Ђуровић, нав. дјело, стр. 50-51.

⁹ DMC. AO. f. NI 2. VII 1964.

¹⁰ "Снижењем ђумрука црногорскога могло би много робе ићи из Скадра преко Ријеке у Котор и ако само половину трговине речене преко Црне Горе окренемо, то је 395,999 фиорина." - DMC. AO. f. NI 10. XII 1863. док бр. 895.

¹¹ Мирчета Ђуровић, нав. дјело, стр. 75.

али су црногорски трговци ипак били често изложени разним непријатељствима на путу од локалних турских власти. Скадарски паша прећутно би прелазео преко тога, или би чак одобравао поједине такве поступке.¹²

Осим ометања трговине, често је црногорским трговцима и забрањивано да преносе робу преко турске територије. Тек након упорних преговарања црногорског конзула са скадарским пашом било би им дозвољено да превозе робу, и то одређеног дана у мјесецу. При томе ту робу нијесу смјели продавати никоме, него искључиво Турцима. Књаз Никола, на захтјев скадарског паше, морао је поводом те забране издавати наредбе Кучима, Васојевићима и Пиперима, граничним црногорским племенима, да се држе те одредбе о трговини.¹³

Турске наредбе о забрани кретања црногорским трговцима преко турске територије наилазиле су на оштро негодовање код трговаца, и поред књажеве наредбе да се та одлука поштује. Црногорци су често нападали и разгонили турску војску на путу, када би им она забрањивала пролаз. Послије тога би успиједили протести књазу и Сенату од скадарског гувернера које је он упућивао преко црногорског конзулата у Скардру.

Шездесетих и седамдесетих година XIX вијека у Црној Гори долази до знатног пораста становништва, па су упоредо с тим порасле и потребе за увозом већих количина намирница. Нарочито се осјећала потреба за индустријским и занатским производима. Тако је, упоредо са порастом становништва, расла и потреба за увозом. Док је педесетих извоз био већи од увоза, шездесетих и седамдесетих година тај однос се мијења у корист увоза. Из Црне Горе се највише извозила стока, риба и руј.¹⁴

У Бечу се 1873. године припремала велика Свјетска изложба. Иступање Црне Горе на тој изложби постало је питање политичког значаја. Велики везир упутио је књазу Николи позив да Црна Гора излаже као турски вазал. Књаз на то није пристао, већ је енергично изјавио да Црна Гора неће учествовати као вазал било које државе. О свему овоме књаз је обавијестио Русију, која је била заинтересована да заштити Црну Гору. Ова изложба послужила је Русији и Аустро-Угарској да развију врло живу дипломатску активност око утицаја у Црној Гори. Наиме, аустроугарски министар иностраних послова, гроф Андраши, да би избјегао руско посредовање, пожуривао је да крајем марта 1872. године без турског посредства, позове књаза Николу на свјетску изложбу, која је требала да се одржи у Бечу следеће године. Турска је тада настојала да књаза Николу представи цару Фрањи Јосифу као дрског вазала. Андраши је, међутим, одлучио да књаза представи цару без ичијег посредовања и тако отклони турски утицај. И заиста, цар је примио књаза без посредовања турског посланика.¹⁵

¹² DMC. AO. f. NI 10. XII 1863. док. бр. 895.

¹³ DMC. AO. f. NI 1. II 1864, док. бр. 1056, Вацлик - књазу Николи.

¹⁴ Мирчета Ђуровић, нав. дјело, стр. 76.

¹⁵ Мило Вукчевић, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874-1876*, Цетиње 1958, стр. 39.

Тако је Црна Гора, захваљујући упорним настојањима књаза Николе и дипломатском ангажовању Аустро-Угарске и Русије, могла излагати своје производе у Бечу као самостална држава, а не као турска покрајина.

Русија није хтјела да равнодушно пређе преко учињеног поступка грофа Андрашија у Бечу, јер се бојала да ће Аустрија истргнути Црну Гору испод руског утицаја, па је ријешила да се на неки начин реваншира. Руски цар Александар II, који је такође присуствовао овој изложби, поклатио је књазу један брод. Када је брод упловио у Бојану, турске власти нијесу дозволиле да он плови под црногорском заставом, која је симболизовала црногорски суверенитет, а Црна Гора није хтјела да се пред европском јавношћу прикаже као турски вазал. Послије овога услиједили су дуготрајни преговори црногорског агента у Скадру, Рада Пламенца, са скадарским валијом, а на крају је одлучено да брод може пловити под црногорском заставом.¹⁶

Наступ Црне Горе као самосталне земље на Бечкој изложби и питање пловидбе црногорског брода преко Скадарског језера утицали су на то да односи између Црне Горе и Турске постану веома затегнути. Црногорски агент у Скадру увидио је сву озбиљност ситуације, па је замолио књаза да га ослободи дужности, што је књаз и учинио. Овим се и завршила дјелатност црногорске агенције у Скадру, а 1893. године долази до њеног издизања на ниво конзулата.¹⁷

Уочи и у годинама послије Велике источне кризе (1875-1878), па и првих година послије признавања црногорске независности, односи са Турском били су веома затегнути због неријешених пограничних питања, па је и трговина у том периоду била у застоју. Она је тада била оријентисана према аустријским пазарима. Аустрија се користила овим тешкоћама, па је седамдесетих година XIX вијека приступила изградњи пута Котор - Ријека Црнојевића, да би на тај начин усталила црногорску трговину у том правцу. Извозно аустријско тржиште било је повезано са низом тешкоћа, а прије свега с тим што је Аустрија низом ограничења одржавала ниску цијену стоци и сточним производима који су одлазили из Црне Горе. Због тога су црногорски трговци били заинтересовани да се трговина са Скадром што прије нормализује.¹⁸

Нормалан трговачки саобраћај између Црне Горе и Турске успоставља се поново деведесетих година XIX вијека. Та трговина нормално се одвијала све до балканских ратова, када Турска забрањује извоз у Црну Гору. До тада је највећи дио трговине са Турском обављало Барско трговачко друштво. Међутим, тада аустријски брод "Лојд" настоји да добије од валије одобрење да успостави пловидбу Скадарским језером под турском заставом. Тадашњи црногорски конзул у Скадру, Петар

¹⁶ Раде Туров Пламенац, *Мемоари*, ЦИД, Подгорица 1997, стр. 102-103.

¹⁷ Радослав Распоповић, *Дипломаиција Црне Горе 1711-1918*, Подгорица-Београд 1996. године, стр. 216. О разлозима протјеривања црногорског агента: Димо Вујовић, *Сјор око проијеривања црногорског агента из Скадра 1872. године*, Историјски записи, 1963, бр. 4, стр. 585-600.

¹⁸ Мило Вукчевић, нав. дјело, стр. 72.

Пламенац, оштро је реаговао код валије, наводећи да је Берлинским уговором Црна Гора добила право пловидбе Бојаном, а увјеравао је валију да та "Лојдова" пловидба не би дала никакве користи турским властима. Пламенац је у "Лојду" видио озбиљну конкуренцију Барском друштву, јер су његови бродови знатно опремљенији и бржи. Зато он предлаже надлежним црногорским органима на Цетињу да предузму кораке на заштити Барског друштва, а самим тим и црногорске трговине.¹⁹

Послије балканских ратова Скадар је припао новооснованој Албанији. Нове албанске власти нијесу биле спремне на сарадњу са црногорским конзулом, као ни са званичним црногорским органима на Цетињу. Скадарски савјет забранио је извоз у Црну Гору. Црногорски конзул је поводом овога питања уложио протест конзули великих сила. Сви су они били сагласни са тим да се извоз не може у потпуности забранити и да једино може оних производа који су у недостатку. И поред одлуке Контролне комисије, коју су сачињавали конзули великих сила, Скадарски савјет је, под утицајем аустријских и младотурских агената, ставио забрану на извоз све робе у Црну Гору, и то, како каже конзул Мартиновић, "... у моменту када у Скадру има највише робе. Иде чак и даље. Забрањује транзит, а забрани извоза даје ретроактивну слику! Једном ријечју без сваког је обзира према нама..."²⁰

Црногорски конзулат, и поред свих ових забрана, радио је на томе да се трговина између Скадра и Црне Горе нормално одвија. Албанске власти нијесу биле заинтересоване ни за нормализовање односа са Црном Гором, као ни за развој трговине. Управни савјет је уложио протест црногорском конзулату да су арбанашки трговци изложени у Црној Гори злостављању, па је зато немогуће трговати са Црном Гором.²¹

У току 1915. године Скадар је постао поприште борбе интереса великих сила, Црна Гора је опет била захваћена ратним операцијама, па је даљи трговачки саобраћај са Турском преко Скадра био прекинут.

¹⁹ Државни архив Цетиње, Министарство иностраних дјела (у даљем тексту: ДАЦ, МИД), фонд конзулата у Скадру, 20. II 1912. године, док. бр. 12.

²⁰ ДАЦ, МИД - фонд конзулата у Скадру, 29. XII 1914. године, док. бр. 24.

²¹ ДАЦ, МИД - фонд конзулата у Скадру, 30. I 1915. године, док. бр. 12.

Мр Вукић ИЛИНЧИЋ*

КАКО СУ ЛИСТОВИ "ГЛАС ЦРНОГОРЦА" И "ЦЕТИЊСКИ ВЈЕСНИК" ОБАВЈЕШТАВАЛИ ЦРНОГОРСКУ ЈАВНОСТ О СУДСКОМ ПРОЦЕСУ У КОЛАШИНУ 1909. ГОД.

Прије него што пређемо на садржину појединих текстова у вези са судским процесом у Колашину 1909. године из "Гласа Црногорца" и "Цетињског вјесника", потребно се осврнути на уређивачку политику и програмску оријентацију ових листова. Душан Вуксан је за "Глас Црногорца" казао да је био "врло добар лист" и да је такав остао до 1906. године; иако званичан, у периоду уставних борби и немилих афера он постаје далеко више "личан него што је то требало да буде".¹

Први број "Цетињског вјесника" изашао је 28. јуна 1908. године, као полузванични лист. Лист се појавио у периоду врло хладних односа званичне Црне Горе и Србије. Душан Вуксан пише да су прве црногорске новине *Црногорац* "покренуте да нападају Аустрију и Турску, а 'Цетињски вјесник' покренут је да напада Србију". У првом броју листа изнијет је програм, у којем се између осталог каже: "... Хоћемо да дамо изразу једнодушном огорчењу које је с краја на крај захватило Црну Гору због неправедних и нелојалних напада који се управљају на њу и њене светиње из табора, откуда би требали да долазе само помоћ и братски савјети... Хоћемо, не да нападамо, но да се бранимо; не да дражимо но да стишавамо,... не да поткопавамо темеље јединства, но да их чувамо од њихових рушитеља који по Српству сију домаће размирице..."²

Иначе, "Цетињски вјесник" у својим извјештајима о судском процесу у Колашину напада званичну власт Србије, а нарочито Николу Пашића, којег оптужује да стоји иза завјере.

Јанко Тошковић о замишљеној акцији завјереника каже да је требало да се акција изврши једновремено на цијелој територији Црне

* Аутор је магистар историјских наука, Музеј града Подгорице.

¹ Душан Вуксан, *Преглед штићамје у Црној Гори 1834-1934*, Цетиње, 1934, 47.

² Исто, 54; "Цетињски вјесник", бр. 1, 28. 6. 1908.

Горе, претходним кидањем комуникација, заузимањем свих државних надлештава, затварањем свих који би се супротставили, постављањем привремених власти с прогласом о одбацивању књаза Николе и проглашењем престолонаследника Данила за књаза Црне Горе, који је код завјереника важио за демократу.³

Акција завјереника је већ у зачетку била осуђена на неуспјех, пошто је један од њих, потпоручник Петар Ђиновић, самоиницијативно 28. августа 1909. године (по старом календару), покушао да заузме војно слагалиште (барутану) у селу Краљима код Андријевице, са Барском четом којом је командовао. Окупљеним војницима акцију је образложио као наредбу са највишег мјеста. Међутим, већина војника му је отказала послушност.⁴

Услиједила је акција власти. Настала су хапшења, највише у Васојевићима, гдје је завјера и откривена, затим у Кучима и Братоножићима. Један дио завјереника је избјегао хапшење бјекством на турску територију, а међу њима и бивши бригадир Никола Митровић из Братоножића, вођа завјереника.⁵

Осумњичени су оптужени према Кривичном закону Књажевине Црне Горе, по дјелу кривице из члана 87, 87а и 87б, који прописују казну смрти, ако владалац или престолонаследник буду убијени, или ако се угрози законити ред наслједства пријестола или насилно промијени земаљски устав.⁶

Истрагу над осумњиченима водила је цивилна власт на челу са министром унутрашњих дјела Јованом Пламенцем, а за суђење јавила се дилема: да ли је предмет у ингеренцији војног или у ингеренцији грађанског суда. С тим у вези, министар унутрашњих дјела пише министру војном: "Потписани је испитао и проучио сва акта која се односе по дјелу кривице потпоручника Петра Ђиновића, командира чете Барске, батаљона Краљског - те према томе оптужује поменутог потпоручника по дјелу кривице из параграфа 87. у вези са параграфом 87б Кривичног законика, што је исти позвао на зборно мјесто своју чету и ставио је под заставу, као и повео је да помоћу исте заузме војно слагалиште у Краљима у намјери: да насилним путем отпочне и изврши општи преврат. Поменути је доиста све предузео да дјело изврши и хтио га је извршити да није од стране подофицира и неких војника спријечен..."

Овим се бави и Министарски савјет, који је ријешило: "... да је војни суд у Колашину надлежан и за суђење по кривицама свих оних, који су било по својој радњи, било по својим намјерама - респектива претходним договорима - у правцу постизања сличнога успјеха у вези са П. Ђиновићем; јер правни положај Ђиновића као главног починитеља мора

³ Јанко Тошковић, *Мемоари*, Цетиње, 1974, 73-74.

⁴ ДАЦГ, ф. Васојевићка афера, ф. 1, тел. бр. службено (хитно), 11. 9. 1909. (нови календар), ком. Милутин Радоњић из Андријевице - Обласној управи Колашин; МУД (Управно одјељење), ф. 92, арх. бр. 3821 (3), тел. бр. 3064 (11. 9. 1909), Обласна управа - Министру унутрашњих дјела.

⁵ Никола Шкеровић, *Црна Гора на освијку XX вијека*, Београд, 1964, 472-474.

⁶ Види: *Кривични законик за Књажевину Црну Гору*, Цетиње, 1906, 39-40.

бити искључиво мјеродаван за квалификацију дјела, сви саучесници криви су у дјелу главног починиоца према степену и врсти своје радње у правцу постигнућа злочиначког успјеха. Њихов, како материјално-правни тако и процесуално-правни, положај истородан је у сваком правцу са одговарајућим положајем главног починиоца, без обзира на то, што би они, можда, за случај самосталности свог односа према злочиначком дјелу, били у сасвим друкчијим правним односима.

У смислу горе истакнутога, овлашћује се Министар Војни да остави потпуну слободу Великом Суду у Колашину, у правцу протезања своје надлежности на све саучеснике у дјелу кривице пот. Ђиновића без обзира да ли су били с њим у моменту напада на Барутану или не".⁷

Пошто се радило о тајном судском процесу, листови "Глас Црногорца" и "Цетињски вјесник" нијесу се бавили самим судским поступком. Међутим, њихови чланци били су углавном полемике са листовима у Србији и листовима осталих јужнословенских земаља у вези са судским процесом. Из њих се може сагледати политичка клима која је владала тим поводом у Црној Гори и широј јужнословенској јавности.

О откривању завјере јавност у Црној Гори преко штампе је сазнала нешто касније. "Глас Црногорца" у свом чланку између осталог пише: "... на први глас мислило се да је то био наступ једног болесног занесењака; али кад се чуло да су 15 Куча и Братоножића пребјегли у турску границу то њихово бјекство открило је њихов договор са ухваћеним или другим у Васојевићима. Књажевска влада одмах је саставила војни суд, који у Колашину живо ради".⁸

"Цетињски вјесник", под насловом "Догађај у Васојевићима", пише, поред описа догађаја, да је Ђиновић "сјутрадан узет на одговорност и притворен. У почетку се мислило да је овај његов испад био наступ болесног занесењака, али у томе је дошао глас, да су многи пребјегли преко границе, па чак из Куча и Братоножића. Из тога се могло закључити, да ухваћени потпоручник није био усамљен, него је био у договору и са онима из Куча и Братоножића..."⁹

Симо Поповић о суђењу у Колашину каже: "О Васојевићкој афери нијесам никада ништа знао, до оно што се о њој у новинама писало" и да је било "у свачијем страховању да што пише".¹⁰

"Цетињски вјесник" пише да "упуштати се у детаље овог догађаја и говорити о томе прије него је суд завршио ишљеђење тешко је, пошто ће брижљиво ишљеђење најбоље изнијети побуде и намјере овог жалосног испода. Све што се може за сада рећи о свему томе то је, да је цио овај догађај за сажалијевање..."

⁷ ДАЦГ, Васојевићка афера, ф. 1, писмо, Пламенац Мартиновићу, службено, 4. 9. 1909; рјешење Министарског савјета од 14. 9. 1909; У центру тадашње Морачко-васојевићке области, у којој је завјера откривена, образован је ванредни војни суд под називом "Књажевски Велики Војни Суд", наредбом Министра Војног од 4. септембра 1909. године - 6. 9. 1909; бр. 4258.

⁸ Глас Црногорца, 39, 12. 9. 1909.

⁹ Цетињски вјесник, 72, 16. 9. 1909.

¹⁰ Симо Поповић, *Мемоари*, Цетиње-Подгорица, 1995, 545.

Међутим, у истом чланку дјело се квалификује: "уколико се може наћи који занесењак, у толико је огроман дио нашег народа свјестан своје дужности, вјеран своме Господару и домовини и приправан да се за њу заложу, не обазирјући се чак ни на своје старјешине кад га на стран-путицу хоће да заведу... Не само што ови издајници нијесу били ништа у стању да успију и да учине, него су чак морали да се у својој одвратности разголите. Од туд су бјегали преко границе чак и они, на које се још ни посумњало није, али којима савјест није била чиста и који су се бојали од заслужене казне... да Црна Гора није погодан терен за њихове одвратне и издајничке планове, ни да народ у Црној Гори није погодан ни мало за којекакве пустоловине... И ова издајничка пустоловина у Васојевићима то је документовала".¹¹

За вријеме трајања судског процеса у Колашину, "Цетињски вјесник" је највише коментарисао писање других новина на јужнословенском простору о овом догађају. Обратио је пажњу на писање загребачког "Обзора" и других "страних" листова, који су писали "о нечесовој револуцији" у Црној Гори, и да нијесу мислили да се баве толико тиме, али "ако се почела њиме да бави јавност на страни", да ће и они "рећи и сада коју".

Нарочито је лист обратио пажњу на писање београдске штампе: "... изгледа нам, да неки српски листови у Биограду и ван њега нијесу начисто са својом свештеничком службом идеалу уједињења и великог Српства. Док декламују о свесрпској слози, донде, прозом свога дјеловања на српској јавности, сију раздор између два најача фактора: Србије и Црне Горе. Док нас сажалијевају због неприлика, које нас од времена на вријеме сналазе, донде затварају очи пред правим узроцима, и мјесто да осуде ове, осуђују оне, који се бране од пошљедица. Тако и биоградска 'Политика' жели нам свако добро и сажалијева немиле догађаје, али од комарца гради магарца и прича свијету оно што није било... да не знамо расположење 'Политикино' из раније, могли би смо се преварити и рећи, да је ово сад безазлена погрјешка или лакомисленост, или, најзад, и недораслост за велику озбиљност..."¹²

У другом чланку коментарише се писање новосадске "Заставе" и загребачког "Србобрана", и о њима се каже "да се зубима кољу. Српски рјечник нема тих погрдних ријечи које један другом није о образ ударио. Један је продана душа Мађара и Бана Рауха, други издајица рода српскога за љубав велике Хрватске. Јаша Томић је све на свијету, само ништа добро, а они други из 'Србобрана' јесу све што је на свијету најгоре... и та два антипода сложили су се као омађијани кад су на Цетињу слали бомбе и сложили су се опет кад је у Васојевићима покушана буна

¹¹ ДАЦГ, Васојевићка афера, ф. 1, тел. бр. сл. 11. 9. 1909., ком. Радоњић - Обласној управи Колашин; Цетињски вјесник, 72, 16. 9. 1909. У чланку се сугерише да се наредбе официра могу одбити, из разлога што је Ђиновићеву акцију највише осујетио питомац официрске школе Богдан Лабовић, који је на суду наступио као крунски свједок, а по окончању процеса унапријеђен у официрски чин (види: Н. Шкерковић, н. дј., 491).

¹² Цетињски вјесник, 75, 26. 9. 1909.

противу законитог реда... далеко се у томе није дотјерало, јер је остало на покушају и на примјере појединих насртљиваца... а Црна Гора и сад ужива у Српству исту љубав: у Црној Гори су и сад прилике срећене, а Владалачки Дом у земљи љубљен, у свијету цијењен".¹³

У једном чланку "Цетињски вјесник" коментарише стријељање шпанског револуционара Ферера и на неки начин наговјештава пресуду, повлачећи паралелу са Ђиновићем: "У појединим градовима Европе дигла се читава бура што је влада Краљевине Шпаније стријељала у Барселони Ферера, познатог револуционара и анархисту. Ко је ту буру подигао? Елементи који не само у принципу, него и у свакој даној прилици устају, да путем терора сруше данашњи облик друштвеног и државног уређења..." Симо Поповић пише да је "Књаз наредио бригадиру Михаиљу Нишину, предсједнику војног суда, да суд осуди коловође на смрт. И рекао је тада Михајлу: Морају се стријељати ови галиоти, да другијема поганима не пада више на памет, да се живи чују. Да су бомбаши стријељани, не би сада до овога дошло".¹⁴

Новица Ракочевић каже да је образовање војног суда у центру Морачко-васојевићке области у којој је откривена завјера, између осталог одлучено и из политичких разлога, а на то се књаз Никола одлучио по наговору оданих му људи. Иако се одлучио на велики судски и политички процес, књаз је територију истраге ограничио на Васојевиће, Куче и Братоножиће. Граница истраге била је "ријека Морача", да се у јавности не би стекао утисак да режим у Црној Гори има противнике у цијелој земљи. Ракочевић сматра да је суђење завјереницима имало за циљ и да се докаже да иза њих стоје и извјесни политички кругови у Србији и да завјера није била локалног карактера свједоче хапшења и у осталим подручјима земље, а извјештаји до којих се долазило при истражним радњама слати су војном суду у Колашину.¹⁵

Како званични кругови у Црној Гори нијесу давали детаљнија објашњења о судском процесу и стању у земљи, у иностраној јавности су се ширили контраверзни гласови. Знало се да у Црној Гори постоји поново нека афера, али се није знало колико је она озбиљна, да су у земљи извршена велика хапшења и да се на томе неће завршити. Неки београдски листови писали су да на челу завјере стоји престолонаследник Данило.¹⁶

Међутим, београдска "Политика" пише да афера није резултат борбе око пријестолоа, како су извјештавали страни листови, али да се за аферу не зна ни како је настала ни којег је обима и да је резултат свега онога што се задњих година дешавало у Црној Гори, и препоручује кња-

¹³ Исто, 77, 3. 10. 1909.

¹⁴ Исто, 80, 14. 10. 1909; С. Поповић, н. дј., 546.

¹⁵ Новица Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903-1918*, Цетиње, 1981, 96-97; Васојевићка афера, ф. 1, Заступник Обласне управе Зетско-брдске области, бриг. Велиша Лазовић - В. В. Суду, бр. 2049, 7. 10. 1909; Предсједник суда М. Вучинић и дјеловођа Г. Грдинић - Обласној управи Подгорица, бр. 64, 3. 11. 1909.

¹⁶ Н. Ракочевић, н. дј., 97.

зу Николи да се само корјеним реформама по питању грађанских слобода може династија и држава спасити даљих потреса.¹⁷

"Цетињски вјесник" оптужује аустроугарску штампу да је измислила раздор у књажевској породици, "измислила је неке њихове агитације, опсадна стања и купљење оружја, и све то просула по свијету". Даље лист констатује да тим причама нико не вјерује, "само штампа братске Србије и браћа под круном Св. Стевана".¹⁸

Исти лист, који дан касније, преноси "Разговор с књазом Мирком" дописника бечког листа "Нове Слободне Пресе", гдје је на питање о односима са братом Данилом између осталог изјавио: "Све што казује вијест, коју сте ми истом предочили, злонамјерна је измислица и ја се осјећам веома задовољан што сте ми пружили прилику да то јавно искажем. Додајем, слога која међу нама влада и која од увијек служи на углед наше куће, није се никада прекидала, и она је и сада, као и увијек, искрена, чврста и неразлучна. Ја љубим свога старијег брата и осјећам спрема њега у исто доба и дубоко поштовање са његових умних способности и личних одлика... У земљи постоји само једна странка и она високо цијењени закон и право првородства. Ја сам њен најватренији присталица и такав ћу остати".¹⁹

Да је власт била и те како забринута завјером у Васојевићима, може се примијетити из "Цетињског вјесника". У рубрици "Дневне новости" извјештава са организованих демонстрација подршке режиму, под насловом "Манифестације у Подгорици": "... на глас повратка Министра унутрашњих дјела г. Јована Пламенца из Колашина, који је ишао поводом догађаја у Васојевићима, Обласни управитељ г. бригадир Велиша Лазовић и предсједник општине г. Станко Марковић са чиновништвом свију надлештава и великим бројем грађанства предусрело га је пред хотелом 'Европа' са великим манифестацијама. Баш у тијем моментима јавља се у варош Њег. Кр. В. Књаз Господар са пратњом, кога народ најодушевљеније акламира на цијелом пролазу кроз варош. Наступивши пред највећом групом чиновника и грађанства, на Немањиној Обали зауставише се аутомобили, те распитујући се о народном здрављу и чувши најповољније извјештаје задовољно је Њег. Кр. В. Књаз Господар продужио уз најодушевљеније акламације чиновништва и присутног народа пут к Зети... Ови моменти обиљежавају се као ријетка прилика, којом је грађанство вароши Подгорице било срећно, а нарочито у приликама жалосне појаве издајства неких неурачунљивих особа, манифестовати своја непоколебива поданичка осјећања Ономе, који је петовјесковне ропске ланце растргао Подгорици са Зетом, полажући при том своје најтоплије наде на највећу гаранцију бољих Србинових дана".²⁰

Лист преноси и "анонимна" писма подршке властима и кући Петровића. "Од једног пријатеља из Колашина добили смо ове редове: Мо-

¹⁷ Политика, 2039, 20. 9. 1909.

¹⁸ Цетињски вјесник, 76, 30. 9. 1909.

¹⁹ Исто, 78, 7. 10. 1909.

²⁰ Исто, 77, 3. 10. 1909.

лимо Вас да у Вашем цијењеном листу изволите дати мјеста овим редцима, које истом шаљемо у хатар истине, да сузбијемо лажи и клевете, које на жалос, неки српски и хрватски листови, или из непознавања прилика, или из зле намјере, протурају у јавност... У Колашину, гдје према ријечима листова влада 'ванредно стање и пријеки суд', гдје се народ тобош побунио, влада потпуни ред и мир... Пјесма и весеље на сваком кораку праћена радом и слободом, чути се може... и ко друго хоће да представи, само зло жели и не служи се истином... па и у овој прилици са издајничком афером Ђиновиха, од које хоће наши непријатељи да створе некакво велико оруђе, противу Црне Горе..."²¹

Преко званичног владиног гласила "Гласа Црногорца" у званичним огласима објављен је судски позив да се појаве на суду лица против којих је подигнута оптужница, а која су емигрирала, да се предају како би им се судило. Судски позив у цјелини гласи: "У смислу рјешења В. В. Суда за суђење по дјелу завјере противу постојећег стања у земљи овим путем позивају се оптужени за велеиздају: бивши поручник Михаило Бојовић, Тодор Маријановић и Љубомир Вуксановић матуранти, бивши командир Никола Митровић, поручник Војин Ивановић, баталионски барјактар Арсо Митровић, Ђуро Р. Ивановић, Лазар Ђ. Ивановић, Бошко П. Ивановић, Војин Б. Ивановић, Саво Б. Ивановић, Милош Т. Ивановић, Вуко М. Ивановић, Пуниша Милев Рачић ђак, и Радосав П. Ивановић, да предстану суду у Колашину до 10. октобра текуће године. У случају ако се позвати не пријаве, Суд ће донијети заочну пресуду ма и на штету оптужених. Предсједник, бригадир М. Вучинић".²²

Војни суд је послје рада од скоро два мјесеца донио пресуду која је обухватила 103 лица, осуђена на различите временске казне. Једанаест лица је осуђено на смрт, од којих су петорица били у рукама власти. Смртна казна је извршена у завичајним мјестима осуђених, 16. новембра 1909. године. У Андријевици су стријељани: Петар Ђиновиха, Радисав Рачић и Михаило Јојић, а у Подгорици Илија Петровић и Петар Митровић.²³

Вијест о стријељању осуђених "Цетињски вјесник" је објавио касније под насловом: "Покојни Ђиновиха, још непокојни Никола Пашић", гдје се, између осталог, каже: "... покојни Ђиновиха био је и прошао. Он је на жалост своју издајничку душу испустио пред куршумима црногорских репетирака, мјесто да је био објешен за личину, док Никола Пашић још живи, глади своју дугу браду и смјешка се резултату назови социјалистичке демонстрације противу књаза и Црне Горе..." Даље у истом чланку поставља се питање Пашићу: "Јели било господине Пашићу, каквијех веза између нашег љубљенога Ђиновиха (који је био оне ноћи на биоградскоме двору кад су убијени краљ и краљица), наредника из ваше подофицирске школе, послје Михаила Бојовиха нашега подофицира,

²¹ Исто, 80, 14. 10. 1909.

²² Глас Црногорца, 42, 3. 10. 1909.

²³ ДАЦГ, Васојевићка афера, Пресуда; МУД УО, ф. 93, арх. бр. 4640, 17. 11. 1909, Лакић Војводић - Министру унутрашњих дјела.

такође из биоградске војне школе, и најзад између вас и гимназисте Пунише Милева Рачића... У вашем се гнијезду подигло лијепо друштво: наши бивши радикални министри: Ђуровић, Ивановић, Рајчевић²⁴ и Церковић и њихове и ваше десне руке Војводић, Пилетић и Марушић. Сви правници и великошколци ваши, на челу са новијем Кромвелом, у покушају Андријом Радовићем. Зар би сте ви уистину жељели, да су мјесто у подгоричком казненем заводу на врху владе у Црној Гори, да се паралелно вама управља Црном Гором, да Црногорци у свијету буду поштовани као што сте ви, да с њима рачунају као с вама сви они, чији се интереси с интересима Српства косе..."²⁵

Стријељање петорице завјереника изазвало је праву буру протеста у Србији и осталим јужнословенским областима. Најогорченији су били црногорска емиграција и студенти. Књаз Никола је осуђиван више него икада, називан је тиранином, целатом и каспином.²⁶

Јужнословенска штампа, изузев неколико хрватских листова, осуђивала је поступак црногорске власти. У осуди се ишло толико да "Србобран" књаза Николу пореди чак са Нероном и његовом владавином.²⁷

Штампа у Србији, изузев малог броја новина, такође је врло оштро осудила стријељање завјереника. "Политика" је вијест објавила под насловом: "Стријељања у Црној Гори", гдје пише да је пресуда "преког суда" над петорицом већ извршена, да је "синоћ у Београд стигао с Цетиња један страشان телеграм који мора да изазове запрепашћење у целом културном свету и који јавља, да се Васојевићка афера завршила крвавије но што је ико могао, чак и од Томановићевог режима да очекује". Даље у истом чланку пише: "... све до ономад са Цетиња је бацана страховита грдња на целу српску штампу... и тврдило се да је та афера надувана да би се накудило угледу Црне Горе... да је у притвору остало само неколико душа и да ће ускоро и они имати прилике да осете господареву милост. А синоћ је стигао деманти, крвави деманти на све то: Пет гробова још не побусаних, над пушкараним лешевима петорице Куча, Братоножића и Васојевића, и тамничка врата, отворена да приме пола стотине нових 'велеиздајника'."²⁸

Стање у Црној Гори није било онакво каквим га је представља-

²⁴ Вјероватно Раичевић (примј. аутора).

²⁵ Цетињски вјесник, 91, 25. 11. 1909.

²⁶ Види опширније: *Сјоменица колашинским жрџивама*, Београд, 1910. (издао у име Одбора црногорске омладине Крсто Поповић).

²⁷ Србобран (Загреб), 256, 23. 11. 1909.

²⁸ Политика, 2098, 18. 11. 1909. - Јавност је очекивала помиловање, односно ублажавање казне од стране књаза Николе, како је то раније учинио за осуђене у Бомбашкој афери. Истина, књаз је избјегао да смртну казну "стави у извршење", него је уместо њега то учинио министар војни Митар Мартиновић (Васојевићка афера, ф. 1, Пресуда). Иако је књаз избјегао да лично потпише пресуду, није желио или могао да ублажи казну. Шкерковић каже да је по питању извршења смртне казне расправљало и Крунско вијеће, да се на њему књаз колебао, а смртну казну су тражили чланови владе, сем Душана Вукотића, али да је све недоумице прекинуо принц Мирко тражећи по сваку цијену главе бунтовника (види: Н. Шкерковић, н. дј., 515-516).

ла тадашња штампа. Иако не јавно, народ, нарочито у крајевима из којих су били стријељани, није одобравао такав епилог, што се може закључити из поступака власти након стријељања. Лакић Војводић, тадашњи Обласни управитељ Морачко-васојевићке области, пише министру Пламенцу: "... Мишљења сам поћи по капетанија да савјетујем народ - ако одобравате, чекам наређење", који му одобрава у ту сврху 15 дана.²⁹

Поред осуде у штампи, стријељање су осудили студентски клубови, омладинска удружења, политичке странке и друга удружења и организације. Организоване су демонстрације у Београду и другим већим мјестима у Србији. У организовању демонстрација предњачили су Клуб црногорске универзитетске омладине на челу са предсједником Крстом Поповићем и српска Социјал-демократска странка. Протесте је организовала и универзитетска омладина из Загреба, српска и хрватска омладина у Бечу, Српска академска омладина у Инсбруку, Срби из Минхена, Срби из Берлина, Учитељска омладина из Алексинца, Црногорци настањени у Топлици, Југословенски клуб из Спокане-а (Америка). Што се тиче владе Србије, она је остала по страни и јавним и званичним изјавама, а није ни дипломатским путем тражила објашњење од црногорске владе у вези с пресудом и извршењем.³⁰

Иако су у београдским демонстрацијама предњачили црногорски студенти и Социјал-демократска странка Димитрија Туцовића, "Цетињски вјесник" највише осуђује Николу Пашића: "... Као сваки нечовјек, радујеш се да се по улицама биоградским виче: доље књаз Црногорски, да се његово име каља по калу, и да се подстичу извори на освету Ђиновића... демонстровале су социјалисте! Тако гласи брзокрилна вијест, која нам је стигла из Биограда, као да је нама стало да знамо да нијесу демонстровали радикали...", а у сљедећем броју: "да је разумљиво, да се црногорска влада замјерила биоградском сокаку, који у Србији, како знамо, води високу политику и ништа друго не жели до хљеба и циркуса... Како би та влада цетињска била слободоумна да је пустила да је Ђиновић с друштвом побије?..."³¹

²⁹ МУД УО, ф. 93, арх. бр. 4640, 17. 11. 1909, тел. сл., Лакић Војводић - Министру унутрашњих дјела.

³⁰ Новица Ракочевић, *Црногорски студенти на универзитету у Београду*, посебан отисак из књиге Универзитет у Београду 1838-1988, Београд, 1988, 810.

³¹ Цетињски вјесник, 91, 92, 25. и 28. 11. 1909.

ИСТРАЖИВАЊА И ИЗВОРИ

Ирина СМЕРНОВА*

ВСТУПЛЕНИЕ К ОТРЫВКУ ИЗ ДНЕВНИКА К.К. РОМАНОВА ЗА 1899 ГОД

*О, запылай и над равниной
Объединенная заря!
Славянство, слейся воедино,
Любвью братскою горя!*
"Черногория" 1899 г.

Великий князь Константин Константинович (внук Николая I, двоюродный дядя последнего российского Императора), второй сын Константина Николаевича и Александры Иосифовны (до замужества принцесса Саксонская) родился 10 августа 1858 года в Стрельне, под Петербургом, в родовом Константиновском Дворце, где прошло его детство и куда он стремился все годы своей жизни. Как писал его отец об этом важном событии в семье 19 августа 1858 г. "Сегодня 10 день как родился Константин Константинович, маленький Костя - уже значительно вырос и пополнел, и необыкновенный красавчик"¹.

Триста орудийных выстрелов возвестили жителей северной столицы о его крещении. Все радовались и не случайно. Судьба у него удивительной. Его отец-великий князь, сын Николая Первого был генерал-адмиралом, управляющим русским флотом и морским ведомством и слыл либералом. Он содействовал появлению и изданию журнала "Морской сборник", выходившего в свет до 1917 года. В нем печатались Гончаров, Григорович, Писемский, Станюлевич и др. известные писатели. Таким образом, литературные пристрастия, увлечение отечественной литературой были predetermined с детства... В поэтическом мире он стал известен под аббревиатурой К. Р.

Он рано начал писать стихи и как поэт, по единодушному мне-

* Автор кандидат исторических наук. Академия живописи, ваяния и зодчества Ильи Глазунова, Москва.

¹ "1857-1861. Переписка Императора Александра II с Великим князем Константином Николаевичем. Дневник Константина Николаевича. М., Терра, 1994. С. 66.

нию современников, принадлежал к немногочисленной, но яркой плеяде, представляющей "старое течение, берущее начало от Пушкина": Тютчев, Фет, Майков, Полонский, Голенищев-Кутузов, Апухтин, Андреевский и др., которое свято хранило традиции классической поэзии.

Первое свое стихотворение он написал в 1879 г.:

Задремали волны,
Ясен неба свод;
Светит месяц полный
Над лазурью вод.

Серебрится море,
Трепетно горит...
Так и радость горе
Ярко озарит.

Стихотворение оптимистичное, как и вся последующая лирика царственного поэта.

Константин Романов был мужественным и отважным человеком. По традиции, издавна считавшейся главной в императорской семье, он стал кадровым военным, служил на флоте, был награжден боевыми наградами и орденами. Свою карьеру военного моряка он начинал на Балтийском море на корабле с громким названием "Громобой".

В 1874 г. его производят в гардемарины и он на винтовом фрегате "Светлана" отправился в дальнее и опасное плавание по Средиземноморью. В 1877 г., в возрасте девятнадцати лет, Великий Князь принимает участие в русско-турецкой войне в чине мичмана, и за героический поступок в период военных действий в составе отрядов судов атлантического океана под Силистрией был награжден высшим знаком военного отличия - орденом св. Великомученика и Победоносца Георгия 4-ой степени. В реляции, описывающей дерзкий поджог вражеских судов, среди других героев, о Константине Романове было отмечено его "хладнокровие и распорядительность", а также "опытность".

По окончании войны он путешествовал по Италии, Греции, посетил Палестину, Алжир. В Афинах он написал свое первое знаменитое стихотворение "Я баловень судьбы" (оно вошло в первый его поэтический сборник, вышедший в 1886 г.), в котором признался, что в жизни хотел бы только одного-признания и доверия "родного православного народа", не взирая на. Свое царственное происхождение. Стихотворение явилось своеобразным кредо поэта:

Я баловень судьбы... Уж с колыбели
Богатство, почести, высокий сан
К возвышенной меня манили цели, -
Рождением к величью я призван.
- Но что мне раскошь, золото, власть и сила?
Не та же ль беспристрастная могила
Поглотит весь мишурный этот блеск,
И все, что здесь лишь внешнестью нам льстило,
Исчезнет, как волны мгновенный всплеск...

В стихотворении он выражает уверенность в своем поэтическом призвании:

...Я буду петь немолчно, до конца,
И что во славу матушки России
Священный подвиг совершу певца.

Стихи начинающего поэта были замечены и по достоинству оценены крупнейшими поэтами А.Н.Мачковым, А.А.Фетом и И.А. Гончаровым, прославленным писателем.

Великий Князь, царственный поэт был горячим патриотом и многие его стихи обращены к Государю, воспевают отечество. Особый цикл составляют стихотворения, в которых он с любовью описывает свой полк, полковое знамя, солдат. С 1883 г. он вступает в обязанности командира роты в лейб-гвардии Измайловском полку и с этого времени создает литературно-поэтический кружок "Измайловские досуги". Отношения в полку были доверительными. Константина Романова офицеры порою приглашали на важные семейные события: на свадьбы, дни рождения и крестины.

Измайловские досуги - интересный и малоизученный штрих в военной деятельности КР, когда его артистическая, тонкая душа придумала новую увлекательную форму армейского досуга, когда наряду с армейскими обязанностями возникали поэтические отношения между офицерами. Эти вечера и в настоящее время являют своеобразный образец армейского литературного общества, когда вместе офицеры находились не только по долгу службы, но и с удовольствием служили Мельпомене. На эти собрания приглашались порою именитые поэты - А. Майков, Я. Полонский и др. Главным моментом был стихотворный конкурс, когда стихи армейскими офицерами писались на заранее заданную тему под краткими стихотворными девизами. Сам К.Р., как поэт, всегда принимал в них деятельное участие. Темы для стихотворных состязаний выбирались разнообразные, напр. на стихотворение, А. Пушкина - "Мы рождены для вдохновенья, для звуков сладких и молитв"... И. Тургенева - "Как хороши тогда, как свежи были розы".

Стихотворение К.Р. на эту тему звучало так:

Во дни надежды молодой,
Во дни безоблачной лазури
Нам незнакомы были бури,-
Беспечны были мы с тобой.

Для нас цветы благоухали,
Луна сияла только нам,
Лишь мне с тобою по ночам
Пел соловей свои печали.
- В те беззаботные года
Не знали мы житейской прозы:
Как хороши тогда,
Как свежи были розы!

То время минуло давно...
- Изведав беды и печали,
Мы много скорби повстречали;
Но унывать, мой друг, грешно:
Взгляни, как Божий мир прекрасен;
Небесный свод глубок и чист,
Наш сад так зелен и душист,
И теплый день и тих, и ясен
Пахнул в растворенную дверь;
В цветах росы сияют слезы...
Как хороши теперь,
Как свежи эти розы!

За все, что выстрадали мы,
Поверь, воздастся нам сторицей,
Дни пронесутся вереницей,
И после сумрачной зимы
Опять в расцветшие долины
Слетит счастливая весна;
Засветит кроткая луна;
Польется рокот соловьиный,
И отдохнем мы от труда,
Вернутся радости и грезы:
Как хороши тогда,
Как свежи были розы!

О популярности этих вечеров, об увлеченности и верности им царственного поэта говорит тот факт, что был отмечен 25-летний юбилей "Измайловских досугов"! К.Р. неизменно находил время для участия в них, хотя в 1891 г. он был произведен в полковники и становится командиром лейбгвардии Преображенского полка, в 1900 г становится главным начальником военно-учебных заведений России, в 1910 г.- генерал-инспектором военных учебных заведений государства. Таким образом, и в плане военной карьеры он принес большую пользу Отечеству!

Торжественный вечер, посвященный 25-летию "досугов", отмечался в ноябре 1909 года. На это торжественное событие К.Р. написал следующие торжественные строки:

Робко мы в храме огонь возжигали
С жертвой смиренной своей,
Но проникая туманные дали
Жречества будущих дней.

Лиру и меч мы сплетали цветами
И не гадали о том,
Как наш алтарь разгорится с годами
Светлым и жарким огнем.

Вам завещаем мы наше служенье;
Старым пора на покой,
Юное, полное сил поколение
Пусть нас заменит собой.

О, да не гаснет наш пламень заветный,
Бережно вами храним!
Пусть он пылает отрадный, приветный,
Пусть озаряются им
Долго Досуги! Дверь храма родного
Двадцать пять лет отперта;
Нам ее отперли эти три слова:
Доблесть, добро, красота.

Но вернемся к первым вечерам. А. Фет сначала неодобрительно отнесся к проведению конкурсов на заданную тему, считая, что Муза (он любил так говорить) неподвластна указанию, но потом смирился с увлечением, причудой К.Р., сознавая необходимость такой практики для крепнущего поэта. На первоначальное утверждение А. Фета о том, что "свободное искусство не терпит никаких предварительных задач" (письмо от 8 февраля 1887 г.), Константин Константинович вступил в спор: "Я не могу не согласиться с вами, что свободное художество не должно ставить нас в узкие рамки и что заданное содержание лишает свободы в воспроизведении. Но наш кружок состоит исключительно из Измайловских офицеров; большинство их принадлежит к не посвященным в тайны искусства, и только немногие владеют пером. Вот мы и нашли, что для поощрения тех из них, которые не решились бы открыто выступить со своим произведением, не дурно бы задавать содержание, вызывая желающих присылать свои сочинения, безыменно, под девизами. Этим способом мы привлекли на наши пятницы большее число товарищей, посредством чего наши Досуги крепнут все более и все глубже запускают корни в полковую среду" (письмо Н 4 от 10 февраля 1887 г.). И действительно, из среды Досугов вышло несколько настоящих лирических поэтов. Например, А. Ротштейну за книгу "Сонеты" была присуждена Пушкинская премия.

Заветами К.Р. всегда являлись: доблесть, добро, красота.

В 1883 г. состоялась помолвка, а потом и бракосочетание Константина Романова с принцессой Саксен-Альтенбургской, герцогинею Саксонско-Елизаветой. У них было шесть сыновей: Иоанн, Олег, Игорь, Гавриил, Константин и Георгий и две дочери- Татяна и Вера.

Своей жене в 1884 г. он посвятил стихотворение:

О не дивись, мой друг, когда так строго
Я пред тобой молчаньем обуян:
На дне морском сокровищ много,
Но их не выдаст океан.

В душе загадочно моей есть тайны,
Которых не поведать языком,

И постигаются случайно
Они лишь сердцем, не умом.

О пусть духовный взор души моей,
Проникнет в глубину души моей,
И тайны все ее мгновенно
Легко ты разгадаешь в ней.

Так месяц глубь морскую проникает
Снопом своих серебряных лучей
И безмятежно созерцает
На дне сокровища морей.

В 1884. г. за перевод Горация К.Р. получил Пушкинскую премию Академии Наук, в 1886 г. он был избран членом-корреспондентом. Он считал своим долгом петь "песни русские, родные". Последнее прижизненное издание его произведений составило три тома, среди которых была лирика, поэмы ("Мессинская невеста" Шиллера, "Гамлет" Шекспира, "Ифигении в Тавриде" Гете). Константин Романов (К.Р.) отличался исключительной набожностью: это было и наследственно. Его перу, кроме лирических стихотворений принадлежат произведения на библейскую тему: драматический отрывок "Возрожденный Манфред", поэма "Севастиан Мученик" и драма "Царь Иудейский". Последняя переведена на европейские языки и шла в европейских театрах.

Сильным является стихотворение о православной вере:

Когда креста нести нет мочи,
Когда тоски не побороть
Мы к небесам возводим очи,
Творя молитву дни и ночи,
Чтобы помиловал Господь.

Но если вслед за огорчением
Нам улыбнется счастье вновь,
Благодарим ли с умилением,
От всей души, всем помышленьем
Мы Божью милость и любовь?

Красное Село. 1899 г.

Важным событием для него, а прежде всего для России, было избрание его в 1889 г. Президентом Академии наук. На этом посту он прослужил трудом и правдою верно служа Отчизне бесценно более 15 лет.

Одним из первых его с этим избранием горячо поздравил А. Фет, отметивший, что едва ли на это место мог быть выдвинут человек более подходящий, чему он действительно очень рад.

А военная служба шла своим чередом. Царь не освободил его от армейской службы и Константин Романов нес большую нагрузку, никогда не ропща на судьбу. (Николай II высоко ценил военные заслуги К.Р., ведь он сам начинал в Преображенском полку комбатом в чине полковника свою военную службу непосредственно под руководством

Великого Князя! Интересный факт биографии последнего российского Императора!).

Константин Константинович на посту Президента Академии Наук стал инициатором создания "разряда изящной словесности" в честь А.С. Пушкина взамен упраздненной в 1841 году Российской Академии наук, членом которой был избран великий поэт... 8 января 1900 г. были проведены первые выборы "пушкинских" академиков. Выдающимися художниками слова стали гр. Л. Толстой, А. Потехин, А. Кони, А. Жемучников, гр. А. Голенищев-Кутузов, В. Соловьев, А. Чехов, В. Короленко и сам Константин Романов, который произнес речь на заседании академиков в мраморном Дворце. "Во исполнение Высочайшей воли Государя Императора, столетие со дня рождения Пушкина ознаменовано учреждением разряда изящной словесности, составляющего одно нераздельное целое с отделением русского языка и словесности Императорской Академии Наук... Наш круг может и должен расти; но да будет этот рост постепенен и правилен, чтобы служить не в ущерб разряду изящной словесности, к изящному его укреплению. От души выражаю пожелание, чтобы доблестный круг наш расширился не по веянию партийного духа, а под веянием строгой и осмотрительной разборчивости, в силу уважения к нравственному облику избираемого и всегда согласно с чуткою художественною совестью. Недаром Пушкин от истинного художника требовал "взыскательности" и суд его над самим собой считал высшим судом".

Вплоть до самой смерти К.Р. неустанно принимал участие в отборе претендентов на получение Пушкинской премии, организовывал праздники глубоко им почитаемого А.С. Пушкина, был инициатором и создателем Пушкинского Дома, сам начал собирать первые экспонаты и архивные материалы для этой сокровищницы русской культуры.

Константин Романов, страстно увлеченный музыкой, был членом Императорского музыкального общества (сам был хорошим пианистом и выступал с сольными концертами), почетным попечителем педагогических курсов при петербургских женских гимназиях, активно участвовал в обществе любителей русской словесности при Московском Университете. Он также работал и в различных комиссиях по вопросам русской филологии, правописания, организовывал разные научные экспедиции, порою на свои личные сбережения. И всюду приносил пользу своей вдумчивой и благородной помощью.

Следует отметить, что он принимал участие в начавшейся войне 1914 года, а когда возвращался назад (после лечения в санатории) то при переходе границы, при обыске, у него отобрали чемодан с вещами, и, что было для него особенно тяжело, пропали его дневниковые записи. (Они до сих пор не найдены!) Если учесть, что он всю жизнь вел дневники тщательно и обстоятельно день за днем записывая самые важные события - это для него была невосполнимая утрата. Большим горем явилась и смерть сына Олега, который геройски погиб на фронте... К.Р. высоко ценил поэтический дар этого талантливого юноши. В 1915 году Великий Князь Константин Константинович умер (В период революци-

онных боев были сброшены живыми в шахту три его сына - офицеры, присягавшие Государю: Иоанн, Игорь и Константин. Вместе с ними погибли Елизавета Федоровна, сестра Императрицы и жена Великого Князя Сергея Александровича, а также Великий Князь Сергей Михайлович. Всего лишь сутки отделяли екатеринбургскую трагедию от убийства в Алапаевске, в шахте! Хорошо, что судьба оградила Великого Князя Константина Романова от этого еще одного тяжелого испытания!). Его пережила сестра Ольга - королева эллинов, как он любил говорить (умерла в 1926 г.). А ее внук, Филипп, в 1942 г. женился на троюродной племяннице - принцессе уэльской Елизавете, ставшей в 1952 г. английской королевой. Дочь К.Р. Татьяна с 1952 г. была настоятельницей Елеонского монастыря в Палестине. В настоящее время еще жива его младшая дочь Вера (родилась в 1915 г.), находящаяся с революционных дней в Америке, высоко чтящая память отца и братьев.

Вернемся в 1899 год, полный важных исторических событий, когда страна, ее государственные мужи готовились, в частности, к 100-летию юбилею А.С. Пушкина.

К. Романов много сил и времени отдал подготовке к проведению этого праздника, выпуску юбилейных сочинений поэта, чеканке монет, тиражированию бюстов поэта, картин с его изображением и т.д. В дни праздника к нему обращались люди и приносили автографы А. Пушкина, его собственноручные записи, отрывки произведений и т.д. К.Р. все бережно собирал и сохранил. Он приложил массу усилий в увековечивании памяти А.С. Пушкина, которого горячо любил. Позднее, также пышно и под его председательством прошел юбилейный вечер памяти Н.В. Гоголя. К сожалению, после его смерти эта замечательная традиция на долгие годы оборвалась.

В 1899 году отмечался 10-летний юбилей его пребывания на посту Президента Академии Наук. Как он скромно замечает, судя по многочисленным высказываниям и отзывам, за это время многое успел сделать.

В этот год, такой, такой богатый на события, Император доверил ему важную миссию - быть представителем России на свадьбе наследника черногорского Великого Князя и вручить ценные подарки новобрачным. Как радовался Константин Константинович, и не скрывал своих искренних чувств, когда его глазам открылась эта замечательная земля: "Вот и Цетинье. Маленькие, скромные каменные строения, но мне все нравится, все по сердцу, всех бы обнял, всем бы закричал, что мы родные братья!"

Эти интересные сведения содержатся в Дневнике, который хранится в Государственном архиве Российской Федерации (ф. 660. Оп. 1. Д. 46). Дневник неопубликован, готовится к печати.

Он представляет собою толстую тетрадь в добротном кожаном переплете с тиснением на замочке. Листы пронумерованы самим К.Р. Почерк разборчивый, аккуратные буквы. Записи относятся к каждому дню пунктуально. В Дневнике есть списки некоторых стихотворений поэта, написанных в этот год. Между страницами находятся поздрав-

тельные открытки членов Августейшего семейства и программы, перечень актеров, задействованных в домашних спектаклях, прежде всего в трагедии "Царь Иудейский" и "Гамлете". О том, как работал Августейший поэт, можно составить впечатление по этой трагедии Шекспира, перевод которой считается одним из самых удачных. (Он вышел в трех томах: первый - непосредственно перевод произведения, второй - ряд статей, в том числе "О костюме Гамлета", "Гамлет в музыке" и ряд др., а третий том составила библиография. Этот указатель заканчивается на цифре 900!

Как он справедливо писал, глубоко, философски и требовательно относясь к жизни:

Любя, надеясь, кротко и смиренно
Свершай, о, друг! Ты этот путь земной
И веруй, что всегда и неизменно
Христос с тобой...

Святая Русь, народ, милый сельский пейзаж с церквями и благовестом - все сливалось у него в одно целое - патриотизм. Не случайно, на его стихотворения писали музыку известные композиторы и прежде всего П.И. Чайковский, создавший целый цикл ("Растворил я окно". "Первое свидание". "Уж гасли в комнатах огни" и ряд др.), а также А.К. Глазунов, С.В. Рахманинов. Были положены на музыку следующие произведения: "Повеяло черемухой" (Н. Галкин); "Баркаролла", "Летом" и др. (Ю. Блейхман); "Письмо", "О, нет! За красоту". (К. фон Бах); "Колокола", "Ни звезд, ни луны" (А. Таскин) и ряд других. Многие из перечисленных романсов исполняются и в настоящее время. Романсы на стихотворения К.Р. пишет Г. Алексахин, которого называют "русский Бетховен". Его поэзия полна надежд на духовное возрождение и потому звучна и нашим дням!

Не случайно поэт Ильинский, в стихотворении, посвященном его памяти, отмечал необыкновенную простоту К.Р. как человека, как Августейшего Князя:

Лишними здесь почему
Кажутся пышность и громы?
Были иные знакомы
Чудные звуки ему.

Музы его колыбель
Нежной рукою качали,
Понял он в песнях печали
Жизни высокую цель.

В сердце жила благодать,
Било ключом вдохновенье;
Князю дало Провиденье,
Редкой судьбой сочетать!

С блеском алмазным венца,
С славою царской порфиры,
Отзвуки нежные лиры,
Тихую славу певца.

Справедливость этих строк чувствуешь, когда читаешь еще неопубликованные страницы Дневника за 1899 год о посещении славянских, таких близких его сердцу черногорских земель!

* мать К.Р. - Александра Иосифовна (1830-1911) - Великая Княгиня, урожденная герцогиня Александра-Фредерика, дочь герцога Саксен-Альтенбургского Иосифа. В 1848 г. вышла замуж за Великого Князя Константина Николаевича.

(Далее в Дневнике без указаний на число и немного другими чернилами и несколько измененным почерком):

Цетинье, дом Князя Мирко. 9 июля. 11 S вечера. Описывать путь от Петербурга до столицы Черногории и скучно, и долго, и не любопытно; оно так бледно и незначительно в сравнении с сегодняшними впечатлениями. Ограничусь общими чертами.

Понедельник

В день отъезда был у меня довольно неприятный разговор с Мама: ей не по сердцу моя посылка в Черногорию. Сказывается столкновение германского духа со славянским. Заезжали с женой к Милице, видели там и Стану. Они окончательно порешили не ехать в Черногорию из-за похорон Цесаревича и отпустили меня на свою родину со стесненным сердцем. Вечером Мама и жена проводили меня до стрельнинской станции. На Московском вокзале провожали меня Коростовец, Порецкий и Оболенский; первый будет считаться в отпуску впредь до перечисления в запас, а второй вступает во временное командование полком. Кира Нарышкин был уже в статском; он да Фокин (Спиридоныч), вот мои спутники.

Вторник.

В дороге все читал о Черногории, все знакомился с этой необыкновенной, своеобразной, особенно привлекательной страной. - Вечером в Варшаве три часа в нашем распоряжении. Катались по Краковскому предместью и Новому Свету, ужинали в гостинице Брюлова. Все жарко.

Среда

Утром облёкся в статское. Очень кстати от прежних путешествий осталось черное платье, так что я был одет вполне согласно с требованиями траура. Границу проехали, когда я еще спал. Здесь не так скучно по ту сторону пограничной черты: на всех станциях рядом с немецкими есть и славянская надписи. - В Вене посол гр. Капнист и все посольство в мундирах. Посол предложил обед у Захара, условились встретиться там через три часа. Тем временем ездили с Кирой по городу, за-

ходили в собор св. Стефана и в прекрасную, только что освященную русскую церковь. После обеда с послом и служащими в посольстве на Sud-Bahn и дальше в Полу.

Четверг

8

Утром пересадка в Диваче в Истрии. Тоже везде славянские надписи. С нами от Петербурга едут княжна Карагеоргиевич Елена (Ябе) и m-lle Neukott, свой человек в Черногорском семействе; она там уже 35 лет. Прекрасные виды в гористой Истрии. Во 2-м часу в Поле (Pola, австрийской гавани). В 2 пришел из Триеста пароход Graf Wurmbrand; на нем прибыли и поплыли с нами далее дочь Черногорского князя Анна с мужем принцем Баттенбергом и князь Петр Карагеоргиевич (покойная его жена умерла в 1890 г. - была дочь князя Николая) с прелестными двумя сыновьями Георгием и Александром 11-ти и 10-ти лет. Сперва это общество не показалось мне приятным - у меня голова побаливала - но мы скоро перезнакомились и сошлись, особенно в Анной, которую я знал еще девочкой, и с шалунами - мальчиками. Жара, даже и на пароходе. Море, как зеркало, ни облачка на небе. Все время наверху, сложа руки, веселые разговоры, смех, шутки. Пароход довольно гаденький, хотя лучший из всех здешних австрийского Ллойда. Заходили в Зару (славянский Задар) и поздно ночью в Спалато (Сплет). Но что за ночь-волшебство! Тишина, светлый месяц, звезды. Далматинский берег очень живописен. Если б только не владычество Австрии!

Пятница

Утром пароход заходил в Рагузу (Дубровник). Что за дивное утро! Что за чудесные виды на прибрежные горы и скалы! Сейчас же от восхищения стихи завертелись в голове. - Не доходя Бокки Которской (Котор) около полудня переоделся в китель В Которе австрийские власти и их же почетный караул. А какой вид! Голубое как сапфир море отовсюду замкнутое высочайшими горами, а в глубине залива, высоко и далеко - Черногория, там под облаками. Обидно вспомнить, что *наш* импер(атор) Александр Первый письмом Владыке Петру II принудил его отдать Котор Австрии!!! - Австрийцы портили мне впечатление, если только можно было его испортить: оно было так необыкновенно, так величественно. - Прошел вдоль караула, отделался от австрийского начальства любезными фразами и - поскорее с Нарышкиным в коляску. На козлах два черногорца в их живописной одежде. Кучер в красном, расшитый золотой на спине, а рядом с ним "перианик"- один из 60 телохранителей князя, в малиновом сукне с черными на спине шнурами. И так эти черногорцы честно смотрят прямо в глаза, так приветливо улыбаются. Я вздохнул свободно, оставив за собою австрийцев. Перед нами отвесная высочайшая стена; дорога каким то чудом лепится по ней, извиваясь змейкой. Скоро нас нагнали Баттенберги и я пересел к ней в коляску, а Кира поехал с ее мужем. Все выше и выше! Которский залив все дальше и глубже в бездне под ногами. Вот попадают черногорцы -

рабочие; Анна меня научила, я крикнул им "Пом'агай Бог! - и один из них молодой, с милым открытым лицом, так весело закричал мне в ответ: "Добра ви встреча!"

Все выше и выше! Вот, мы на вершине, внизу которский залив кажется уже только малым бирюзовым озером. Мы на границе. Меня встречает Мирко, второй сын князя, молодец, 20-летний красавец, с прелестным, каким-то "соколиным" лицом. Мы знакомы с 96-го года, оба сочувствуем друг другу. Расцеловались с ним наш поверенный в делах К.А. Губастов, его чиновник С.А. Лермонтов, воспитатель Мирка, русский полковник Сумароков, и два молодца черногорца, назначенные при мне состоять. В Негунсе маленький дом князя Николая, где он родился. Тут приготовлена закуска. Балитенберги едут вперед. Я одеваюсь в парадную Преображенскую форму - едем с Мрком дальше; справа дорога еще подымается в гору, моря уже не видать, оно заслонено горами, через которые мы успели перевалить. Из-за скал надвигается черная туча; разражается гроза. Мы подымаем верх коляски. Дождь освежает воздух. Мы на высоте Земмеринга. Вот дорога начинает постепенно спускаться, все изгибами и извилинами. Видна равнина Цетинья. Дождь проходит. Весело, сердечно, откровенно болтаем.

Вот и Цетинье. Маленькие, скромные каменные строения; но мне все нравится, все по сердцу; всех бы обнял, всем бы закричал, что мы родные братья! Раздаются пушечные выстрелы, звонят в колокола. Я уже завидел у дверей дворца князя Николая. Выпрытываю, обнимаю с ним, передаю ему Царский поклон. Он ведет меня мимо почетного караула... Я кричу им: "Помагай ви Бог, юнаци!" Наверху на балконе княгиня Милена; снимаю перед нею шапку. Идем с князем в монастырь, где рака владыки Петра I. Митрополит встречает с крестом и св(ятою) водою и служит краткий молебен. Возвращаемся во дворец ко княгине Милене. Чувствую себя совсем как дома, в семейном кругу. Меня ведут ко мне, через улицу, напротив дворца, в доме Мирка. Маленькие, уютные комнаты. - В 8 обед во дворце. Просто, незатейливо, радушно. Гуляем в лунную ночь с князем по саду. Пьем чай у княгини - и вот я у себя.

Суббота,
10 июля

Цетинье. 11-го. Я здесь утопаю в блаженстве: чудный по красоте, солнцем прогретый край; глаз не видит темных, опошленных сторон гражданского развития. Нет западной плоскости культуры. Народ наш родной, православный, слышна речь близкая к родной, своя одежда, живописная, красивая еще не заменена европейской. Все мало, но есть какая-то благородная простота и достоинство. Видел казармы на два батальона пехоты с артиллерией. Чистота поразительная.

Видели Зетский дом с читальней и театром и женский институт; дети на лето распущены; маленькая церковь. Начальница г-жа Мертваго в отсутствии, нас приняли ее помощница, русская, питомица моих курсов, но выпущенная задолго до меня. Да, на дворе казармы видели

прохождение церемониальным маршем под музыку; впереди Мирко на арабском коне. Потом все выстроились, музыка ударила "Боже Царя храни", люди кричали: "живые!" - На горе, где могила владыки Данила, любовался видом на всю крохотную столицу. Где я живу - три окна по фасаду: одно в кабинете, другое в гостиной, третье в спальне; первая и третья из этих комнат - угловые и имеют еще по боковому окну. Из спальни я переговариваюсь в боковое окно с Мирко, который живет с соседнем доме, через переулочек и его окно против моего. Дом в два жилья, крохотный, точно на сцене. - Был у симпатичного митрополита владыки Митрофана, который будучи еще игуменом, геройски защищал от турок монастырь на Мораче и имеет Георгиевский крест. Дивной лунной ночью гулял пешком с Мирком. Ему хочется послужить в строю в России. Если бы у нас в полку.

Воскресенье

11 июля

Цетинье, вечером 11-го вчера. Утром позаванялся, принял турецкого чрезвычайного посла. В 11-м часу вся семья собралась во дворце наверху и пошли в малую церковь, у самого дворца, выстроенную нынешним князем на месте, где прежде стоял монастырь Иван Бела Черноевича и где покоится его прах. Вел княгиню под руку. В литургии мало отступлений от нашего: в начале поет один причетник, тонким, но приятным голосом; евангелие читалось священником - (дикона не было) - лицом к народу. Далее поет весь хор, нестройно, но очень громко. Верую, Достойно и Отче наш читает причетник; мне сказывали, что обыкновенно эти молитвы читает сам князь. Поминаются князь, Княгиня и их сыновья, но не дочери, и наш Государь с Императрицами и Наследником.

Днем после отдыха посвистал наш полковой марш, в окне дома напротив появился Мирко и мы поговорили, сидя каждый у своего окна. - Был у турецкого посла. В саду у княгини чай с дипломатическими дамами. Катались с князем, заходили в парадную читальню в Баицах: чисто, просто, скромно.

После обеда разошлись рано: завтра в 4 утра еду с Мирком в Бар (Антивари) навстречу невесты.

Понедельник

12 июля. Антивари. 13 июля утром после купания в Адриатическом море. - В ночь на вчера, в Цетине спал меньше двух часов - не спалось, сочинял стихи Черногории, но не удачно и записал только один куплет в 4 строки.

Книжка была уже уложена; в нее не попал и предыдущий плод творчества, сонет Ночи, который я сочинил 4 июля в Стрельне, а книжка оставалась в Красном и привезли ее только к самому отъезду из России. Вчера надо было встать в 3 утра, а в 4, когда только рассвело, мы тронулись в путь в Антивари. Я ехал с князем впереди, за нами Мирко, Нарышкин, Губастов, состоящий при мне черногорец Джакович (рослый и плотный, учившийся, долго проживший в России и прекрасно

говорящий по-русски) и другие лица черногорской свиты. Ехали на Цеклине и Реку. Все мне говорили о каменистой, бесплодной почве Черногории и я представлял себе голую скалистую местность, в роде дороги от Иерусалима в Иерихон, где ни одной травки не найти. Здесь не то: правда, тени мало, густых лесов и больших деревьев не видно, но зелень везде, где только между камнями есть несколько земли; и эта зелень в старых камнях придает черногорским скалам особый, своеобразный, мягко серый цвет и необыкновенную прелесть. Всюду виднеются среди голых камней полевые цветы самых разнообразных оттенков и видов. Как было хорошо, когда взошедшее солнце озарило эти горы. Дорога постепенно спускалась к Реке Чарноевича. Здесь произносят Риека на распев и немного внос, растягивая слоги. В Реке у князя дачный дом, княгиня особенно любит здесь жить. Благодаря влаге здесь растительность много обильнее. Сели на паром и поплыли по Реке в Скадарское озеро (Скутарийское). Удивительно живописны и сама Река и озеро с его прелестными островами; на одном из них был старинный Вранинский монастырь, на другом - Кома, жилище Стефана Чарноевича и его могила. Князь сопровождал нас до Вир-базара, где мы расстались с паромом; далее я поехал уже с милым Мирком. Дорога все красивее и величественнее. Нам встретился и вылез из своего экипажа ехавший на свадебные торжества католический епископ из Антивари с тамошним муфтием. Перевалили через Суторман и вскоре увидели далеко внизу Антиварийский залив, голубое Адриатическое море. Кстати, Мирко знает мои стихи и верно подметил, что у меня часто встречается слово "голубой", которое ему нравится и не существует в сербском языке.

Прибыли в Антивари, или вернее Тополицу (первое название принадлежит городу с портом, а второе местечко на пустынном берегу моря, где находится небольшой дворец князя и прилегающие к нему здания). Здесь встретил меня Дано, наследный черногорский князь. Я обошел почетный караул, Дано представил мне свиту и мы сели завтракать. Отдохнув, мы с Дано часу в пятом, отправились на стоявший в заливе небольшой паровой яхте - подарок султана князю - вдоль по направлению. У Дульциньо. (Ульцин). Сильная жара, но на яхте продувало и было чудно хорошо. Море как зеркало. Вид на прибрежные горы и скалы бесподобный. Дульциньо небольшой город удивительно живописно лепящийся по скалам, огибающим небольшой залив; население тут отчасти мусульманское, отчасти католическое и православное. Видны и церкви, и монастыри. Здесь мы с Дано сели в шлюпку, подъехали к скале, на которой расположен его домик, и тут с каменистого берега купались. Возвращаясь на яхте в Антивари, обедали на палубе. Уже стемнело и всходила луна. - У себя в комнате я ночью маленькое стихотворение, но не то, над которым думал прошлую ночь, а неожиданное, про ночь над заливом.

Вторник

Антивари. 14 июля. День ангела нашего Гаврилушки начался тем, что прямо из кровати, завернувшись в мохнатую простыню и надев туфли, я отправился к пристани против дворца и купался в море. Дано и

Мирко нашли, что я хорошо плаваю. Жара еще сильнее. Постепенно расхолодился южный ветер и разводило волнения. Дано и Мирко возили меня в старый город, разгромленный черногорскими пушками и отнятый у турок в 1877 г. Подобно Севастополю он поныне стоит в развалинах, заросших виноградом и плющом; но несмотря на это жители в нем есть, по большей части мусульмане; улица между жилыми домами круто поднимается в гору и вымощена большими камнями, настолько наглаженными ходьбой, что ноги скользят по ним как по льду. В старой католической церкви теперь склад оружия. Есть заброшенная церковь византийских времен с остатками хорошей стенной живописи. Были и в новой церкви, где сегодня Ютта присоединится к православию. - В 8-м часу вечера, когда в море показался пароход австрийского Ллойда, Graf Wuzmbrand, привезший из Триекта невесту с ее матерью и братом, мы в парадной форме перебрались на яхту и пошли навстречу. Уже темнело, как только сблизились, с нашей яхты стали палить из пушек. По первому выстрелу вершины и склоны огромных прибрежных гор мгновенно загорелись тысячами огней, порт тоже салютовал, полетели ракеты. Никакие слова не опишут красоты этой картины. Дано видимо волновался: он с невестой обожают друг друга. Я и Мирко перебрались с ним в шлюпку на Вурмбрант. Бедную Ютту и ее мать с 2 часов жестоко укачало и качка прекратилась только при входе в залив: оне не могли принарядиться и потому Ютта была не в черногорском платье, как предполагалось, а ее брат 18-летний Франц и свита тоже были в статском. Сейчас же съехали на берег. Жара и ночью; невеста очень страдала от жары; жених подарил ей богатый веер с бриллиантами. Мы вскоре оставили их а в покое и разошлись по домам.

Я еще читал и писал, а в 12-м часу купался в море.

....

Цетинье. 16 С утра 14-ого прямо из кровати купался в море: развело зыбь и образовался порядочный прибой. Из Бари пришли принц и принцесса неаполитанские; она, Елена (Эко), дочь князя Черногорского, воспитывалась в России. - В 9 утра было назначено присоединение к православию принцессы Ютты. Мать и брат не желали при этом присутствовать, и мне было предложено отвезти невесту в Антиварийскую церковь. Ютта была очень хороша в черногорском наряде. Дорогой в церковь, в коляске, разговор у нас клеился не слишком; она спросила меня придется ли ей отречься от лютеранской веры. Я ответил, что ее присоединение состоит по тому же обряду, по которому наше вероисповедание приняла императрица Александра Федоровна, и прибавил, что оба наши вероучения христианские, и что лютеранам ни от чего отречься не надо, а надо только принять ко всему существующему еще кто-что новове. - Обряд совершен митрополитом Митрофаном по середине обедни, которую начали задолго до нашего приезда. Символ веры Ютта прочитала сама по книжке, в которой он был написан немецкими буквами. Ей нарекли имя Милицы. После обряда обедня продолжалась, жених и невеста оба причастились. Потом я новообращенную привез домой. День был сво-

бодный, я больше сидел дома, читал и писал.

Я расспрашивал нашего посланника Губастова о здешних делах и слышал от него многое такое, что разочаровало меня. Он видит не мало темных сторон в Черногории: беспорядочность финансов, не всегда точное исполнение требований князя, которые в свою очередь, бывают часто противоречивы и непоследовательны. Сыновей князя Губастов считает избалованными, плохо воспитанными, пустыми, ленивыми. Даниил будто бы не любим в стране, невнимателен, даже резок и груб, оттирает от отца его главных советчиков и способных людей, стараясь получить над ним преобладающее влияние, окружает себя ничтожными людьми, с которыми забавляется пустыми разговорами. Мирко, по мнению Губастова, лучше старшего брата, но мало способен и пустоват, ничего не читает. Мне было больно слышать это: я видел здесь все в розовом свете и не замечал темных сторон; все же мне кажется, что Губастов преувеличивает эти темные стороны.

Четверг.....

Улеглись спать пораньше - надо было выезжать в Цетинье в 3 утра. Спал очень мало, часа два, в 2 ночи встал и выкупался в море. Наконец, в 3, когда еще не рассвело, выехали целым караваном экипажей. В 17 меня посадили к большому моему удовольствию с Мирком. На вершине Сутормана остановка - и завтрак в беседке, сооруженной из живой зелени.

Во всех деревнях жители встречали жениха и невесту с цветами и с графинами воды, водки или вина, которые вместо пробки накрыты апельсинами.

На параходе "Данице" (имя героини драмы князя "Балканская царица") посреди скадарского озера переоделись в парадную форму. В Реке пересели в экипажи по новому: спереди всех три родственника князя - Петровици Шако, Марко и Джуро; потом я с Джаковичем и перед самой столицей ко мне сел еще двоюродный брат князя Божо Петрович, министр вн(утренних) дел. За нами ехали мать и брат невесты, потом четыре офицера верхом, невеста с Неаполитанским и Мирком, опять четыре всадника и остальные. Цетинье стало неузнаваемо: со всей страны собралось множество народа, везде флаги, цветы, зелень, по улицам войска шпалерами, выстрелы из пушек, колокольный звон, крики "живио!" Зрелище и красивое, и торжественное, и трогательное. После завтрака у князя отдых. В 3 S стали собираться во дворец. Ждали очень долго. Отправился с князем и Мирком в дом Дано, где остановилась невеста с матерью. Когда невеста, наконец, была готова и появилась в великолепном подвенечном платье, я передал ей царский подарок - бриллиантовое ожерелье и повел усаживать ее в коляску с матерью и князем. Шествие в монастырь тронулось только в 6 часу. Мы еле - еле уместились в крохотной цекрви. Мне пришлось менять кольца молодым, а когда трижды обходили вокруг аналая (так в тексте-И.С.), идти за ними, держа их свечи. - Большой обед у князя без молодых, а вечером иллюминация и чудный фейерверк.

Пятница

Цетинье. 17-го Удивительный народ эти черногорцы: я уже говорил, что к свадебным празднествам со всех краев страны сюда пришли толпы народа и живут в шатрах и палатках по всей равнине вокруг столицы. Полиции никакой, а беспорядка не заметно. Пьяного я ни одного не видал: их здесь не бывает.

Вчера утром молодых поздравляли и гости - мы и здешние власти и различные представители и депутации. Потом - завтрак у князя - все в парадной форме. Днем отдых. Часов в 5 пришел греческий Ники, я, кажется, еще не записал, что он сюда прислан на свадьбу своим отцом. Мы с ним встретились, когда я вернулся в Цетинье из Антиварии и вместе отправляемся завтра в Россию. Был с князем на плацу перед казармами, где был устроен бег взапуски: добежавши первым получал револьвер. Некоторые солдаты упражнялись в бросании камней. - Большой обед с дипломатами у князя.

Вечером князь, Ники, Баттенберг, Мирко сидели у меня до полуночи. На улице по моими окнами большая толпа народа. Князь выходил на мой балкон и разговаривал со всей этой толпой, а они ему отвечали. Прелесть эта беседа с народом.

Суббота

17

Цетинье. 18-го в день отъезда. Давно мне не случалось за границей не радоваться возвращению в Россию. Здесь, в родной Черногории, я чувствовал себя не за границей, а как бы дома. Очень мне жаль, что сербский язык мне неизвестен. Просил здесь достать мне Библию в сербском переводе (ветхий завет - Даничича, а новый - Караджича) и читаю евангелие; кое - как справляюсь и понимаю, но говорить не могу - по случаю 20 дня со смерти Цесаревича просил вчера отслужить в монастыре панихиду; к ней пришли вся семья, гости и дипломатический корпус. - День довольно свободный. Обед у молодых, вечер у князя.

Воскресенье

18

На греческом военном судне "Крит" в Адриатическом море между Каттаро и Фиума 19 июля.- Последний день в Цетинье прошел суетливо. Надо было распределить подарки; я постарался быть как можно щедрее. Были у обедни в маленькой церкви Иван Бела. Князь сам читал Верую и молитву Господню. После завтрака началось томление, неизбежное при расставании. Ходили с Ники в дом наследника прощаться с великой герцогиней. Она слывет очень не умной и не вяжется с Черногорией; эти немецкие принцессы с узеньким мирозерцанием и придворной церемонностью здесь не на месте.- Новобрачная настояла на том, чтобы к самому началу обедни придти в церковь, хотя и муж и уговаривал не утомляться. Это делает ей честь.

Прощаться с черногорским семейством было очень жалко. Провожали меня как родного. Был и почетный караул. Мирко и Божо

Петрович провожали нас. Мирко ехал со мной. В Негусте остановка и угощение. Как было приятнее ехать этой дорогой в Цетинье, чем обратно! Поразительный вид на Которский залив сверху. Вот и граница. Тут мы расстались с черногорцами. Далее я поехал с Ники. Спустились с Кашшаро, когда уже совсем стемнело. На австрийском военном пароходике добрались до "Крита", стоявшего у входа в залив, в Мелине, так как военные суда не смеют входить в глубь Которской бухты. Здесь оказалось, что хода до Фиуме будет не 10, а 28 часов и мы не попадем на следующий вечерний поезд в Вену и, следовательно, завтра еще не будем в Гмундене, как я дал туда знать

.....

Стрельна. Утром в воскресенье 25 июля, на другой день по возвращении из Черногории.

Понедельник

19 июля.

Ночи на 19 и 20 июля были проведены на греческой военной канонерской лодке "Крит" в Адриатическом море, между Каттаро и Фиуме. Море было как зеркало ни облачка на небе, жара. Весь день на верхней палубе, там же пили и утренний кофе и завтракали, и отдыхали лежа на каютном люке на юте под тентом, полураздетые как в комнате, и обедали, и провели весь вечер. С Ники очень хорошо и не чувствуешь ни тени стеснения, он и умен, и образован, обладает очень развитым художественным вкусом, а главное, у него большой такт и *beaucoup de delicatouse de entiment* (деликатности-фр.). С нами были Нарышкин, греческий придворный Мишенька Панаригопуло, хорошо говорящий порусски и греческий консул в Цетинье Могоостис, возвращающийся на "Крите" в Грецию. С удовольствием читал сборник Гербеля "Поэзия славян" (Птб. 1871). Так было мне обидно, что кроме чисто лирического стихотворения о ночи на море, которое могло бы принадлежать столько же Антивари, как и любому прибрежному месту, у меня не было сочинено стихов на Черногорию.

Вторник

20

Пришли в Фиуме рано утром. Весь день до 9 вечера провели в вагоне до Вены. Любовались Земмерингом. Жара. Пыль. В Вене остановились на ночь в *hotel Sacher*.

Среда

Стрельна. 26 июля. - Из Вены мы с Ники и Нарышкиным 21-го числа отправились в Гмунден к тете Мари Гановерской. Жара, пыль. У нас был очень удобный вагон. Я чувствовал себя в ударе; начал придумывать продолжение строфы о Черногории, сочиненной еще в Цетинье в ночь на 12-е и вдруг пошло, мне казалось, что стихи выходили особенно удачные, они так и лились у меня, как будто не я их сочинял, а кто то

невидмый мне их подсказывал. На станции Велыч свиделся с моей племянницей Эльзой и ее мужем Альбрехтом; она в скором времени ожидает уже второго прибавления семейства. Он проезжал со мною одну станцию. В Глундене нас встретили Мари Гановерская и Эрнест Кумберландский с старшим сыном Георгием-Вильгельмом, кот(орый) каким то чудом остался жив после того, как у него вырезали колено; теперь его больная нога представляет собою одну сплошную кость и не сгибается, что, однако, не мешает ему ходить, бегать, ездить верхом и на велосипеде, и плавать. Ангел тетя Мари такая прелесть! Я в первый раз увидал ее после того, как у ней на 80-м году вырезали левый глаз и вставили стеклянный; нет возможности отличить искусственный от живого.

Там гостил король датский с братом Гансом, а также прелестная эрцгерцогиня Елизавета, дочь Перхане, ей нет еще 16-ти. Она обворожительна и Ники очень ею залюбовался. Кажется хотят ее выдать за Роберта Виртембургского, но он ей не нравится, а Ники, по-видимому, приглянулся.

Четверг

22

- Уехали обратно в Вену в 10 вечера и ехали до 6 утра. И спал, о сочинял. В Вене отдохнули. Был с Кирой у обедни. Чудесно идет служба в новой церкви. Позавтракали и в 12 выехали в Петербург. Весь день сочинял. Перед границей в 9-м часу переоделся в форму. Конец стихотворения был готов - я начал с середины- и присоединил к началу.

Пятница

23

Утром стихотворение было готово. - 80 строк!! Прочитал его Нарышкину, который остался им в полной мере доволен. - Весь день жара и пыль.

Добавим, что стихотворение понравилось и Государю! Вот эти замечательные строки, обращенные к славянской стране:

Черногория

Посвящается Князю Николаю

О, Черногория! Чьи взоры
Не очаруют, не пленят
Твои заоблачные горы
И бездны пропастей? Чей взгляд
Не залюбуется красою
Сынов воинственных твоих,
Лиц, загорелых прямою
И одеяньем дней былых?
Вы, откровенные улыбки
И чернота правдивых глаз,

И стан останистый и гибкий,
Кто не засмотрится на вас?
Какая стройность, что за плечи!
Как поступь гордая легка!

Как русский слух ласкают речи
Полуродного языка!
О, Черногория! Невольно
Благоговеешь пред тобой,
И средцу сладостно и больно
С твоей знакомиться судьбой.
Со дня, как средь Коссова поля
В честном бою схоронена
Славян утраченная воля,
Три целых века ты одна
Блюла на изумление света
Свободу родины своей;
Противу полчищ Магомета
Держалась горсть богатырей.
Дожд и Калиф забыли споры;
Сковав кольцо несметных сил,
Они твои сдавили горы;
Тебе конец уж приходил.
Венецианский Лев лукавый
Занес уж лапу над тобой,
Тебе готовил пир кровавый
Стамбул, увенчанный луной,
Но мощною тебя десницей
Великий Петр оборонил
И царственною багрянницей
От злых насильников прикрыл.
Шли годы... Как в былое время
За волю билось с Чалмой
Юнаков доблестное племя...
И пал над бездною морской
Крылатый Лев святого Марка.
Уж твой, казалось, к морю путь
И свежесть волн лазури яркой
Вдохнет израненная грудь.
В ту пору чуждые народы
Русь избавляла от цепей,
Мы блага мира и свободы
Мы расточали все щедрей;
И только братья соплеменной
Елиноверная страна
Державе алчной и надменной
В угоду нами ж отдана...

Где кровь твоя лилась ручьями,
В сердца твоих прибрежных сел
Вцепился жадными когтями
Двуглавый Австрии Орел...

.....
Но близок день освобождения:
Сознав грехи былых годов,
Их промахи, их заблуждения,
Мы сбросим гнет твоих оков.
Недаром с высоты Престола
Был голос Белого Царя
И грому вещего глагола
Внимали суша и моря.
Недаром голос Государя
Вещал грядущему в завет.
Что черногорцев Господаря
У нас вернее друга нет.
Свети же нам во мрак сознанья
Все ярче царственный глагол.
Лишь на вершинах гор сиянье,
Еще во тьме глубокий дол.
О, запылай и над равниной
Объединенная заря!
Славянство, слейся воедино,
Любовью братскою горя!

Цетинье-Петербург
23 июля 1899 г.

ИСТОРИОГРАФИЈА

Милош СТАРОВЛАХ*

ВЈЕЧИТО МЛАДА КЊИГА СТАРОСТАВНА

(Поводом књиге монаха Гаврила Тројичанина, *Врхобрезнички љейойис*, *Књиџа сѣаросѣавна из 1650*, Приредили: Владета Цвијовић и Бранислав Ковачевић, Подгорица 2000)

Појава добре књиге увијек представља догађај вриједан посебне пажње. Оне најбоље нас "тјерају" да се често враћамо њима и њиховим ауторима. Међу такве, свакако, спада и *Врхобрезнички љейойис*, и његов, по много чему особени, и врло даровити, аутор Гаврило Тројичанин, који је прије 350 година написао ову дивну књигу на нашем оновременом универзитету, у манастиру Свете Тројице код Пљеваља.

Не знамо куда је још, поред Тршића и Сремске Митровице, све "скитала" ова прекрасна књига, прије него је доспјела у Праг, гдје су је Чеси смјестили у Народни музеј и гдје је, свјесни њене непроцјењиве вриједности, и даље брижљиво чувају. Нама је данас, истина у виду фотокопије, уз пуно труда и тешкоћа, вратише вриједни приређивачи Владета Цвијовић и проф. др Бранислав Ковачевић. Приређивачи су за ову врсту посла, у стручном смислу, врло срећна комбинација. Проф. др Бранислав Ковачевић је познати историчар, научни радник и универзитетски професор, а Владета Цвијовић је своју склоност према књижевности испољио још у гимназијским данима. Био је један од најдаровитијих студената књижевности и просто предодређен за рад на универзитету, што су му његови професори и препоручивали. Истина, он се вратио завичају и другим пословима, али се и даље врло успјешно бави својом струком и стваралаштвом у области језика и књижевности.

О аутору *Врхобрезничког љейойиса*, монаху Гаврилу Тројичанину, мало знамо - изузев да је родом од Шћепан-Поља и да је у Светој Тројици био између 1633. и 1651. године. Не знамо, дакле, гдје је и какву школу учио, али по ономе што је написао, неспорно је да је био образован, врло талентован, радознао, упоран и вриједан човјек.

* Аутор је професор историје у пензији, Подгорица.

Иако скромни "грешни дијак", како себе Гаврило називаше, био је посебно поносан на ову своју књигу, за коју рече да вриједи онолико сребра колико је тешка. То је тада, можда, и изгледало пуно. Међутим, иако није њихова, данас је Чеси не би дали ни за три товара жутих дука-та. А колико тек нама вриједи?

Има, истина, врло ријетких књига, као и људи и догађаја, које вријеме не само што не потисне у заборав већ им даје све већи значај. То је, свакако, случај и са *Врхобрезничким љеѿоѿисом* и његовим творцем Гаврилом Тројичанином. Али заслуга, у овом случају припада и приређивачима ове књиге.

За боље разумијевање дјела овакве природе, као што је *Врхобрезнички љеѿоѿис*, врло је битно познавање околности у којима је настало.

*

Турци су, као и сви други освајачи, знали да је један од најбитнијих начина да се поробљени народи држе у покорности - њихова непро-свијећеност. Зато су спутавали развој писмености на народном језику, као и све друге облике просвјешћивања поробљених народа.

Једини изузетак су биле цркве и манастири. Њима је Порта дала не само вјерску већ и на одређен начин, значајну културну аутономију. Тако су манастири постали једина мјеста у којима се могло учити, каквој-таквој, писмености. Данас се о манастирским школама најчешће говори са потцјењивањем: те како су наставу изводили полуписмени свештеници, без наставног плана и програма, учила и распоред часова; те да је настава била нередовна и да се увијек могла прекинути када би се појавили "пречи послови" као што су косидба, жетва и слично, јер су манастирски ђаци били и манастирска послуга и радна снага...

То је, углавном, тачно. Али то није све. Шта је са њиховим скрипторијумима, гдје су се школовали свештеници, иконописци и зографи, када се зна да тада у нас није било ни богословија ни умјетничких академија. Све се, дакле, за дуго времена, а особито у вријеме када је писан *Врхобрезнички љеѿоѿис*, стицало у манастирима.

Четири и по вијекова, колико су Пљевља била под турском влашћу, много је дуг временски период, да би га народни гениј могао пре-спавати. Али, он се тада углавном могао исказати једино у манастирима и кроз усмено народно стваралаштво. У манастирским школама, поред осталог, требало је и преписивати црквене књиге за потребе богослужбених радњи. Таква дјелатност у Светој Тројци је била увелико развијена и прије доласка Гаврила у тај манастир. У њему су књиге преписиване не само за потребе овог и околних манастира и цркава већ и како бисмо данас рекли, за "потребе тржишта".

Преписи тих књига су интересантни, не само због љепоте слова, стила и језика, и минијатура којима су украшаване, већ и по записима о оновременим и претходним догађањима, која су преписивачи узгред биљежили у предговору, поговору или на маргинама. Тако, на примјер, јеромонах Сава у препису Минеја из 1537. године у предговору, о турским

зулумима, пише: "И велика нам невоља од њих бијаше; оно имовине што имасмо све нам узимаху (...) Отимаху све што смо стицали".

Умјесто путујућих дијака, који су долазили на позив неког манастира да обаве одређен посао и одлазили, у Светој Тројици је постојала стална преписивачка школа, односно скрипторијум. Зато данас овај манастир има највећи број (113) ћирилских рукописних књига, не само у Црној Гори већ, послје Дечана, и у претходној Југославији. Ту се увијек водило рачуна не само о писању и скупљању већ и о чувању књига. "Ово је једини манастир - пише Александар Гиљфердинг када је средином XIX вијека посјетио Свету Тројицу - који сам обишао у западној Турској, у коме се старе књиге брижљиво чувају и држе у реду на добром и сигурном мјесту".

Но, то није све. Ту се налази и један од најбогатијих архива у нашој земљи. Затим, исто тако велики број сребрних и златних предмета, који су вриједни не само због материјала од кога су изграђени већ много више по својој умјетничкој вриједности.

Поред онога што је стварано у самом манастиру, ту су и многи поклони из Русије и других земаља, као и из околних манастира, али су разарани и паљени, па су дио књига и црквених утвари трудољубиви калуђери Свете Тројице успјели да сачувају.

Књиге, зидове, иконостас и цијелу унутрашњост манастира Свете Тројице украшавао је велики број најпознатијих оновремених умјетника, као што су: Козма, поп Страхиња из Будимље, Симон Лазовић из Бијелог Поља, Теофан са Крита, Михаило Дамаскин, Андрија Раичевић и многи други. За манастир је радило и десетак најпознатијих златара тога доба. Поред домаћих у њему се налазе и златарски радови из Русије, Италије и Њемачке.

У Светој Тројици се чува заиста големо културно благо.

Из свега овог намеће се питање: Откуда то све у Светој Тројици и зашто је то једини манастир на ширем подручју који Турци никада нису похарали нити запалили?

Пљевља су стари град. Још у X вијеку помиње их Константин Порфирогенет. Прије доласка Турака била су значајан рударски и трговачки центар. Од доласка Турака до друге половине XVI вијека она стагнирају. Али, прије свега захваљујући легатима Хусеин-паше Бољанића, привилегијама које је он код султана испословао за пљеваљске муслимане и хришћане, као и чињеници да је у њима више од два и по вијека (1576-1833) било сједиште Херцеговачког санџака, брзо напредују. У њима се налазе многи образовани турски чиновници, професори, учитељи и други службеници, који знају да цијене огромно културно и историјско благо које се налази у Светој Тројици, те су настојали да се оно сачува. У њима су постојале готово све врсте световних и духовних основних и средњих школа на турском језику.

Необично чврста повезаност народа са манастиром! Свјештенство се просто било слило са народом. Толику везаност народа за вјеру и манастир, каже велики руски научник Александар Гиљфердинг када је средином XIX вијека посјетио Пљевља, нигдје није осјетио толико

снажно као у Пљевљима, гдје у свакој прилици народ показује "да је ствар вјере и цркве његова друштвена ствар, коју цио народ рјешава и сваки пут, када затреба, он је готов и живот положити".

Монашко братство Свете Тројице је показало велику способност и одлучност да по сваку цијену брани манастир и све друго што је њему припадало. Оно је под своју заштиту узимало не само књиге и црквене ствари из околних манастира, који су пустошени, већ и бригу о њиховим имањима, као на примјер у случају Довоље, Бање Прибојске, Милешева, Дубочице, Светог арханђела Михаила и других. Ради заштите својих имања, често су водили спорове код локалних, па и код највиших турских власти. Тако, на примјер, игуман Василије 1541. године иде у Цариград да се жали код султана на дажбине, које је манастиру наметала локална турска власт, и султан ферманом ослобађа манастир од тих намета. Тридесет година касније (1570) и игуман Стефан одлази у Цариград, на двор султана Селима II, да би заштитио власништво над једним од својих посједа. И султан ферманом налаже пријепољском кадији "да случај добро испита и исправи неправду манастиру уколико је настала". Када је шездесетих година XVIII вијека манастир запао у посебне тешкоће, његови калуђери иду у прошевину (писанију) код својих вјерника да би редовно измиривали своје обавезе (порез) према турским властима и тиме сачували свој манастир. У XIX и почетком XX вијека, упркос пожару, који га је задесио 1859. године, манастир економски јача, а тиме и његова улога у буђењу националне свијести поробљених хришћана, тако да он, нарочито преко своје Црквено-школске општине, постаје ослонац и носилац многих просвјетних, културних и политичких активности.

Пљеваљски муслимани су такође брижљиво чували Свету Тројицу. Манастир није страдао ни 1809. године, када је његов игуман са калуђерима пошао Карађорђу. Тада су пљеваљски муслимани заиста морали уложити много труда да сачувају манастир. Када је 50 година касније (1859) избио пожар у Светој Тројици, у његовом гашењу учествују и турски војници, а за његову оправку султан Меџид је дао велику новчану помоћ.

*

Но, да се вратимо Гаврилу Тројичанину и његовом *Врхобрезничком љеџојису*, који је све своје претходнике, као и настављаче, који су радили у манастирском скрипторијуму, како по обиму (од неколико хиљада листова) тако и по квалитету, надмашио, особито са своја три рукописа: *Шеџоднев Јована Еџарха*, *Хришћанска џијоџграфија Козме Индиќојолова* и *Врхобрезнички љеџојис*, које, како рекоше приређивачи, "спадају у драгуље не само Гавриловог опуса, него и укупне наше раније писмености".

Док су прве двије поменуте књиге углавном преписи, које је богато украсио зограф Андрија Раичевић, и по оцјени стручњака представљају врхунац минијатурног сликарства, "гдје је Раичевић надмашио своје цртачке способности", дотле је *Врхобрезнички љеџојис* нека вр-

ста оновремене енциклопедије, која почиње од Адама а завршава се 1650. године, у којој, како рече познати историчар умјетности Петковић, "Гаврило вјешто спаја различите изворе и биљежи различите догађаје". Ова књига је веома обимна и има, чак, 169 посебних наслова. Гаврилов текст износи 680 страна, 22 предговора, 34 превода и 12 осталог текста, дакле, укупно 748 страна. Већина текстова је историјског, затим религијског и митског карактера. Али, ту су и текстови о разним земљама и народима, фантастичне приче о животињама, полемичке расправе и сл. И све је то писано "богатим, готово раскошним језиком".

Тешко је приказати садржину ове књиге, због много међусобно независних текстова. Но, да би се добио бар некакав дојам о њој, особито о јасноћи и љепоти њеног стила и језика, даћемо кратак осврт на неколико текстова.

У *Крајкој њовијестии о српским владарима*, у свега седам редака, Гаврило Тројичанин је успио да на врло рационалан начин да владарски и породични портрет Стевана Немање; док у тексту *О Стефану Дечанском и сину му Душану*, као богослужбеник и хуманиста, замјера цару Душану на суровом и нечовјечном поступку према оцу, који "искористи погодно вријеме и заједно са клеветницима и много војске стиже, ухвати оца (...) и заповједи да га доведу у град Звечан, гдје је ускоро био осуђен на смрт давлeњем". Па наставља: "Какве ли крутости и бешчашћа! Како само не помисли на очеву утробу, како не поштова очеву старост, како се не сјети онога ко рече: поштуј оца и матер, како се не осушише преступникове руке које се дотакнуше тог светог бића".

У тексту *О Мрњавчевићима*, последије описа жестоке битке на Марици, за стање које је потом настало, каже: "Авај, тешко је било овај призор гледати. Оста сва земља пуста (...) и седмо кољено српске власти је уништено. Уистину, тада се живи упокојаваху прије него мртви".

У опису *Боја на Косову* највише простора је дато племићу Милошу, коме не помиње презиме, а чији је поступак и по мотиву и по начину извођења подвига идентичан са оним у нашим народним пјесмама.

Описујући *Пад Цариграда* Тројичанин каже да тај догађај "не само човјека, него и неосјетљиви камен на плач нагони", јер су Агарјани "дању и ноћу нападали са свих страна, смјењујући се и не дајући грађанима да одахну". А када су Турци сатјерали браниоце са бедема, "настаде велика и ужасна сјеча. Нико није могао чути шта други говори од топовских пучњева и праска, од јека звона и људских крикова, од звеке-та оружја, али и од плача и ридања људи, жена и дјеце у граду".

Тројичанин са посебним симпатијама говори о цару Константину, који је у току боја "често обилазио град, храбрио војсковође, војнике и грађане, да не губе наду и да не малаксавају у борби са непријатељем, него да се уздају у свевршњег Бога". И у сред овог крвавог боја долази до неке врсте двобоја између заповједника турске војске, за кога Гаврило каже да је "крупан тијелом и храбар", и цара Константина. Прво је беглербег "хитнуо своје копље на цара, али га је овај дочекао на штит, па онда удари мачем беглербега по глави и расјече до седла". Подстакнути царевом храброшћу, Грци су истјерали Турке из града, али су

га Турци поново заузели. - Кад се чита овај дивни текст човјеку се на моменте чини да је и сам доживио битку.

Познавање географије Тројичанин је, између осталог, исказао и текстовима *О Шпанији*, *О рибама и чудесима Сјеверног мора и Индији*, *ђдје бисер усѣјева*. Али особито зачуђује његово познавање далеког сјевера и поларних ноћи, кад у тексту *О Лајонцима* каже да "код њих Сунце зађе о светом Лаврентију, и они не виде свјетлости за три мјесеца, осим што се за један час, око подне, зора назире (...). Тек у прољеће Сунце се почиње указивати".

У тексту *О Амазонкама, женама ѿаѿиарским*, Тројичанин пише како су ове храбре жене, када су остале без мужева, узеле њихово оружје, лукове и сабље и храбро браниле своју територију, а "женску дјецу су одгајивале учећи их - не да пишу, нити да куђељу преду, него војничком послу".

У тексту *О Хеленским мудрацима* набраја њих 17, међу којима су и готово сви познати филозофи, историчари, математичари, медицинари и други, а у *Новом љеѿоѿису*, у низу врло значајних догађаја, помиње се и битка на Брезници између Турака и Херцег Стефана 1463. године, као и година (1651) оснивања Колашина.

У поговору ове обимне, разноврсне и необично интересантне књиге, након што је захвалио Богу "који је изволио да се текст почне и заврши" и Богородици која га је подстицала у писању књиге, каже да је рукопис завршио трећег маја 1650. године "при храму свете и у бити јединствене Тројице, у мјесту званом Врхобрезница, близу мјеста Пљеваља, у Херцеговини".

Појава фототипског издања ове књиге првенствено ће добро доћи историчарима и лингвистима. Међутим да би у њеној љепоти и интересантности могли уживати и "обични људи", требало би изнаћи начина да се текст у цјелини преведе на савремени српски језик.

Проф. др Михаило ВОЈВОДИЋ*

НОВИЈА ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ ПОД ЛУПОМ НАУКЕ

(Поводом књиге академика Миомира Дашића, *Огљеди из историје Црне Горе, студије о догађајима од краја XVIII века до 1918*, Подгорица, 2000)

У научној историографији је доста коришћен метод публикавања радова појединаца насталих у разним временима или повезаних истом, односно сличном тематиком, или груписаних по неком слободном ауторовом избору. Тако настала дела пружала су често прилику аутору да његови научни резултати добију нову димензију, постану још убедљивије сведочанство о ономе о чему пишу, а најчешће су представљали самог аутора и његов пут до оних закључака за које су потребни искуство и научна зрелост. Оваквој врсти дела припада и последња књига Миомира Дашића *Огљеди из историје Црне Горе (студије о догађајима од краја XVIII века до краја 1918)*, аутора који је својим мањим и већим радовима, претежно из црногорске историје, видно обележио савремену научну историографску литературу.

Огљеди из историје Црне Горе (студије о догађајима од краја XVIII века до краја 1918) дело је обележено обиљем чињеница, појмова, мишљења, оцена, тврдњи, и то од почетка ауторовог излагања па све до његовог закључка да Црна Гора до 1914. године, када се нашла на најсудбоноснијој прекретници своје историје, није довршила оно што је давно започела. Реч је заправо о студији сложене структуре састављене од дванаест радова, претежно расправа, у којој је модерна црногорска историја представљена и тумачена, и чињенички и интерпретативно, без предрасуда и на један нов и изазован начин. Интригантнo штиво згуснутог текста коме је тешко додати неке нове садржаје, а да се не окрње стубови на којима је аутор градио своје виђење прошлости. У целини узев, то је дело у коме су подаци, добијени на основу архивских извора и литературе, и сви повезани у један јединствени мисаони склоп, а затим отворена и искрена пишчева размишљања и, напoкон, лoгички закључ-

* Аутор је редовни професор на Филозофском факултету у Београду.

ци или бритки полемички одговори, укупно представљени тако да изгледају као дефинитивни суд о значајним аспектима црногорске прошлости XIX и почетка XX века или путоказ који треба даље следити. Посебно ће млађи стручњаци, који се занимају за прошлост, наћи у тој књизи толико инспиративног да ће им се отворити праве теме за будућа научна истраживања. Уосталом, и сам аутор их на то наводи, директно указујући на оне проблеме из историје који чекају оцену научника.

Два методолошка поступка у објашњавању новије историје Црне Горе које Миомир Дашић у књизи с лакоћом и суверено подједнако користи, синтетички и аналитички, само употпуњују утисак да је он овладао целином те историје XIX и почетка XX века, а што демонстрира на разне начине, понекад чак и најситнијим детаљом. Међутим, један његов приступ - а то на почетку треба нагласити - који се спроводи кроз читаву књигу, представља велики допринос историографији о Црној Гори. Миомир Дашић се, заправо, овом књигом, на првом месту исказује као суверени тумач територијалног конституистања црногорске државе и њених одговарајућих административно-географских обележја почев од њеног стварања па све до дефинитвног заокружења 1913. године.

Посебну вредност ове књиге чине, дакле, они садржаји који шире сазнања о томе како, током историјског процеса, настаје она Црна Гора на просторима на којима ће се њене границе зауставити 1913. године. А то је у ствари једно од суштинских питања на која треба одговорити. Представљање историје Црне Горе најчешће је, по правилу, полазило од њеног језгра, тј. Старе Црне Горе, подразумевајући да се даље ради о њеном спором, тешком, али сигурном територијалном ширењу, а да је резултат њене борбе било ослобођење околних племенских скупина њених неослободених сународника. Миомир Дашић је, међутим, употпунио сазнања о Црној Гори, сагледавајући у процесу њеног настајања и снажења, дакле ослобођења, два паралелна, да кажем, ратна ентитета: Стару Црну Гору и напореда са њом читаву ону племенску структуру изван њених променљивих историјских граница, у првом реду Васојевиће са околним племенима. Та два територијална подручја упоредо воде борбу, некада повезану, некада заједничку, а некада самосталну, с тим што је током тог дугогодишњег ослободилачког процеса део по део простора овог другог улазио у границе Црне Горе. Управо, Миомир Дашић открива, у свој својој величини, пожртвованости, каткада и самоубилачкој смелости, оно што је било неправедно занемарено, оно што је појединим историчарима изгледало периферно, заправо крајеве и племена који су, наводно, имали само да чекају да им Црна Гора донесе ослобођење. Штавише, он је о свему овоме искористио и извесна ранија проучавања, радове неких других аутора, премда је и сам веома много истраживао на изворима, па је уз обиље нових или на нови начин протумачених података дао много потпунију војно-политичку димензију новије црногорске историје. И тачнију. Будуће интерпретације неће се оглушити о ове научне резултате до којих је дошао Миомир Дашић.

Укупна садржина ове књиге показује да се ради о једној дугој, скоро непрекидној, борби црногорског народа за стварање самосталне

државе, пуној победа али и пораза, у којој се каткада у значајној мери истицала и дипломатија као моћно и ефикасно оружје, а што су пре свега користили владика Петар I, књаз Данило и књаз Никола. С тим у вези подвукао бих чињеницу да је Миомир Дашић одлично показао до које мере је тзв. спољни фактор био присутан у догађањима на црногорском простору. Штавише, ко од историчара то добро није видео ускратио нам је разумевање ондашње стварности. Уосталом, никада се до данашњег дана балканско подручје није нашло изван комбинација великих и моћних. И не само комбинација него и утицаја и присуства.

Једна од првих значајних тема у овој књизи односи се на ударање темеља модерној црногорској држави, заправо дефинисању њеног просторног језгра у време владике Петра I, и заслугама, за то, великих војничких победа на Крусима и Мартинићима. Миомир Дашић је добро уочио тадашњу позицију европских сила, не заборавивши да се то, тада, са Црном Гором догађало у време борби великих легитимистичких држава против ширења односно експанзије револуционарне а потом Бонапартине Француске. Из тога се, међутим, могао извући само један закључак: У време када скоро све европске државе бране легитимитет, ни владика Петар I није кршио то правило, него га је, напротив, јавно штитио. То званично није била његова борба против турских господара, него борба за заштиту раније стечених права, заштиту од узурпатора односно турских побуњеника, што би се прецизнијом терминологијом рекло: сепаратистичких покрета. Миомир Дашић је зато с правом упозорио на то да се могло десити, за случај да владика Петар I није тада потукао Бушатлију, да би се на црногорском тлу нашла нека нова држава. Одбранивши тада црногорску аутономију, која је сама по себи значила неку врсту издвојености из турског државног корпуса, Петар I је одмах то подигао на виши степен и ударио темеље модерној црногорској држави. И све под плаштом легитимних права. С тим у вези ваља споменути да се нешто слично догађало и у Београдском пашалуку. Против једног другог моћног побуњеника у Турској - Пазвана Оглуа - утврђеног на Дунаву, и Срби и Турци су раме уз раме оружјем бранили Београд почетком деведесетих година XVIII века. И одбранили су га. Срби су због тога као награду добили неку врсту аутономних повластица. Када су им почетком XIX века дахије ускратиле те повластице, Срби су дигли устанак. Управо устанак 1804. дигао се под плаштом одбране легитимних права, а затим се наставио ударањем темеља сопствене државе.

Једна исто тако значајна тема обрађена у овој књизи као да је сакривена иза наслова *Црна Гора и Србија почешком XIX вијека*. Овај скромни и једноставни наслов није наговестио да је управо испод њега садржана једна веома озбиљна анализа ратовања Васојевића и околних племена у време Првог српског устанка, која свакако шири простор тога великог ослободилачког покрета на почетку XIX века. Велика је заслуга Миомира Дашића што је убедљиво показао да се устанак у Београдском пашалуку одвијао истовремено и у Васојевићима као део једног јединственог покрета. Истраживања Миомира Дашића су заправо на овај начин обогатила представе о Првом српском устанку.

Као што је већ речено, Миомир Дашић је зналачки уклапао тзв. спољни фактор у своја тумачења настанка и снажења црногорске државе, што је овом књигом одлично потврдио. Упоредо са тим он је показао и улогу дипломатских средстава употребљаваних од стране Црне Горе у околностима када су она једина обећавала какав-такав успех, или када је требало спречити неуспех. Оцене о томе није, међутим, давао у општим линијама и закључцима, него тако да су се лако могле осетити на конкретним примерима. Каткада је то у књизи неосетно, али је препознатљиво. Сасвим сигурно је - као што се у књизи може осетити - да су предводници црногорске државе имали за спољни фактор много више слуха него неослобођени народ изван црногорских граница. Управо тиме се могу тумачити и нека невољна увлачења Црне Горе у оружане сукобе на северу и западу, па и неки порази. Нестрпљење а каткада непознавање спољних околности гурали су неослобођене сународнике Црне Горе у рат и онда када му није било време.

Управо у надама на што брже сопствено ослобођење треба тражити и разлоге окретања Васојевића и околних племена ка Црној Гори у време владике Петра I после окончања Првог српског устанка, у коме су они, као што је то Дашић лепо показао, равноправно учествовали са устаницима из Београдског пашалука. Политика кнеза Милоша после 1815. године, усмерена на то да се вештим дипломатским путем ствара нова Србија, а потом окренутост Кнежевине Србије после 1830. године себи самој, односно унутрашњим проблемима, и то за више година, дефинитивно је определила та племена ка Црној Гори. Борбено становништво Васојевића, територије која је некада после пада Српске Деспотовине у другој половини XV века примила добар део избеглица из ње или била транзитно станиште за све оне који су, не хотећи да приме ислам, хитали ка питомим али забитим крајевима око Скадарског језера, није увек имало слуха за ишчекивање бољих времена за борбу. Показаће се то лепо у овој књизи.

Дакле, спољни фактор био је неодвојиви део историје народа на балканском простору, па и на подручју данашње Црне Горе. Миомир Дашић га нигде није испустио из вида и, како је већ речено, илустровао га је конкретним примерима. С тим у вези треба нагласити следеће: Још уочи оних преломних догађаја у историји Црне Горе, који се везују за победе на Крусима и Мартинићима, у међународним односима се уобличавало Источно питање, а то се потом највише осећало у оној препознатљивој политици великих сила током читавог XIX века, која је тај простор делила на интересне сфере. Конкретно, реч је превасходно о руској и аустријској империји као двема највише заинтересованим силама за балканско подручје. Источно од замишљене линије Београд - Дрим била је руска сфера, а западно од ње - аустријска. Црна Гора нашла се западно од те линије, али је уживала неку врсту руске заштите. Традиција добре и непосредне црногорске и руске сарадње у XIX веку датира с почетка тог века у време присуства руске флоте у Боки Которској, а затим тек после Берлинског конгреса, када је једно време Црна Гора била једино право руско упориште на Балкану. У том временском међупросто-

ру последице руског одсуства ће се, наравно, осетити. Захваљујући чињеници да је Русија од тридесетих година XIX века била одлучно против свих револуционарно-националних догађања на Балкану, затим да је доживела војнички слом у Кримском рату, и изгубила за њу резервисано искључиво право верске заштите хришћана у Турској, а затим да се она, после тога, током наредних деценија, потпуно оријентисала на источни део Балкана, - у њој се више није могла ни препознати она стара савезничка сила која може пружити праву подршку ни Црној Гори ни Србији, нити било коме на Балкану. Карактеристично је, међутим, како је то у Србији и Црној Гори било прихваћено и како се одразило на њихову политику. Наиме, Србија није учествовала у револуцији 1848. године, осим добровољаца који су ишли у тзв. Српску Војводину. За такав неутралан став она је добила опште признање великих сила. Србија је потом одбила позив руског цара да се придружи Русији у њеном сукобу са Турском, којим у ствари започиње Кримски рат. Заузврат, Европа је и за то наградила Србију тако што је принудила Турску да потврди српске привилегије, а потом је те привилегије ставила под колективно јемство на Париском конгресу. После тога су политика кнеза Михаила, политика обраћања балканским народима да се савезнички повежу, као и његово звецкање оружјем - имали за резултат да су без и једног испаленог метка Турци предали градове Србији. Једна од највећих победа Србије у XIX веку - добијање градова - постигнута је тако дипломатским путем. Оно што се за то време догађало са Црном Гором било је, међутим, другачије. О томе нам одлично сведочи књига Миомира Дашића. Црна Гора је ушла у ратне авантуре, за њу препуне опасности, али је задобила и велике ратне победе које су је довеле до високог циља: до разграничења са Турском. Сама чињеница да су устаничке борбе у Херцеговини, покренуте 1852. године, трајале скоро непрекидно у току целе наредне деценије, била је за Црну Гору добољно јак изазов. Уосталом, сличан подстицај, за њу, био је, тада, исто тако, и држање Васојевића и суседних неослобођених племена. Анализирајући тадашњи међународни положај Црне Горе, Момир Дашић је пратио њене напоре да добије француску подршку. Наполеон III, који је доминирао Европом разбивши тадашњи концерт великих сила и истовремено показао разумевање за ослободилачке покрете, могао је, по оцени књаза Данила и потом младог књаза Николе, да преузме улогу заштитника црногорских интереса и да пружи моћну дипломатску подршку. Миомир Дашић је таква очекивања илустровао разним примерима, укључујући и улогу коју је француска одиграла и у питању разграничења Црне Горе са Турском. Колико је та подршка била значајна за Црну Гору показује и један српски извор. Српски политичар и секретар Министарства иностраних дела Србије Милан Пироћанац, нашавши се у ванредној мисији на Цетињу шездесетих година, у писмима која је слао одатле својој влади и кнезу Михаилу, с извесним чуђењем је констатовао да на Цетињу преовлађује француски утицај.

Део у књизи Миомир Дашић посветио је једној занимљивој теми, изазовној за научника његовог кова, теми која се тиче присуства југословенске идеје у Црној Гори до 1918. године. Тиме је хтео истовремено

да покаже колико се та идеја уопште могла приметити на Балкану и међу јужнословенским светом. Лако се, међутим, данас може посведочити да је та идеја била доста присутна у новијој прошлости. Њених творца и следбеника било је не само у Црној Гори него и у осталим крајевима. Међутим, концепти су били магловити, нереални, каткад и небулозни, с тим што су се некада кретали по линији српског уједињавања, некада југословенског, а некада балканског савезништва или уједињења. Многи од њих су настали као израз стремљења појединаца, али су се најчешће појављивали замишљени тако да су се могли сматрати званичним или незваничним документима у којима су се огледале идеје извесних државника и политичара. Уопште, кад год је неке на Балкану била неопходна подршка за сопствене ослободилачке планове, васкрсавали су наречени пројекти. Вреди споменути да је Стојан Новаковић у једном свом писму из 1901. године такве тежње назвао револуционарним методом у решавању ослобођења балканског простора за разлику, по њему, од конзервативног који је подразумевао чврст наслон на неку велику силу. Миомир Дашић је спомену неке пројекте почев од оног владике Петра I, иако их је у Црној Гори, разуме се, било и раније, а који су се појављивали све до уједињења. Он је, међутим, убедљиво показао како је међу носиоцима таквих опредељења стајао скоро усамљени владика Петар II Петровић Његош, који се својом идеалистичком и искреном убеђеношћу у потребу остварења југословенске идеје за њу чврсто залагао. Нарочито је то код њега било изражено током револуционарне 1848. године.

Чини се, међутим, да је управо овај текст о југословенској идеји у Црној Гори Миомир Дашић превасходно написао из једног разлога: тим путем хтео је да тематски дође до Подгоричке скупштине и да о њој искаже своје мишљење. Реч је о садржају насловљеном *О дилеми да ли је Велика народна скупштина у Подгорици била легална и легитимна*. Тај скоро последњи оглед у овој књизи Дашић је веома зрело и промишљено написао. Он је био добро упознат са разним тумачењима тога догађаја, али и са истраживањима, томе посвећеним, веома угледних научника. Интерпретацији њихових ставова придодao је и неке своје оцене, тумачења, претпоставке. Његови погледи су у логичкој вези са ставовима који износе позитиван суд о наведеној скупштини и који су, у науци, преовлађујући. Иако ми изгледа да речима Миомира Дашића нема много тога да се дода, ја бих се, међутим, још мало зауставио на улози, у свему томе, спољног фактора и с тим у вези рекао бих следеће: Победничке силе су после свих великих ратова кројиле карту Европе и света како год су то хтеле, и чиниле су то увек, о чему нам је бар историја XIX и XX века оставила безброј доказа. То је било њихово легитимно право, како се говорило, иза којег су увек стајали сила, моћ, оружје, победа. Западне силе на челу са њиховим новим предводником Америком су, уочи проглашења Краљевине СХС 1. децембра 1918. године, биле сагласне са предстојећим стварањем југословенске државе на Балкану. Само једна није тада дала пристанак, и то Италија, која је имала неке друге планове, али се њен глас није много слушао. Да ли случајно или не, али

догодило се да највиши италијански представници нису присуствовали доношењу одлуке на Савету шефова влада у Паризу у априлу 1919. године, по којој се могу примати акредитиви представника владара новостворене југословенске државе. Та нова држава још није имала ни устав ни прецизно одређене границе, али су, значи, силе признале као реалност одлуке органа делова те државе о њеном стварању, било да су то народна вијећа или народне скупштине. Овоме бих додао још и то да су представници победничких сила, који су у то време боравили на балканском простору, били одлично упознати са процедуром изјашњавања, дакле и процедуром по којој су изабрани представници саставних делова будуће југословенске државе. И нико ништа није оспорио, па су то у Паризу беспоговорно прихватили, као и завршни чин уједињења. Ако је било краткотрајног устезања од стране једне велике силе (а то је Француска), било је то само ради умирења Италије, и ни због чега другог.

Дело Миомира Дашића *Огледи из историје Црне Горе (студије о догађајима од краја 18 вијека до краја 1918.)* пружило је, према томе, одговоре на значајна питања из црногорске историје. И то интелигентно и зналачки. Већ сама та чињеница учиниће га драгоценим приручником за њено познавање.

Проф. др Бранислав КОВАЧЕВИЋ*

ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКИ ОДНОСИ (1953-1955) У СВЈЕТЛУ НОВИХ ИСТОРИЈСКИХ ИЗВОРА

(Поводом књиге Радоице Лубурића, *Помирење Југославије и СССР-а 1953-1955*. Тематска збирка докумената, Подгорица 1999.)

Књига Радоице Лубурића враћа нас на нов, слободнији начин једној старој и деликатној теми, догађајима који су уздрмали свијет, у којима се једна мала земља, тек изашла из рата, нашла у центру пажње свјетске јавности, политике, дипломатије, послеријатног свјетског поретка.

Сукоб КПЈ и Информбироа, заправо напад Стаљина на Тита и његове најближе сараднике, једно је од кључних питања савремене историје Југославије. Питање које није историографски довољно истражено, иако нас од тих догађаја дијели више од половине столећа. Позната су официјелна тумачења и основна документација, али нијесу друге многобројне манифестације овог ријетко сложеног и дуготрајног процеса, који увелико прелази границе Југославије, залазећи у сферу историје међународног комунистичког покрета и међудржавних односа послеријатног свијета. Догађај је врло сложен, слојевит, разноврстан, набијен драматиком и посљедицама које су се задуго осјећале. Он се јавио под видом идеолошког сукоба, али се показало да и те како задире у међудржавне односе, самосталност Југославије, независност земље, слободу избора револуционарног пута. Југословенски примјер је афирмисао неприхватање хегемонизма под видом виших интереса пролетаријата, пролетерског интернационализма, опирао се потцјењивању националног суверенитета и једнакости комунистичких субјеката у међународном радничком и комунистичком покрету.

Истраживања су ометали не само ова спољна идеолошка облана већ и свјетске размјере сукоба, дуготрајне посљедице, мијешање међупартијског и међудржавног сукоба, раскол у Партији, примјена репресивних мјера, путеви и ограниченост еманципованог процеса развоја КПЈ, која у периоду 1949-1953. мијења генералну линију схватања и пу-

* Аутор је редовни професор на Филозофском факултету у Никшићу.

тева социјалистичке изградње. Није у питању билатерални већ мултилатерални сукоб, који су Совјети интернационализовали. Исто тако, није то сукоб који је остао само у свијету социјализма, јер су и супарничке силе Запада налазиле у њему интерес у смислу његовог продубљавања и дезинтеграције Источног блока. Јер, радило се о првом отпору на нивоу државе после 1945. године у земљама система тзв. народних демократија. Поред глобалности и слојевитости, ова материја се тешко подавала историји и због идеолошко-политичке климе у току сукоба и дуго после њега, јер владајуће снаге у Југославији нијесу биле заинтересоване да се о овој теми или, боље, великом тематском блоку, отворе истраживања. Познавање ове материје задуго је било дозирано званичним материјалима (стенографским биљешкама, резолуцијама, одлукама, кореспонденцијом, говорима и иступањима, јубиларним освртима, објављивањем "бијелих књига", итд.). Изостала су она права, релевантна документа, као што су записници са састанака партијских руководстава, записници са сједница тијела на којима се разговарало о иностраним партнерима и др. Доскоро је недостајала совјетска документација, документација наших сусједа, записници са сједница Информбироа и документа западноевропских комунистичких партија.

О сукобу се на Западу писало атрактивно, публицистички. На Истоку се током сукоба није писало. Све се сводило на пар констатација у смислу: десио се сукоб који је превазиђен.

Послије великог планетарног лома 1989. године, урушавања Совјетског Савеза и тзв. реалсоцијализма, знатно је порасло интересовање руских историчара за сукоб; на свјетло дана су изашла нова документа, а њихова интерпретација је добрим дијелом ослобођена идеолошких и политичких наплава. И на Западу је знатно порасло интересовање. На сукоб се све више гледало као на велику свјетску тему, први велики раскол у комунистичком поретку.

Са појавом нових докумената обнавља се научно интересовање које прати објављивање извора. То је на прави начин уочио Радоица Лубурић, афирмисани истраживач и један од бољих познавалаца ове теме у Југославији. Из обиља грађе извршио је избор и по савременим узансама одабрао 392 документа, припремио, и сложио у књигу - збирку докумената која има изузетан значај за упознавање овог дијела совјетско-југословенских односа, које је Лубурић, с разлогом, назвао *Помирење*. Документа су углавном југословенског и совјетско-руског поријекла, а има знатан број и докумената из осталих земаља (њих 42) у којима је ондашња Југославија имала своја дипломатска представништва, тако да је слика стања и реаговања у свијету значајно употпуњена.

Тематски оквир ове збирке докумената обухвата период од Стаљинове смрти (5. марта 1953) до доласка совјетске делегације у Београд и потписивања Београдске декларације крајем маја, односно почетком јуна 1955. Приређивач ове збирке докумената определијелио се за овакав оквир зато што је смрт Јосифа Висарионовича Стаљина имала свјетско-историјски значај, а посебно за стање и односе у Совјетском Савезу, међу његовим присталицама и противницима.

Истина, промјене у совјетској политици према Југославији могу се пратити од краја 1951. године. Оне проистичу не само из промјене у односима снага него и из објективних политичких, војних, идеолошких, економских и стратегијских интереса и потреба унутрашњег развоја Совјетског Савеза и Информбироа. Велика трка у наоружању и енормни издаци за народну одбрану, ниска продуктивност, заостајање пољопривреде, стагнација индустрије потрошних добара, неразвијена трговина са Западом, низак животни стандард становништва - представљали су велики терет за СССР. Политика изолације имала је за посљедицу значајно заостајање у односу на Запад.

Практични потез политике "*нормализације*" манифестовао се у промјени понашања чланова совјетске делегације према југословенској делегацији на сједници Дунавске комисије у децембру 1951. Процес је настављен постепеним смањењем броја антијугословенских написа у штампи чланица Информбироа. И број граничних инцидената је смањен. Већ почетком 1952. године осјетно су побољшани услови рада југословенских дипломатских представника у источноевропским земљама.

Југословенско руководство је с великом опрезношћу пратило и анализирано совјетске наговјештаје нормализације односа, водећи рачуна о унутрашњим приликама и спољнополитичким односима. Југословенској страни је, и поред велике помоћи Запада, одговарало попуштање у односима са Совјетским Савезом, јер је ситуација на њеним границама била неизвјесна и опасна, постојао је страх од агресије, а припрема одбране је до крајњих граница исцрпила војну и економску снагу земље. Уза све ово, једнострану сарадњу са Западом оптерећивала је југословенске комунисте. Западни савезници су инсистирали да се инвестира у економски профитабилне послове, а не у војностратешке, социјалне и пропагандне циљеве; да се изврши реструктурирање привреде од тешке и војне на лаку индустрију; тражили су преоријентацију на извозни и тржишни модел, производњу потрошних добара и хране; очекивали су уравнотежење платног биланса, напуштање колективизације и принудног откупа, смањење увоза и др. У ствари, владе САД и Велике Британије захтијевале су од Југославије да се обавезно консултује приликом сваког будућег задуживања и начина реализације кредита. Тиме је отворан пут за постепено интегрисање у западно тржиште.

Југословенско државно и партијско руководство је реално процјењивало међународну политичку ситуацију и посебно америчко-совјетске односе, градећи на њиховом ривалству сопствену позицију и остварујући корист. Запад је помагао Југославију како би сузбио доминацију Совјетског Савеза у источној Европи. Истовремено, Југославија је требало да послужи као брана продору "црвене опасности" на Запад. Због тога су постојање и напредак Југославије требало да буду потврда неуспјеха совјетских империјалних тежњи. Југославија је била интересантна и за једну и за другу страну због геостратешког положаја и војне снаге. Да би сачувала своју независну позицију, Југославија је тражила рјешење у сарадњи са балканским државама - Грчком и Турском. Постајући чланицом Балканског савеза, Југославија се посредно укључила у

западни одбрамбени систем. Њу је притискао и проблем Трста, који је директно задирао у сферу одбрамбене моћи Запада.

Послије Стаљинове смрти (5. марта 1953) совјетско руководство је припремало земље "народне демократије" на процес нормализације односа с Југославијом. Током љета 1953. економски контакти су све чешћи и конкретнији, а слиједе их и политички. Постављено је питање размјене амбасадора. Постигнут је договор о укидању ограничења на кретање дипломатског особља и у СССР-у и у Југославији.

Борба за власт међу совјетским руководиоцима кулминирала је у љето 1953. године. На Пленуму ЦК КПСС, у јулу исте године, ликвидан је Берија, а ривалство претендента на преузимање власти се наставило између Никите Хрушчова, Гоергија Маљенкова и групе око Молотова. На Пленуму је било ријечи и о југословенско-совјетском конфлику, при чему су доминирале оцјене да је руководство Комунистичке партије Југославије идеолошки застранило и да се није радило о сукобу између држава. Берија је оптужен због наводног "шуровања" са Титом и Ранковићем и залагања за успостављање пријатељских односа са Београдом. Југославија је третирана и даље као "буржоаска држава", у чему је најдоследнији био Молотов.

Борба за власт у Совјетском Савезу завршена је у корист Хрушчова, који је предложио Президијуму ЦК КПСС сређивање односа са Југославијом. Одлука Президијума од 31. маја 1954. о потреби промјене политичког курса према Југославији била је усаглашена са комунистичким партијама земаља "народне демократије", признајући да се у Југославији изграђује социјализам. Овоме се противио Молотов, због чега је касније оптужен, зато што Министарство иностраних послова, којим је он руководио, није "испољавало жељу за рјешавање тог питања", иако "су му давани одговарајући налози".

Даљи слијед догађаја дат је у посебном поглављу ове књиге. Лубурић је презентирао документа која је насловио "*Тајна њрејиска Хрушчов-Тит*". Прво писмо тајне преписке упутио је секретар ЦК КПСС Никита Хрушчов Централном комитету Савеза комуниста Југославије и Титу 22. јуна 1954. године, у коме се наводи да је ЦК КПСС дошао до закључка да "постоје извјесни услови за побољшање односа међу нашим земљама..." и успостављање контаката између партијских руководства. Опредјељење совјетског руководства да прво повуче потез у циљу зближавања било је условљено унутрашњом и међународном ситуацијом. Одговор Извршног комитета СКЈ услиједио је послје 53 дана, тј. 11. августа 1954, и то послје завршетка Бледске конференције и формирања Балканског савеза.

Југословенско руководство је инсистирало на постепености, прецизности, јасноћи у односима, водећи рачуна о међународној ситуацији и унутрашњем политичком и економском стању. Совјетски одговор је упућен 42 дана потом, 23. септембра, у коме се предлаже разговор о "важним питањима" спољне политике и идеолошком јединству: равноправности и немијешању, борби за мир, сарадњи са земљама које имају различите политичке системе итд. У писму се посебно апострофира од-

нос совјетске државе према дјелатности југословенске информбироовске емиграције, коју називају "Савез југословенских патриота" и истичу нецјелисходност "даљег настављања њихове дјелатности". На одговор југословенске стране опет се чекало дуго, до 16. новембра 1954. Тактизирање и једне и друге стране било је условљено, прије свега, међународном политичком ситуацијом. Тршћанска криза достигла је критичну тачку у октобру, што је утицало на однос Југославије према Западу и обликовању дугорочне "спољнополитичке линије"; Запад је прикључио Њемачку НАТО-у, а СССР је захтијевао да се одржи конфереција о европској безбједности. Расплет односа СССР-а и Запада могао је да буде на штету Југославије, која није жељела да се прикључи ни једној ни другој страни. У одговору југословенског руководства недвосмислено се истиче да је ријеч о крупним питањима економског и политичког карактера и међународним проблемима, а не "само о неким чисто партијским неслагањима". Зато оно предлаже да се спорна питања "разјасне и расчисте" у "директном личном контакту по државној линији на највишем нивоу". Прихватањем позива за разјашњавање спорова, Јосип Броз Тито инсистира да то не "буде на штету наше конструктивне и корисне сарадње са Западом, јер то не би било ни у интересу мира и стишавања међународне затегнутости".

Совјетска иницијатива за успостављање пријатељских односа доживљавана је у југословенском руководству као "најкрупнија пobjеда" по државној и идејној линији, пobjеда која је давала "пуну могућност да говоримо сасвим друкчије", како је Броз оцјењивао. У овој иницијативи Броз је видио могућност да се ослободи притиска америчке администрације која је, како су процјењивали у југословенској дипломатији, отишла "сувише далеко у препоручавању политике коју треба слиједити".

Брозов прагматизам, да у међународним односима не треба гајити "једностране односе" и сужавати политички маневарски простор, показивао је своју дјелотворност. Превазилажењем непријатељства са Совјетским Савезом и земљама "народне демократије" требало је да буде постигнут баланс у односима према западним земљама, како би се очувала самосталност и постигла међународна афирмација.

Југословенско државно руководство је прихватило разговоре о нормализацији односа са СССР-ом као социјалистичком земљом, водећи се принципом активне коегзистенције у међународним односима, али не и совјетски предлог о састанку највиших партијских представника ради отклањања неспоразума.

Данас има мишљења да је смјена Милована Ђиласа на Трећем пленуму ЦК СКЈ у јануару 1954. године, због тога што су његове "антимарксистичке, антилењинистичке ревизионистичке тежње..." имале за циљ ликвидацију СКЈ, била непосредни подстицај совјетској страни за рад на нормализацији односа са Југославијом. Такво је и мишљење приређивача ове збирке докумената Радоице Лубурића који је о овом питању објавио значајнију грађу.

Крајем 1954. престала је антијугословенска пропаганда социјалистичких држава, обустављено је излагање листова југословенске по-

литичке емиграције и престао рад емигрантских политичких организација у Совјетском Савезу и земљама Источне Европе.

Вијест о планираном сусрету југословенских и совјетских државних функционера објављена је 13. маја 1955. године и представљала је "једну од најзначајнијих у првим деценијама послје Другог свјетског рата". Мјесец дана прије њеног објављивања склопљен је Варшавски војни пакт (14. маја 1955) и потписан аустријски државни уговор.

Нормализација односа између Југославије и Совјетског Савеза извршена је сусретом влада на највишем нивоу у Београду 26. маја до 3. јуна 1955. У полемичкој и веома толерантној расправи доминирале су двије теме: међународна ситуација и југословенско-совјетски односи. Неслагања у приступу и, посебно, оцјенама о сукобу Југославије и земаља чланица Информбироа, са Совјетским Савезом на челу, била су бројна, али су међусобно уважавање и обострани интерес резултирали потписивањем "Београдске декларације" (2. јуна 1955), у којој су истакнути принципи на којима ће се убудуће заснивати односи између двију држава. Иако билатерални документ, Београдска декларација је имала шири значај јер су двије државе дефинисале основе за односе између социјалистичких држава уопште. Декларација је одбацила монолитизам као основни принцип јединства у међународном комунистичком покрету, замјењујући га начелом јединства у различитости.

Унапређењу југословенско-совјетских односа значајан подстрек дао је XX конгрес КПСС (фебруара 1956), који је, поред осталог, отворио процес дестаљинизације у Совјетском Савезу и другим социјалистичким земљама.

Титова посјета СССР-у (1-23. јуна 1956) била је још једна потврда нормализације односа. Смјена Молотова у мају 1956. са функције министра иностраних послова, уочи Титове посјете Москви, била је још један доказ ријешености совјетског руководства да се тјешње повеже с Југославијом, како би била укључена у совјетску политичку орбиту. У Декларацији која је том приликом потписана о односима и сарадњи између СКЈ и КПСС (Московска изјава) посебно је наглашена различитост путева у изградњи социјализма.

Политичко зближење и помирење остварено у сусретима у Београду и Москви није увијек ишло узлазном линијом - било је осцилација и разочарања, што је кулминирало у данима мађарске кризе у јесен 1956. године.

Објављена документа у овој књизи показују да је долазак совјетског руководства са Хрушчовом на челу у Београд на Западу оцјењиван као пораз Совјетског Савеза, што је у бити једностран приступ. Међутим, може се говорити о поразу стаљинизма, односно процесу који ће почети на XX конгресу КПСС. На Истоку су београдски разговори тумачени као пораз Запада, а успјех совјетске политике. Такве оцјене имале су превасходно пропагандни значај.

Присуство Југославије у високим сферама свјетске политике од 1948. године није посљедица само умјешности њене политике и дипломатије него и стицаја историјских околности. Велики раскол у комунистич-

ком поретку искористиле су САД и друге западне земље у својој конфронтацији са Источним блоком. Случај Југославије је показао да постоје могућности издвајања из Источног блока и негирања владајућег модела развоја у социјалистичкој заједници. Снажна политичка подршка и велика економска и војна помоћ Југославији биле су условљене интересима Запада, зато што је она (Југославија) постала полигон за дискредитовање Совјетског Савеза и његових трабаната у борби против "црвене опасности".

С друге стране, развој политичких прилика у СССР-у, од Стаљина до Хрушчова, као и политичка штета у комунистичком свијету која је проистекла из сукоба са Југославијом, довели су не само до нормализације односа са њом 1955. већ и до перманентног настојања лидера у Москви да је врате, у идеолошку породицу којој је, у основи, припадала, и са којом идеолошку врпцу никада није ни прекинула.

Чињеница је да је Југославија у сукобу са Коминформом успјела да сачува своју позицију суверене и самосталне државе и да се одупре совјетском хегемонизму. И после нормализације односа са Совјетским Савезом, југословенско руководство је остало досљедно својој политици да иде сопственим путем у изградњи социјализма. И у односу према Западу Југославија је, и поред добијања велике помоћи, успјела да сачува свој интегритет и самосталност. Она је, захваљујући свом специфичном положају и интересима земље, почела да игра активну међународну улогу у раздобљу кулминације "*хладног рата*", када је готово буквално био укинут спољнополитички суверенитет малих и средњих држава - чланица блокова. Међутим, велика историјска шанса створена сукобом 1948. није на прави начин искоришћена. Отклон од стаљинизма отварао је нове перспективе. Умјесто тога задржан је нешто измијењени "ауторитарни начин мишљења и дјеловања", што је једна од најтежих последица административно-командног система у друштвеној свијести.

Лубурићево прегнуће показује да, иако је архивска грађа најпозданије свједочанство о времену из кога потиче, није риједак случај да управо фундаментална документа задуго остану изван домаћа историјске науке и историчара. Такав случај био је и са документима о сукобу Стаљина и Тита, односно Југославије и СССР-а и земаља у његовој идеолошкој орбити, сукоб који је уздрмао не само комунистички свијет него и укупни свјетски поредак који се конституисао после Другог свјетског рата. Исто је и са документима после Стаљинове смрти, која се односе на помирење Југославије и Совјетског Савеза.

Након ширега прегледа историјских догађаја и сагледавања са више аспеката, након оптималне временске дистанце, научних резултата историјске науке и личног истраживачког искуства у бављењу овом темом, можемо рећи да је мр Радоица Лубурић на самом измаку 1999. године направио научни и издавачки подухват, објавивши дуго очекивану недостајућу тематску збирку докумената под насловом "*Помирење Југославије и СССР-а 1953-1955*".

Као тематска збирка докумената, ова књига представља својеврсни мали архив за велику историјску тему, која по својој дјелотворности

и посљедицама представља не само велики изазов него и још увијек не-ријешену енигму.

Са становишта композиције и форме књиге, Лубурић је, као одговоран, савјестан и искусан истраживач, збирку врло зналачки приредио и структурирао, повезавши је у чврсту цјелину, са прецизно одабраним насловом и утемељеним кратким предговором. У збирци су, како је већ наведено, објављена 392 "различита историјска извора" (издвојена из обиља сличне грађе) и прегледно структурирана у девет поглавља, која обухватају релевантне сегменте *помирења* као цјелине.

У генези великог историјског догађаја чворишно мјесто припада документима која се односе на Стаљинову смрт и борбу у совјетском врху за превласт у Кремљу. У оквиру овога поглавља приређивач је издвојио рад Југословенске информбироовске емиграције и нагласио судбински ударац који јој је нанијела смрт великог вође.

У склопу тих преломних дешавања и у Совјетском Савезу и у комунистичком свијету, посебно мјесто дато је документима која се односе на ликвидацију Лаврентија Павловича Берије.

Лубурић је засебно груписао документа која свједоче о првим наговјештајима совјетско-југословенског помирења, а засебно на нормализацију дипломатских односа.

Приређивач је у посебну тематску цјелину издвојио свједочанства о смјењивању Милована Ђиласа, једне од најзначајнијих личности у југословенском државном и политичком врху.

Као одличан познавалац ових догађаја и обиља архивске грађе о њима, он је посебно груписао документа која се односе на судбину југословенских политичких емиграната у Совјетском Савезу, у фази помирења двије сукобљене земље и владајуће партије.

Централно мјесто у збирци припало је тајној преписци Хрушчов-Тито, а документарну поенту представља долазак "Руса" у Београд, крајем маја 1955. године.

"Скривене стране" совјетско-југословенских односа послије великог раскола и период помирења, историјским изворима које садржи Лубурићева вриједна, добро осмишљена и зналачки конципирана Збирка, учињене су видљивим. Тиме ће очигледна празнина у историографији тога доба у многоме бити попуњена, а историјска слика комплетнија и цјеловитија.

Помирење Југославије и СССР-а било је прворазредни догађај у свијету, па није ни мало чудно што је изазвало бројна реаговања на Западу. Лубурић је вистрпено поступио, када је у овој збирци докумената посебну пажњу посветио управо тим реаговањима и рефлексјама југословенско-руског помирења.

Завршно поглавље ове вриједне збирке, најмање по обиму, посвећено је документима која свједоче како је, далеко од очију јавности, примљено, доживљавано, коментарисано и анализирано већ остварено помирење на обје стране, у најужем југословенском и совјетском врху.

Ова Збирка снажно освјетљава манифестације комунистичког покрета и међународних односа послије Другог свјетског рата.

"Помирење Југославије и СССР-а 1953-1955", тематска збирка докумената, јесте вриједно приређивачко остварење које заслужује свестранији научни приступ, једну скоро анатомску анализу и аналитичко-синтетичко уопштавање. С друге стране, упркос могућим примједбама које Лубурићу као и сваком приређивачу могу бити упућене, састављач ове збирке заслужује признање и похвале за укупни свој рад и допринос у замисли, обликовању, одговорности, савјесности, стручности, научној мјери и укусу, чак и на љепоти саме књиге.

Научно прегнуће Радоице Лубурића говори колико трагање за новим изворима и обогаћивање сазнања новим чињеницама доприноси научном промишљању прошлости, како би се на основу релевантне грађе спознало оно што се заиста догодило, *како и зашто* се десило.

Посебно мјесто у овој вриједној књизи представља "Фоторетроспектива помирења" у коме су презентиране добро одабране фотографије, факсимили неколико докумената и карикатура. На њима се могу пратити догађаји (који су тема ове књиге) у хронолошком слиједу, што књигу чини читљивијом и упечатљивијом. Многи фотоси увјерљивије "говоре" од писане ријечи. Књига садржи регистре личних и географских појмова. Љепотом књиге бавио се Бојан Поповић, а штампарске услуге извршила је реномирана штампарија "Обод" из Цетиња.

На крају рецимо и то да је ова тематска збирка докумената по много чему оригинално конципирана. Згуснути текст *Предговора* публикован је на српском, руском и енглеском језику. И преглед докумената, дат у форми и садржају регеста, такође је урађен на три језика.

"Лубурићева збирка" показује да трагање за новим изворима и обогаћивање сазнања новим чињеницама доприноси цјеловитијем научном промишљању прошлости, како би се на темељу релевантне грађе склопила пуна историјска истина. Управо ова збирка докумената је велики допринос томе.

Проф. др Чедомир М. ЛУЧИЋ*

СТВАРАЛАЦ КАО САМОИЗДАВАЧ

(Поводом три самостално објављене књиге проф. др Богумила Храбака: *Никшић до њочейка 19. вијека*, Београд 1997; *Фоча до краја 18. века*, Београд 1999. и *Подгорица до њочейка 19. вијека*, Београд 2000.)

У времену смо кад се на (донедавно "нашим") јужнословенским просторима претрпавамо разноврсним новосклопљеним (обично мистификаторским) наводно "научним сазнањима" и "открићима". У, безгранично циљној, политикантској жеђи иде се толико далеко да нам и идентитет прекрајају, освајајући нас бестидним лажолажјем.

Стога је данас ријетко (и право научно освјежење) добити књигу која припада реалкритичкој историјској школи. Овакво размишљање, сасвим разложно, наметнуло ми се кад су ми поклоњена три вриједна остварења познатог научника академика Богумила Храбака (с правом званог "Силос докумената") и кад обећах да ћу о њима писати. Ово тим више што је писац све три књиге (*Фоча*, *Никшић*, *Подгорица*) објавио у ауторској режији и тиражу од по 200 (за Никшић 300) примјерака.

Десило се (иако овај ажурни научник, вјероватно, то није имао на уму) да је тиме скренуо пажњу свима који се вежу за научни објективитет.

Отуда се и намећу нека, сасвим умјесна, питања. Зар је овај упорни (иначе њежног здравља) истраживач, чија радна енергија ни у 8. деценији не престаје, морао истраживати о својему круху? Зар је требало да од (ионако скромних) пензионих припадљености одваја да би књиге штампао?

Слиједио би наизглед чудан одговор: Јесте! И требало је! Морао је, јер припада оној генерацији научника (која већ тихо нестаје) чији је основни и први принцип: објективно сазнање и презентирање, па тек остало. Требало је, јер не припада онима који се држе девизе "Колико пара толико и музике". Научно сазнање његова је духовна храна, која га

* Аутор је научни сарадник у Историјском институту Црне Горе.

подстиче и охрабрује, а свако друго (посебно калкулантско) размишљање споредно му је.

Свјестан својих сазнајних вриједности, није порочан да би подлегао самореклами. Али, хтио или не, овим начином публиковања скренуо је пажњу на друштво које губи осјећај за праве научне творевине. На жалост, такве подухвате попада нам прашина, која ће се (кад некад буду објављени) *згуснути у тамну мрљу нашег саморекламерског ововремена*. Ко ли ће тада (адвокатски измишљајно) "бранити" овакве "поступке". Биће то, заиста, поуздано свједочанство о незрелости расуђивања. Сметале ове ријечи некоме или не, оне су незаобилазна реал-неминовност. Но, вратимо се научнику Храбаку и његовом остварењу сажетом у поменуте три књиге.

Да ми (макар и умишљајно) не би било пребацивано зашто о њима пишем приказ заједно, напомињем да је и то жеља њиховог писца. Не знам да ли је и при том имао намјеру да (у својој скромности) текстуални простор буде уштеђен. Но, било како било, и то је једна од његових вансеријских карактеристика. Мислим да за то има и основа, јер су књиге о поменутим насеобинама (варошима) писане уз коришћење исте научноистраживачке методологије. То је и пожељно и разумљиво кад се зна да се аутор определио за едициони циклус насеља, те се можемо понадати и новим сличним подухватима.

Никшић је прва књига из ове серије и већ је стекла репутацију у научним круговима. Пошто је о њој веома похвално писано, осврнућемо се укратко. Овдје је научни замах писца дошао до пуног изражаја, што потврђује да је имао далеко више података. То је и разумљиво кад се зна да је (још од антике) овај крај био и транзитно ефективан и привредно интересантан. Овуда (преко Андербе) каравански пут је повезивао приморје Јадрана и од Епидауруса (Травунијом и даље уз Требишњицу) водио за долину Зете и Скадарску котлину. Тјеснацем Дуге везивао се за гатачки крај. Планински склоп сјевера давао је Никшићу посредничко обиљежје у привређивању током српског средњовјековља, а слично је остао и у добу кад је био спона херцеговачких кадилука. Стога је нормално да је за ово насеље коришћен шири библиографски материјал. Пратећи садржајни ток, уочљиво је да је иза првог поглавља (Никшићки терен у античком и постантичком добу) аутор у другом (Оногошт и Никшићи од раног средњег до пред крај 16. века) почео да се стваралачки загријава. Пошто се осврнуо на средњовјековље до турских освајања, а затим и у њиховом добу, размахнуо се приликом излагања везаног за ослободилачку борбу Никшића од Грдановог устанка до краја Морејског рата (1595-1699. године). Овдје је темпорално изнесен низ врло занимљивих података на основу којих се види колико је поменуто стогодиште било бременито разним збивањима која нијесу могла мимоићи Никшић ни као раскрсно средиште ни као градску утврду. У четвртој глави обрађен је Оногошт и племе Никшићи током 18. вијека. На крају (у петом поглављу) дат је осврт на прилике никшићког краја током 16, 17. и 18. вијека. На крају су додаток и скраћенице. Књигу је посветио свом дугогодишњем сараднику и пријатељу Глигору Станојевићу.

Фоча је друга књига из ове серије. Садржи десет поглавља, што даје пуну прегледност ове вароши до краја 18. вијека. Обрађена тематика везана је за: географски положај и развитак насеља, древну прошлост Фоче, Фочу у средњем вијеку (опште прилике, задуживања у Дубровнику, привредну дјелатност, Дубровчане у Фочи током средњег вијека и рад власти у томе периоду), затим се обрађује Фоча у првом добу османлијске управе (1465-1550), гдје су приказане производња, размјена и опште управно-правне прилике. Поглавље: Фоча у зрелом добу османлијске владавине, тиче се, сем општих прилика, и осврта странаца и пословних веза, да би се (у шестом поглављу) прешло на улогу овог насеља у 18. вијеку. Наредни дио везује се за комерцијална питања. Такође, посебно је обрађен осврт на елементарне непогоде (кугу), док је у деветом поглављу приказано културно-просвјетно стање у овом средишту. Урбана позиција Фоче дата је у десетом, последњем поглављу. Извори и литература нијесу навођени посебно, већ у пратећем дијелу текста, тј. фус-нотама. На крају су дате скраћенице. Књигу је посветио рано преминулом пријатељу и сараднику Вуку Винаверу, што, као и у осталим случајевима, открива емоционалну страну овог научника, који своје научноистраживачке саборце не заборавља. У циљу, како исправно закључује, да доприне се обавези историјске науке "да нашу историографију приближи правцима историјског сазнања водећих европских земаља", зрело констатује да се "разбијањем заједничке" југословенске државе нијесу ријешили национални проблеми, те да "поједине нације трпе тешке ударе од великог несавесног и незналачког света". Отуда је обрада прошлости са више аспеката (и посебно на локалним примјерима) често разрађена "порука савремености". Управо, на основу тога се и врши подучавање да изолационизам не иде у прилог ничијем напретку. Писац је тако ово дјело учинио не само корисним за научне кругове већ и веома поучним за све који желе да, на темељима објективне а критичке стварности, разбијају машталачко-тенденциозне илузије које нијесу никакав прави пут (не само у науци него ни у политици), већ обично срљање и губљење у сопственом незналачком талогу. За научника овог калибра "још је смешније кад неки босански медијеисти покушавају да буду 'модерни', па без специфичних статистичких вариабли, истресају из рукава процене о бројно знатном становништву босанских 'градова' пре средине 15. века", тим више што "неки пак налазе исте самоуправне тенденције таквих назови градова као у Западној Европи". Доводећи тако ред ствари на право мјесто, аутор значај Фоче узима од почетка 16. столећа, тј. кад је почео процес веће оријентално-турске урбанизације. Подводећи под критички суд досадашња (често површна писања) већине турских биљежника (па и Евлије Челебије) аутор је, у неку руку, дао и смјернице како треба радити на студијама локалне опције да би се уклопиле у мозаички склоп ширег историографског опсега. Тиме је показао зналачку пуноћу и на серијском прилазу оваквим научним изазовима, о чему, на ограниченом простору, писцу ових редака није лако направити свеобухватан приказ.

И приликом проучавања Подгорице овај научник је уложио непроцјењиви труд како би досегао и одгонетнуо бројне нејасноће из даљ-

них еона тога насеља. Међутим, и поред тако познате научне репутације, овдје није (што је и разумљиво) могао имати пуни замах на какав је, током рада, научио. Главни и једини разлог је: недостатак историјских извора. То објашњава чињеницом да је ова варошица "својим географским положајем остајала по страни регистратурама приморских градова". Другим ријечима, дуго је била мање важна (или скоро и неважна) насеобина, посебно у ширем транзитно-трговинском промету, да би се по главнијим архивским центрима сачували релевантни историјски извори. Прихватајући се ове теме, ипак није насјео на мистификационе понуде низа самозваних (особито "самоувјерених") тзв. "свезналица" (који нуде "све", а у ствари само празнину). Остао је на научном нивоу какав се и могао очекивати. Ако је и наводио неке од таквих "доказа", није се одао лабилности да стоји иза њих, а неријетко их је стављао као материјал сумњиве провенијенције, зато ће и многи од таквих "истраживача" пронаћи себе те (ако теже научној мисли) из тога извући поуку да "факта из рукава" не воде ничему. Напротив, више одвлаче у недоумице и кошмар. Читајући књигу стиче се утисак да је у њој "исцијеђено" што се могло у постојећим околностима. Методолошки приступ био је, наравно, исти као у претходном случају. У првој (изворном грађом оскудној) глави дата су нека занимљива размишљања о Зети као насељу на ушћу Рибнице. Она иницирају на даље научно (а не измишљајно) проучавање. Иза тога су описивана политичка збивања и привреда Подгорице у 14. и 15. вијеку. И овдје се увиђа недостатак грађе, но, и поред тога, обрађивани су општи животни услови у оквиру тимарског система са освртом на етно-вјерски састав. Четврти дио књиге приказује Подгорицу у опсегу привредно-трговинских и политичких збивања током 17. вијека. Приближно иста тематика обрађивана је и у поглављу: Подгорица у 18. вијеку. Ту је истакнут и одјек кључних и пресудних догађања везаних за историју Црне Горе и Брда (ван чијег склопа је било ово насеље). Обрађујући ту етапу аутор се није ограничио само на крај поменутог стољећа, већ (што је и разумљиво) наставља да континуитетно везује збивања у временској размеђи од 1797. године (и пада Млетачке Републике) до Наполеоновог краха 1814. године. Хигијенско-здравствене прилике обрадио је у посљедњем (шестом) поглављу. Литература и извори навођени су током излагања (у фус-нотама), а на крају су дата значења скраћеница. По инертном обичају књигу је посветио колеги и пријатељу Новици Ракочевићу, иначе, до краја живота, поузданом сљедбенику критичке историјске мисли и његовом претходнику Николи Шкеровићу, писцу монографије о Подгорици.

Најзад, за очекивати је да писац ове серије насеља настави (као што и најављује), чиме ће наука сигурно добити, а надајмо се да ће се и издавачи присјетити те преузети материјалну страну и ангажман око објављивања. За претпоставити је да овакав труд неће остати незапажен. Уз честитке аутору очекујемо нове подухвате.

ПОЛЕМИКЕ

Милија СТАНИШИЋ*

НЕИСТИНЕ И ЗАБЛУДЕ

У првој половини 2000. године Милинко Маројевић (М.М.) објавио је у приватном издању књигу *Истине и заблуде* - Сјећања и документи о НОР-у у Црној Гори. У првој реченици књиге аутор казује: "Рукопис који је пред читаоцима инспирисан је двјема књигама Милије Станишића посвећеним црногорским кадровима у Народноослободилачком рату у Црној Гори". Из цјелокупног садржаја и начина обраде текста видно је да су циљ књиге и стварна намјера њеног аутора били: 1) да се моји радови о НОР-у обезвриједе и омаловаже, и да се као историчар дискредитујем; 2) да се подрије и окаља мој морални интегритет; 3) да се обрачуна са истакнутим умрлим револуционарима Војом и Василијем Чилом Ковачевићем, и са Војином Николићем.

Немам намјеру да се са М. Маројевићем спорим јер је он, колико нам је познато, прије објављивања ове књиге написао о НОР-у само један чланак, под насловом *Самостјална чети Никшићког одреда на територији Дурмићорског одреда од 25. XII 1941. до 20. I 1942. године*. Али, његова књига је књига преплављена нетачностима, неистинама, неодрживим судовима и личним увредама, па сам се сматрао интелектуално и морално обавезним да браним истину од ње.

I

Док сам у послеријатном периоду службовао у ЈНА интензивно сам се бавио војно-територијским радом: објавио сам двије књиге и тридесет прилога у војним часописима, који су наишли на широк одјек у војним круговима. Одласком из армије 1967. године, на сопствени захтјев, оријентисао сам се на изучавање и обраду НОР-а, и међуратног југословенског револуционарног покрета. Најприје сам објавио дјело *КПЈ у изградњи оружаних снага револуције* (1973); издавач је био Војноиздавачки завод а рецензенти Перо Морача, директор Института за савремену

* Аутор је генерал потпуковник у пензији, Београд.

историју, и војни писци генерали Бранко Боројевић и Вељко Миладиновић. У периоду 1980-1988. године, у издању Центра за марксистичко образовање Никшић, објављена је моја трилогија *Токови револуције у Црној Гори* - Зборник радова који су највећим дијелом објављени у Историјским записима. Књуга I добила је Тринаестојулску награду, а рецензент жирија за награду био је др Бранко Петрановић. Трилогија је добила награду "Четврти јули". Објављена ми је 1984. године књига *Кадрови револуције - Црногорци на руководећим дужностима у НОР-у народа и народности Југославије (1941-1945)*, издавачи: Историјски институт СР Црне Горе, НИО "Побједа" и Марксистички центар ЦК СК Црне Горе, рецензенти историчар Мишо Лековић и др. Радоје Пајовић. Године 1995. објављена ми је књига *Руководећи кадрови народноослободилачке борбе у Црној Гори 1941-1945*, издавачи: Историјски институт Црне Горе и Војноисторијски институт Војске Југославије, рецензенти др Ђуро Вујовић, др Радоје Пајовић. А 1999. године изашла ми је из штампе књига *Стиратегијске веришкале Народноослободилачког рата Југославије 1941-1945*, издавач Институт за савремену историју, рецензенти др Душан Живковић, др Петар Качавенда.

М. Маројевић у уводном дијелу књиге, *Критички осврт* (стр. 9-53), негативно је оцијенио све три моје последње књиге. Ево његових главних квалификатива о мени као писцу и о мојим радовима:

- Станишић је крајње некритичан писац (11);
- да је грађа на којој се темеље његови радови траљаво (!) сакупљена и да је "избор података о чињеницама произвољан и лишен јасних и чврстих критеријума" (11);
- да моје двије књиге о кадровима "замагљују реалне историјске токове и сложене друштвено-политичке процесе" (11);
- да у погледу метода моје књиге "представљају образац празне сколастике, марксистичке вербалистике сиромашног језика и стереотипног бирократског стла" (11);
- да "Станишић није изградио критички однос према улози личности у историјским процесима" (12);
- да је Станишић био и остао вјеран уљепшавању историјских појава и догађаја о којима пише (12);
- да је "Станишић оптерећен болшевизмом" (22) и да је "љеви-чарски догматичар" (33).

На крају свог уводног Одјелка негативно оцјењује и моју најновију књигу *Стиратегијске веришкале*, која, у ствари, представља синтезу мојих погледа о НОР-у: тврди да се у њој примјењује "слична методологија" као и у двијема књигама о кадровима; да су "и у њој присутни познати ауторови стереотипи, погрешни закључци и превиди када је ријеч о чињеницама" (53).

Исказујући негативне и нихилистичке оцјене о мојим радовима, М. М. је пренебрегао и "заборавио" чињеницу да је стручна и читалачка јавност, посебно у Црној Гори, добро упозната са мојим радовима о НОР-у и револуцији. Познато јој је да сам у првом реду истраживао и обрађивао оне осјетљиве и "вруће" теме које дуже времена нијесу биле у

центру пажње историографије, и које су заобилажене. Познато јој је и то, да сам у обради тих тема одступао од догматских схема, и да сам се без устручавања супротстављао оним ставовима и оцјенама "званичне историје" који нијесу могли да издрже пробу научних критеријума.

II

Истражујући 1967-1980. године токове и процесе НОР-а уочио сам да је историографија запостављала кадровску компоненту, која је, иначе, све вријеме рата имала стратегијски друштвени значај. Ова појава је била нарочито изражена у Црној Гори, која је, у ствари, представљала јединствен каровски феномен: премда је 1941. године бројала свега 2,4% становника Југославије, њени бројни политички и војни кадрови учествовали су на значајним дужностима широм земље.¹ Та појава је, наравно, морала привући пажњу науке. Сматрао сам да улогу Црне Горе у НОБ није могућно објективно сагледати и вредновати уколико се не узме у обзир, и не разјасни, њена кадровска компонента. На другој страни, било је неопходно да се трајно обиљежи удио и улога тих кадрова.

Чим је моја књига *Кадрови револуције* угледала свјетлост дана, поједини политичари из Србије и Босне и Херцеговине покушали су да је прогласе "националистичком" јер она, наводно, уздиже Црногорце изнад осталих народа Југославије и мути њихове међусобне односе. Али, историјска струка није прихватила такво вредновање јер је стајала на гледишту да је у историографији цјелисходно писати о свакој теми за чијом обрадом постоји друштвена и научна потреба, примјенивши, разумије се, научну методологију. И ево данас, петнаестак година касније, јавља се М.М. са сличном тезом, казујући: "Чему онда хиперболизација учешћа Црногораца на руководећим дужностима у НОР-у народа и народности Југославије?" (12). Међутим, ја нијесам ни једном једином ријечју хвалио те кадрове, него сам наводио истините податке о њиховим дужностима, и о времену кад су их обављали. Они, као кадрови КПЈ, нијесу одлазили у друге крајеве по сопственој вољи, нити их је тамо слало црногорско руководство НОП-а, него су их упућивали ЦК КПЈ и Врховни штаб са задатком да допринесу размаху НОБ и да јачају здруживање југословенских народа.

У конципирању књиге централно је питање било: које руководиоце (којег нивоа) уврстити у њене редове. О томе сам у предговору казао: "У почетку сам имао намјеру да у њу уврстим руководиоце који су у НОР-у били у командама чета, оне на дужностима замјеника команданта батаљона, као и све оне који су обављали ниже дужности у штабовима. Међутим, у току рада сам се увјерио да нијесам у могућности да сакупим податке о свима њима и од те намјере морао сам одустати. Жалим за тим, јер су ови кадрови такође одиграли важну улогу". Стога сам био принуђен да у књигу уврстим руководиоце из војске на вишим дужнос-

¹ Око 1.000 руководилица обављало је преко 1.100 политичких дужности и око 950 војних.

тима, и партијско-политичке раднике на терену од среског (мјесног) комитета КПЈ па навише. Само за прву годину НОР-а уврштени су чланови команди чета и секретари ћелија КПЈ, јер су те функције у то вријеме биле веома значајне. Сличних мјерила, придржавао сам се и у књизи *Руководећи кадрови НОБ у Црној Гори*, јер се није располагало са подацима за ниже органе власти и за нижа руководства СКОЈ-а и АФЖ. И поред тога што су ови критеријуми у обје моје књиге јасно назначени и објашњени, М. М. у својој књизи на неколико мјеста ми замјера што нијесам обрадио и ниже кадрове. Није се обазирао на моја објашњења: главно му је било да изрекне што више замјерки мојим књигама.

У изради књига о кадровима, у тај пионирски подухват, уложио сам десетак година интензивног рада. Савлађујући многобројне и разноврсне тешкоће, поткрали су ми се, природно је, извјесни пропусти и грешке. Свјестан тога, наставио сам са истраживањем, па сам у Историјским записима 4/1996. објавио *Дојуне и исправке* за обје књиге (55 личности). Па и у књизи М. М. има неколико оправданих примједби, које прихватам. Никад нијесам имао илузије да су моји писани радови беспрекорни, и увијек ме је занимала критичарска мисао о њима.

III

Кадровска политика (цјеловит систем одабирања, изградње и размјештај кадрова) у сваком је рату у највећој мјери условљена и предодређена његовим циљем и карактером. Аутор књиге *Истине и заблуде*, испоставило се, није схватио карактер и циљ НОР-а, и погрешно их је приказао.

Мајско (земаљско) савјетовање КПЈ у Загребу, петнаестак дана после слома Краљевине Југославије у априлском рату, поставило је темеље ратној политици КПЈ. На њему је констатовано и закључено да постоје повољни услови за вођење оружане борбе против окупатора и за друштвени преображај. На тим основама је изграђивана стратегија НОБ. Борба против окупатора била је неодложан и најпречи задатак, коју је требало водити на широкој патриотској платформи. Истовремено, народу је отворена перспектива да учешћем у ослободилачком антифашистичком рату промијени ранији друштвени и државни облик владавине, са којим је био незадовољан. То својеврсно јединство (симбиоза) борбе за национално и социјално ослобођење Ј. Б. Тито је исказао ријечима: "Ослободилачка борба не би била тако упорна и тако успјешна, када народи Југославије не би у њој видјели, осим побједе над фашизмом, и побједу над оним што је било за прошлих режима."² Дакле, социјални циљеви борбе израсли су из потреба друштва.

Скоро сви југословенски историчари, као и политиколози и социолози који су изучавали НОР, стали су на становиште да је у Југославији 1941-1945. године у склопу ослободилачког антифашистичког рата изведена и револуција; једни су је називали "социјалистичком" а други

² Пролетер, децембар 1942.

"народном". На тим позицијама и ја сам стајао у свим својим радовима.

М. Маројевић у својој књизи не признаје да је у Југославији 1941-1945. године вођена борба за социјално ослобођење. Ни једном ријечју не помиње југословенску револуцију, а од ријечи "револуција" плаши се као од живе ватре! Он сматра "да је НОБ, по свом основном бићу, била борба за национално ослобођење" (32). А на стр. 41 казује: "Борба против окупатора и његових сарадника... не може се посматрати и проглашавати као 'грађанска' или 'социјалистичка' револуција".

Полазећи са таквих теоријских позиција, дрвљем и камењем се обрушио на *Принцип јачања класне основе* кадровске политике, чији сам значај видно истакао међу пет кадровских принципа КПЈ у НОР-у, који су осмишљавали и усмјеравали вођење кадровске политике. Његово је схватање да у кадровској политици НОП-а нема класних елемената. Међутим, цјелокупна ратна кадровска пракса то демантује.

КПЈ, конституенс и предводник НОП-а, имала је у рукама кадровску политику у свим његовим структурама. Она је била саставни и неодвојиви дио њене руководеће улоге у НОБ-у, и средство за остварење ратних циљева. КПЈ је полазила са теоријско-филозофске основе да су и мали народи кадри да воде успјешну борбу против освајача, и да људски фактор има одлучујућу улогу у свенародном рату. Стога се кадровска политика од првог дана устанка заснивала на општем стратегијском курсу НОП-а, да се у борбу против окупатора укључе најшири слојеви народа, истински патриоти. Њена суштина била је: да се пробуде за претани стваралачки потенцијали народа; да се руководећи кадрови стварају од грађана и војника који активно учествују у борби; да су оданост циљевима борбе и личне способности главна мјерила за уздизање кадрова; да свим учесницима покрета треба пружити подједнаку шансу да испоље своје квалитете. У оквиру таквог концепта, у одабирању и изградњи кадрова посебна је пажња поклањана уздизању на руководеће положаје људи из угњетених класа и слојева, због њихове привржености НОБ-у и да би у својим срединама ефикасније покретали и мобилисали људе у борбу. Такав курс је уродио плодом, што је видно на примјеру оружаних снага: у њима је крајем рата од укупног броја старешинског кадра било око 62% радника и сељака.³ При уздизању и размјештају они су имали предност у односу на људе из других друштвених групација, наравно, ако нијесу заостајали за њима.

Класна суштина је била видна и у васпитном систему НОП-а. Марксистичка теорија била је његова идеолошка основа, заједно и упоредо са патриотско-ослободилачком. У организацијама КПЈ и СКОЈ-а - које су биле главна кадровска изворишта - интензивно је провођено идеолошко образовање, првенствено усмјерено на изградњу класне свијести. На свим политичким и војним курсевима и школама посвећивана је особита пажња револуционарној марксистичкој теорији. Све је то чињено због тога што се сматрало, како је истицао генерални секретар КПЈ

³ Милија Станишић, *КПЈ у изградњи оружаних снага револуције 1941-1945*, Београд 1973, стр. 385.

Тито, да је "познавање марксизма-лењинизма за нас најјаче оружје у данашњој борби".⁴

На моју тврдњу да су устаници од првог дана широм земље рушили апарат старе власти, који се био ставио у службу окупатора - а то је историјска истина - М. М. казује: "Значи ли то да су устаници и сами били у служби окупатора, подупирући практичну релаизацију указа италијанског краља од 18. маја 1941. године, којим се укидају управно-административне установе Краљевине Југославије, спроводи анексија и окупација Црне Горе..." (40). Ово је, одиста, апсурдна тврдња коју нико до днас није успио "измислити"!

Осврћући се на утицај "љевичарења" на кадровску политику (13 и 14) М. М. исказује мисао да је црногорски кадар због љевичарења "умјесто да буде ражалован био унапређиван на више дужности у партизанским јединицама у Босни, Хрватској, Македонији и Словенији", па затим наставља да слање тих кадрова "не оправдава (бар не у цјелости) ондашњу кадровску политику". Срећом, ондашњи ЦК КПЈ и Врховни штаб не бјеху данашње памети М. Маројевића, па нијесу тада извршили масакр црногорских кадрова. Умјесто тога, смијењен је Покрајински комитет КПЈ и Главни штаб за Црну Гору и Боку. Централни комитет је упутио *Ойворено писмо* свим организацијама и члановима КПЈ Црне Горе и Боке, које су црногорски кадрови прихватили са увјерењем да су гријешили, и са психичким олакшањем. Остали су на руководећим дужностима, а знатан број њих је ускоро унапређиван на више дужности. ЦК КПЈ и ВШ су имали пуно повјерење у црногорске кадрове, у њихову оданост и способност, а ратна пракса је потврдила исправност таквог става.

IV

У својој књизи М. М. често прави екскурзије, скаче с теме на тему, а о значајним догађајима и личностима олако и недокументовано изриче своје судове. Говорећи на стр. 108, 147, 164 о стању у врху КПЈ после хапшења генералног секретара Милана Горкића (Јосип Чижински) 1937. године, написао је: "Тада су дошле до изражаја борбе између двије струје односно фракције. На челу једне је био Јосип Броз, а на челу друге Петко Милетић", и да је то била "најгрубља фракцијска борба". Читалац пред оваквим тврдњама остаје у недоумици и мора се упитати: Која је то фракција коју је Тито предводио? Какве су политичке програме имале фракције? Како је Тито дошао на чело "фракције"? Да ли је Тито фракционаш?

Јосип Броз је видно ступио на југословенску комунистичку сцену 1928. године на Осмој партијској конференцији Загреба, супротстављајући се као орг. секретар Мјесног комитета ставовима и "десне" и "лијеве" фракције у КПЈ. После петогодишње робије постао је 1934. године члан Политбироа ЦК КПЈ, и углед му је на тој функцији непре-

⁴ Ј. Б. Тито, *Народноослободилачка борба и организационо њишање наше Партије*, Говори и чланци, Загреб 1959, стр. 56.

кидно растао. Централни комитет, уз сагласност Коминтерне, донио је 1936. године одлуку да своје сједиште пренесе у земљу, изузев Горкића који је требало да остане у Паризу. Извршење тог задатка повјерено је Брозу, који је дјеловао у земљи на стварању политичких и организацијских услова за повратак ЦК у Југославију - изближе се упознавајући са ситуацијом у земљи и са руководећим комунистима на терену. Поред хапшења Горкића, ухапшен је и већи број истакнутих југословенских комуниста који су живјели у Совјетском Савезу. Криза у вођству КПЈ се продубила и постављало се питање ко ће замијенити Горкића. Чланови ЦК Иван Марић и Лабуд Кусовац повезали су се са Петком Милетићем на робији, са намјером да њега доведу на чело КПЈ. Информисан о овоме, Тито одлази из земље у Париз и од краја 1937. године фактички преузима руковођење Централним комитетом, без овлашћења Коминтерне. Пошто је консолидовао стање у органима ЦК у Паризу, враћа се у земљу и у мају 1938. формира Привремено руководство КПЈ, не тражећи одобрење од Коминтерне. Премда оно формално није имало статус ЦК, у ствари је дјеловало у тој функцији. Своје дјеловање заснивало је на јасном програму и политичкој платформи: очувати и учврстити јединство КПЈ; истрајати на стратегијском курсу јачања Народног фронта у Југославији; одлучно стати у одбрану земље од фашистичке агресије; КПЈ финансијски осамосталити. Дакле, нетачна је тврдња М. М. да Тито тада није имао "платформу, односно програм" (151).

Тачна је његова констатација да је Петко Милетић био угледан и заслужан комунистички руководиоца. Али нетачна је тврдња на стр. 108 да је "за вријеме његовог руковођења Партија обновила и изградила ставове о свим основним питањима - националном, синдикалном, омладинском, сељачком". Знано је, изградња ставова по тим стратегијским питањима услиједила је у периоду 1934-1936. године, а Милетић је прије тога времена утамничен, као члан Политбироа.

Тито се у борби за очување јединства КПЈ ослонио на подршку националних (покрајинских) руководстава и партијске базе, а добио је подршку и од југословенских добровољаца - шпанских бораца интернираних у Француску. Својим успјесима 1937. и 1938. године задобио је повјерење Извршног комитета Коминтерне, који се прилично дуго двоумио да ли да га подржи. Почетком 1939. године добио је коначно мандат да може да дјелује са овлашћењима КИ. Радећи прагматично и поступно, одржао је јуна 1939. у Словенији земаљско партијско савјетовање, које је прихватило и подржало дотадашњу његову дјелатност. У слиједећој фази, одржане су покрајинске партијске конференције. А октобра 1940, уз одобрење КИ, одржана је Пета земаљска конференција, на којој је изабран Централни комитет а Тито за генералног секретара.

Спречавање разбуктавања фракцијске борбе и учвршћење јединства КПЈ имало је судбоносан значај за крупне наступајуће догађаје пред којима је она стајала. Тиме је и отклоњена опасност да Коминтерна распусти КПЈ, као што је у то доба распустила КП Пољске, што је за ову имало катастрофалне политичке посљедице (показало се то у Другом свјетском рату).

Ако се стварни ток историјског догађања упореди са тврдњама М. М. да је Тито био "фракционаш" - и ако се узме у обзир прозирна намјера М. М. да кроз текст своје књиге Тита учини одговорним за смрт Мустафе Голубића и Ивана Милутиновића (премда то казује "увијено") - онда је видно да се његове тврдње објективно придружују арсеналу оних снага које у потоње вријеме на сваки начин настоје да обезвриједе и сатру улогу ове значајне историјске личности, и да је историјски дискредитују.

У књизи *Истине и заблуде* казује се и о истакнутом југословенском револуционару Ивану Милутиновићу. Одређујући му мјесто и улогу у унутарпартијском сукобу, речено је да је био "присталица Петка Милетића што је до краја живота остао" (160). А на страни 173 написано је да је Иван био "носилац струје Петка Милетића у Црној Гори"(!?). Колико нам је познато, до данас није објављен документ који би указивао да је Иван до краја живота био присталица Петков. Међутим, о томе се може поуздано судити на основу његове дјелатности од изласка са робије (1938. г) па до погибије на Дунаву 23. октобра 1944.

Петко Милетић је уживао велики углед међу комунистима-робијашима у сремскомитровачком казненом заводу: као члан Политбироа ЦК КПЈ са свршеном партијском школом у Москви; секретар партијског комитета Казнионе, који је имао крупне заслуге за извојевање права политичких затвореника у тој чувеној робијашници. Био је ауторитет и за И. Милутиновића. То је видно из његовог писма Централном комитету фебруара 1938. прије изласка са робије (под псеудонимом "Пиперски"), у којем је речено: "Тачно је да је он (Шепо, Петко Милетић - М. С.) доста гријешео" (не каже у чему), па потом истиче да Шепо има "највећу заслугу" за извојевање права које су политички затвореници добили у Сремској Митровици, и да је он "најбољи друг". Позивајући се на ово писмо, М. М. тврди да у њему стоји "да је Петко на полицији признао само оно што су други већ на полицији причали па није имало потребе да то пориче" (160). Међутим, у том писму, чију копију посједујем, те реченице уопште нема! Ето, таква је акрибичност М. М.-а.

Кад је изашао са робије, Милутиновић се могао шире обавијестити о стању у врху КПЈ, па се убрзо определио да подржи курс Привременог руководства, на челу са Титом. Ускоро је постао и члан тог руководства. Тито му је повјерио задатак да припреми Осму покрајинску конференцију КПЈ за Црну Гору (одржана августа 1940), и да рашчишћава тамошњу "петковштину". А зар би му дао тај задатак да је Иван био тада "Петковац". Иван је са Титом био делегат КПЈ на VI конференцији СКОЈ-а септембра 1940. На Петој земаљској конференцији КПЈ, октобра 1940, поднио је реферат "Аграрно и сељачко питање", био је члан њеног Предсједништва и изабран је за члана Политбироа. Као делегат ЦК учествовао је крајем године на Шестој покрајинској конференцији КПЈ за Србију.

Иван је у НОР-у све вријеме био у највишем партијском, политичком и војном руководству НОП-а, обављајући низ одговорних дужности, и имао је чин генерал-лајтнанта. Био је један од најближих Тито-

вих сарадника, чувао је Титов ауторитет и дисциплиновано је извршавао његова упутства и наређења.

Пишући о Милутиновићу, М. М. није могао без пикантерија и сензација. На страници 161, у свом стилу "рекла-казала", наводи: "Према непоузданим изворима сматра се да је Иван пошао за Београд (из Зрењанина - М. С.) по директиви из СССР-а, да би предахитрио Тита и формирао владу после ослобођења Београда". Цјелокупан ток успостављања и јачања ратног савезништва НОП-а Југославије и СССР-а оповргава ову чудновату тврдњу. А приликом Титовог боравка у Москви крајем септембра 1944. совјетско руководство исказало му је високо признање и са њим је утаничило низ политичких и војних договора. У НОП-у је Тито у рукама чврсто држао сву политичку и војну власт, па је било нереално да неко из његове најближе околине тада руши и преузима његове позиције.

Све наведене чињенице указују на неодрживост тврдње да је Иван Милутиновић до краја живота остао присталица Петка Милетића. А та тврдња, у ствари, крњи углед и умањује улогу ове значајне личности.

V

Књига М. М. врви од нетачности, неистинитости и превида. Навешћемо неколико таквих примјера.

- Нетачна је његова тврдња (19) да је пакт о ненападању између Њемачке и СССР-а склопљен 23. септембра 1939, дакле после избијања II свјетског рата. Он је склопљен уочи тог рата, 23. августа;

- није тачна тврдња да у КПЈ све до средине 1943. године нијесу постојали срески комитети већ само мјесни (178). Обиље чињеница то демантује;⁵

- нетачна је тврдња да је крајем новембра 1941. у оквиру партизанске војске постојала и Добровољачка војска (43); она је формирана тек у јануару 1942. године;

- неистинита је тврдња да сам обим биографија одређивао према личним симпатијама (34), да сам Божу Лазаревићу дао свега два реда (дао сам му деветнаест), да сам Ђоку Пајковићу дао једанаест редова (дао сам му двадесет три); нетачно је и то што казује да "оваквих примјера има на претек";

- неистинита је тврдња да се "Станишић не осврће ни на савјетовање КПЈ одржано почетком маја 1941" (20). Имајући у виду значај овог догађаја, у својој књизи *Руководећи кадрови* казао сам све што је било потешно, полазећи од карактера књиге;

- није тачна тврдња да нијесам имао чврсте критеријуме у разврставању појединаца у напредном студентском покрету (38). Разврстао сам их у три групе: у првој су организатори покрета (њих двадесетак),

⁵ Видјети. *Историја СКЈ*, Београд 1985 - Др Венцаслав Глишић, *КПЈ у Србији 1941-1945*, књ. 1. Београд 1975, стр. 31-36 - Душан Лукач, *Устјанак у Босанској крајини* Београд 1967 - *Херцеговина у народноослободилачкој борби*, Београд 1961.

друге сам назвао "активисти" и у њих сам убројио све чланове КПЈ и неколицину оних који нијесу били чланови Партије али су активно дјеловали у студентском покрету (међу њима је био и Милинко Маројевић), а у трећој групи су они који су били мање активни и које сам назвао "припадници покрета";

- премда је став М. М. о сукобу КПЈ и Информбироа објективан, није вјерно приказао мој поступак назначавања који су појединци били информбировци а који нијесу (37). Од око 90 руководилаца из књиге *Кадрови револуције* који су се изјашњавали за Информбиро назначио сам у фуснотама само њих 12: оне који су емигрирали и оне који су погинули или ухваћени на граници. А у књизи *Руководећи кадрови* тих назнака нема ни за једнога;

- нетачно је да је Даница Мариновић марта 1941. била секретар Мјесног (Среског) комитета СКОЈ-а Цетиње, па је на основу те функције постала члан Мјесног (Среског) комитета КПЈ Цетиње (144). У својој писаној изјави овом аутору она тврди да је првих дана јануара именована за члана Среског комитета КПЈ и да никад није била секретар скојевске организације (живи у Београду);

- критикујући податке које сам унио у биографију Влада Божовића (84) М. М. се позива на документа 19, 27 и 30 из Зборника НОР, т. III, књ. 1, али Божовић се не помиње ни у једном од њих (ето његове акрибичности);

- нетачна је тврдња да је Милинко Маројевић био замјеник комесара Жупског батаљона на дан његовог формирања (153), јер у првој половини новембра 1941. ни у једној јединици Никшичког НОП одреда није постојала функција замјеника комесара батаљона и замјеника комесара чете;

- није тачно да је Микоња Костић био комесар Горњожупске чете на дан формирања батаљона. Он је после априлског рата био дуже времена партијски "заобиђен" и упућен је на Пљевља као борац.⁶

Књига М. М. обилује и крупним противурјечјима: о истој ствари се на једном мјесту говори једно а на другом друго, па аутор ускоче сам себи у уста. Навешћу овдје само четири примјера.

На стр. 14 констатовао је да је црногорске кадрове требало ражаровати због "левичарења", а на стр. 18 тврди "да су црногорски кадрови заиста представљали искусни и веома способни дио руководећег језгра НОП-а, који су у НОБ-у заслужено заузимали повјерене им дужности".

У биографији Војина Воја Николића написао сам да је члан КПЈ од 1933. године, што је наведено у свим његовим званичним документима. Негирајући тај податак, на стр. 161 М. М. тврди да 1933. године на Београдском универзитету "није било партијске организације", а на стр. 113 је казао да је Томаш Жижић био "иницијатор и организатор прве партијске организације на Београдском универзитету и то у другој половини 1932. године".

⁶ Као рецензент књиге Радисава Маројевића *Жуја никшићка* указао сам аутору на ове чињенице, али је он остао при ставу свог рођака Милинка Маројевића.

У књизи *Руководећи кадрови* обрадио сам мјесне (среске) комитете КПЈ, а нижа руководства нијесам. На стр. 89 М. М. ме критикује што нијесам обрадио Мјесни комитет Грахово, а на стр. 131 тврди да тај комитет "није био у рангу Мјесног комитета већ реонског односно општинског комитета, који је био потчињен Мјесном комитету КПЈ Никшић".

На стр. 30 замјера ми што нијесам приказао "војне области Другог ударног корпуса са командама првом у Никшићу, другом у Подгорици, трећом у Беранама, шестом на Цетињу и осмом војног подручја у Котору". А на истој страници (!) тврди: "Истина, Станишић је обрадио команде подручја шавничког, никшићког, дурмиторског, пљеваљског, бјелополског и пријеполског као јединстено подручје - Пљеваљско војно подручје, Прво, Друго, Треће, Четврто, Пето и Шесто војно подручје, као и Осмо војно подручје које је обухватило територију Боке Которске".

Читалац се мора запитати: чему овакви галиматјаси!?

Да не говоримо о томе колико је нереална и бесмислена његова тврдња на стр. 32 да сам био обавезан "да бар у најкраћим цртама представим штабове (команде) у које су кадрови слати и преузимали руководеће дужности" (а било их је преко 100)!

VI

На више мјеста у својој књизи М. М. је агресивно насртао на мој морални интегритет, покушавајући доказати да сам читалачку јавност нетачно информисао о својој биографији. Међутим, скоро сви подаци које наводи о мом животном путу су неистинити. Пођимо редом.

а) На страници 10 казује: да сам започео студије на Медицинском факултету школске 1940/1941. године, а то је било 1939. године; да сам окупирани Никшић напустио после Тринаестојулског устанка а то је било 6. јула 1941. године; да сам пензионисан на дужности комесара Југословенског ратног ваздухопловства, а то је било 14 година после укидања функције комесара у ЈНА.

б) Премда није био на Универзитету кад сам ја студирао, овај "свезналац" боље од мене зна колико сам пута хапшен, па тврди да нијесам више пута хапшен него само једанпут (117): први пут сам ухапшен септембра 1940, заједно са студентом медицине Вељком Митровићем из Паштровића, приликом дијељења летака у Васиной улици, а казну сам издржавао у београдској Главњачи (Перо Жарковић, живи у Београду); други пут сам ухапшен 14. децембра 1940. у Краљеву због држања говора на годишњицу погибије студента медицине Мирка Луковића (Бошко Ђуричковић, *Сјећање на акције из сјуденијских дана*, Никшић 1986, стр. 91) а казну сам издржавао у Краљеву и у београдској Главњачи.

в) На страници 176 пориче да сам био члан Бироа ћелија КПЈ на Медицинском факултету, позивајући се на Јова Капичића. Кад сам маја 1940. примљен у КПЈ, на Медицинском факултету постојале су двије ћелије. Октобра 1940. постојале су четири ћелије: за прву, другу и трећу годину посебне ћелије а за четврту и пету годину заједничка (у њој је био

и Шпиро Срзентић, живи у Београду). Састав ћелије на другој години био је: Милија Станишић, секретар, Мило Врбица (живи у Цетињу), Владо Л. Поповић, Љубо Дапчевић, Миро Матијевић, Александар Гилић, Рада Трифуновић (сво петоро погинули у рату), Милић Бугарчић, Ратко Ристић Сељо - а почетком 1941. године примљени су Соломон Анаф (погинуо у рату) и Мојсије Вуксановић.

Познато је, биро ћелија на факултетима сачињавали су секретари ћелија, на челу са секретаром. У вријеме док сам био члан бироа, секретари су били: Јово Капичић до јануара 1941, Милан Бата Јанковић јануар - март, а крајем мјесеца комунисти са Београдског универзитета упућени су у родни крај на нове задатке.

г) На страници 177 негира да сам био члан Акционог одбора студентских стручних удружења. Да сам био члан Акционог одбора тврде: Милица Дамјановић у својој другој књизи *Најпредни покрећи студенајиа Београдској универзитетиа*, Београд 1974, стр. 328; Бошко Ђуричковић у својој већ поменутој књизи на стр. 91 казује: "На годишњици смрти Мирка Луковића, 14. децембра 1940. године, Акциони одбор је упутио своју делегацију на комеморацију која је требала да се одржи на мјесном гробљу у Краљеви. Делегацију су сачињавали Милија Станишић, студент медицине и Страхинја Радетић (студент технике - М. С.). На комеморацији је говорио Станишић у име Акционог одбора." Тај ми је задатак додијелила председник Акционог одбора Загорка Зага Блажић. Да сам 1940. године био члан Акционог одбора знају и ондашњи његови чланови Здравко Ђуковић и Руди Дебијађи, са којима сам станао у Студентском дому (живе у Београду).

д) Стављајући се у улогу шерифа општинског атара, М. М. тврди да ме партијска организација Жупе "није ни тражила него се он сам тамо наметнуо" (175). Знано је, да се од априлског рата 1941. до последњег дана НОР-а нијесам никоме наметао, него су ми дужности и додјеливали партијски форуми и војни штабови. Тако је било и септембра 1941. по повратку из гатачког краја,⁷ када ме је Мјесни (Срески) комитет КПЈ Никшић послао у Жупу на политички рад.

Послије протеклих 60 година, на истој страници М. М. "мудро" ми даје нови кадровски размјештај па каже да би било нормално да је Милија Станишић 1941. године "пошао у Виниће, своје родно мјесто..." А он, "свезналац", и не зна да сам између два свјетска рата само једанпут долазио у Виниће, и то на обдан, а 13 љета узастопце проводио сам школски распуст код ујака у с. Васиљевићи, јер смо били вршњаци и учили заједно три разреда гимназије у Никшићу и Цетињу. А ја сам, иначе, политички дјеловао у Жупи и прије НОР-а: јула 1940. члан Мјесног (Среског) комитета КПЈ, професор Мило Јовићевић и ја формирали смо прву партијску ћелију у Жупи (секретар Микоња Дрекаловић, сељак из Васиљевића)⁸ а по Јовићевићевом налогу формирао сам у августу прву скојевску организацију у Жупи (секретар Мирко Костић, живи у Подгорици).

⁷ Никшићки срез у НОР-у, Никшић 1982, стр. 510.

⁸ Никшић у њредрајном револуционарном ѡкрећу и НОР-у, Никшић 1983, стр. 599.

ђ) На страници 179 тврди: "Нетачно је писање Милије Станишића да је био и секретар партијске организације батаљона" (Жупског - М. С.). Пошто је М.М. дошао из окупираног Цетиња у Жупу три мјесеца послије устанка, а крајем 1941. године је упућен у шавнички срез, очито је да му није јасна ситуација и динамика развоја партијске организације Жупе: све до априлског рата постојала је Жупско-луковска ћелија КПЈ (секретар Микоња Дрекаловић). Маја 1941. дијели се она на два дијела и тада се формира Жупска ћелија (секретар Данило Бојовић, студент) која је у септембру бројала десет чланова. Кад је у новембру формиран Жупски НОП батаљон ћелија је дјеловала као јединствена цјелина за све структуре НОП-а, односно још се није формирала батаљонска ћелија. Тек посљедњих дана децембра 1941, у присуству секретара ОК КПЈ Никшић Радоја Дакића, Жупска ћелија је подијељена на двије: теренску ћелију, секретар Крсто Костић секретар општинског НОО, и батаљонску ћелију, секретар Милија Станишић комесар Горњожупске чете. Такво је стање остало до мога одласка за Херцеговину 24. јануара 1942.

е) На два мјеста у својој књизи М.М. говори о моме заробљавању од стране четника крајем маја 1942. у партизанској болници у Звијерини. На страни 10 казује да су ми четници "живот поштедјели због сродничких веза са Бајом Станишићем", а на страни 237 наводи: "Кад су четници сазнали да је Милија Станишић рођак Баја Станишића, пустили су га без икаквих репресалија". Ова злонамјерна тврдња је од ријечи до ријечи пука измишљотина, и најкрупнија неистина у његовој књизи. Ево како се одиграо тај догађај.

Четници су 23. маја 1942. заузели Трубјелу и Трепча а сјутрадан су колаборационисти извели пуч у Велимљу, па је угрожена безбједност болнице Сјевернохерцеговачког НОП одреда, у којој сам се налазио као тешки рањеник и комесар тог одреда. Командант одреда Владо Шегрт наредио је да ме хитно пребаце у партизанску болницу у Звијерини (јужна Херцеговина), сматрајући да је та територија безбједна. У сумрак 28. маја донијели су ме у Звијерину, а у тој болници нико није знао о мојим рођачким односима са Б. Станишићем. Сјутрадан, 29. маја око подне, четници под командом Саве Ковача изненада су продрли у Звијерину и без веће борбе су савладали заштитну чету болнице. У селу је у поподневним часовима настао метеж: четници су се грлили и љубили са партизанима (сеоски сусједи!); из партизанских магацина, заједно са мјештанима разносили су оружје, муницију и храну; настала је и јурњава за побјеглим (заробљеним) Душаном Грком, замјеником команданта Јужнохерцеговачког одреда. А ноћу 29/30. маја Краљевачки батаљон 1. пролетерске бригаде и 1. ударни херцеговачко-црногорски батаљон протјерали су четнике из Звијерине и ослободили су болницу. За вријеме мог краткотрајног заробљеништва нико ме од четника није питао ни ко сам ни одакле сам. А да су ме и питали, ни у сну не бих смио помислити да откријем свој идентитет. Јер, 1. ударни херцеговачко-црногорски батаљон, чији сам комесар био, 19/20. фебруара 1942. уништио је штаб Дражиног команданта за источну Босну и Херцеговину мајора Бошка Тодоровића у Кифином Селу крај Невесиња. Том приликом погинуо је

и поручник Јован Мишељић, тада један од главних четничких војних руководиоца у јужној Херцеговини, коме је Сава Ковач био подређен. Да су четници знали да ме имају у рукама, сасвим је извјесно да би ме вргли на свирепе муке, и погубили би ме, као што су се обрачунали широм Југославије са заробљеним комесарима и партијским руководиоцима.

Тадашњи управник болнице др Дана Бјелица у свом чланку "Са санитетском торбом у партизане" о заробљавању болнице у Звијерини написала је: "Тада је у болници међу осталим рањеницима заробљен и Милија Станишић. Брзо сам му са рукава скинула ознаке политичког комесара одреда, тако да су поред њега четници прошли као поред обичног борца и на тај начин се спасао сигурне смрти" (*Херцеговина у народноослободилачкој борби*, Београд 1961, стр. 318).

Ето, то су стварне чињенице о мом заробљавању, а оне до сржи негирају и демаскирају злонамјерну тврдњу М. М. да су ми четници поклонили живот због рођачких веза са Б. Станишићем. Мене четници нијесу "пустили" него су ме ослободиле партизанске јединице.

Чему сва ова његова пакосна и зломислећа подметања?!

VII

Казивање М. М. о браћи Ковачевића, Воју и Василију Чилу, написано је на пуних 62 странице, што читаоца зачуђује. Главни садржај тог текста односи се на њихов одлазак из Црне Горе за Босанску крајину крајем новембра 1942. године, а говори се и о другим питањима.

Браћа Ковачевић су као герилци провели шест мјесеци у паклу четничко-сепаратистичке страховладе на територији Грахова, гдје су им услови за опстанак били много неповољнији од оних у другим крајевима Црне Горе. У то вријеме Граховска герила је била разбијена и готово сва уништена. Већина присталица НОП-а је утамничена па је герилцима слоњено упориште у народу. Не могавши одољети пред даноноћним хајкама непријатеља, и налазећи се пред очигледном погибијом - Војо и Чиле су одлучили да се домогну слободне територије Босне, не тражећи одобрење Окружног комитета КПЈ Никшић са којим су, иначе, везе биле нередовне и несигурне. Кренули су на пут 28. новембра 1942, са групом Херцеговаца, а на циљ су стигли после 21 дана, пробијајући се кроз непријатељске територије. Неколико дана након доласка примили су их Тито и Александар Ранковић, организациони секретар ЦК КПЈ и члан ВШ.

М. М. проглашава Воја и Чила "бјегунцима" са бојног поља, тврди да су "прибјегли дезертерству" које је "равно издаји". Ове своје тврдње заснива на ондашњем мишљењу Окружног комитета КПЈ Никшић (секретар Вељко Зековић), који, иначе, сноси одговорност за страдање никшићке Гериле.⁹ А "крунски свједок" му је извјештај инструктора ЦК

⁹ Због погрешне процјене ПК-а и ОК-а Никшић да ће се рат завршити у 1942. години нијесу предузете мјере да се герилске (позадинске) групе припреме за зимске услове, па их је велики број настрадао. На територији ОК тада је погинуло и заробљено преко 70 герилаца, а комплетно су уништена партијска руководства шавничког и херцеговског среза.

КПЈ Милентија Поповића од 13. маја 1943. у којем се наводи (205): "Према изјави ОК Никшића друг Војо Ковачевић је пошао из Црне Горе за Крајину под условима који су једнаки дезертерству те сматрају да би га требало извести пред комисију ради рашчишћавања тог питања." Међутим, ЦК КПЈ и ВШ имали су о овој ствари сасвим другачије мишљење, и од првог су дана поступак браће Ковачевић сматрали исправним и оправданим. Али М. М. намјерно избјегава да о томе казује. Исто тако, избјегава да читаоце информира о подацима и закључцима др Ђура Вујовића, историчара који је годинама истраживао црногорску Герилу (илегалци) и који је у својој књизи *Црна Гора у народноослободилачком рату 1941-1945* (Подгорица 1997) посебно говорио и о "случају" браће Ковачевић.

Приликом повлачења партизанских снага из Црне Горе, ЦК КПЈ и ВШ су крајем маја 1942. одлучили да у њој остане група герилаца са задатком да продуже отпор окупатору и његовим снагама (остало их је око 700). Уз то, централна руководства су настојала да одржавају што тјешњу везу са Покрајинским комитетом, дајући му упутства и за дјеловање Гериле. Покрајински комитет је два пута током љета слао извјештаје ЦК-у. И Душан Мугоша, делегат КПЈ у Албанији, упознао га је крајем августа о својим виђењима стања у Црној Гори и Херцеговини, које је стекао путујући преко њих. На основу тих информација Централни комитет је октобра 1942. упутио писмо ПК-у по Блажу Јовановићу који је упућен у Албанију (потписали су га Иван Милутиновић и Милован Ђилас). У писму је поред осталог речено да у тежим ситуацијама долази у обзир упућивање дијела герилаца у Босну (др Ђуро Вујовић, исто, стр. 226). А кад је Тито саслушао реферисање браће Ковачевић тражио је од Комитерне да се преко њених радио-мрежа објави следећи текст. "Апелујемо на читав свет да подигне глас против зверства ђетника и италијанских окупатора у Црној Гори и Херцеговини". Поред тога, упутио је писмо Покрајинском комитету за Црну Гору, са налогом да се упуте на слободну територију Босне герилци којима пријети опасност од уништења (др Ђуро Вујовић, исто, стр. 230). А да је таква порука стигла у Црну Гору види се из извјештаја ОК Никшић који је М. М. објавио у својој књизи.

Став ЦК КПЈ и ВШ према доласку браће Ковачевић на слобону територију рељефно се види из задатака и функција које су им додјељиване. Чиле је одређен да у име омладине Црне Горе поздрави Први конгрес УСАОЈ-а 27. децембра 1942. Тито му је у јануару 1943. повјерио задатак да однесе пошту ПК-у, после повратка из Црне Горе постављен је за члана Комисије ВШ за борбу против пете колоне и тероризма, а средином 1944. године је шеф 1. одсјека ОЗН-е за Србију. Војо Ковачевић је одмах упућен за руководиоца Политодјела (орган ЦК-а) 2. далматинске бригаде. После тога уздизан је на више руководеће дужности, па је крајем рата био комесар Главног штаба за Србију. Обојица су, на предлог црногорског руководства, проглашени после рата за народне хероје Југославије а прије тога је исто одличје добио и њихов најмлађи брат Мирко.

На душе браће Ковачевић М. М. товари и друге "кривице". Чила сумњичи, без навођења било којег поузданог извора, да је издао Мустафу Голубића. Окривљује га да је као комесар Љубомирског НОП батаљона главни кривац за страдање партизанских батаљона у јужној Херцеговини крајем маја 1942. (231-240) иако је добро знано да је за тамошњи изненадни партизански слом и расуло најодговорнији Оперативни штаб за Херцеговину, чији су руководиоци због тога искључени из КПЈ; одговорност затим сноси штаб Јужнохерцеговачког НОП одреда који је у тим одсудним збивањима погубио командне везе са својим батаљонима; одговорни су, наравно, и штабови батаљона.

М. М. за Воја Ковачевића тврди да није био храбар човјек, премда је у штабовима (руководствима) и јединицама у којима се борио добро знано да је био веома храбар борац. Упорно доказује да је Војо дао нетачне податке о свом избору за члана Окружног комитета КПЈ Никшић октобра 1941 - премда су ти подаци тачни.¹⁰

Покушаји М. М. да морално унизи и дискредитује браћу Ковачевић понижавају и дубоко вријеђају њихову породицу, у којој су свих седам брата били предратни чланови илегалне КПЈ, а шесторица су били на значајним руководећим дужностима у НОР-у. Повријеђено је достојанство и остале двије породице Сердаревића (огранак Ковачевића). Све те три породице имале су: девет носилаца Партизанске споменице 1941, четворицу народних хероја Југославије, и једног (погинулог) кандидата за члана ЦК КПЈ.

У књизи М. М. насрће се и на морални интегритет Војина Воја Николића. За њега тврди да је дао нетачне податке о години пријема у КПЈ. Констатује да је Николић самовољно напустио Ниш почетком јула 1941, гдје је по налогу Мустафе Голубића имао задатак да организује центар за совјетску обавјештајну службу; да је напустио и Прокупље, не јављајући се партијском секретару града који му је пружио подршку за његову дјелатност (162). Окривљује га да је новембра 1942. распустио чету никшићких герилаца а то је, пак, учињено по одлуци Окружног комитета КПЈ. Замјера му што крајем 1942. и почетком 1943. године - у вријеме кад се склонио у Бањане, гдје је ситуација за герилце била понајбоља у читавој Црној Гори - није одржавао везу са ОК, чији је члан био (166, 168). Наводи у истом тексту да је марта 1943. напустио Црну Гору иако није имао одобрење Окружног комитета (дакле, ево још једног "дезертера"). Све ове замјерке и сумњичења, међутим, падају у воду ако се имају у виду задаци и функције које је Војо обављао прије рата и током рата: са 19 година примљен је у КПЈ (М. Маројевић са 29); прије рата је био један од главних организатора напредног студентског покрета на Београдском универзитету, а уочи рата је руководио вишемјесечним штрајком радника авио-индустрије Београда и Земунa; као поздан и

¹⁰ Видјети: *Зборник НОР*, т. III, књ. 4, док. 4; Вељко Зековић *Период илегалног рада партијске организације на подручју ОК КПЈ Никшић од јуна 1942. године до маја 1943. године*, Никшићки срез у НОР-у Никшић 1982, стр. 318; др Ђуро Вујовић, *Организациони развој КПЈ у Црној Гори 1941-1945*, Титоград 1988, стр. 22.

чврст комуниста додијељен је Мустафи Голубићу за обавјештајни рад; један је од организатора Тринаестојулског устанка; октобра 1941. изабран је у ОК КПЈ Никшић, а у прољеће 1942. је замјеник комесара Никшићког НОП одреда; маја 1943. комесар је прослављене 4. пролетерске црногорске бригаде, крајем 1944. комесар је 2. ударног корупуса, а крајем рата помоћник начелника Политичког одјељења ЈА (Светозара Вукмановића).

Ко је иоле познавао браћу Ковачевић и Воја Николића, са одбојношћу и негодовањем читаће текст М. Маројевића о њима, и са чуђењем ће размишљати о томе докле све може да досегне људска неразумност и пакост.

* * *

У овом напису нијесам казивао о стварним мотивима Милинка Маројевића за писање његове књиге, јер томе овдје није мјесто. Нијесам износио ни све примјере разноразних сумњи, сумњичења и загонетки.

Слика о НОР-у и револуцији која је исказана у његовој књизи је необјективна и искривљена. Његови погледи и ставови о суштинским питањима НОБ-а су неутемељени, и та питана третирана су ненаучно. У прибављању и пласирању података о појединим догађајима и личностима често је користио метод "рекла-казала", што је неприхватљиво и неодговорно. Настојао сам да читаоцу пружим релевантне податке, чињенице и оцјене који негирају његове нетачности и неистине.

Суштинске разлике међу нама постоје и у односу према етичким принципима. У свим својим књигама чувао сам достојанство личности о којима сам писао, па и оних који су погинули од "својих". А његов текст је задојен мржњом, злбом, завишћу и подметањима. Он блати умрле часне људе, рачунајући да мртва уста не зборе! Његова књига оставља траг, и примјер је, како не треба писати о личностима.

Књига М. Маројевића није се бавила објективном критиком мојих књига већ је сасређена на обрачун са њиховим писцем. А кад се крене тим путем, истина увијек страда.

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ

Др Зоран Лакић, ОГЛЕДИ ИЗ ИСТОРИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ,
Универзитет Црне Горе и Филозофски факултет, Подгорица-
Никшић, 1999, стр. 314

На почетку 2000. г. појавила се књига академика Зорана Лакића "Огледи из историје Југославије" у издању Универзитета Црне Горе у Подгорици и Филозофског факултета у Никшићу. Ово озбиљно историографско дјело чине четири цјелине-дјела са разноликим тематским избором. У првом аутор анализира историјско наслеђе: расколи, традиција ратне етике, мир и рат Петра I Петровића, интеграција и дезинтеграција од Вука до данас, књаз и краљ Никола у записима најближих сарадника итд. Други дио обухвата критичко промишљање из савремене историје: Балкан, карактер рата 1941-1945. г. Њемачка у огледалу Југословена, противурјечности о Голотому, масмедијска блокада, разбијање Југославије, Црна Гора у двојчаној федерацији итд. Трећи дио као најобимнији садржи критичке огледе, расправе и приказе: поруке за сва времена, патријархални морал Црногораца, савремено виђење Тринаестојулског устанка, сусрет науке и политике, ратне успомене, књиге о биткама и војсковођама, нови поглед на старе историјске процесе итд. У четвртм дијелу аутор износи поглед на научно дјело деветорице угледника историографије Југославије. Књига садржи 46 историографских текстова (чланци, расправе, мишљења, огледи, критички

записи-оцјене, прикази и сл.).

Већину ових радова повезује у јединству предмета југословенска идеја и њен историјски реалитет. Зоран Лакић од првог до задњег рада је ангажован интелектуалац у свом времену, који према сопственом исказу не смије своје свједочење "сводити на ласкање прошлости свога народа". Аутор на појаве, догађаје, процесе и личности из прошлости баца ново свјетло, преиспитује резултате југословенске историографије, објективно истражује и критички оцјењује наносе и заблуде времена које је за четрдесет година партијског гледања на догађаје у 20. вијеку догматизовала научну мисао. Ова књига долази, и препознаје се, не само у научним и публицистичким круговима, већ и широј јавности као подстицајни садржај у еманципаторском значењу и функцији историје као науке. Нећемо претјерати у тврдњи да ова књига отвара видике мирног и на историјској истини утемељеног погледа-исказа из наше друштвене кризе. Актуелизира је вријеме наше подијелености, необавијештености и искривљености слике о догођеном. Вођен начелом објективности, академик Лакић ни у једном питању није оставио дилеме или нејасноће, јер је понирао аналитички до сваког историјског атома-чињенице, освјетљавајући је, утемељено

на архивским изворима, у систему веза и сазнања.

Наш историјски учинак 20. вијека су, сматра Зоран Лакић, трагични расколи и диобе. Године сукоба и несрећа су: 1918, 1929, 1941-1945, 1948, 1954. и 1974. г. Најтрагичнији удес нашег народа је грађански рат 1941-1945. г. У том међуобрачу било је више жртава него у борбама против окупатора. Указује се на позитиван историјски примјер књаза и краља Николе, који је мухамеданце кликовао да остану своји на своме: "Ви сте браћа наша..." Аутор помиње, разматрајући проблем опраштања и помирења, поред других мишљења и најдубље покајање, праштање и помирење "слиједити Христово учење о праштању". О филозофији рата и мира Петра I Петровића закључује да је рат привилегија моћних, а мир заједничко добро свих. Са филозофијом мира однио је двије велике битке на Мартинићима и Крусима 1796. г. Истраживач покреће суштинско питање језика и нације на историјском случају Вука Караџића, која се нијесу цјеловито могла сагледати у Вуково доба. "За или против Вука".

У питању разбијања или распада друге Југославије Зоран Лакић указује на процесе и догађаје из дубине прошлости који су припремали стварање заједничке државе јужнословенских народа и оне из последње деценије који су довели до нестајања авнојевске Југославије. Он пориче вјештачку тезу да се Југославија распала као неспособна да одржи заједништво, већ "је разбијена бруталним ударцима свјетских моћника". О двочланој југословенској федерацији износи мишљење, подупрто јаким разлозима вишеструке вриједности, да има своју будућност, јер заједничка нит није поништена и обеснажена.

Аутор се огледа у расправи о књизи Ф. Фукујаме "Крај историје", показујући познавање стања у историографији развијених друштава. Мишљења је да је та књига у служби новог свјет-

ског поретка на челу са САД. Таквих поредака било је и у прошлости, али нијесу били дуготрајни. Неприхватљива је теза о крају историје, која упркос многих претпоставки и теорија креће се кроз вријеме.

Тринаестојулски устанак је предмет размишљања аутора као догађају преко кога се "вежемо за свјетску историју". Чињеница је да је устанак био прави свенародни отпор, први у Европи, против окупатора. И данас су многа питања спорна, иако су масовност и југословенска оријентација очигледни. Аутор се бави, разматрајући Зборник радова, питањима устаничке власти, начином руковођења, хронологијом догађаја, командовањем итд. Иако историја није футуролошка наука, Зоран Лакић с правом указује да савремено виђење овог догађаја помаже дубљем поимању процеса који се сада одвијају на глобалном плану и простору јужнословенских народа.

У оцјени домета и вриједности књиге "Историчар и савремена епоха" Бранка Петрановића аутор наглашава да је међаш наше савремене историје 1918. г., а то је вријеме од седамдесет година које је интензивно изучавао и истраживао Бранко Петрановић, који историчара сматра одговорним за научно тумачење и обликовање глобалних и ужих процеса 20. вијека. Историографија, публицистика и уџбеници су били апологети Тита и Компартије. Историчар Лакић закључује о историчару Петрановићу да је овај критички писао о савременим процесима, те да његове анализе прелазе у филозофију историје.

У питању антифашистичких снага и њиховом отпору окупатору у Југославији, Лакић се држи провјерених оцјена, али не остаје на томе, већ суптилно улази у слојеве истраженог и забрањеног. КПЈ и избјегличка влада биле су без остатка за Југославију. Различити циљеви којима су тежили ова два југословенска покрета довели су их у сукоб. Спољни фактор је сложен

ситуацију учинио још сложенијом, а послеријатна историографија о овом питању доносила је политичке и пропагандистичке оцјене, наточито о пораженем монархистичком покрету. Аутор је за примјену истог методолошког поступка.

У питању је озбиљна књига, којом истраживач Зоран Лакић у бистрим мисаоним токовима, саопштеним лијепим језиком, расправља се прошлошћу и обраћа се будућности. Запитан је над садашњом дубоком и дугом друштвеном кризом, која се не може објаснити ни лаицизмом, ни аматеризмом. Књига омогућава читаоцу да схвати виши степен апстракције и пратећи ток излагања аутора, као његов сапутник и сапатник, продре до суштине истраживаних процеса, догађаја и личности.

Овом књигом Зоран Лакић, као и претходном "Историја и историографија", критички освјетљава историју

као друштвени ход, најприје током 20. вијека, а историографију као науку обогаћује новим сазнањима и синтезама. У сваком историографском тексту Лакић поставља питања, упоређује, преиспитује и једноставно и лако презентира нов поглед о старим процесима, а процесе који су незавршени објашњава, поред осталог, старим и потврђеним мишљењима о минулом друштвеном кретању. За то је исказао стручну самодисциплину и културу - од појединачног и конкретног до филозофско-историјског суда и оцјене. Свјежину књизи дају бројни садржаји писани језиком есеја.

И онда када је неосновано нападан од стране политике (1986), аутор није повлађивао дневнополитичким смјеровима, нити је из ових или оних разлога изрицао критичке оцјене без покрића. Књига обогаћује развијену југословенску историографију.

Др Владимир ЈОВИЋЕВИЋ

Слободан Г. Марковић: BRITISH PERCEPTIONS OF SERBIA
AND THE BALKANS 1903-1906
Paris, 2001, стр. 247

Један од најталентованијих младих српских историчара, Слободан Г. Марковић, након врло запажених радова представио се недавно и првом книгом, која представља проширену верзију његовог магистарског рада одбрањеног у јуну 2000. године на Факултету историје Универзитета у Кембриџу. Студије историје Слободан Марковић је завршио на Филозофском факултету у Београду као један од најбољих студената у више генерација. Готово енциклопедијско образовање, задивљујуће за још врло младог човјека, и перфектно познавање енглеског језика препоручили су Слободана Марковића за постдипломске студије на чувеном Универзитету у Кембриџу. Он их је успешно завршио, оставивши врло повољан утисак. Предмет његовог интересовања су односи између Велике Британије и Србије у XIX и почетком XX вијека.

Студија о перцепцији Србије и Балкана у Великој Британији 1903-1906. на трагу је модерних историографских интересовања, која проучавају интеракцију јавног мњења и политике, утицај политичких кругова на стварање "пожељне" или "прихватљиве" слике одређеног простора у јавности, начин формирања и вјеродостојност таквих представа. Суштина те вјечите приче, у најкраћем, је ова: када се створи јед-

на слика одређеног простора (народа, појединца итд.), и када се то уради из позиције моћи, онда било шта да уради онај ко је предмет те представе означава се и третира само у оквиру већ створене слике. Онај коме се то деси постаје привремени или трајни заробљеник наметнуте представе о њему, која, за оног који ју је креирао, увијек има неку своју, сасвим одређену функцију. Када је у питању Балкан, ова проучавања су од посебног значаја, због, у дужем историјском периоду присутног, приличног непознавања овог простора у западној јавности. Будући да је судбина Балкана увијек зависила од моћних страних политичких центара, она је, дјелимично, била условљена и односом тамошње јавности према појединим балканским питањима. А Велика Британија је прва од модерних држава у којима је јавност стекла одређени утицај на доносиоце политичких одлука. Бројност и утицај британске штампе био је у XIX вијеку знатно већи него, рецимо, француске.

Методолошки узор за обраду наведене проблематике Марковић је имао у најновијим, на западу публикованим, књигама о Балкану, чији су аутори позната имена савремене науке, поријеклом са балканских простора, Марија Тодорова (*Imagining the Balkans*, Oxford 1995) и Vesna Goldsworthy (*Inventing*

Ruritania. The Imperialism of the Imagination, New Haven and London, 1998), а које је, по нашем скромном мишљењу, у понечему и превазишао. Искоришћено је и прилично познато научно дјело Венди Брасвел (Wendy Bracewell), Вејна Вучинића (Wayne Vucinich), Дејвида Мекензија (David Mackenzie), Френсиса Радовића (Francis Radovich), Стевана Павловића (Stevan K. Pavlowitch), Димитрија Ђорђевића и других, на западу признатих проучавалаца Балкана (у западним научним круговима постоји стална скепса у погледу начина на који балкасни историчари доживљавају своје националне историје). Уопштено, укључена је обимна литература и значајни, углавном објављени извори. Осим овога, истраживачки посао аутора највише се састојао у проучавању британске штампе, периодичних часописа разних профила, путописа, енциклопедија и другог.

Иако је у првом поглављу обрађена перцепција Србије у Британији током XIX вијека, основно хронолошко одређење теме на период 1903-1906. аутор је објаснио чињеницом да је тај период врло индикативан за реконструкцију начина на који се, уз слијед политичких догађаја и одлука, ствара и мијења у Британији слика о Србији и Балкану. Наиме, Мајски преврат у Србији и крваво заплитање македонског питања утицали су на стварање негативног имиџа Балкана, који је Марија Тодорова крстила називом "балканизам". Каснија промјена међународних околности и перспектива, која је условила и обнову дипломатских односа између Велике Британије и Србије, учинила је да и слика Србије у Британији почне да се мијења. Аутор је нагласио и значај Велике источне кризе за упознавање британске јавности са балканским просторима, потврђујући то ријечима Вилијама Стида (William Stead) да су прије тога чак и најосновније чињенице биле познате само за пар државника, дипломата и путника. Умножавање путописа, истраживања

и политичких анализа дало је резултат у бољем познавању ових простора. Али још када је Херберт Вивиан 1897. објавио књигу о Србији (*Servia, the Poor Man's Paradise*, London 1897), могао је да устврди да, када би описао само половину од свих лијепих ствари које је тамо видио, ни једна једина душа у Британији не би му вјеровала. Аутор с правом закључује да је завршетком Велике источне кризе настао пад интересовања за Србију и Балкан у британској јавности. Али од те кризе датира формирање двије доминантне струје у британској јавности, које су имале различит однос према балканским народима а водиле су, у политичком смислу, једна у туркофобију а друга у русофобију или, како каже аутор, славенофобију као њену специфичну форму.

У поглављу "Лоши момци Балкана" (*The Bad Boys of the Balkans*), аутор се позабавио сликом балканских династија и њихових држава насталом у Британији на самом крају XIX и почетком XX вијека, посебно обрађујући Бугарску и македонско питање. Највише простора ипак посвећено је Мајском преврату у Србији и реакцијама које је он изазвао у британској јавности и званичним круговима. Прекид дипломатских односа и њихова обнова посебно су обрађени. Перцепција Србије у Британији, у том периоду, основна је тема књиге, а она се може симплифицирано представити кроз један наслов, који аутор користи као наслов поглавља: Србија, земља убистава, абдикација (*Servia the Land of Assassinations, Abdications*). Текст је обогаћен значајним бројем навода из штампе и периодике, као и врло занимљивим илустрацијама, углавном карикатурама из ондашње британске штампе, којима је иначе пропраћен сваки дио књиге, а дате су и у прилогу. Најзначајнији "ствараоци" имиџа Балкана у британској јавности и њихова дјелатност појединачно су обрађени.

Тражећи узроке лоше слике Србије и Балкана у ондашњој Британији,

аутор је у петом поглављу представио онај типични, традиционални британски систем вриједности, који је увелико формирао одређени начин размишљања. Тај начин размишљања није могао да свари оно што се на Балкану дешавало. Закључујући о развоју представа о Србији и Балкану, аутор сматра да је процес "ре-оријентализације" Србије ишао истовремено са стигматизацијом Македоније у британској јавности. Ови процеси водили су ка стварању јединственог и генерализованог имица Балкана, а то је имид немирног, проблематичног и крвожедног простора. Није чудо да је John Bull (британски часопис) након Сарајевског атентата донио наслов "Дођавола са Србијом" (To hell with Serbia). Један од кључних начина на који је прагматични британски ум посматрао овај простор своди се на питање које је Хогарт у својој књизи (The Nearer East) поставио још 1902. године: Како ће се овај регион уклопити у економију свијета? Прича о географском, економском,

културном откривању Балкана је у исто вријеме прича о покушајима да се тај простор контролише и уклопи у свјетски економско-политички систем. Стварање "пожељних" представа о њему било је у функцији те контроле. Зато је Венди Брасвел (Wendy Bracewell) закључила да су становници југоистока Европе били предмет манипулативних генерализација од стране западњака. Повремено су се смјењивале "ре-оријентализација" и "европеизација" Балкана у западној јавности и политици, али се није мијењала константа да је позиција овог простора у односу на западну Европу увијек била инфериорна.

Књига Слободана Марковића није дјело позитивистичке историографије, али има модеран израз и задовољава актуелна научна интересовања. Чињеница да је писана на енглеском језику не би требало да буде препрека да стекне признање и буде коришћена у домаћим научним круговима, јер она то свакако заслужује.

Мр Саша КНЕЖЕВИЋ

Шербо Растодер, ЈАНУСОВО ЛИЦЕ ИСТОРИЈЕ,
Vijesti, Подгорица, 2000, стр. 335

Данас већ није тешко уочити да је црногорска историографија XX вијека добила у др Шербу Растодеру најаутентичнијег представника модерног ауторског израза. Може се рећи и да он представља ону генерацију црногорских историчара XX вијека која је направила најизразитији отклон од епске визуре националне прошлости и отклон од устаљених позитивистичких образаца у методолошком приступу повјесној проблематици. Тај Растодеров отклон струковном традиционализму, посебно изражен у посљедњих неколико година, темељан је и, по свој прилици, трајан. То се потврђује и његовом најновијом књигом *Јанусово лице историје*, коју чине изабрани чланци и расправе. Од двадесет и два овдје публикована рада, један је објављен 1989. године, један 1994, два 1995, један 1997, један 2000. године, десет радова 1998, а шест 1999. године. Ова двадесет и два рада концентрисана су у пет тематских блокова: Трагање за смислом; Засјенчена историја; Диктат историјских извора; Црногорске паралеле; Осврти и прикази.

Први тематски блок - *Трагање за смислом*, чине четири огледа о гносеолошким и методолошким проблемима историјске науке. У првом огледу ("Провесионални чувари историје између садашњости, прошлости и будућности") Растодер својим читаоцима недвојбено поручује да сумњају у исто-

ричаре и спознајне домете њихових опсервација, и за то износи аргументацију коју је тешко обеснажити. Наравно, његова аргументација не иде у прилог тези да историја није наука, већ, прије свега, у прилог расправи, помало и софистичкој, о мјери научности (истинитости) историје. Или, колико је тзв. историјска истина субјективна визура прошлог. Растодер, такође, не оспорава став да је историја оно што ми желимо да буде историја, па ма каква она, уистину, била. Између онога што је "уистину било" и онога што желимо да се "уистину догодило" налазе се историчари. Они, бавећи се оним што је било, ограничени много чиме, а понајвише својим духовним и интелектуалним хабитусом, постају "гласници истине", и "овлашћени" тумачи и чувари прошлог. И ту почиње проблем који Растодер актуелизује: Да ли историчари треба да буду само "занатлије" или национални жреци, који у "преломним тренуцима" облаче одоре Преторнијанске гарде и стају на "браник" нација? Ако су већ и једно и друго, колико су онда спремни рећи истину која би могла извадити и камишак из оних бедема са којих "чувају" нацију, и захваљујући којима су већи и значајнији него то уистину јесу?

О томе како се граде и учвршћују ови "бедеми", којима се "чува" нација, Растодер објашњава у чланку "Историјска наука и школска историја". Као

што се може из наслова наслутити, Растодер се занима проблемом презентације историје у школским уџбеницима. Он у овом раду саопштава тезу да је тзв. школска историја нешто што почива на спектру историјских знања, али, у суштини, ријеч је о "суми одабраног знања", које је ближе идеологији него науци. Политички системи, који су се овдје често смјењивали, увијек су жељели, преко школских програма и уџбеника историје, створити визуру која би користила њима и вриједносном систему који им, из ових или оних разлога, конвенира. Како је због неукључености у опште европске, првенствено економске, токове Балкан простор гдје живе и владају "овцекрадице" (Бизмарк), политички системи који овдје егзистирају своју доминацију првенствено темеље на манипулацији свијешћу. Управо зато, будући је идеологија "краљица" ових система, историја постаје она важна полуга обликовања пожељне свијести. О тој (зло)употреби историје Растодер говори на примјеру "школске историје", и уједно демистификује увјерење да је "школска историја" - историја.

О историчарима, историјској науци и њеној објективности, Растодер расправља и у сљедећа два чланка у овом тематском блоку ("Историчар у савременој епохи", "О историји, историјској науци, објективности у историји и злочину у историји"). Смјело и директно, он указује на изазове које историчари често избјегавају, али и на странпутице за које се радо определијеле. Историчари, тврди Растодер, често су пропагатори зла, будући да "историју занима само организован злочин". Наравно, могућа је и "прича" о злочину, који а priori не значи пропагирање зла. Битно је само цијелу ту причу ситуирати у контекст који ће је таквом учинити. С тим у вези, Растодер износи запажање које може бити парадигмично за јужнословенску историју XX вијека, а посебно за његову последњу деценију: "У сваком злочину је садржана идеја

неког вишег циља који злочинце у вријеме злочина наводи на помисао да ће њихова кривица бити амнестирана и да је њихов злочин оправдан. Злочинац никада не прави злочин са свијешћу о њему као радњи недостојној људске врсте. Он никада, вјероватно, при чињењу злочина не размишља о затвору, него о медаљи". Овом Растодеровом запажњу можемо додати чињеницу да су у нашем окружју само неуспјешни злочинци доспјели у затвор. Сви успјешни злочинци, тј. они који у свом науку нијесу осујећени, добили су какав високи положај и неколико редака у националним енциклопедијама. Сјетимо се само српских завјереника из 1903. године, који су и отворили јужнословенску олимпијаду злочина у XX вијеку. Њихова задовољна лица, када су заболи сабље у гола и измаскрирана тјелеса краља и краљице, најаутентичнија су слика нашег менталитета, и вијека чији крај дочекујемо.

Након занимања за путеве и странпутице историјске науке, које чини прво поглавље књиге *Јанусово лице историје*, друго поглавље Растодерове књиге, названо *Засјенчена историја*, посвећено је неким недовољно истраженим питањима наше националне прошлости. Обиман рад "Историјско-методолошки оквир истраживања новије историје цркве (вјерских заједница) у Црној Гори (1878-1945)" представља Растодеров пионирски покушај да се означе правци и контуре истраживања и обраде једног комплексног проблема, какав је изучавање вјерских заједница у Црној Гори. У вријеме када је рад објављен (1994), ставови и полазишта која се у њему износе представљали су, у неку руку, "благу" научну јерес. Растодер је овај рад саопштио под кровом Црногорске академије наука и умјетности, што је код неких историчара који столују у конзервативној институцији каква је ЦАНУ, изазвало благу nelaгоду. Био је то, у правом смислу ријечи, излазак једног историчара из идеолошких рушевина

које су остале након обурдавања комунизма. Многи наши историчари још увијек се налазе испод кабастих идеолошких зидина урушеног система, цијенећи да је још рано за излазак.

У склопу тематског блока *Засјенчена историја* налази се и чланак "Конкордат између Црне Горе и Ватикана 1886. године (Осврт на положај Албанца-католика)". Нема сумње да је овај чланак још један Растодеров занимљив и успјешан приступ у недовољно истражену област каква је историја вјерских заједница у Црној Гори. Историја Црне Горе и црногорске државе послје 1878. године не може се сматрати комплексно проученом без обраде овог њеног сегмента, а управо у овом раду налазимо основне проблемске контуре за изучавање наведене теме.

Треће поглавље ове књиге, под насловом *Дикшајн историјских извора*, чине три чланка, од којих су два посебно интересантна: "Декларација Јована Пламенца краљу Александру од 31. јануара 1925" и "Случај мајора Шћепана Мијушковића". Послје шест деценија од објављивања декларације Јована Пламенца краљу Александру, Растодер открива да је оригинална верзија Ђетковићевог писма "значајно прерађена", и тако "прерађена" објављена је у његовој књизи "Ујединитељи Црне Горе и Србије". Поред компаративног објављивања оригиналног и "прерађеног" писма (декларације), Растодер исцрпно указује и на околност због којих је дошло до овог фалсификата. Не мање занимање наше јавности изазвао је чланак "Случај Шћепана Мијушковића", у којем Растодер своју "причу" о овом догађају гради неуобичајеним историографским поступком, умећући у свој ауторски текст најзанимљивије дјелове релевантних историјских извора *ad literam*.

Претпоследње поглавље ове књиге, *Црногорске џаралеле*, открива нам Растодерову способност да тзв. "озбиљним" историјским проблемима приступа на неуобичајен и занимљив на-

чин, тачније: способност да се историјски процеси и тековине посматрају из угла који се може назвати антитрадиционалним, у најбољем значењу те ријечи. У неколико есеја који чине ово поглавље, аутор, умјесто уобичајене приче о прошлом, промишља и аналитички уопштава прошлост, трагајући за историчним симболима који су то вријеме и процесе доминантно обиљежили. Поред комплексног знања о прошлом, и сувереног владања занатом, за овакво "поигравање" са историјом неопходан је и дар за есејистички израз. Растодер тај дар, недовољено, има. Читаве историјске периоде, препознатљиве процесе и обиљежја, он означава сликовитим и знаковитим синтагмама, а тзв. "јунске историје" бира и проглашава сходно критеријумима који нијесу у нас уобичајени. У првом есеју у овом поглављу ("Црна Гора у XX вијеку - четири генерације црногорских раскола"), Растодер, рецимо, саопштава оригиналну периодизацију политичке историје Црне Горе у XX вијеку, док за учеснике политичких раскола има четири генерацијске етикете: Николина дјеца, Пашићеви омладинци, Дјеца комунизма, Слободанови ђаци. Једноставније, краће, прецизније, сликовитије - тешко да се може рећи! Једнаку специфичност, лакоћу и рафинираност ауторског израза Растодер исказује и у есеју "Три Југославије", који је на интересантан начин прожет симболиком бројева. И онда слиједи есеј о "кромпиру и економској основи црногорске државности", који у самом наслову садржи негацију националне историје као дивинизираних, патетичних и "помало" уљепшаних приче. Овим есејом Растодер указује на профаност и прагматичност мотива на којима се зида национална митологија. Након тога, он у есеју "Црногорци и споменици - улични обрачун са историјом" пише о кратком вијеку наших историјских узора, и о суштинском примитивизму наше нације када је о односу према прошлом ри-

јеч. Свака нова генерација идеолошких зависника имала је своје "јунаке", али је љубав према њима веома често доказивала и исказивала антицивизацијским односом према "јунацима" својих претходника.

Последње поглавље *Јанусовог лица историје* чине прикази и осврти. Објављено је овдје пет Растодерових приказа о књигама различитог историографског профила - од Фукујаме до Сјеклоће, и његов говор на промоцији књиге "Скривана страна историје".

Све у свему, књигом *Јанусово лице историје* др Шербо Растодер је нашој јавности, а посебно оној тзв. стручној, понудио вриједан, занимљив и оригиналан ауторски пресјек свог научног

рада. Наравно, то је само један тематски сегмент његовог бављења историјском науком. За очекивати је да ће се убрзо појавити још двије књиге његових одабраних чланака, најприје књига о методолошким питањима науке којом се бави, и књиге одабраних радова из историје црногорских муслимана. Тек са те двије књиге може се добити цјеловита представа о његовом научном ангажовању и тематском спектру његових интересовања. Но, сама за себе, књига *Јанусово лице историје* свједочи о успјешности и оригиналности Растодеровог бављења историјском науком. Такође, њоме се потврђује оно што је Растодер већ доказао својим претходним књигама.

Мр Живко М. АНДРИЈАШЕВИЋ

Радосав Зековић, ЂАВОЉЕ ВРИЈЕМЕ, Живот са Голим
отоком, Београд 2000, стр. 181

Мој задатак као историчара јесте да представим нова размишљања аутора Радосава Зековића о једној старој теми, дакле, књигу прича *Ђавоље вријеме* или, како у поднаслову пише, *Живот са Голим отоком*. Да будем јасан, познати архитекта Радосав Зековић већ поодавно се успјешно бави списатељством, као што то још дуже успјешно чини са архитектуром. И у ранијим својим књигама бавио се голооточким временом, популарније речено - Ибеом и ибеовцима.

Ради млађе публике и због моје струке историчара прво ћу говорити о теми којој је посвећена ова књига, а то је сукоб Југославије и СССР-а 1948. године са свим посљедицама. Наведена књига се завршава причом академика Радоне Вешовића *Одгођени зарок и прећушани џуцањ* (167), која ме је мотивисала да и сам почнем своје казивање до сада ненаписаним причама - у ствари личним успоменама - на ову тему.

Као дјечак осмогодишње школе информисан сам о овом сукобу још док је био у току. Ми смо га сводили на сукоб Тита и Стаљина. Касније су неки совјетски историчари писали о овом сукобу двије земље. Можда и зато што је Стаљинов култ био снажнији и већи, ми смо у нашим дјечачким расправама давали предност Стаљину. Наша дјечачка прича била је без посљедица, или, како то већ цитирани књижевник има обичај да каже, "без икаквих спо-

љашњих потреса". (168)

Други пут сам се суочио са овом темом као средњошколац на омладинској радној акцији 1950. године - на изградњи Студентског града у Загребу. Враћајући се из велелепног града у наш омладински камп у Дубрави, пролазио сам у ноћним сатима кроз Макашићеву шуму пјевајући руску пјесму "Широка је моја роднаја". Дежурни у кампу ме је упозорио да сам превише гласан. Нијесам на прави начин схватио његово добронамјерно упозорење, па сам још гласније наставио да пјевам ту пјесму, коју и данас волим - и као мелодију и као поруку. Није било посљедица. Опет без икаквих потреса.

Најзад, и трећи пут, прије пар година, у својству председника Одбора за голооточко вријеме - који је основан у ЦАНУ, са задатком да припреми научни скуп - радио сам на том пројекту који је резултирао зборником радова 1998. Овај научни задатак пратила је и нека притајена подршка, која је лебдјела као флуид, али исто тако и критика, коју сам као оформљени историчар још од раније добро разумио. Срећом, опет и коначно без посљедица. Тако смо добили књигу која је на савим други начин анализирала сукоб Тита и Стаљина, односно голооточко вријеме - како је поднасловом усмјерен роман *Ђавоље вријеме* Радосава Зековића. Ријеч је, у ствари, о другој страни тога сукоба, који је сагледан не

само са друштвено-историјског већ и са осталих аспеката, као што су филозофско-правни, психомедицински, књижевно-естетски итд.

И књига *Ђавоље вријеме* посвећена је том времену, на извјесно посебан начин. На савим нови стваралачки начин, који је ближи интимном него ангажованом, али је једнако близак човјеку и друштву. Радосав Зековић је сачинио и стварни и умјетнички свијет у тридесетак посве самосталних слика, које чине кохерентну цјелину живота са Голог отока, али исто тако и живота који се живио под снажним утицајем Голог отока.

Тако ће један од сужања или јунака, свеједно, замолити: "Испуните ми жељу - вратите ме тамо одакле сам дошао", тако се и зове једна слика. (30) Они који нијеси могли држати "језик за зубе" постајали су "двумоторци". За "тримоторце" се до сада није знало. Аутор је открио једнога: и то је нова истина о '48. и Голом отоку. Драгоцјена је истина да је на Голи оток из мале Андријевице послато 350 сужања и да је један од њих осуђен на смрт. (72) Иначе, из Црне Горе било је 5.007 под оптужбом.

На једном мјесту аутор каже: "Заточеници су живјели у увјерењу да им се бар породице не муче". Нове приче су потврда нових заблуда.

Можда је управо у том дијелу аутор богатији причом од свих који су се до сада бавили овом темом.

Свака од тих слика може се доживљавати и сасвим посебно. Књига се, дакле, може читати онако како се читају све књиге - од прве до посљедње приче. Али и на други начин - сасвим од посљедње слике или пак оне из њене средине. Поштујући свој осјећај писаца је начинио такав редослијед. Сваки читалац, исто тако, може да слиједи свој редослијед. Хтио сам рећи да књига инспирише читаоца на креативан однос, на свој сопствени суд, на своју причу о глобалној теми - живот са Голим отоком.

Тиме улазимо у још једну занимљивост. Наиме, колико је сама тема од малог или младог логораша, што је уистину био Радосав Зековић, створила препознатљивог писца или је ријеч о "већ виђеном" запису са острва пакла.

Отворио сам једну дилему, коју не бих анализирао увјерен да ће то други урадити компетентније и аналитичније. Лично мислим да ме је аутор књиге *Ђавоље вријеме* заробио снагом оних школских писаца преко чијих дјела се ђаци уче љепоти литературе и богатству фабуле.

Садржај књиге *Ђавоље вријеме* чини 30-так прича, како смо то већ истакли. Као историчар по струци, извршио сам систематизацију - по моме, како бих лакше нагласио вриједност и занимљивост садржаја.

У неким сликама сам препознао прави историјски текст - аутентичан и фактографски фундиран. Аутор доноси много нових, до сада непознатих детаља. Њих, међутим, треба подвргнути провјери - на начин како то историчари, иначе, чине. Нијесам једини који је запазио сљедећи детаљ: један осуђеник реагује на пресуду од 20 година затвора, која му је изречена: "Мени је сада 85, нећу издржати толику робију". Судија му је реплицирао: "Издржи колико можеш". Заиста дијалог за причу, па и за читав роман.

Друге слике преферирају такозвану фину литературу. Њих нећу коментарисати јер је ријеч о укусу.

Затим слиједе слике са филозофском потком. Ни њих нећу апострофирати, увјерен да је и то питање укуса читалаца. Ипак, подвући ћу нека запажања која свако на свој начин доживљава.

Први примјер: "Ђаво не би издржао ни пола тога, што је он поднио". (27)

Други примјер: "Да ми је, сине, чуту лијеп глас, па макар био лаж, не бих жалио да одмах послѣ тога умрем". (42)

Уз истините приче о голооточком

времену провлачи се филозофска мисао која наставља да живи у слободи - без слободе. Сама од себе намеће се мисао - да ли се старо зло заборавља због новог које долази. Са њом се отварају бројна питања: Да ли ове приче, као античке трагедије, могу на читаоца дјеловати као катарза?; Да ли за одговором треба трагати, или га је аутор већ нашао у сљедећој поруци: "Књига се појављује у вријеме када се, због изобиља новог зла, интересовање за садржај овакве литературе, а тиме и за страдање у Брозовим логорима смањило. Тек што су људи почели да размишљају - одједном се стало, да ли због пречега, умора или оног трећега 'није згодан тренутак'".

У сваком случају, ова дилема - надживљава књигу, а њену тему чини и даље актуелном. Можда заувјек актуелном.

Рећи ћу на крају да се уводни текст *Траг црне прошлости*, који је написао књижевник Жарко Ђуровић, члан ЦАНУ и исто тако млади заточеник Голог отока - сасвим уклапа у садржај књиге *Ђавоље вријеме*.

Исто тако, рећи ћу да ми није сасвим јасно зашто се на крају књиге нашао и текст *Одгођени зарок и ђрећу-*

ијани ђуцањ једног другог уваженог академика, који има све елементе студијског текста и који сам већ апострофирао.

Књигом *Ђавоље вријеме* - Живот са Голим отоком Радосав Зековић је потврдио свој стваралачки дар запажен у претходним књигама *Гробље на Главици* и *Приче са Голог отока* (обје објављене 1998). Али ни по садржају нити по литерарној форми она није "већ виђено", како се сликовито изразио један од рецензената. Она је много више од тога: нова плочица у мозаику укупног стваралаштва, али и укупне литературе о Голом отоку. Са њом је, нема сумње, аутор сасвим искористио шансу која му се указала - у смислу "удар нађе искру у камену".

Од књиге записа и сјећања добили смо књигу мисаоне садржине и литературне вриједности. Она нам нуди и одговор на питање: Да ли је о Голом отоку све речено. Неспорно је да она не ставља тачку на голооточку тему, која и даље остаје инспирација за нове подухвате; ђавоље вријеме је у ствари вријеме непрестане борбе између добра и зла - која ће имати своје протагонисте увијек и свуда, поготово на мирним балканским просторима.

Академик Зоран ЛАКИЋ

Михаило Војводић, СРБИЈА И БАЛКАНСКО ПИТАЊЕ
(1875-1914), Матица српска, Нови Сад, 2000, стр. 475

У периоду од само неколико месеци угледни историчар и професор Београдског универзитета Михаило Војводић, подарио је научној и културној јавности три вредне књиге: *Друштво Св. Сава, документи 1886-1891*, Друштво Св. Саве, Архив Србије, Београд, 1999, *Пушеви српске дипломатије*, Клио, Београд, 1999. и *Србија и балканско питање (1875-1914)*, о којој је реч у овом приказу. Због теме коју обрађују, оне су изазвале велико интересовање код читалаца различитог профила: од историчара, политолога, социолога, правника до оних којима читање историографских дела представља задовољење сопствене знатижеље о "прошлој стварности" у трагању за одговором на питање "како је уистину било". Онда и не чуди што су одговоре на бројна питања која муче савременике данашњих "балканских догађања", потражили у делу врсног истраживача и познаваоца дипломатске историје Европе, какав је М. Војводић. Готово цео свој радни век, Војводић је посветио изучавању историје југоисточне Европе и, у оквиру ње, једној од кључних тема научне историографије "Источном питању" у другој половини XIX и почетком XX века".

Као научник у потпуности сазрео и до краја предан струци, Војводић је у својој новој књизи *"Србија и балканско питање (1875-1914)"*, чију основну

композицију сачињавају 23 студије, настале у периоду од 1968 до 1995, поставио себи у задатак да проучи и научно објасни, како је сам истакао у предговору, "место и улогу Србије у балканском комплексу питања", у годинама и деценијама, када се решавало српско национално питање отворено у времену Источне кризе 1875-1878. О том проблему аутор пише у уводној студији ове књиге *Ослобођење југоисточне Србије 1877-1878*. Замишљен над судбином српског народа и његове државе, Војводић у први план истиче чињеницу да се Србија "подстакнута устанком Срба у Босни и Херцеговини" нашла у вртлогу рата за који није била војнички спремна. То наглашава имајући у виду битно промењене друштвене прилике у међународним односима у односу на "неповратно прошле шездесете године XIX века", када се могла обезбедити подршка неке од великих држава западне Европе за остваривање основног националног задатка: ослобођење и уједињење српског народа, записаног у "Начертанију Илије Гарашанина", 1844. године, који је касније прихватио кнез Михајло Обреновић као основу за вођење спољне политике Србије. Био је то зачетак "нове дипломатске стратегије, коју је развио просвећени српски кнез, постављајући, како с правом уочава Војводић, "темеље балканског зајед-

ништва" на принципу солидарности и савеза међу балканским народима и државама. Насилна смрт кнеза Михајла у пролеће 1868. прекинула је на дужи рок започету националну мисију и одложила је "за неко боље време", како је то једном приликом истакао Стојан Новаковић. Догађаји који су уследили наредних година дали су за право Новаковићу. Завршетак Источне кризе сазивањем Берлинског конгреса у лето 1878. године донеће српској држави и њеној влади, поред међународног признања и територијалног проширења, много више брига него задовољства, о чему пише Војводић у студији *Берлински конгрес и Призренска лига*. Овом студијом читаоце аутор уводи у друго "балканско питање", које разматра са становишта међународног права, а то су: *Прилике на Косову и Метихију и политичка Србије 1881-1912*. С правом примећујући да се ослобођење и уједињење српског народа није могло "решавати широко замишљеним ратним плановима" након Берлинског конгреса, аутор поставља питање и трага за одговором анализирајући бројне изворе домаће и стране провенијенције, којим путем Србија и њена дипломатија треба да крену ка XX веку у нова српска свитања. Није било много избора, како правилно уочава Војводић, него водити спољну политику "корак по корак", мудро и стрпљиво, како је то некад радио промућурни кнез Милош Обреновић. Након окупације Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, Србији остаје ангажовање на спољнополитичком плану, пре свега на просторима старе Србије и Македоније у погледу очувања националног и културног идентитета тамошњег српског живља. А како је стање тамо било - најбоље сведоче речи умног владике Николаја: *"Шта имаће да видише? Дрво живојша које се смањило у њиру на друму, ње убада и себе и друже. Шта друго - нешто пламен небесни заронен у блајно, ње ниши светли, ниши се жа-*

си". Али се на, "ползу отачества", то дрво није осушило; напротив, како је то показао Војводић, нов живот удахнула му је српска дипломатија проводећи посебну стратегију политичког деловања путем "школе и цркве". Само тако Србија је отварала перспективу националног уједињења и прикључивања некадашњих територија матици. Све то дешавало се у години обележавања петстогодишњице од Косовског боја (1889), који је Србима, значио и значи много више него иједном другом народу на "немирном Балкану". Стога је више него занимљива оцена аутора о међународној димензији обележавања ове годишњице, у исто време славне и трагичне, али и опомињујуће за све генерације српског народа. Колико је то било важно питање тих година, пише Војводић, најбоље сведочи чињеница да је прослава обележавања овог датума у Грацу, Панчеву, Новом Саду и Загребу била забрањена од стране аустроугарских власти. Међутим, додаје аутор, обележавање ове годишњице видно је узбудило и енглеску владу, па је њен подсекретар пожurio да поручи балканским државама да "свест о својој самосталности не треба да их заводи у нове непрестаног проширивања граница". Ова опомена проистиче из тада прокламоване политике очувања *statusa quo* на Балкану, на коју посебно указује Војводић у студији *Велике силе и балканска иницијатива Аустро-Угарске у августу 1912. године*.

Треће "балканско питање" које Војводић анализира, издвајајући га из "балканског вртлога", јесте однос Србије и Црне Горе. Имајући у виду сукобљавање интереса великих сила на Балкану (Русије и Аустро-Угарске пре свега), као и међусобне односе балканских држава, аутор с правом издваја политичке и културне везе Србије и Црне Горе, након признавања независности на Берлинском конгресу 1878. године. Овај специфичан однос М. Војводић обрађује у студији: *Настајање*

Србије на зближењу са Црном Гором (1900-1902). Постављајући себи питање зашто су били поремећени односи између Србије и Црне Горе, Војводић је у односу на већ давно познато становиште да се у основи тог сукоба крило супарништво две династије: Обреновића и Петровића, дао ново тумачење истичући да су балканске државе биле "под јаким страним утицајима који су се најчешће негативно одражавали на њихове односе". Овакав закључак аутор изводи на основу извршене анализе сачуваних извора до којих је дошао током вишегодишњег мукотрпног истраживачког рада у домаћим и страним архивским установама. Она непобитно указује да је заправо Аустро-Угарска, примењујући политичку девизу "divide et impera" из године у годину продубљивала јаз између две државе, спречавајући на тај начин започет процес националне интеграције српског народа у преломним тренуцима нововековне српске историје. Догађаји који следе: Анексиона криза 1908-9. и Балкански ратови 1912/13, о којима Војводић пише у две студије: *Научници Србије и Први Балкански рат* и *Разграничење Србије и Црне Горе с Албанијом 1912-1913*, упркос бројним неспоразумима у претходном периоду приближиће политичке ставове два владара, што најављују речи књаза Николе записане у телеграму који је упутио српском министру просвете Андри Николићу 19. октобра 1908. поводом одржавања представе "Балканска Царица" у Народном позоришту у Београду по тексту црногорског књаза. Не кријући одушевљење због тога што се у "српској талији пред родољубивим београдским грађанством представља Моја Балканска царица", црногорски књаз је поводом анексије Босне и Херцеговине истакао "радоснији тренутак за то није могао изабрати од тадашњег кад се душе народа Црне Горе и Србије сливају у силно огорчење према српском непријатељу и у бурно одушевљење за борбу на живот или

смрт". "Али оно што ме кријепи", додаје књаз Никола, "је вјера у побједу српске мисли и у моћ Срба, а то ми јамчи љубав и братска наша слога". Ове речи црногорског књаза најбоље осликавају политичке и друштвене прилике у којима је деловала српска дипломатија на почетку XX века.

Српска држава и њена дипломатија налазиле су се пред сталним искушењима у међународним кризама које су се смењивале као на филмској траци. Да би одговорила изазовима новог доба у свету подељеном у два супростављена блока: Тројног савеза и Антанте, српска влада поучена искуством из претходног ратовања током Источне кризе, како је то Војводић показао у овој књизи, определиће се за дипломатску активност "међусобног споразумевања" у духу начела *"Балкан балканским народима"*. Суочена са бројним препрекама и изложена притисцима чланица и једног и другог блока, српска влада, напавши се у процепу и крајње деликатној ситуацији, када је требало много вештине и знања за вођење спољне политике, ослонац је нашла у интелектуалној елити коју су тада сачињавали угледни српски научници: Стојан Новаковић, Јован Цвијић, Александар Белић, Светислав Симић, Јефто Дедијер, Станоје Станојевић, Јован Радонић и многи други. Њихов допринос, како је то закључио Војводић, био је за "отачество" немерљив. Оглашавајући се у домаћој и светској јавности бројним радовима и јавним наступима, као и личним контактима са представницима тадашњег политичког естаблишмента у Европи, они су изnoseћи научне аргументе подржавали дипломатске активности српске владе, без чега она не би могла повући било који значајнији политички потез. Штавише, примећује Војводић, "иако нису увек видљиви ни поуздани трагови званичних политичких порука" поменутих научника, њихово деловање и смисао за разумевање политике и потребе времена utkани су у политичку

стратегију и деловање српске дипломатије од 90-тих година XIX века. То је било од пресудне важности у годинама када се стварао Балкански савез и када се у последњем великом обрачуну око Источног питања под националну заставу са великим одушевљењем окупио српски народ у намери да оконча вишедеценијско страдање и патњу "своје браће" на просторима Старе Србије и Македоније. Управо у завршној студији ове књиге, *Уочи рата 1914.*, доћи ће до изражаја Војводићево изузетно познавање дипломатске историје Европе, што му је омогућило да критички сагледа положај Србије након балканских ратова, посматрајући га из "угла победника", Србије и

њених балканских савезника, којој је, упркос поднетим великим материјалним и људским жртвама, вољом "великих и моћних" заувек спречен излазак на море и тиме учињена велика историјска неправда. Победа српског оружја и јачање угледа у свету након балканских ратова неће Србији и српском народу донети "смирај", већ нове бриге и изазове, који су их пратили све до новог ратног вихора 1914. године.

Овом новом књигом Војводић је, у односу на раније објављене студије, научној и културној јавности омогућио да сагледају историју српског народа из једног другог угла: из угла дипломатске историје, тако ретке на овим нашим просторима.

Мр Арсен ЂУРОВИЋ

Милош Благојевић, Дејан Медаковић, ИСТОРИЈА СРПСКЕ
ДРЖАВНОСТИ, књига I, Од настанка првих држава до почетка
српске националне револуције, Нови Сад 2000, стр. 381

Као заједнички издавачки подухват Српске академије наука и уметности, огранка у Новом Саду, "Беседе", издавачке установе православне епархије Бачке и Друштва историчара јужнобачког и сремског округа из Новог Сада, пред научном и широм јавношћу појавиле су се прва две књиге посвећене историји српске државности, које се односе на период од настанка првих држава до 1918. године. У првој књизи аутор седам поглавља посвећених историји српске државности до краја XV века је проф. др Милош Благојевић, дописни члан САНУ, док је аутор осмог поглавља које је посвећено идеји државности код Срба у XVI, XVII и XVIII веку академик Дејан Медаковић. Аутор друге књиге, који обрађује историју државности у XIX веку (до 1918. године) и која носи поднаслов *Србија и Црна Гора, нововековне српске државе* је проф. др Радош Љушић. Писање треће књиге из ове едиције, која обрађује период од 1918-1991. године, а чије појављивање се с нестрпљењем очекује, поверено је проф. др Љубодрагу Димићу. Научни реноме свих споменутих аутора сам по себи говори о високој научној вредности и значају овог издавачког подухвата за националну историографију.

Едиција *Историја српске државности* настала је на иницијативу Дру-

штва историчара Јужне Бачке и Срема, а у уверењу да су за прихватање сваке поуке историјске науке потребна пре свега, на богатој фактографији заснована и савременим методама протумачена сазнања прошлости, дакле што јасније и систематичније изложени систематизовани увиди у оне проблеме и феномене који заокупљају пажњу не само историчара, већ и много ширег круга публике.

За ову прилику обратимо пажњу на прву књигу едиције *Историја српске државности*. У методолошком и теоријском приступу изради ове књиге стручну помоћ пружили су компетентни сарадници Српске академије наука и уметности, Огранка у Новом Саду, у жељи да до читалаца стигне, како наглашавају сами издавачи: "један научни, а лако читљив и разумљив синтетички преглед".

У првом поглављу, насловљеном *Прве српске државе*, обрађени су најстарији елементи српске државности, процес претварања склавинија у државе, територијална структура првих српских држава, подела Србије на градове, жупе и земље, прва српска династија и њена борба за врховну власт, легализација српске државности, као и њена деструкција у X и XI веку.

Друго поглавље посвећено је српској државности у Дукљи, Рашкој и

Босни и у њему су обрађене следеће целине: обнављање српске државности у Дукљи, успон српске државности у Дукљи, црквена и државна организација у Дукљи, слабљење политичког језгра у Дукљи, као и премештање политичког језгра из Дукље у Рас. Наредне странице посвећене су Стефану Немањи, најпре као удеоном кнезу, а затим као великом жупану Србије, уједињавању српских земаља, суверенитету Србије и инсигнијама великог жупана, организацији власти и структури друштва, односу Стефана Немање према хришћанској цркви, као и српској државности у Босни на прелазу из XII у XIII век.

Идеолошка основа српске државности наслов је трећег поглавља којим су обухваћена питања грађанског рата и слабљења државности Србије, односима култа владара светитеља и државних институција, односу између краљевске круне и архиепископског достојанства, српској аутокефалној цркви у Краљевини Србији, стабилизовању династије и српске нације, учвршћивању међународног положаја српске краљевине и цркве, канонизацији српских краљева, инсигнијама српских краљева, као и грбу и застави.

Изузетно важна целина посвећена систему државне управе. Обрађена је у оквиру четвртог поглавља, где је пажња посвећена институцији државних сабора, централној државној управи, локалној управи, као и етничкој и социјалној структури српског краљевства.

Пето поглавље које носи наслов *Инијернационална држава*, посвећено је питању стварања Душановог царства, трансформацији власти, као и његовом крају.

Шесто поглавље, аутор проф. др Милош Благојевић, дописни члан САНУ посветио је обнављању националне државе: обнављању српске државности у босанској држави, српској државности у области кнеза Лазара, последицама косовске битке и канониза-

цији кнеза Лазара, деспоту Стефану Лазаревићу и обнављању суверенитета, српској државности у Српској Деспотовини, као и слому српске Деспотовине.

Последње, седмо поглавље из пера овог аутора носи наслов *Нова језгра српске државности*, и у њему су обрађена питања првих сеоба у Угарску, обнављања српског политичког језгра у Херцеговини, неговања српске државности у Зети Црнојевића, стварања српског политичког језгра северно од Саве и Дунава, идеолошких претпоставки за обнављање српске државности северно од Саве и Дунава, као и деспота "иноплеменика" Иваниша Бери-slaviћа, који је био католик, те су га Срби прихватили са негодовањем, а коме је након смрти последњег српског деспота Јована Бранковића, угарски краљ доделио деспотско достојанство. Ту је и питање цара самозванца Јована Ненаде.

Осмо поглавље чији је аутор академик Дејан Медаковић посвећено је изузетно важном питању идеје државности код Срба у XVI, XVII и XVIII веку. Ово поглавље, има изузетан значај јер су њиме избрисани стереотипи који су веома дуго били присутни чак и у појединим научним публикацијама, да током читавог периода од пада Српске Деспотовине 1459. године па до избијања Првог српског устанка 1804. године не постоји ниједна жива институција српског друштва, а тиме ни идеја државности и националне самобитности. Својим прилогом академик Медаковић истиче да пад Смедерева под османску окупацију 1459. године није прекинуо чврсту идеолошку основу српске државности, изграђену у вековима немањихке власти. Доследно и аргументовано, аутор истиче да је идеја српске државности била жива у дугим вековима османске власти у српским земљама, а да су њеном распростирању допринеле и бројне српске миграције које су довеле до померања великих народних маса ка западу, при

чему је очувано српско духовно јединство. Посебно је истакнута заслуга обновљене Патријаршије у Пећи, чија је јурисдикција далеко превазилазила државне границе Османског царства. Управо је та обновљена Патријаршија представљала стожер, из којег ће, како је истакнуто, у периоду од 1557. до 1766. године "одјекивати поуке о јединству, махом засноване на оном ауторитету и месту које је српска црква стекла у српској средњовековној држави". У овом поглављу најпре су обрађени темељи српске државотворне мисли у вековима туђинске власти, борба за српске верске и политичке привилегије, српска народна и државотворна традиција у уметности и историографији XVIII века, српска политичка мисао на крају XVIII и почетку XIX века, као и улога државотворних идеја од XVI до XVIII века и у ускрућујућу српске државе у XIX веку.

Књига је опремљена регистрима личних имена и географских појмова, као и географским картама, које је зналачки израдио М. Благојевић, а које на најбољи могући начин показују територијални и административни развој српских земаља. Картографску су приказане српске земље од IX до XI века, српске земље крајем XII и почетком XIII века, Србија од 1282. до 1321. годи-

не, Српско царство и Босна, Босна 1421. године, Српска Деспотовина 1423. године, као и српско монаштво, тј. картографски су приказани манастири Српске православне цркве настали у периоду од XII до XV века, као и они изграђени од краја XV до XVII века.

Ова научна изузетно утемељена књига, израђена по највишим стандардима историјске науке, свакако ће заузети врло важно место у југословенској историографији. Чини се да није претерано рећи да она својим значајем превазилази границе националне историографије, јер смешта развој српске државности у контекст ширих европских политичких и друштвених процеса, са којима је уско међусобно повезана. Наиме, готово да нема идеје или концепције у оквирима српског друштва, која није била, бар на неки начин, повезана и уклопљена у шире токове савремене европске историје.

У временима када се суочавамо са мноштвом контраверзних тумачења, мистификација и манипулација, овакве књиге, засноване пре свега на историјским изворима и чињеницама, могу и морају, како су нагласили и сами издавачи да "разреде магле и тмине које носи ово време, као што га је носило и свако пре нас и као што ће га вероватно носити и свако потоње".

Мр Ема МИЉКОВИЋ БОЈАНИЋ

Драгиша Рашовић, КОЛАШИН У СЛОБОДИ - ЗАПИСИ И ПРИЛОЗИ, "Принт", Подгорица 1999, стр. 206

У издању "Принт" (Подгорица 1999. г.) изашла је из штампе и трећа књига Драгише Рашовића, историчара и публицисте: "Колашин у слободи - записи и прилози", посвећена 50-тогодишњици Савеза бораца НОР Југославије.

Колашин је био "ратна пријестоница" у току НОР-а 1941-1945. г. и сједиште ЗАВНО-а Црне Горе и Боке. Колашин је "Град херој", по указу народа, како то популарно каже Драгиша Рашовић. Колашин је 16 пута у току Другог свј. рата прелазио из руку у руке и ослобађан од окупатора и домаћих издајника. У њему станује богата историја, а "ја сам њен подстанар, водич кроз вријеме и простор", каже хроничар. Он је учесник и судионик многих догађања која су се збила на подручју колашинског среза. Он је, највјеродостојнији и најконкретнији хроничар Колашина. Прикупио је и објавио три књиге - обимну историјску грађу колашинског краја. Иако претежно пише и слика догађаје из новије историје, он пише и о славној прошлости овог краја.

Слобода је светиња сваког народа. Црногорци су се у својој вјековној историји храбро борили за слободу против разних освајача: Турака, Италијана, Аустроугара, Њемаца и др. Идући славним путем својих предака, и Драгиша Рашовић је велики заљу-

бљеник у слободу. Нову књигу "Колашин у слободи" аутор почиње стиховима Ивана Гундулића:

"О лијепа, о драга, о слатка слободо,
сва сребра, сва злата, сви људски

животи,
не могу бити плата твојој чистој

љепоти!"

Публикација "Колашин у слободи" садржи 5 поглавља: први дио - Тито у Колашину; други дио - Социјалистичка револуција тече; трећи дио - Часни преци достојним потомцима; четврти дио - СФР Југославија и пети дио - Прилози.

Јосип Броз Тито је боравио више пута у Црној Гори и Колашину. Први пут је био у Подгорици 5. августа 1940. г. и присуствовао сједници ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак, а послије те сједнице учествовао је 7-9. августа 1940. г. у селу Баре Жугића, под Дурмитором, на Осмој покрајинској конференцији КПЈ. Тито је са ВШ НОП и ДВЈ и дијелом ЦК КПЈ боравио на дурмиторском платоу од 11. маја до 12. јуна 1942. г. Ту је била и главнина партизанских јединица, па је ослобођени дурмиторски крај условно назван "Дурмиторска партизанска република". Послије рата Тито је више пута посјеђивао Црну Гору. Он се задесио у својој вили у Игалу за вријеме земљотреса 1979. год. и то је имало велики значај за постепену обнову и изградњу

порушене Црне Горе, обезбјеђење средстава солидарности и међународну помоћ Црној Гори. Такође је била од посебног значаја, истиче Д. Рашовић, посјета Ј. Б. Тита Црној Гори са премијером Совјетског Савеза Никитом Сергејевичем Хрушчовом 1963. г., који су заједно обишли велики дио Југославије. Аутор је забиљежио сваку Титову посјету Црној Гори и Колашину, поткрепљујући то фотографијама.

У другом дијелу - Социјалистичка револуција тече - Д. Рашовић пише о одјеку Париске комуне у свијету и код нас, о Мађарској совјетског републици 1919. г. и о припремама КПЈ за револуцију. Посебно истиче и апострофира улогу колашинских студената на Београдском универзитету, који су били међу водећим комунистима у земљи, а међу њима су се истицали: Милован Ђилас, Вељко Влаховић, Милован Ђетковић, Вукман Крушчић, Мојсије Стевановић, Мијат Машковић, Милутин Зечевић, Стојан Ивезић, Милутин Лакићевић, Ђуро Меденица и др. Описује формирање партијских ћелија и Мјесног комитета КПЈ у Колашину, њихову дјелатност и улогу у Краљевини Југославији. Затим говори о формирању партизанских чета, одреда, бригада и ГШ НОП за Црну Гору и Бокву у току 1941. г., конкретизујући развој догађаја и устанка у колашинском срезу. Осврће се и на формирање организације четника у Црној Гори, посебно у колашинском крају. Енергично се супротставља тзв. страначким и квази-историчарима, које он назива ревизионистима и фалсификаторима историје, који историјску науку "упрежу у кола страначке политике". Противи се тзв. "понудама о помирењу", рехабилитацији четника иако издајника и слугу окупатора. Доказује да четници нијесу имали карактер покрета. Они, у ствари, нијесу имали чврстог ослоња у народу, а сва зла и невоље које су починили црногорском народу учинили су уз помоћ и под окриљем окупатора. Четници су, истиче Рашовић, од окупа-

тора добијали оружје, муницију, храну за своје породице, а "стални четници" примали су још и плату од окупатора. "Историји не треба ни мед ни жуч", каже Рашовић. "Историчар је чувар историјске истине од лажних и субјективних резона", а историја престаје да буде оно што јесте ако не почива на стубовима историјских извора.

Дакле, НЕ "лијева скретања" - него примјена најоштријих мјера против контрареволуције и пете колоне; НЕ "браторубилачки рат" - него народноослободилачки рат - констатује у својој књизи аутор.

Мучким акцијама у Краљским Барама, Лубницама, на Црквини и у Бистрици четници су почели контрареволуционарну оружану борбу против партизана. Талас четничких акција потпомогнут италијанским окупаторским снагама пренио се и на лимско-санџачку котлину и озбиљно запретио НОП-у у сјевероисточној Црној Гори, па је тим поводом ГШ за Црну Гору организовао политичко савјетовање 15. марта 1942. г. у Ман. Морачи, на којем је одлучено да се приступи чишћењу територије од Вјетрника до Сињавине и да се четници протјерају из Колашина. У тим борбама погинуло је на десетине младих бораца, цвијет омладине из колашинског среза и осталих подручја Црне Горе. Погинули су Будо Томовић, секретар ПК СКОЈ-а, члан ПК КПЈ и ГШ НОП, Бајо Секулић, такође члан ГШ НОП и командант Колашинског сектора, Лука Симоновић, полит. комесар Доњоморачког батаљона и др. У првим мучким нападима четника у Барама Краљским погинуло је 37 бораца, а 15 их је рањено. Погинуо је и један од челних организатора народног устанка у колашинском крају Вукман Крушчић, народни херој.

Аутор наводи многа злодјела четничке страховладе у Колашину. Заробљена докторка Ружица Рип, која је поштовала Хипократову заклетву и лијечила рањенике, звјерски је мучена

и јавно објешена у Колашину. Заробљени рањеник Бранко Мијајлов Меденица утамничен је, мучен и стријељан на Брезу. У смрт је отишао пјевајући: "Цвијет прољећни за зимом се јавља, из зулума слобода се рађа".

У наставку другог дијела, са насловом: "Вјешала у Колашину", аутор објављује потресну причу Михаила Лапића "Чобаница". Ријеч је о лијепој и храброј дјевојци Ђурђи Влаховић, која је гонећи стадо јагњади код рођака у њедрицама носила летке којима се народ позива у борбу против окупатора. Послије дуготрајног мучења и испитивања, и она је завршила на вјешалима. Сама себи је намакла омчу око врата. Отишла је у смрт са поруком мајци: "Јадна моја мале, да си знала како ћу ти се удавити..."

Ови и низ других злочиначких и гнусних примјера говоре о злостудности четника, њиховом слуганству окупатору, јер су њиховим оружјем убијали наш народ. Даље оргијање четника у Колашину и по читавој Црној Гори спријечиле су јединице НОВ и ПОЈ, које су у августу 1943. г. кренуле из Централне Босне у ослобођење Црне Горе. Овај поход, поразе четника, капитулацију Италије и ослобођење Колашина детаљније описује аутор у својој књизи.

У III поглављу ове књиге - "Часни преци достојним потомцима" - аутор обрађује и презентира читаоцима примјере херојске борбе и поруке јунака са Купреса, у којој је погинуо велики број бораца Четврте пролетерске црногорске бригаде. Нарочито је изгинуо храбро Четврти батаљон, који је, како каже аутор, практично брисан из списка партизанских јединица. Ту је погинуо и Вуко Ковијанић, први секретар партијске ћелије формиране у Подбишћу 1934. г. Јунаштво Црногораца испољено је и у свим ранијим ратовима. Д. Рашовић описује примјере јунаштва из ранијих ратова и из далеке прошлости. Великом јунаку са Вртијелке Бају Пивљанину посвећује Ње-

гошеве стихове:

"Соко Бајо са тридест змајева
Мријет неће док свијета траје!"

Аутор описује многа оличења чојства и јунаштва из Првог и Другог свј. рата. Мајор Гавриловић је примјер српског Леониде, а велики патриота и мислилац патријарх српски др Гаврило Дожић, кад се у Европи огласио мрачни и агресивни фашизам, који је напао и нашу земљу, упутио је поруку трајне вриједности свом народу: "Туђе ништа - нећемо, туђину ништа - не дамо!"

Сјећања Вељка Влаховића, опис његових непрспаваних ноћи "У шоко-соби", послје рањавања (остао без лијеве ноге) у шпанском грађанском рату (као борац интернационалних бригада за одбрану републике Шпаније) такође су нашла мјеста у овој публикацији.

На први поглед, ови примјери јунаштва и хероизма у борби за слободу нијесу непознати читаоцу. Али, Д. Рашовић такве примјере оживљава, дочарава, "проглашава" вјечним и бесмртним. Њихова јуначка дјела послужиле су за наук младим нараштајима, који ће се напајати њиховим дјелима, носити се својим прецима, чувајући вјеру праћедовску, његујући славну традицију, своје биће, самобитност и постојаност, јер су "покољења за наук створена". Он чува историју од заборава, он је чувар и борац за историјску истину. Он је инспиратор слободе код младих генерација. Он чува и његује *култ слободе*, култ наших предака, култ историјских споменика, култ борбе за слободу српског народа. Стога је *слобода* мото читаве његове књиге. За лијеп примјер борбе за слободу аутор је одабрао и спомен-обилежје на Чегру, покрај Ниша, на коме пише:

"Намјерниче, стани! Чегру се окрени.
Нека остану теби у вјечној успомени,
јунаци са Чегра, слободе творци,
Синђелић Стеван и његови борци!"

А велики француски пјесник Ламартин, кад је видео Ђеле-кулу, у свом путопису је записао: "Нека Срби сачу-

вају овај Споменик. Он ће научити њихову дјецу шта значи независност једног народа, показујући им по какву су је цијену платили њихови очеви".

У IV поглављу Д. Рашовић пише о формирању СФРЈ, најприје о новембарским изборима 1945. г., о преименовању ЦАСНО у ЦНС, о конституисању АВНОЈ-а у Привремену нар. скупштину ДФЈ и о проглашењу ФНРЈ. Затим даје кратке биографске податке за 9 генерала из колашинског среза. Ту је и поема Јунацима Брезе, поздравни говор значајним годишњи-

цама и на крају књиге Д. Рашовић даје у бројкама податке: "Да се не заборави цијена слободе". Колашински срез је за ту слободу (1941-1945) дао преко 800 бораца и жртава фашизма.

И поред тога што је Д. Рашовић, са своје три књиге значајно обогатио и освијетлио историју колашинског краја, остала су још нека недовољно истражена подручја и догађаји, што ће бити предмет даљег истраживања и научног изучавања можда и Драгише Рашовића и будућих младих историчара.

Петар Т. РАКОЧЕВИЋ

Вељко Сјеклоћа, КРСТО ПОПОВИЋ У ИСТОРИЈСКОЈ ГРАЂИ И ЛИТЕРАТУРИ, Подгорица 1998, стр. 396

Да ли одмах да признам да није лако представити књигу Вељка Сјеклоће - *Крсто Поповић у историјској грађи и литератури*, чак, или поготово, кад то чиним у друштву поштованих колега, са којима нијесам имао времена ни да размијенимо опште утиске о књизи, а камо ли да се договоримо шта би ко говорио, како би се понијела цјеловита слика о мјесту ове књиге у нашој историографији. Тешкоћа је увећана и увјерењем да већина присутних има одређен суд о Крсту Поповићу и без ове књиге, из чега произлази прва дилема: да ли у назнакама прво да говорим о аутору, или о *његовом* главном јунаку најновијег дјела.

Оцењујем, не без разлога, да треба да се прво упознамо са основним биографским подацима овог гласовитог Црногорца, и врло контраверзне личности. Аутор педантно биљежи податке од његовог рођења 1881. па до смрти 1947. године. У том бурном времену брже се живјело, па се брже и старило. А данас су те године релативно младе (66); па је то била искуствена старост.

У представљању свога јунака аутор акцентира следеће чињенице: након основне школе завршио је официрску школу као први у рангу; већ 1906. године, дакле са 25 година, постаје потпоручник а три године касније поручник; био је и предавач у Подофицрској школи на Цетињу; године 1913. унапријеђен је у чин капетана; испит из

патриотизма полагао је на Брегалници код чувеног војводе Путника, а на Мојковцу 1916. код гласовитог сердара Јанка Вукотића, који га је звао "други Старина Новак" - познати јунак из народне пјесме. Аутор даље каже да "Крсто Поповић није изишао ни из једног рата, или веће битке, а да му се не посвети неко признање" (33). И да му је Јанко Вукотић рекао: "Док Црна Гора има таквих јунака - не треба јој се плашити за слободу" (33). Овај дио оцјена о Крсту Поповићу завршићу ауторовом констатацијом да "Крсто-вој љубави према Црној Гори - нема премца" (34). Аутор прати његов морални лик и војничку каријеру и касније, па цитира његову изјаву из 1916. године: "Ја никада нећу из Црне Горе" (36). Ипак се нашао у мађарском логору и ту остао до 1918. године када је на развалинама Аустро-Угарске рођена нова заједничка држава - Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, од 1929. године названа Југославија. Био је Крсто уз свога господара за вријеме његовог егзила из Црне Горе, након уједињења 1918. године. Био је један од најактивнијих учесника познате Божићне побуне 1919. године, за коју аутор нуди аутентичне податке - до сада непознате или мање познате - о њеном обиму, жариштима, трајању и погинулим са обије стране. Чудио се констатацији француског генерала, који је са лица мјеста извјештавао: "Уз ријетке изу-

зетке - сви су за Југославију". Поведен тим и другим констатацијама, аутор закључује да је "тешко замислити да се уопште могао појавити покрет који је био противан уједињењу 1918. године" (74).

Аутор даље излаже услове под којим су се Црногорци у Италији припремали за побуну против новог режима у Југославији. Опет на основу докумената наводе се обавезе Италијанске владе да финансира Црногорску владу и њену војску, која у Гаети није премашила ниво од 1.155 лица. Сада већ мајор, Крсто Поповић се поново нашао у Црној Гори, од јула 1919. до маја 1920. године. Умјесто герилског рата, извођене су одметничке диверзије. Сваки учесник Подгоричке скупштине био је уцијењен на 50.000 динара, а митрополит Гаврило Дожић чак на 80.000 динара (87).

Како је Италија помагала побуну и одметнички покрет из властитог интереса тако је и распустила црногорску војску уз образложење да "Италијани желе да имају пријатељске односе са сусједном Југославијом" (104). Није случајно што се то десило у вријеме потписивања Рапалског мировног уговора између двије државе. У тим чињеницама ваља видјети однос једне велике силе и једне мале династије. Тако је одлуком Италијанске владе распуштена црногорска војска у Гаети, крајем 1921. године. Крсто Поповић је, како смо већ истакли, 1920. године био унапријеђен у чин мајора. Црногорска влада у Паризу најзад га је унаприједила у чин бригадира, како се он и потписивао, што је одговарало чину генерала. Због наведених догађаја у Италији, он се настанио у Аргентини до 1930. године, када је прешао у Белгију и Француску. Године 1934. помиловао га је краљ Александар и дао му пензију. Настанио се потом у Никшићу, са својом породицом. До рата 1941. године припадао је опозиционом блоку партија (108).

На једном мјесту аутор ће у својој књизи записати да је Крстова "љубав према Црној Гори - била основа њего-

ве идеологије". За истраживача остаје да одгонетне како се управо таква личност наша на кривој страни у бурним ратним догађајима 1941-1945. године. При томе се мање може довести у питање његово понашање и дјеловање у конкретним ситуацијама и приликама. Да ли је он отпочињао једну нову борбу, или је настављао ону коју је његова страна морала изгубити. Његови потомци су се нашли насупрот свог родитеља. Један син му је погинуо у партизанима, а други је преживио рат - као генерал ЈНА и народни херој. Ту заправо почиње прича о трагичности наших подјела, у којима није поштеђена ни породица. То је вријеме када се један антифашистички рат претворио у братоубилачки, свеједно чијом кривицом. Парола: Ко није с нама он је противу нас - разрушила је многа пријатељства, кумства и другарства. Мало их је слиједило једну помирљивију парољу: Ко није противу нас тај је са нама.

Зато је било доста разарања, омразе и жртава - свеједно на којој страни. Увијек је, управо, народ највише страдао.

Како се рат примицао своме крају - подјеле су бивале све жешће. Назирали су се побјдници; они други су постали издајници, па и ратни злочинци. При томе не чуди што један херојски народ какав је црногорски, има тако много хероја. Али, тешко је објаснити откуда тај исти народ има тако много издајника! Очито, нешто није у реду са критеријумима по којима су проглашавани - и једни и други. Како, иначе, објаснити чињеницу да је Југославија кандидовала чак 17.000 ратних злочинаца, од којих 2.868 страних држављана, дакле наших окупатора. Гледао сам досије Крста Поповића, од прве до посљедње стране, иако га аутор не доноси у књизи. Како објаснити да је у јуначкој Црној Гори било процентуално, више ратних злочинаца него у, рецимо, Павелићевој НДХ-зији!

Та питања аутор не третира у својој књизи. Чак их и не отвара. И она

отворена питања, која добро запажа, дубље не анализира. Зашто Крста Поповића слиједи релативно не мали број његових саплеменика? Зашто га и противници цијене и уважавају? Као да га сви хоће на својој страни. Сарађује с италијанским окупаторима, а затим са четницима који га касније оптужују да је са дружином "илегални комуниста" (311). Када се разочарао у четнике, нуди сарадњу партизанима - под одређеним условима. Ови то одбијају, да би му при крају рата поново нудили сарадњу, до чега, ипак, не долази. То му није засметало да својим најоданијим каже: "Сви ви идите у партизанску војску, а ја ћу размислити - гдје ћу" (313).

Ова и друга питања аутор као да оставља неком другом времену, погоднијем за научно обликовање, а тиме и професионалним историчарима долазеће генерације који су растерећени емотивности као битног терета за објективно сагледавање личности и времена у коме оне дјелују. Сагледавање глобалних историјских процеса такође је од помоћи за оцјену политичког понашања историјских личности. У конкретном случају се преплићу антикомунизам и монархистичко југословенство. Дубља анализа би упутила да се каже шта је примарно: прво или друго.

Остаје ми, на крају да кажем неколико ријечи о аутору књиге. Вељко Сјеклоћа је одавно присутан у нашој историографији, посебно у публицистици и фељтонистици. Препознатљив је по архивској грађи коју проналази и доноси. Поуздан је фактограф.

Ова књига има све одлике досадашњих његових радова. Чак их и надмашује. Јер се прихватио једне теме, коју су многи други избјегавали. Када је наслоњен на архивску грађу - онда је поуздан. А ова књига се ослања на до сада непознати Дневник Крста Поповића. Изворно, значи, сазнајемо Крстов став о битним питањима историјске прошлости Црне Горе, али и њене са-

дашности. Из њега се види, на примјер, да Крсто Поповић никада није доводио у питање српско поријекло Црногораца. Нијесу Црногорци, како су писали Штедимлија и Секуле Дрљевић "по вјери католици а по националности 'црвени Хрвати'" (252). Напротив, "Црна Гора је наша мила отаџбина у којој је сијала луча српске слободе - преко 600 година". Што се уједињења 1918. године тиче, он каже: "Сва је наша борба била борба за уједињење са осталим братским народима. У том циљу ми тражимо посебност Црне Горе, а не никако у циљу њене сепарације од осталих брацких земаља" (137). Цитираћу још ријечи једног свједока из затвора федералисте, који на страни 222. каже да Крсто "није био зликовац и убица". Свеједно, доспио је и на тај списак.

Када се Сјеклоћа више служио литературом - онда је мање поуздан у елаборацијама. Стиче се, наиме, утисак да је под њеним утицајем. А понекад је ријеч о старим књигама, већ превазиђених оцјена, или о књигама у којима се често губи представа о историјској истини, која се приказује онако како, када и коме одговара.

Најзад ћу рећи да у књизи има и неких пропуста, који су се могли избјећи, као што су повремена понављања, непрецизна фактографија и навођење ситних детаља који не сметају али и не користе књизи. Недостаје илустрациони материјал који може бити потврда реченог. Ови пропусти се сада не могу исправљати, али је била обавеза рецензента да на њих укажу, тим више што су то позната имена у нашој историографији.

И, да закључим: историографија је добила једно лијепо остварење. Тема је врло занимљива и до сада овдје најпотпуније обрађена. Текст је јако читљив и вјерујем да ће књига наши пут до шире читалачке публике.

Аутору треба честитати, и ја то чиним са задовољством.

Академик Зоран ЛАКИЋ

Boško I. Bojović, RAGUSE (DUBROVNIK) ET L'EMPIRE OTTOMAN (1430-1520), Les actes imperiaux ottomans en vieux-serbe de Murad II a Selim I, Association Pierre Belon, Paris 1999, стр. 414

У оквиру серије публикација грађе посвећене византијском, неохеленском и балканском простору, коју је под руководством познатих француских византолога и балканолога Елене Антониадис-Бибику, Андре Гијуа и Паола Одорикоа, покренула фондација Пјер Белон, 1999. године у Паризу објављена је књига Бошка И. Бојовића *Дубровник и Османско царство (1430-1520), Османска царска акција на старосрпском језику од Мурада II до Селима I*.

Бошко И. Бојовић, сарадник Балканолошког института САНУ, борави већ дуже времена у Паризу као гостујући професор. Књига која је пред нама настала је као резултат његовог настојања и труда да ширем слоју страних научника омогући коришћење докумената, писаних на старосрпском језику и ћиричним писмом, који су, иако добро познати ужем кругу специјалиста који се баве историјом српског народа у 15. и 16. веку, били потпуно недоступни оним светским историчарима који тај језик не познају. Ради се наиме о 129 докумената, објављених превасходно у следећим збиркама грађе: *Č. Truhelka, Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive*, Glasnik ZMBH XXIII, Sarajevo 1911; Љ. Стојановић, *Сјаре српске новеље и писма I*, 1-2, Београд-Сремски Карловци 1929-1934;

Љ. Стојановић, *Сјари српски записи и најписи*, I-VI, Београд 1902-1927; F. Miklosich, *Monumenta Serbica Spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Vienne, 1858, као и о мањем броју докумената које су објавили Б. Недељковић, Г. Елезовић, П. Карано-Тврткивић, К. Ковач и А. Вучетић.

Настала у периоду 1430-1520. године, ова документа осликавају период када су оновремене светске силе: Османско царство, Угарска, Венеција своју пуну пажњу посветиле централним деловима Балканског полуострва, што је свакако довело до сукоба интереса међу њима. Управо 129 докумената објављених у књизи Б. Бојовића, упућених Дубровачкој републици од стране османских владара; одраз су те борбе за превласт у овом делу Европе. Османлије су се у том периоду, поред мача, користиле и дипломатијом да би у оквиру свог Царства обухватиле територије некадашњег моћног Душановог царства. Претећи или обећавајући, они су заузимали једну по једну област. Веома често, посредничку улогу међу светским силама оног времена играла је Дубровачка република. Преко њене територије прешао је велики број амбасадора и гласноша, у том граду су се размењивала тајна обавештења упућена, зависно од случаја, Угарској, Венецији, или Порту.

Стога, ови документи представљају веома важно сведочанство историје Балкана у другој половини 15. и првој половини 16. века. Имајући у виду да су све српске земље, најкасније током друге половине 15. века, већ постале део Османског царства, а да је експлоатација рудног богатства Србије и Босне била веома значајна и важан економски фактор у оквирима Царства, Порта је сматрала потребним да уведе *словенску канцеларију*, из које су потицали документи који су се односили на велики део Балкана. Дакле, и Порта и Дубровник имали су у том периоду канцеларију која је радила на старосрпском језику, чији је циљ био да се обезбеди дипломатска и трговачка кореспонденција са великим делом југоисточне Европе.

Иако би на први поглед можда могао да се стекне утисак да ова књига представља само збирку преведених, мада веома значајних докумената са старосрпског на француски језик, она то ипак није. Пре свега стога јер је пре превода докумената аутор збирку обогатио драгоценом увидом студијом (стр. 9-135) посвећеном проблемима међусобних односа Дубровника, Османског царства и дубровачке трговине на Балканском полуострву. Овом студијом обухваћена су следећа питања: османско освајање и њихово запоседање територија у дубровачком залеђу током владавина Мурата II и Мехмеда II; пад Српске деспотовине и признавање османског суверенитета; спор између Стефана Вукчића Косаче и Дубровчана око одређених поседа; владавина Бајезита II и ширење дубровачке трговине у Турској; Дубровник и Османлије током владавине Селима I; ширење дубровачке трговине у трансформацији балканско-левантских тржишта; привилегије Дубровчана у Османском царству.

Затим следи одељак под насловом *Форме и садржаји* (стр. 135-181), у коме су најпре дата најопштија обавештења и смернице везане за докумен-

та која су издавали османски султани у периоду 1430-1520. године на старосрпском језику, затим је описан Архив у Дубровнику и наглашен значај његових пребогатих фондова за историју читаве југоисточне Европе, да би затим били појашњени језик администрације и дубровачке канцеларије. Наредна потпоглавља посвећена су османским документима у Државном архиву у Дубровнику, Словенској канцеларији при Порти, језику и писму докумената, као и њиховом садржају. За ширу научну публику, којој је ова збирка и намењена, свакако ће драгоцена бити и објашњења о структури одабраних докумената: иницијалном ословљавању, инвокацији, тугри, титулатури, обраћању и начину ословљавања, експозицији, диспозитиву, као и завршним одредбама, те на крају и датирању докумената и месту где су писана.

Сама документа (стр. 181-373) подељена су у IV групе: фермани Мурата II (1421-1521), Мехмеда II (1451-1481), Бајезита II (1481-1512) и Селима I (1512-1520).

Збирка је опремљена речником непознатих појмова, регистром личних имена и географских појмова, као и факсимилима 3 документа.

Посебну вредност књиге представља богата библиографија која обухвата више од 500 јединица и која заиста упућује на готово сва дела написана о међусобном односу Дубровника и Османског царства, па и шире, на она дела која се односе на историју југоисточне Европе у другој половини 15. и првој половини 16. века.

Чини се да после свега наведеног не треба посебно истицати значај ове књиге, превасходно за светску историографију. Сигурно је да ће они научници који се интересују за садржај докумената објављених у књизи Бошка Бојовића моћи правилније да сагледају први век османске владавине у српским земљама. Међутим, само њено објављивање и интересовање које је изазвала не само у француским науч-

ним круговима већ и шире, показатељ је колико је за сваку националну историографију важно објављивање дела на страним језицима. Свакако да би покретање барем једног часописа на

енглеском или француском језику, у коме би била објављивана најважнија достигнућа југословенске историографије, био важан корак у правцу веће афирмације наше науке у свету.

Мр Ема МИЉКОВИЋ БОЈАНИЋ

ХРОНИКА

Међународни научни скуп АРХИВСКА ГРАЂА КАО ИЗВОР ЗА ИСТОРИЈУ, Београд 15- 16. мај, 2000.

Поводом стогодишњице оснивања Архива Србије, у Београду је одржан дводневни међународни научни скуп у организацији Архива.

На скупу су са саопштењима иступили седамдесет и два архивиста и историчара из Србије, Црне Горе, Републике Српске, Русије, Велике Британије и Македоније, а њих девет су приложили своје реферате.

Скуп је радио у две пленарне седнице и две секције: прва, *Архивистика и историја архивистике*, и друга, *Историја и историја архивистике*.

На првој пленарној седници поднето је пет саопштења: *Михаило Гавриловић, историчар Првог српског устанка* (академик Владимир Стојанчевић); *Место архивског посла у историографској концепцији школе Покровског* (др Смиљна Ђуровић); *Нове информатичке технологије у архивима Русије* (Михаил В. Ларин); *Унескова оштра процена стања архива на Косову* (Брус Џексон); *Основни Принципи организације комплемирања државних архива Руске Федерације* (Владимир А. Јеремченко); *Смисао архива* (проф. др. Димитрије М. Калезић)

У секцији *Архивистика и историја архивистике* предмети саопштења били су различити и односили су се углавном на: црквене и државне матичне књиге као историјске изворе, време њиховог увођења код Срба и њихову заштиту; архивску грађу и друге историјске изворе у изучавању елита и у стварању књижевног дела; заштиту архивске грађе и регистратурског материјала и значај локације архива у ратним условима; културно-просветну и информативну функцију архива и улогу архива у настави историје; плакат, филмске и телевизијске снимке као историјске изворе; обраду архивских докумената коришћењем нових технологија и заштиту електронских докумената; архивско законодавство; значај фондова Архива Србије, Војноисторијског института, Архива САНУ и архива Светог архијерејског синода за поједине историјске теме.

У секцији *Историја и историја архивистике* саопштења су се претежно односила на историју 19. и 20. века. Иако су теме биле разноврсне, може се издвојити неколико тематских целина. Говорило се о значајним личностима културне, друштвене, политичке и привредне исто-

рије: о Лукијану Мушицком, духовном вођи Срба у Војној Граници; о рашким и старовлашким кнезовима Рашковићима и њиховој улози у аустријско-турским ратовима; о улози Стевана Фридмана у виноградарству Неготинске крајине; о Тодору Поповићу, окружном начелнику и високом официру. Неколика саопштења бавила су се друштвима: Друштвом "Српски књижевни гласник", српским друштвима у Суботици у 19. и 20. веку, те Друштвом београдских женских лекара. Заступљени су били и прилози локалној историји Јагодине, Ниша, Суботице, Бијелог Поља, Бечеја, Гораждевца и Горњег Темнића.

Неколико излагања се односило на страдања Срба на Косову и Метиохији: у Призрену (1883.) и Старој Србији (1907-1908.), као и у периоду од 1941. до 1944.

Предмети осталих саопштења били су различити: истраживање односа Краљевине Србије, односно Краљевине Југославије и Ватикана; школовање српске омладине у Русији за време Првог светског рата; извештаји британских конзула као извор за историју Србије; санитарска служба у грађанском рату у Босни...

Научни скуп са овако великим бројем тема и саопштења био је ретка прилика за ближу сарадњу архивиста и историчара. Указано је на неопходност сталног објављивања архивалија.

Организатор скупа, Архив Србије, сакупио је прилоге излагача и концем 2000. године објавио зборник радова: *Архивска грађа као извор за историју Србије, Међународни научни скуп 15-16 мај 2000. год*, Београд 2000, стр. 687.

Вјера МИТРОВИЋ

Научни скуп НА ИЗВОРУ ВУКОВА ЈЕЗИКА Жабљак, 24. и 25. јул 2000.

На Жабљаку је 24. и 25. јула прошле године одржан трећи по реду традиционални научни скуп под називом "На извору Вукова језика". Скуп има интердисциплинарни карактер а посвећен је историји, географији, језику, књижевности, етнологији и антропологији Дурмиторског краја. Организатори сва три до сада одржана скупа били су огранак Вукове задужбине за Дурмиторски крај и три дурмиторске општине - Жабљак, Шавник и Плужине. Први у низу ових научних скупова одржан је у Шавнику 1988. године у организацији Историјског института Црне Горе, на иницијативу тадашњег директора Историјског института др Јована Бојовића. Зборник радова са тог скупа објављен је 1991. године под насловом "Дурмиторски зборник - На извору Вукова језика", у издању Историјског института а под уредништвом др Јована Бојовића. Други научни скуп под истим називом одржан је на Жабљаку 1997. године, а наредне године појавио се други "Дурмиторски зборник", чији су уредници били проф. др Томислав Жугић и проф. др Зоран Лакић. Учесници ових скупова највећим дијелом су били признати ствараоци и интелектуалци поријеклом из тог краја, али и други који су својим дјелом дали допринос проучавању Дурмиторског подручја.

Прошлогодишњи скуп на Жабљаку окупио је око 30 научних и књижевних стваралаца, који су своје прилоге изложили на четири сједнице, од којих је прва била посвећена језику, друга књижевности, трећа географији, етнологији и антропологији, а четврта историји. Научни одбор за припрему овог скупа сачињавали су: Бранислав Остојић, Ново Вуковић, Слободан Касалица и Томислав Жугић. На првој сједници своје реферате изложили су: Бранислав Остојић, Ненад Вуковић, Рајка Биговић - Глушица, Јелица Стојановић, Драга Бојовић, Зорица Радуловић, Миодраг Јовановић, Сава Стевовић и Радоје Симић. На другој сједници, посвећеној књижевности, говорили су: Миро Вуксановић, Светозар Кољевић, Душан Иванић, Милинко Жугић, Јован Делић и Исак Калпачина. На крају првог дана скупа, а као дио укупног његовог програма, одржана је промоција нове књиге поезије пјесника Ранка Крстајића. У трећој сједници учествовали су: Божина Ивановић, Петар Влаховић, Бреда

Влаховић, Слободан Касалица, Милутин Љешевић и Мирослав Додеровић. Из оправданих разлога изостали су неки најављени учесници скупа, који ће своје прилоге послати ради објављивања у зборнику радова.

Сесији посвећеној историји присуствовали су сви најављени учесници. Није био утврђен никакав хронолошки оквир, као што је то био случај приликом претходног окупљања, већ само тематски, с циљем да се дају прилози историји Дурмиторског краја. Прво излагање Томислава Жугића било је посвећено покретачу овог научног скупа Јовану Бојовићу и његовом научном дјелу, а друго Зорана Лакића научном дјелу Обрена Благојевића и његовом доприносу проучавању Дурмитора. Бранислав Ковачевић је изложио реферат: "О давијама у Дробњаку крајем XIX вијека", базиран на занимливој изворној грађи. Жарко Лековић је говорио на тему: "Прилике у Дробњаку 1814-1830", а рад представља дио његовог магистарског рада, одбрањеног прошле године на Филозофском факултету у Београду, и плод је ауторовог истраживачког бављења историјом Дробњака у наведеном периоду. Саша Кнежевић је припремио реферат под насловом: "Дурмиторски крај у изборима 1938".

Дио скупа посвећен историји био је, по броју учесника, јаче заступљен него на претходном окупљању 1997. године. Основна намјера научног одбора и учесника остаће и надаље иста, да се пружи допринос проучавању историје Дурмиторског краја. Број учесника, макар када је у питању "историјски" дио скупа, може наредном приликом бити и знатно већи.

Сада је у припреми зборник радова са овог, иначе врло добро организованог скупа, у којем ће наћи мјеста и радови који нијесу презентирани на самом скупу, али су били најављени. За уредника зборника изабран је Ненад Вуковић.

Саша КНЕЖЕВИЋ

Научни скуп ДРУШТВО И КУЛТУРНИ
ИДЕНТИТЕТ ПЉЕВАЉСКОГ КРАЈА
Пљевља 18-19. новембар 2000.

Завичајни музеј у Пљевљима, у оквиру својих настојања да помогне проучавању прошлости Пљеваља и Пљеваљског краја, наставља са организовањем повремених научних скупова посвећених прошлости овога града и ове области. Први научни скуп *Пљевља у прошлости* одржан је 18-19. новембра 1998. године, а радови су објављени у првом броју *Гласника Завичајног музеја у Пљевљима*. Недавно је Музеј организовао нови научни скуп на тему *ДРУШТВО И КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТ ПЉЕВАЉСКОГ КРАЈА (од средњега века до новијег времена)* који је одржан 18. и 19. новембра 2000. године у Библиотеци *Стеван Самарић* у Пљевљима. Основни истраживачки проблеми који су били предмет научне расправе на овоме скупу су: друштвене и културне прилике у Пљевљима и Пљеваљском крају у средњем веку; варош, трговина, трговачки путеви; цркве, манастири, средњовековни градови, некрополе; живот под туђинском влашћу; исламизација, културне промене, трговачки живот у Пљевљима и градитељство; социјална структура; урбанистичке промене у вароши током историје, село, сеоска архитектура, привређивање и народни живот; верски и црквени живот; делатност Св. Тројице, манастира Довоље, Св. Михаила Арханђела, Дубочице и других манастира; школе и учитељи; кућа, ношња, породични и друштвени живот; модернизацијски токови у развоју вароши и сеоском животу током 19. и 20. века; културне установе и културна друштва.

Скуп је отворио директор Завичајног музеја Радоман Манојловић, а радило се у три пленарне седнице. Свој допринос раду скупа дало је 18 научних радника из Београда, Подгорице и Сјенице. Излагања су обухватила период од раног средњег века до средине 20. века. Током рада овога скупа поднета су следећа саопштења: др Тибор Живковић (Историјски институт САНУ, Београд) *Пљеваљски крај у раном средњем веку*; проф. др Синиша Мишић (Филозофски факултет, Београд) *Топонимика као извор за историјску географију (пример Пљеваљског краја)*; др Ружа Ђук (Историјски институт САНУ, Београд) *Дубровачка породица Немања пореклом из Пљеваља*; мр Гордана Томовић

(Историјски институт САНУ, Београд) *Пљевља и њеваљски крај на сџарим карџама*; Душан Спасић (Историјски институт САНУ, Београд) *Средњовековни ѓрад Раван*; Владета Петровић (Историјски институт САНУ, Београд) *Пљеваљски крај у џозном средњем веку*; др Ђуро Тошић (Историјски институт САНУ, Београд) *Земљорадња њеваљског краја у џрвим година џурске владавине*; мр Ема Миљковић-Бојанић (Историјски институт САНУ, Београд) *Породица у њеваљском крају у џрвом веку џурске владавине*; др Марица Маловић-Ђукић (Историјски институт САНУ, Београд) *Дробњак џод џурском влашћу у 15. веку*; мр Срђан Рудић (Историјски институт САНУ, Београд) *Пљеваљски крај у џуџоџисима 16. века*; проф. др Чедомир Лучић (Историјски институт Црне Горе, Подгорица) *Вјерска џтрансформација Срба Раишког џојаса џослије џурских освајања*; др Славенко Терзић (Историјски институт САНУ, Београд) *Пљеваљски џуџ друшћивене и кулћурне модернизације (1804-1912): Синћиза оријенталног и средњоевропског наслеђа*; Салих Селимовић, професор (Кладница, Сјеница) *Срби муслимани и џићање њихове денационализације*; Милић Петровић (Историјски музеј Србије, Београд) *Просветно кулћурна мисија Пљеваљске ѓимназије (1904-1941)*; др Радослав Распоповић (Историјски институт Црне Горе, Подгорица) *О војним ѓубицима њеваљског краја у Првом свјетском раћу (1914-1918)*; академик Зоран Лакић (Црногорска академија наука и умјетности) *Преламане џолићике НОП-а у њеваљском крају (1941-1945)*; др Сенка Бабовић-Распоповић (Историјски институт Црне Горе) *Пљевља у Краљевини Црној Гори*, академик Десанка Ковачевић-Којић (САНУ) *Пљевља у урбанизацији Полимља и Горњег Подриња*.

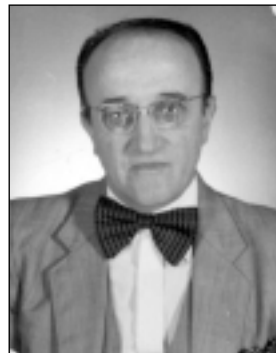
Скуп је одликовала богата и жива дискусија, током које су учесници настојали да укажу на истраживачке проблеме који су остали изван оквира постојећих историографских знања, као и да одреде смернице за продубљивање истраживања друштва пљеваљског краја, његових институција и главних носилаца развоја. Зборник радова са овог скупа допринеће не само бољем познавању историје Пљеваља и пљеваљског краја, већ ће понудити и неке нове методолошке приступе, значајне за будућа истраживања друштвене историје у целини.

Цео ток скупа преносила су Радио-Пљевља.

Снежана РИСТИЋ

IN MEMORIAM

Др ЧЕДОМИР ПЕЈОВИЋ (1928-2000)

Црногорско школство и наша историографија остали су 29. марта 2000. године без Чедомира Пејовића - Пејкана, угледног средњошкоског професора међу историчарима који су се бавили науком и још рјеђега научника међу интерпретаторима школске историје. Као научник проницљивог и радозналост духа, и сугестивни предавач снажног темперамента и особене духовности, Пејовић је оставио лијепог утисак код свих поклоника богиње Клио који су га познавали или са њим сарађивали.

Чедомир Пејовић је рођен 29. октобра 1928. године у Подгорици. Основну школу је завршио у Требињу, а гимназију на Цетињу 1946. године. Дипломирао је на Филозофском факултету у Београду (група за историју) 25. јуна 1950. године, као први студент у својој генерацији. Са одличним успјехом положио је 1954. године и стручни професорски испит. Пејовић је, и поред несумњиве обдарености за научноистраживачки рад, био дубоко очаран професорским позивом и свој радни вијек (пуних 40 година) провео је у титоградској (подгоричкој) гимназији "Слободан Шкеровић". Захваљујући умјешности и преданости читаве једне плејаде професора из поменутог установе, међу којима препознатљиво мјесто заузима и Чедомир Пејовић, подгоричка гимназија је стекла завидну репутацију у ондашњем школском систему Црне Горе. Вриједи поменути да је Пејовић, као интелектуалац широког образовања, неко вријеме предавао и филозофију у овој школи. Његову професорску каријеру одликовале су највише оцјене дате од мериторних органа, а од стране колега предлажан је за награду "Октоих", највише признање на пољу образовања у Црној Гори.

Васпитање у родољубивом и часном породичном окружењу у доброј мјери одредило Пејовићев даљи друштвени ангажман. Он је учесник НОР-а од 12. фебруара 1944. до 15. маја 1945. године. Био је врло активан у друштвено-политичком, културном и спортском животу, најприје на Београдском универзитету, а касније у Титограду, односно у Црној Гори. Од 1947. до 1950. године учествовао је у три савезне омладинске

радне акције и био вишеструки ударник. Широка преокупација Пејовићевог горљивог волонтерства рефлектовала се и на његово присуство у више асоцијација, у којима је имао значајне функције. Пејовић је био први секретар Друштва за филозофију и социологију НР Црне Горе, секретар Удружења учитеља, наставника и професора прво среза, а затим општине Титоград, предсједник Подружнице Друштва историчара Титограда и на крају предсједник Друштва историчара Црне Горе и члан Предсједништва Савеза друштава историчара Југославије.

Неугасива жеља да што дубље проникне и што прецизније реконструише поједине историјске процесе пресудно је утицала да се Пејовић посвети и научно-истраживачком раду. Тим послом почео је да се бави 1958. године, као члан Комисије Општинског комитета СК Титограда за историју Савеза комуниста, гдје је радио на прикупљању и обради грађе за историју радничког покрета. Упознавајући се са обиљем разноврсног документационог материјала, одлучио је да своје интересовање усмјери на проучавање прошлости револуционарног радничког покрета између два свјетска рата у Црној Гори. Таква одређеност проткана истрајним истраживачким радом резултирала је објављивањем око тридесет чланака, расправа и других научних прилога. Највећи дио својих истраживања Пејовић је заокружио својим драгоцјеним и обимним радом *"Комунистичка партија Југославије у Црној Гори 1919-1941"*, који је 1973. године одбрањен као докторска дисертација на Филозофском факултету у Приштини. Ово дјело, фундирано на мноштву прворазредних историјских извора, импонује и квалитетом излагања и стога чуди чињеница да је објављено тек 1999. године.

Чедомир Пејовић је своје радове објављивао у научним часописима (*"Историјски записи"*, *"Бока"*, *"Пракса"*, *"Југословенски историјски часопис"*), затим у зборницима радова као што су *"Дурмиторска партизанска република"* (1979), *"Раднички покрет, народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској"* (1983), *"Битка за Црну Гору - Мартинићи - Круси 1796"* (1997) и другим. Аутор је неколико десетина научно-популарних публицистичких радова, а као гост-уредник водио је скоро сто емисија на Радију Црне Горе. За своје посљедње дјело *"Подгоричка гимназија 1919-1941, Документи"* добио је 1998. Годишњу награду ослобођења Подгорице.

Пејовићева посвећеност *"учитељици живота"* с правом представља оличење успјешног споја историјске науке и школске историје и уједно је парадигма млађим црногорским историчарима. Сасвим разумљиво, јер његово животно дјело јесте племенита легура просвјетног, научног и хуманистичког рада. Пејкан је, најкраће речено, био човјек који је тако жарко волио да зна и несебично знао да подучи.

Мр Звездан Фолић

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

Проф. др Василије КРЕСТИЋ, <i>Бискуп Штросмајер у свјетлу нових извора</i>	7
Проф. др Дарко ТАНАСКОВИЋ, <i>Османизам јуче и данас</i>	49
Проф. др Богумил ХРАБАК, <i>Промет соли у Скадру и Бојани у XIII, XIV и XV веку</i>	65
Проф. др Драги МАЛИКОВИЋ, <i>Италијански кредитори у Котору у првој половини XIV века</i>	85
Проф. др Чедомир ЛУЧИЋ, <i>Пленидбене акције из Црне Горе крајем 16. и у 17. вијеку</i>	109
Бранко БОГДАНОВИЋ, <i>Развој полиције у Књажевини и Краљевини Црној Гори</i>	125
Др Борђе БОРОЗАН, <i>Албанци у Југославији у Другом свјетском рату</i>	149
Др Милица БОДРОЖИЋ, <i>Социјални састав партијских и скојевских организација НОВЈ Црне Горе и њихова партијско-политичка делатност</i>	165

ПРИЛОЗИ

Проф. др Миомир ДАШИЋ, <i>Мишел Обен - Њеџошолоџ европског угледа</i>	189
Бошко МИЈАНОВИЋ, <i>Неки моменти у односима између државе и Митрополије црногорско-приморске после II свјетског рата ...</i>	197
Др Жика БУЈУКЛИЋ, <i>Две изгубљене будванске породице: Чалак и Бина (зване "Дибрани")</i>	207
Мр Нада ТОМОВИЋ, <i>Улога црногорског конзулата у Скадру у развоју трговине између Црне Горе и Турске крајем XIX и почетком XX вијека</i>	219
Мр Вукић ИЛИНЧИЋ, <i>Како су листови "Глас Црногорца" и "Цетињски вјесник" обавјештавали црногорску јавност о судском процесу у Колашину 1909. год.</i>	225

ИСТРАЖИВАЊА И ИЗВОРИ

- Ирина СМЕРНОВА, *Вступление к отрывку из Дневника*
К. К. Романова за 1899 год 235

ИСТОРИОГРАФИЈА

- Милош СТАРОВЛАХ, *Вјечнио млада књижа сѣаросѣавна*
(Поводом књиѣ монаха Гаврила Тројичанина, Врхобрезнички
лѣиоис, Књижа сѣаросѣавна из 1650, Приредили: Владеѣа
Цвијовић и Бранислав Ковачевић, Подѣорица 2000.) 257
- Михаило ВОЈВОДИЋ, *Новија исѣорија Црне Горе ѣод лѣиом*
науке (Поводом књиѣ академика Миомира Дашића, Оледи
из исѣорије Црне Горе, сѣудије о доѣађајима од краја XVIII
вјека до 1918, Подѣорица, 2000.) 263
- Проф. др Бранислав КОВАЧЕВИЋ, *Јуѣословенско-совјѣјски*
односи (1953-1955) у свијејлу нових исѣоријских извора
(Поводом књиѣ Радоице Лубурића, Помирење Јуѣославије и
СССР-а 1953-1955. Тематска збирка докумената,
Подѣорица 1999.) 271
- Проф. др Чедомир М. ЛУЧИЋ, *Сѣваралац као самоиздавач*
(Поводом ѣри самосѣално објављене књиѣ ѣроф. др Боѣумила
Храбака: Никиић до ѣочѣјка 19. вијека, Беоѣрад 1997; Фоча до
краја 18. века, Беоѣрад 1999. и Подѣорица до ѣочѣјка 19. вијека,
Беоѣрад 2000.) 281

ПОЛЕМИКЕ

- Милија СТАНИШИЋ, *Неисѣине и заблуде* 285

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ

- Др Владимир ЈОВИЋЕВИЋ, *Др Зоран Лакић, Оледи из исѣорије*
Јуѣославије, Универзѣиѣи Црне Горе и Филозофски факулѣиѣи,
Подѣорица-Никиић 1999. 303
- Мр Саша КНЕЖЕВИЋ, *Слободан Г. Марковић: British perceptions*
of Serbia and the Balkans 1903-1906, Paris 2001. 307
- Мр Живко М. АНДРИЈАШЕВИЋ, *Шербо Расѣодер, Јанусово*
лице исѣорије, Подѣорица 2000. 311
- Академик Зоран ЛАКИЋ, *Радосав Зековић, Баволѣ вријеме,*
Живој са Голим оѣоком, Беоѣрад 2000. 315
- Мр Арсен БУРОВИЋ, *Михаило Војводић, Србија и балканско*
ѣиѣање (1875-1914), Матица срѣска, Нови Сад 2000. 319
- Мр Ема МИЉКОВИЋ БОЈАНИЋ, *Милош Блаѣојевић, Дејан*
Медаковић, Исѣорија срѣске државносѣи, књиѣ I, Од насѣанка
ѣрвих држава до ѣочѣјка срѣске националне револуције,
Нови Сад 2000. 323

Петар Т. РАКОЧЕВИЋ, <i>Драгиша Рашовић, Колашин у слободи - зајиси и прилози, "Прини", Подгорица 1999.</i>	327
Академик Зоран ЛАКИЋ, <i>Вељко Сјеклоћа, Крсто Појовић у историјској грађи и литератури, Подгорица 1998.</i>	331
Мр Ема МИЉКОВИЋ БОЈАНИЋ, <i>Бошко И. Бојовић, Raguse (Dubrovnik) et L'Empire Ottoman (1430-1520), Les actes imperiaux ottomans en vieux-serbe de Murad II a Selim I, Association Pierre Belon, Paris 1999.</i>	335

ХРОНИКА

Вјера МИТРОВИЋ, <i>Међународни научни скуи "Архивска грађа као извор за историју", Београд 15- 16. мај, 2000.</i>	339
Мр Саша КНЕЖЕВИЋ, <i>Научни скуи "На извору Вукова језика", Жабљак, 24. и 25. јул 2000.</i>	341
Снежана РИСТИЋ, <i>Научни скуи "Друштво и културни идентитет и његово краја", Плевља 18-19. новембар 2000. године</i>	343

IN MEMORIAM

<i>Др Чедомир Пејовић (1928-2000), (Мр Звездан Фолић)</i>	345
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Проф. д.-р. КРЕСТИЧ Василий, <i>Бискуп Штросмаер в свете новых источников</i>	7
Проф. д.-р. ТАНАСКОВИЧ Дарко, <i>Османизм вчера и сегодня</i>	49
Проф. д.-р. ХРАБАК Богумил, <i>Товарооборот соли в Скадре и Бояне в XIII, XIV и XV веках</i>	65
Проф. д.-р. МАЛИКОВИЧ Драги, <i>Итальянские кредиторы в Которе в первой половине XIV века</i>	85
Проф. д.-р. ЛУЧИЧ Чедомир, <i>Захватнические действия Черногории в конце 16 и 17 веков</i>	109
БОГДАНОВИЧ Бранко, <i>Развитие полиции в княжестве и королевстве черногории</i>	125
Д.-р. БОРОЗАН Джордже, <i>Албанцы в Югославии во время Второй Мировой войны</i>	149
Д.-р. БОДРОЖИЧ Милица, <i>Социальный состав партийных и скойевских организаций НОАЮ в черногории и их партийно-политическая деятельность</i>	165

ПРИЛОЖЕНИЯ

Проф. д.-р. ДАШИЧ Миомир, <i>Обен Мишел- известный европейский исследователь Негоша</i>	189
МИЯНОВИЧ, Бошко, <i>Некоторые моменты в отношениях между государством и Черногорско-Приморской митрополией после Второй Мировой войны</i>	197
Д.-р. БУЮКЛИЧ Жика, <i>Две исчезнувшие семьи Будвы: Чалак и Джина (по прозвищу „Дибрани“)</i>	207
К.н. ТОМОВИЧ Нада, <i>Роль Черногорского консульства в Скадре в развитии торговых связей между Черногорией и Турецкой областью в конце 19 и в начале 20 веков</i>	219
К.н. ИЛИНЧИЧ Вукич, <i>Как газеты „Голос Черногорца” и ”Вестник</i>	

<i>Цетинья</i> ” извештали черногорское общество о судебном процессе в Колашине в 1909 году	225
--	-----

ИССЛЕДОВАНИЯ И ИСТОЧНИКИ

СМИРНОВА Ирина, <i>Вступление к отрывку из Дневника К.К. Романова за 1899 год</i>	235
---	-----

ИСТОРИОГРАФИЯ

СТАРОВЛАХ Милош, <i>Вечно молодая старинная книга</i>	257
ВОЙВОДИЧ Михаило, <i>Новая история Черногории под микроскопом науки</i>	263
Проф. д.-р. КОВАЧЕВИЧ Бранислав, <i>Югославско-советские отношения (1953-1955) в свете новых исторических источников ...</i>	271
Проф. д.-р. ЛУЧИЧ М. Чедомир, <i>Создатель, как сам издат</i>	281

ПОЛЕМИКИ

СТАНИШИЧ Милия, <i>Ложь и заблуждения</i>	285
---	-----

ОБЗОРЫ И ЗАПИСКИ

Д.-р. ЙОВИЧЕВИЧ Владимир, Д.-р. Лакич Зоран, <i>Очерки из истории Югославии, Университет Черногории и философский факультет, Подгорица-Никшич, 1999</i>	303
К.н. КНЕЖЕВИЧ Саша, Маркович Г. Слободан, <i>British perceptions of Serbia and the Balkans 1903-1906, Paris, 2001</i>	307
К.н. АНДРИЯШЕВИЧ М. Живко, <i>Растодер Шербо, Янусовое лицо истории, Подгорица, 2000</i>	311
Академик ЛАКИЧ Зоран, Зекович Радосав, <i>Чертovo время. Жизнь с Голым отоком, Белград, 2000</i>	315
К.н. ДЖУРОВИЧ Арсен, Войводич Михаило, <i>Сербия и балканский вопрос (1875-1914), Матица сербская, Нови-Сад, 2000</i>	319
К.н. БОЯНИЧ МИЛЬКОВИЧ Ема, Благоевич Милош, Медакович Деян <i>История сербской государственности. Кн. 1, От времени возникновения первых государств до начала сербской национальной революции, Нови- Сад, 2000</i>	323
РАКОЧЕВИЧ Т. Петар, Рашович Драгиша, <i>Свободный Колашин – записки и приложения, „Принт”, Подгорица, 1999</i>	327
Академик ЛАКИЧ Зоран, Велько Секлоча и Крсто Попович в <i>исторических документах и литературе Подгорица, 1998</i>	331
К.н. БОЯНИЧ МИЛЬКОВИЧ Ема, Боевич И. Бошко, <i>Raguse (Dubrovnik) et L’ Empire Ottoman (1430-1520), Les actes imperiaux ottomans en vieux-serbe de Murad 11 a Selim1, Association Pierre Belon, Paris 1999</i>	335

ХРОНИКА

- МИТРОВИЧ Вера, *Архивные документы как исторический источник, Международный научный симпозиум, Белград, май, 15 и 16, 2000* 339
- КНЕЖЕВИЧ Саша, *Научный симпозиум „У источника языка Вука”, Жабляк, июль, 24 и 25, 2000* 341
- РИСТИЧ Снежана, *Научный симпозиум ”Общество и культурный идентитет плевальского края”, Плевля 18-19 2000* 343

IN MEMORIAM

- Д.-р. Пейович Чедомир (1928-2000), (К.н. Фолич Звездан)* 345

TABLE DES MATIÈRES

ARTICLES

Vasilije KRESTIĆ prof.dr., <i>L'évêque Strossmayer à la lumière de nouvelles sources</i>	7
Darko TANASKOVIĆ, prof.dr, <i>L'osmanisme hier et aujourd'hui</i>	49
Bogumil HRABAK, prof.dr, <i>Le commerce du sel à Skadar et Bojana au XIIIème, XIVème et XVème siècle</i>	65
Dragi MALIKOVIĆ, prof.dr, <i>Les créanciers italiens à Kotor dans la première moitié du XIVème siècle</i>	85
Čedomir LUČIĆ, prof.dr, <i>Actions de confiscation du Monténégro à la fin du 16ème et au 17ème siècle.</i>	109
Branko BOGDANOVIĆ, <i>Développement de la police dans la principauté et le Royaume du Monténégro</i>	125
Đorđe BOROŽAN dr, <i>Les Albanais en Yougoslavie pendant la Deuxième guerre mondiale</i>	149
Milica BODROŽIĆ dr, <i>Formation sociale des organisations des partis et des Jeunesses communistes de l'Armée populaire de libération du Monténégro et leur activité politique dans le parti</i>	165

SUPPLEMENTS

Miomir DAŠIŠ, prof.dr, <i>Michel Aubin – Njegoshologue de renommée européenne</i>	189
Boško MIJANOVIĆ, <i>Quelques moments dans les rapports entre l'Etat et l'Archidiocèse monténégrin-cotier apres la IIème guerre mondiale</i>	197
Žika BUJUKLIĆ dr, <i>Deux familles de Budva disparues: Calak et Djina (appelées "Dibrani")</i>	207
Nada TOMOVIĆ, <i>Rôle du Consulat monténégrin à Skadar dans le développement du commerce entre le Monténégro et la Turquie à la fin du XIXème et au début du XXème siècle</i>	219
Vukić ILINČIĆ, <i>Comment les journaux «Glas Crnogorca» et «Cetinjski Vjesnik» informaient le public monténégrin au sujet du procès judiciaire tenu à Kolasin en 1909</i>	225

RECHERCHES ET SOURCES

Irina SMIRNOVA, *Extrait du journal de K.K. Romanova pour 1899* 235

HISTORIOGRAPHIE

Miloš STAROVLAH, *Le livre ancien éternellement nouveau* 257

Mihailo VOJVODIC, *Histoire récente du Monténégro sous la loupe de la Science* 263

Branislav KOVAČEVIĆ, prof.dr, *Rapports yougoslavo-soviétiques (1953-1955) à la lumière de nouvelles sources historiques* 271

Čedomir M. LUČIĆ, prof.dr, *Le créateur en tant qu'éditeur autonome* 281

POLEMIQUES

Milija STANIŠIŠ, *Non-vérités et erreurs* 285

PRESENTATIONS ET NOTES

Vladimir JOVIĆEVIĆ, dr, *Dr Zoran Lakić, Regards sur l'histoire de la Yougoslavie, Université du Monténégro et Faculté de philosophie, Podgorica-Nikšić, 1999* 303

Saša KNEŽEVIĆ, Slobodan G. Marković: *British perceptions of Serbia and The Balkans, 1903-1906, Paris, 2001* 307

Živko M. ANDRIJAŠEVIĆ, *Šerbo Rastoder, La face de Janus de l'histoire, Podgorica, 2000* 311

Zoran LAKIĆ, académicien, *Radosav Zeković, Un temps diabolique, Vivre avec "Goli otok", Belgrade 2000* 315

Arsen ĐUROVIĆ, Mihailo Vojvodić, *La Serbie et la question balkanique (1875-1914), Matica srpska, Novi Sad 2000* 319

Ema MILJKOVIĆ BOJANIĆ, Miloš Blagojević, Dejan Medaković, *Histoire du statut national serbe, Tome 1, Depuis la naissance des premiers états jusqu'au début de la révolution nationale serbe, Novi Sad 2000* 323

Petar T. RAKOČEVIĆ, Dragiša Rašović, *Kolašin dans la liberté – Ecrits et Suppléments, « Print », Podgorica 1999* 327

Zoran LAKIĆ, académicien, *Veljko Sjekloća, Krsto Popović dans le matériel Historique et la littérature, Podgorica, 1998* 331

Ema MILJKOVIĆ BOJANIĆ, Boško I. Bojović, *Raguse (Dubrovnik) et L'Empire Ottoman (1430-1520), Les actes impériaux ottomans en vieux serbe de Murad II à Selim I, Association Pierre Belon, Paris 1999* 335

CHRONIQUE

Vjera MITROVIĆ, *Matériaux d'archives comme source pour l'histoire, Rencontre Scientifique internationale, Belgrade 15-16 mai 2000* 339

Saša KNEŽEVIĆ, *Rencontre scientifique « A l'origine de la langue de Vuk », Žabljak, 24 et 25 juillet 2000* 341

<i>Snežana RISTIĆ, Rencontre scientifique, Société et identité culturelle de la Région de Pljevlja, Pljevlja 18-19 novembre 2000</i>	<i>343</i>
--	------------

IN MEMORIUM

<i>dr Čedomir Pejović (1928-2000), (Zvezdan Folić)</i>	<i>345</i>
--	------------

CONTENTS

ARTICLES

Prof. Vasilije KRESTIĆ, Ph.D, <i>Bishop Strossmayer in the Light of the New Sources</i>	7
Prof. Darko TANASKOVIĆ, Ph.D, <i>Ottomanism yesterday and today</i>	49
Prof. Bogumil HRABAK, Ph.D, <i>Trade of Salt in Skadar and Bojana in the XIII, XIV and XV Century</i>	65
Prof. Dragi MALIKOVIĆ, Ph.D, <i>Italian Creditors in Kotor during the first half of the XIV Century</i>	85
Prof. Čedomir LUČIĆ, Ph.D, <i>Actions of Seizure of Goods from the Territory of Montenegro at the End of XVI and in the XVII Century</i>	109
Branko BOGDANOVIĆ, <i>Development of the Police Forces in Principality and Kingdom of Montenegro</i>	125
Đorđe BOROZAN, Ph.D, <i>The Albanian in Yugoslavia during the Second World War</i>	149
Milica BODROŽIĆ, Ph.D, <i>Social Composition of the Party and Communist Youth League of Yugoslavia Organizations by the Yugoslav Liberation Army for Montenegro and its Party and Political Activities</i>	165

CONTRIBUTIONS

Prof. Miomir DAŠIĆ, Ph.D, <i>Michelle Obain – Researcher of the work of Njegos of European Importance</i>	189
Boško MIJANOVIĆ, <i>Some Issues regarding the Relations between the State and the Metropolitanate of Montenegro and the Littoral after the Second World War</i>	197
Prof. Žika BUJUKLIĆ, Ph.D, <i>Two vanished Families from Budva: Čalak and Đina (called “Dibrani”)</i>	207
Nada TOMOVIĆ, M.A, <i>Role of the Consulate of Montenegro in Skadar in Trade Development between Montenegro and Turkey at the End of XIX and Beginning of the XX Century</i>	219
Vukić ILINČIĆ, M.A, <i>How did the journals “Glas Crnogorca” (Voice of Montenegrin) and “Cetinjski vjesnik” (Cetinje Courier) inform the Public in Montenegro regarding the Trial in Kolasin in 1909</i>	225

RESEARCH AND SOURCES:

- Irina SMIRNOVA, *An Excerpt from the Diary of K.K. Romanov for year 1899* 235

HISTORIOGRAPHY

- Miloš STAROVLAH, *Eternally Young Ancient Book* 257
 Prof. Mihailo VOJVODIĆ, Ph.D, *Recent History of Montenegro under the Eye of Science* 263
 Prof. Branislav KOVAČEVIĆ, Ph.D, *Yugoslav-Soviet Relations (1953-1955) on the Basis of new Historical Sources* 271
 Prof. Čedomir LUČIĆ, Ph.D, *Creator as Self-editor* 281

POLEMICS

- Milija STANIŠIĆ, *Untrue Statements and Misbelieves* 285

BOOK REVIEWS AND NOTES

- Vladimir JOVIĆEVIĆ, Ph.D, Zoran Lakić, Ph.D, *Essays from History of Montenegro, University of Montenegro and School of Philosophy, Podgorica – Nikšić, 1999* 303
 Saša KNEŽEVIĆ, M.A, Slobodan G. Marković, *British perceptions of Serbia and the Balkans 1903-1906, Paris 2001* 307
 Živko M. ANDRIJAŠEVIĆ, M.A, Šerbo Rastoder, *Ianus Face of History, Podgorica 2000* 311
 Academician Zoran LAKIĆ, Radosav Zeković, *Time of Devil, Living with Goli Otok (Bare Island), Belgrade 2000* 315
 Arsen ĐUROVIĆ, M.A, Mihailo Vojvodić, *Serbian and the Balkan Question (1875-1914), Matica srpska, Novi Sad 2000* 319
 Ema MILJKOVIĆ BOJANIĆ, M.A, Miloš Blagojević, Dejan Medaković, *History of the Serbian Statehood I, From Creation of the First States to the Beginning of the Serbian National Revolution, Novi Sad 2000* 323
 Petar T. RAKOČEVIĆ, Dragiša Rašović, *Kolašin in Freedom – Notes and Contributions, "Print", Podgorica 1999* 327
 Academician Zoran LAKIĆ, Veljko Sjekloća, Krsto Popović *in the Historical Documents and Litterature, Podgorica 1998* 331
 Ema MILJKOVIĆ BOJANIĆ, M.A, Boško I. Bojović, *Raguse (Dubrovnik) et l'Empire Ottoman (1430-1520), Les actes imperiaux ottomans en vieux-serbe de Murad II a Selim I, Association Pierre Belon, Paris 1999* 335

CHRONICLE

- Vjera MITROVIĆ, *"Documents from the Archives as a Source for History", International Scientific Conference, Belgrade 15-16th May 2000.* 339
 Saša KNEŽEVIĆ, *"On the Source of the Language of Vuk", Scientific*

<i>Conference, Žabljak, 24th-25th July 2000</i>	<i>341</i>
<i>Snežana RISTIĆ, "Society and Cultural Identity of the region of Pljevlja", Scientific Conference, Pljevlja 18-19th November 2000</i>	<i>343</i>

IN MEMORIAM

<i>Čedomir Pejović, Ph.D. (1928-2000), (Zvezdan Folić, M.A)</i>	<i>345</i>
---	------------

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXIII

Бр. 3-4/2000.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

Подгорица, Булевар Револуције 3

За издавача

Проф. др Бранислав Ковачевић, директор

Главни и одговорни уредник

Др Радослав Распоповић

Технички уредник

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектор

Вељко Мартиновић

Коректор

Јелена Шушањ

Садржај и резимее превели

Делџфруза Кузњецова, руски

Перса Алигрудих, француски

Ема Миљковић-Бојанић, енглески

Унос текста

Соња Шушањ

Тираж: 500

Штампа

ПРИНТ - Подгорица